
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIII / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan, Françoise Mayerová,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autoři a autorky

Ondřej Blažek (1984)

absolvent doktorského studia v oboru českých a československých dějin Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, je zaměstnán jako učitel na základní škole v Písku. Zabývá se církevními dějinami, zvláště českým katolickým exilem v Itálii.

Ivo Budil (1965)

profesor antropologie a historik, působí na Katedře mezinárodních vztahů a evropských studií Metropolitní univerzity Praha. Je zakladatelem Fakulty humanitních studií (od roku 2005 Fakulty filozofické) Západočeské univerzity v Plzni, kde působil v letech 1999 až 2005 jako děkan (poté emeritní děkan). Byl prorektorem Západočeské univerzity (2007), proděkanem zmíněné fakulty (2005–2013) a vedoucím tamní Katedry antropologie a historických věd (2008–2011), respektive Katedry historických věd (2012–2015). Zabývá se dějinami antropologického myšlení v širokém kulturním, historickém a politickém kontextu, antropologickou a historickou metodologií a vztahy mezi západní civilizací a zámořskými společnostmi. Vedle řady studií publikoval mimo jiné monografie *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Praha 1992, 1995, 1998 a 2003), *Od prvotního jazyka k rase: Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance* (Praha 2002), *Za obzor Západu: Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*, sv. 1–2 (Praha 2001 a 2007), *Válka Zuluů: Britsko-zulská válka v roce 1879* (Praha 2006), *Jitro Árijců: Život a dílo Arthura Gobineaua, zakladatele árijské ideologie* (Praha 2009), *Úsvit rasismu* (Praha 2013) a *Triumf rasismu* (Praha 2015).

Milan Hauner (1940)

absolvent Karlovy univerzity a Cambridgeské univerzity, od roku 1968 žije v zahraničí, nyní působí jako hostující profesor na Wisconsinské univerzitě v Madisonu. V centru jeho zájmu je druhá světová válka, moderní německé dějiny a česko-německé vztahy, mocenská politika Ruska a SSSR, vývoj střední Asie a Indie. Je autorem devíti knih, mimo jiné *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston 1990 a New York 1992) a *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington 1991), česky jako hlavní editor připravil svazek *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Praha 2000), a zejména třísvazkovou edici *Paměti 1938–1945* Edvarda Beneše (Praha 2008). Jeho poslední knihou je *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Praha 2017).

Tomáš Hemza (1987)

doktorand v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se především dějinami Komunistické strany Československa a komunistického hnutí.

Stanislav Holubec (1978)

vědeckovýzkumný pracovník Historického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové a vědecký pracovník Kolegia Imreho Kertésze (*Imre Kertész Kolleg*) Univerzity Friedricha Schillera v Jeně. V centru jeho zájmu jsou sociální dějiny a problematika historické paměti. Publikoval monografie *Sociologie světových systémů: Hegemonie, centra, periferie* (Praha 2009), *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době* (Plzeň 2009) a *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace* (Praha 2015).

Květa Jechová (1932)

historička a socioložka, dříve zaměstnána v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., nyní v důchodu. Věnuje se sociologii města a bydlení, kulturní politice, problematice antisemitismu a ženám v prostředí českého disentu. Vydala mimo jiné publikaci *Lidé Charty 77: Zpráva o biografickém výzkumu* (Praha 2003).

Jan Koura (1984)

odborný asistent v Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se nejnovějšími světovými dějinami se zaměřením na historii Spojených států amerických, americkou zahraniční politiku a transatlantické vztahy ve dvacátém století. Publikoval knižní studii *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953* (Praha 2013).

Ondřej Koutek (1977)

pracuje na Ministerstvu vnitra ČR v oblasti mezinárodních vztahů a záležitostí Evropské unie, několik let působil jako historik v Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Zabývá se dějinami československého exilu za druhé světové války, obdobím třetí republiky, problematikou perzekuce menšin v komunistickém Československu (především Němců, Ukrajinců a Židů) a různými aspekty činnosti Státní bezpečnosti a jejími organizačními strukturami. Vydal mimo jiné knižní biografii *Prokop Drtina. Osud československého demokrata* (Praha 2011).

Pavel Mücke (1978)

výzkumný pracovník Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Je zástupcem pro Evropu Mezinárodní asociace orální historie (*International Oral History Association*). Zabývá se soudobými československými a českými dějinami se zaměřením na vztah historické paměti a dějin a na disciplínu orální historie. Publikoval mimo jiné práce *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální*

historie (s Miroslavem Vaňkem, Praha 2011 a 2015), *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: Vzpomínkové práce vojáků druhého československého zahraničního odboje* (Praha 2013), *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje* (Praha 2014) a naposled spolu s Miroslavem Vaňkem *Velvet Revolutions: an Oral History of Czech Society* (New York 2016).

Petr Orság (1971)

vedoucí Katedry mediálních a kulturních studií a žurnalistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, je spoluzakladatelem Centra kulturních, mediálních a komunikačních studií tamtéž. Zaměřuje se zejména na dějiny československého exilu v letech 1968 až 1989 a na roli médií v totalitních a autoritativních režimech. Kromě řady studií je autorem knihy *Mezi realitou, propagandou a mýty: Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989* (Praha 2016), spoluautorem knihy *Dějiny českých médií 20. století* (s Jakubem Končelíkem a Pavlem Večeřou, Praha 2010) a editorem publikací, například *Korespondence Františka Janoucha s Jiřím Pelikánem* (Praha 2015).

Jan Pelikán (1959)

docent na Katedře jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné monografie *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Praha 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Praha 2008) a *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Praha 2014), kromě toho je spoluautorem *Dějin jihoslovanských zemí* (Praha 1998) a *Dějin Srbska* (Praha 2005).

Jiří Pernes (1948)

vědecký pracovník a vedoucí brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Kromě historie habsburského rodu se zabývá především dějinami komunistického hnutí a systému v Československu a problematikou poúnorového exilu, často s důrazem na biografický rozměr. Autor řady prací z českých a středoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Praha 1996), *Až na dno zrad: Emanuel Moravec* (Praha 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003 a 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Praha 2005 a 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Praha 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Praha 2007 a 2014), *Krize komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno 2008) nebo *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno 2009). Jeho poslední knižní publikací je edice depeší ze sovětského, britského a rakouského velvyslanectví v Praze *Zprávy z Prahy 1953* (Praha 2016).

Cyril Poliačik (1991)

absolvent historie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Zaměřuje se na české dějiny ve druhé polovině dvacátého století, především na problematiku komunistické propagandy.

Obsah

Studie a eseje

Stanislav Holubec	Mezi slovanskou vzájemností a orientalismem <i>České zobrazování Podkarpatské Rusi a jejích obyvatel v publicistice dvacátých let minulého století</i> 529
Petr Orság	S čínskými komunisty proti Husákově normalizaci <i>Exilová skupina Listy a její hledání politických partnerů proti sovětské mocenské dominanci ve střední Evropě</i> ... 563
Pavel Mücke	Vzhůru do ciziny...!! <i>Rámce a proměny českého cestovního ruchu a cestování do zahraničí po roce 1989</i> 602

Materiály

Ondřej Blažek	Český katolický exil v ideovém sporu o časopis Studie ... 645
---------------	---

Diskuse

Milan Hauner	Hitlerův „Mein Kampf“ 2016 678
--------------	--------------------------------------

Tři hlasy k jedné knize

Ivo Budil	Podnětná Placákova kniha o třetí republice 705
Jiří Pernes	O jedné pomýlené knize 712
Tomáš Hemza	Komunismus znovu nalezený <i>Nad knihou Petra Placíka „Gottwaldovo Československo jako fašistický stát“</i> 717

Recenze

Jan Pelikán	Tito bez příkras a předpojatosti <i>Mimořádná historická biografie jugoslávského státníka</i> 728
Jan Koura	Tajuplný příběh prvního československého vyslance v USA 752
Ondřej Koutek	Politický a lidský příběh poválečného vůdce českých demokratů 757
Květa Jechová	Rodina kolonizovaná státem? <i>Nad knihou o rodinné politice v českých zemích minulého století</i> 763
Cyril Poliačik	Socialismus na filmovém kotouči 771

<i>Anotace</i>	775
----------------------	-----

<i>Abstracts</i>	782
------------------------	-----

Mezi slovanskou vzájemností a orientalismem

*České zobrazování Podkarpatské Rusi a jejích obyvatel
v publicistice dvacátých let minulého století**

Stanislav Holubec

Teoretikové postkoloniálních studií označují pojmem *orientalismus* poznávání a popis neevropského světa, zejména Asie, Evropany z pozice silnějšího, přičemž je Orient tímto popisem konstruován tak, aby bylo možné pokládat evropskou agresi vůči němu a jeho podřízení za legitimní, neboť se jedná o část světa, kterou je nutno zcivilizovat.¹ Ačkoli mají postkoloniální přístupy v sociálních vědách svůj počátek v analýzách evropského zobrazování Asie, zejména Blízkého východu, Indie a východní Asie, od devadesátých let se začínají orientalistické kategorie uplatňovat na výzkum těch částí Evropy, které můžeme nazvat periferiemi. Autoři jdoucí tímto směrem ukazovali, že evropští intelektuálové, cestovatelé a publicisté nevytvářeli v 18. a 19. století jen odlišný a protikladný obraz neevropského světa, ale že podobně přistupovali i k marginálním územím v rámci Evropy.

* Tato studie je rozšířenou a přepracovanou verzí článku "We bring order, discipline Western European democracy, and culture to this land of former oriental chaos and disorder": Czech Perceptions of Sub-Carpathian Rus and its Modernisation in the 1920s. In: PUTTKAMER, Joachim von – BORODZIEJ, Włodzimerz – HOLUBEC, Stanislav (eds.): *Mastery and Lost Illusions: Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*. München, Oldenbourg 2014, s. 223–250.

1 Blíže viz SAID, Edward: *Orientalism*. New York, Vintage Books 1979 (1. vydání: New York, Pantheon 1978).

Značnou popularitu si získaly především dvě studie. Americký historik Larry Wolff ve *Vynalézání východní Evropy*² argumentuje, že v době osvícenství byla dosud používaná kategorie severní Evropy, označující prostor Ruska a Polsko-litevské unie, nahrazena kategorií Evropy východní. Podobně jako byly v této době určité nelichotivé charakteristiky připisovány Orientu, vytvářely se i ve vztahu k východní Evropě. Byla to především zdejší zaostalost, špína a iracionalita obyvatel, údajně oscilujících mezi letargií a výbuchy násilí. Komplementárně se mezi západoevropskými intelektuály utvářela představa evropského Západu jako ztělesnění civilizace a východní Evropy jako ztělesnění barbarství. Podobným způsobem argumentovala i bulharská historička Maria Todorovová ve své knize *Vymýšlení Balkánu*.³ Podle této autorky došlo mezi evropskými učenici během 19. století k vytvoření stereotypní kategorie Balkánu jako místa zmatku a zaostalosti, zdejších států jako zkorumpovaných a jeho obyvatel jako iracionálních, hypermaskulinních a se sklony k násilí. Tento obrázek byl zapomenut po druhé světové válce, kdy se Titova Jugoslávie stala oblíbencem Západu, vrátil se ale v plné síle v západním zobrazování postjugoslávských občanských válek. Významnou studií o „zahnížděných orientalismech“ přispěla k postkoloniálnímu konceptu také Milica Bakic-Haydenová, která poukázala na jeho použitelnost při detailní analýze vztahů v prostoru středovýchodní Evropy.⁴ Podle jejího přístupu neexistuje orientalismus jen v rámci velkých kategorií Východu a Západu, ale proniká i do vzájemného vnímání mezi jednotlivými společnostmi; například na Balkáně vnímají Chorvati a Slovinci pomocí orientalistických kategorií Srby, Srbové Albánce a Bosňáky, Bulhaři Turky a podobně. Tento koncepční impuls stál na počátku řady dílčích studií. Takto byla například pojata kolektivní monografie analyzující dějiny habsburské říše z perspektivy postkoloniálních studií,⁵ která se zabývala mimo jiné zobrazováním periferií v rámci habsburské monarchie, nebo sborník *Orientalismy ve středovýchodní Evropě*,⁶ zkoumající středoevropské zobrazování mimoevropského světa v 19. a první polovině dvacátého století a hledání orientálních enkláv v rámci středovýchodní Evropy.

Dosud jen málo autorů se však zaměřilo na případy států, které vznikly v Evropě po roce 1918 (Polsko, Československo) nebo v této době výrazně rozšířily své teritorium (Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, Rumunsko) a před kterými stál úkol nějakým způsobem nově získané území integrovat. Nešlo jen o výstavbu infrastruktury, sjednocení zákonů nebo vytvoření jednotného státního aparátu, nýbrž bylo nutno nové území, které bylo velmi rozdílné kulturně, ekonomicky i historickými tradicemi, také symbolicky propojit s centrem. Většinou se jednalo o území, která

2 WOLFF, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press 1994.

3 TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York, Oxford University Press 1997.

4 BAKIC-HAYDEN, Milica: Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia. In: *Slavic Review*, roč. 54, č. 4 (1995), s. 917–931.

5 FEICHTINGER, Johannes – PRUTSCH, Ursula – CSÁKY, Moritz (ed.): *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Innsbruck, Studienverlag 2003.

6 BORN, Robert – LEMMEN, Sarah (ed.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa: Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. Bielefeld, Transcript 2014.

byla na nižším stupni rozvoje než centrum, ačkoli se vyskytly i výjimky, jako například Slovinsko v rámci Království SHS nebo Sedmihradsko v rámci Rumunska. Klasickým příkladem méně rozvinutého území, které bylo od centra odlišné i etnickou skladbou, byly takzvané Kresy, tedy východní části Polska, dále Kosovo v rámci Jugoslávie, Jižní Dobruďža, Bukovina a Gaugázie v rámci Rumunska nebo Podkarpatská Rus v rámci Československa. Pionýrskou práci představovala v tomto směru disertace Kathryn Clare Cianceaové o prosazování polského státu na Volyni a „civilizování“ místních obyvatel⁷ nebo studie Rolanda Prügela o rumunském zobrazování Jižní Dobruďže v meziválečném období.⁸ Pro Československo podobné studie dosud chybějí.

V následujícím článku se pokusím zodpovědět otázku, zda je možné i v případě českého vnímání obyvatel Podkarpatské Rusi v prvním desetiletí Československé republiky hovořit o orientalizujících přístupech. Zatímco byly politické dějiny, dějiny správy a v menší míře i hospodářské a sociální dějiny tohoto území v meziválečné době již dobře zpracovány,⁹ dosud nebyla česká přítomnost v této zemi příliš analyzována z hlediska konstruování jejího obrazu.

Tento článek vychází z české knižní, časopisecké a novinové publicistiky vydávané během dvacátých let minulého století. Nezaměřuji se zde na analýzu beletrie, která by rozsah článku neúměrně rozšířila, a navíc se nezdá být pro zjišťování

7 CIANCIA, Kathryn Clare: *Poland's wild east: Imagined landscapes and everyday life in the Volhynian Borderlands, 1918–1939*. Stanford, Stanford University Press 2011.

8 PRÜGEL, Roland: „Unser kleiner Orient“: Balchik und die südliche Dobruďža aus der Perspektive Rumäniens (1913–1940). In: BORN, R. – LEMMEN, S. (ed.): *Orientalismen in Ostmitteleuropa*, s. 313–334.

9 Srv. např. MAGOCSI, Paul Robert: *A history of Ukraine: The Land and its Peoples*. Toronto, University of Toronto Press 2010; ŠVORC, Peter: *Zakletá zem: Podkarpatská Rus 1918–1946*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007; RYCHLÍK, Jan – RYCHLÍKOVÁ, Magdaléna: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa*. Praha, Vyšehrad 2016; *Česko-slovenská historická ročenka* 1997. Brno, Masarykova univerzita 1997. O zdejších Židech viz JELINEK, Yeshayahu A.: *The Carpathian Diaspora: The Jews of Sub-Carpathian Rus' and Mukachevo 1848–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 2007. K otázkám identity viz RUSINKO, Elaine: *Straddling Borders: Literature and identity in Sub-Carpathian Rus*. Toronto, University of Toronto Press 2003. Ruskou perspektivu vývoje regionu najdeme v práci: PUŠKAŠ, Andrej: *Civilizacija ili varvarstvo: Zakarpattje (1918–1945)*. Moskva, Evropa 2006. Z maďarsko-ukrajinské perspektivy vychází studie: FEDINEC, Csilla – VEHEŠ, Mikola (ed.): *Zakarpattja 1919–2009 rokiv: Istoria, politika, kultura*. Uzhhorod, Lira 2010 (v maďarském vydání: FEDINEC, Csilla – VEHEŠ, Mikola (ed.): *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, Politika, Kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet 2010). K historii zdejší maďarské menšiny srv. BÁRDI, Nádor – FEDINEC, Csilla – SZARKA, László (ed.): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 2011. O socioekonomickém vývoji Rusínů v Uhrách před první světovou válkou viz MAYER, Maria: *The Rusyns of Hungary: Political and Social Developments 1860–1910*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1997.

orientalistických přístupů nezbytná, neboť vznikala s nadčasovou ambicí a vyhraněným formulacím etnických a jiných stereotypů se z tohoto důvodu spíše vyhýbala.¹⁰

Časový rámec této studie byl zvolen s ohledem na rozsáhlost pramenů a též na proměny českého diskurzu o Podkarpatské Rusi ve třicátých letech, kdy se v něm objevily oproti předchozímu desetiletí nové motivy, zejména důsledky hospodářské krize a vzestup ukrajinských nacionalistů. Také dvacátá léta vykazují určitou dynamiku, zejména je zde patrný kontrast mezi obrovskou vlnou zájmu o Podkarpatskou Rus na jejich počátku a pozdějším úbytkem četnosti zejména knižních publikací, případně posun od popřevratového optimismu k realismu až pesimismu v zobrazování této země. Analyzované tituly spadají do žánrů reportáže, komentáře, turistického průvodce nebo odborného popisu země. Použité knižní tituly byly vyhledány v databázi Národní knihovny, časopisecké a novinové tituly pomocí databáze Kramerius. Jelikož tato databáze neobsahuje některé významné novinové tituly, bylo účelné navíc do analyzovaného souboru zahrnout i čtyři další významné prvorepublikové deníky: *České slovo*, *Venkov*, *Právo lidu* a *Rudé Právo*. Aby byl podniknutý rozbor zvládnutelný, zaměřil jsem se především na jejich referování o zlomové politické události na tehdejší Podkarpatské Rusi, jíž byly tamní doplňovací volby do Národního shromáždění v březnu 1924. Tyto volby zde přinesly těžkou porážku vládních stran a představovaly tak událost, která donutila českou publicistiku znovu promýšlet vztah k nejvýchodnější části republiky a uvažovat nad postoji jejích obyvatel. Kromě toho jsem rozšířil sledovanou databázi periodik o dva důležité české listy vycházející ve sledovaném období na Podkarpatské Rusi: „nezávislý český týdeník“ *Podkarpatské hlasy* a krátce vydávaný národnědemokratický týdeník *Podkarpatská Rus*. Hlasy Čechů, kteří v tomto kraji delší dobu působili, představuje i většina analyzovaných knih a brožur.

Sledované prameny se shodují zejména v civilizačním diskurzu, nahlízejícím státoprávní spojení s Podkarpatskou Rusí jako správné a hodnotící českou činnost zde v zásadě pozitivně. Naproti tomu se rozcházejí zejména v tom, nakolik nadřazený přístup uplatňují, dále v otázkách povahy tamního lidu, možného budoucího připojení tohoto území k Rusku či posílení moci českých orgánů, nebo naopak poskytnutí většího podílu na moci místním obyvatelům. Jelikož denní český tisk za první republiky vydávaly politické strany, nacházíme v něm často, zejména před volbami, kritiku jejich politických konkurentů. Během dvacátých let se na Podkarpatské Rusi projevovaly zejména spory mezi čtyřmi českými stranami, které zde byly nejaktivnější: komunisty, sociálními demokraty, agrárníky a národními socialisty. Velmi odlišně od ostatních českých médií psal komunistický tisk, zastoupený v našem vzorku deníkem *Rudé právo*. Komunistickému zobrazování poměrů na Podkarpatské Rusi, kde měla KSČ ve dvacátých letech nejvýraznější volební podporu, je v této stati věnována samostatná kapitola.

10 Zobrazováním Podkarpatské Rusi v české beletrii se zabývá spíše popisná než analytická studie Viktora Budína *Podkarpatská Rus očima Čechů* (Praha, Česká expedice 1996).

Československý Orient

Příběh českého seznamování s Podkarpatskou Rusí a jejími obyvateli začíná ve druhé polovině roku 1919, kdy se pražská vláda rozhodla vyslat několik tisíc úředníků, policistů, učitelů a dalších státních zaměstnanců, aby zde vytvořili základy fungujícího státního aparátu. Měli tak následovat československé vojsko, pobývající v tomto kraji od první poloviny téhož roku. Zatímco Slovensko bylo Čechům dobře známo i před rozpadem monarchie, o oblasti Uher osídlené Rusíny, respektive Ukrajinci se příliš nezajímalí a ocitali se tak do značné míry ve zcela neznámém světě.¹¹ Během prvního roku existence republiky sem přišly asi dvě desítky tisíc Čechů, nejprve sami, později často v doprovodu svých rodin. Až do jejich příchodu byla zdejší státní správa téměř výlučně v rukou Maďarů; ti pak byli postupně propouštěni, zvláště pokud nedokázali do určité doby složit zkoušku z českého nebo slovenského jazyka, případně pokud odmítli přísahat věrnost republice.¹² V prvních zážitcích Čechů ze setkání s novou zemí dominují především obrazy zdejšího zmatku a odlehlosti země: Už samotná cesta na Podkarpatskou Rus byla v roce 1919 pro mnohé dobrodružstvím. Vlakové spojení přes Ostravu nefungovalo, neboť koleje byly poškozeny během válečného konfliktu s Polskem a následnými povodněmi, takže se muselo cestovat přes Bratislavu. Podle vzpomínek pamětníků se Češi setkávali při průjezdu Slovenskem s nepřátelstvím maďarských železničářů.¹³ Ti, kteří pokračovali až na východ Podkarpatské Rusi, museli cestovat přes rumunské území. Cesta do Užhorodu trvala okolo čtyřiaadvaceti hodin, tedy podobně jako z Prahy do Paříže, jízda na východ Podkarpatské Rusi znamenala dalších osm hodin ve vlaku.

Po svém příjezdu se čeští úředníci museli naučit zdejší jazyk, nalézt bydlení, což bylo často velmi obtížné z důvodu bytové nouze, a začít zvládat administrativní povinnosti. Vedle těchto úkolů ale měli ještě dostatek času, aby novou zemi pozorovali, a někteří z nich začali ve formě novinových článků, brožurek nebo celých knih seznamovat české čtenářstvo se svými zážitky. Ne všichni Češi přicházející na Podkarpatskou Rus byli zcela nezkušení ve spravování cizích teritorií. Řada z nich dříve pracovala v rakouském státním aparátu v Bosně, která byla od roku 1878 protektorátem monarchie, další měli zkušenosti z rakouské Haliče nebo Bukoviny. Mnozí pak byli po návratu do vlasti vysláni právě na Podkarpatskou Rus.¹⁴ Příkladem osoby s touto biografií byl Jan Hrbek (1879–1938), vládní komisař Užhorodu (tedy

11 Blíže viz HOLEC, Roman: *Postoj Čechov a Slovákův k Rusínům v predvečer prvej svetovej vojny*. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1997*. Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 29–37.

12 Viz DRAHNÝ, Václav – DRAHNÝ, František: *Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry*. Praha, Ministerstvo zemědělství 1921, s. 106; MATOUŠEK, Karel: *Podkarpatská Rus: Všeobecný zeměpis se zvláštním zřetelem k životu lidu*. Praha, Česká grafická unie 1924, s. 97.

13 Viz LINEK, Josef: *Podkarpatská Rus: Úvahy a poznámky*. Třebechovice pod Orebem, Věstník lidovýchovy a samosprávy 1922, s. 40 n.

14 Viz *Vzpomínky průkopníků technické služby v zemi podkarpatoruské*. Užhorod, Odbor SIA 1933, s. 29.

nejvyšší představitel města) z let 1919 až 1927.¹⁵ Tito lidé byli ke zdejší službě motivováni nejen vlasteneckými apely, ale též nabídkou vyšších platů a rychlejšího kariérního postupu.¹⁶ Tyto výhody nebyly ale zdá se natolik významné, aby přiměly dostatek zkušených českých úředníků k podobnému kroku. Nabídnuté příležitosti proto spíše využívali mladí čeští úředníci, kteří nedokázali nalézt odpovídající pracovní zařazení v českých zemích nebo na Slovensku. Jejich nezkušenost ovšem byla pochopitelně překážkou kvalitního fungování státního aparátu. Naopak nikde není potvrzeno, že by byli státní zaměstnanci na Podkarpatskou Rus překládáni za trest, i když se v úřednickém slangu zdejší službě někdy říkalo po rakouském způsobu „štráfstace“.¹⁷

V českém psaní o Podkarpatské Rusi z prvních let republiky především dominuje snaha obhajovat připojení země k Československu jako legitimní a racionální krok a poukazovat na již dosažené úspěchy. V roce 1926 jeden pozorovatel jmenoval jako hlavní výsledky českého budování v těchto končinách „upravené dráhy, vyrovnané silnice, výstavné školy, uhlazená pole, odvodněná bahniska, čisté hostince, kavárny, hotely, přívětivé úřadovny, pohotové nemocnice, pošty, obchody“.¹⁸

Češi přítomní na Podkarpatské Rusi, s výjimkou sympatizantů radikální levice, nicméně většinou odmítali názor, že by země byla československou kolonií.¹⁹ Stylizovali se spíše do role vzdělavatelů a pomocníků, kteří mají „mnoho odpovědnosti bez jakýchkoli práv a výhod“, a zdůrazňovali, že jejich zdejší finanční investice o mnoho převyšují jejich zisky.²⁰ Často zazníval též argument, že to nebyli Češi, kdo chtěl připojení této země, ale že vyšli vstříc přání zdejších obyvatel²¹ a že spojení Podkarpatské Rusi s Československem je „geograficky přirozené“.²²

Aby Češi legitimizovali přiřazení Podkarpatské Rusi k nové republice, používali vedle poukazů na budoucí rusínskou samosprávu především dva diskurzy: první zdůrazňoval společné slovanství Rusínů a Čechoslováků, v protikladu k bývalým maďarským vládcům, a druhý českou vyspělost, která pomůže zemi modernizovat a zcivilizovat lépe, než by se to dařilo Maďarsku, Rumunsku či Polsku. V rámci tohoto diskurzu byli za právoplatné vládcy země považováni samozřejmě Rusíni,

15 Srv. HRBEK, Antonín: Jan Hrbek, vládní komisař Užhorodu. In: *Podkarpatská Rus: Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi*, roč. 23, č. 1 (2013), s. 10.

16 Viz KASÍK, Emil: Obrázky z Podkarpatské Rusi. In: *Nová doba* (9.3.1924), s. 3. (*Nová doba* byl sociálnědemokratický deník vycházející v Plzni.)

17 Viz SLEZÁK, Otakar: Naše malé Rusko. In: *Přítomnost*, roč. 6, č. 18 (9.5.1929), s. 277.

18 SKÁCELÍK, František: Podkarpatská Rus nedávno a dnes. In: *Lumír*, roč. 53, č. 10 (28.1.1926), s. 529.

19 Srv. *Zpráva Čs. červeného kříže za rok 1922*. Praha, Čs. červený kříž 1923, s. 39.

20 BOUDA, J.: Dělnická turistika. In: *Rozhledy*, roč. 9, č. 2 (14.1.1927), s. 3. (*Rozhledy* byly sociálnědemokratický týdeník vycházející v Hradci Králové.)

21 Viz KADLEC, K.: Podkarpatská Rus. In: *Národ*, roč. 4, č. 31–32 (1920), s. 232.

22 Podle autora *Národních listů* spadá tato země do přirozeného celku se Slovenskem lépe než kamkoli jinam. Jestliže to bylo uvěřitelné v případě hřebenu Karpat jako dělicí linie Podkarpatské Rusi od Ukrajiny, jako přirozenou hranici oddělující ji od Maďarska a Rumunska viděl „bahenní oblasti podél Tisy“. (DVORSKÝ, Viktor: Země Podkarpatská Rus. In: *Národní listy* (24.2.1927), s. 1.)

Problémy s ubytováním svých zaměstnanců na Podkarpatské Rusi řešil stát výstavbou „kolonií“ v tamních městech. Projektovány byly tak, aby tvořily kompaktní celky prostorově oddělené od stávajícího osídlení. Dobová pohlednice zachycuje takovou „kolonii“ v Solotině, místě známém svými solnými doly (zdroj: www.s-antikvariat.cz)

ale s tím že moc jim může být svěřena teprve tehdy, až dosáhnou vyšší kulturní úrovně. Ostatním národům na tomto území byl přisuzován status menšin. Rusíny tedy Češi nahlíželi na jedné straně jako sobě podobné (slovanští bratři), ale na druhé straně, kvůli jejich zaostalosti, jako odlišné. Tyto dvě vlastnosti pak plně legitimizovaly spojení Čechů a Rusínů v jednom státním svazku.

Představu zaostalosti měl podpořit též popis Podkarpatské Rusi jako *orientální* či *exotické* země. Tyto rysy byly však vnímány spíše jako vnucené působením Maďarů a Židů, což dávalo možnost se jich v budoucnu opět zbavit. Je také možné, že zdůrazňováním existence vlastního Orientu se Češi utvrzovali ve svém sebeobrazu západoevropanů, neboť k charakteristikám západoevropských zemí patřilo mít v Orientu koloniální državy.

Představy Orientu a zaostalosti se objevují prakticky ve všech českých zprávách z Podkarpatské Rusi. Hovoří se v nich například o „nekulturním východu naší republiky“, kde panuje „zmatek nad zmatek a orientální pestrost“²³ a „mnohé připomíná blízký orient“.²⁴ Přepadení českých zaměstnanců je komentováno slovy: „Ubít! zabít!

23 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 105 (viz pozn. 12).

24 NĚMEJCOVÁ-MĚKKÁ, Iva: *Podkarpatská Rus: Průvodce a stručný nástin zeměpisný*. Praha, Josef Uher 1932, s. 6.

Čistě podle osvědčených zásad Orientu.²⁵ „Nejsme v Čechách, odtud je do Asie blíže.“²⁶ Orientalismus zazníval i v označení opozičních poslanců zastupujících tuto zemi v Národním shromáždění za „křičící dervise“. ²⁷ Vyskytlo se též pojmenování „československá Bosna“, ²⁸ neboť tato země byla od konce 19. století v českém politickém diskurzu synonymem zaostalosti a politické nestability. ²⁹ Další hledali paralely v ještě vzdálenějším horizontu. Vojtěch Lev tvrdil, že Maďari vytvořili z Podkarpatské Rusi „kus nejtemnější Afriky“. ³⁰ Spíše pozitivně byl naopak konotován termín „československé Tahiti“, zdůrazňující krásy zdejší přírody, zejména pro malíře. Jednou se také objevilo označení „československá Kanada“, ³¹ odkazující na zalesněnost zdejšího území.

Orientální charakter byl také připisován mnoha obyvatelům nejvýchodnější části republiky. Jak psal jeden návštěvník: „Poloorientální povaha Podkarpatské Rusi uvedla sem četné Asiaty: Maďary, židy a cikány.“ ³² Považovat tyto etnické skupiny za asiatské bylo v českém diskurzu v této době velmi rozšířené. Dokonce i Tomáš Garrigue Masaryk sice odmítal antisemitismus, ale nerozpakoval se popisovat Maďarsko jako „mongolské“. ³³ Orientalistický a hluboce negativní stereotyp Maďarů se uplatňoval v českém psaní, zejména v beletrii, už od konce 19. století ³⁴ a prožitek první světové války a následné Maďarské republiky rad tento náhled ještě prohloubil.

Jak víme od Edwarda Saída, z evropské perspektivy je za podstatný znak Orientu považováno odlišné plynutí času. Orientální čas je pomalejší (ale někdy také zrychlený, až frenetický), je též neuspořádaný a chaotický. Buď není vůbec měřen, nebo jen velmi přibližně. ³⁵ Čeští úředníci a návštěvníci Podkarpatské Rusi si často stěžovali na neschopnost místních obyvatel vyjádřit se v přesných časových údajích. Například rusínské delegace u českých úřadů byly charakterizovány jako „rozvláčné

25 Čech na Podkarpatské Rusi – bez práv. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 3 (17.1.1925), s. 2.

26 Četnictvo na Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž*, roč. 1, č. 29 (18.7.1925), s. 2.

27 Po volbách. In: *Právo lidu* (18.3.1924), s. 1.

28 NEČAS, Jaromír: Podkarpatská Rus a poslání sociální demokracie na východě republiky. In: *Nová doba* (1.5.1927), s. 6. Během 30. let se toto pojmenování vytrácí.

29 Viz Smutné poměry v Podkarpatské Rusi. In: *Československá republika* (11.7.1920), s. 1.

30 LEV, Vojtěch: *Brána na východ: Karpatská Rus*. Praha, Tiskový výbor Československé sociálně demokratické strany dělnické 1921, s. 16.

31 NAUMAN Jaroslav: Naši na Podkarpatské Rusi. In: *Přítomnost*, roč. 6, č. 41 (17.10.1929), s. 654.

32 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 82.

33 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Nová Evropa: Stanovisko slovanské*. Praha, Doplněk 1994, s. 118. Masaryk také označoval Maďarsko za „stát bez hlubší kultury“ (*tamtéž*, s. 126) a „národ příliš aristokratický“ (*tamtéž*, s. 127).

34 Srv. BOROŤ, Vladimíra: Obraz Němců v české historické beletrii: 1890–1900. In: KLU-SÁKOVÁ, Luďa (ed.): *Obraz druhého v historické perspektivě*. (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica, č. 1/1995.) Praha, Karolinum 1997, s. 11–39.

35 SAID, E.: *Orientalism*, s. 271 (viz pozn. 1).

a upovídáné³⁶ a příliš početné (někdy je tvořila až stovka osob), takže by pro ně bylo vhodnější označení dav. Místní obyvatelé často neznali svůj přesný věk: „Data věku starců a stařen jsou nespolehlivá, neboť při ngramotnosti a neznalosti počtů nazývají zde mnohého starce již od sedmdesátého roku storočným.“³⁷ Českou nejistotu ohledně času prohlubovalo také používání různých kalendářů a přemíra všelijakých svátků, daná existencí tří početných náboženských denominací. Na nějaký svátek prý připadalo až sto třicet dní v roce, což bylo dvakrát více než v českých zemích a způsobovalo obtíže při organizaci veřejných prací.³⁸ Jiní si stěžovali na všeobecnou pomalost zdejšího života. Podle jednoho novináře má Rusín na všechno dost času a nejráději sní o různých záhadách a náboženských otázkách.³⁹ Podobnou orientální stereotypizaci Rusína jako odtrženého od skutečného života nalézáme i v povzdech, že zatímco žena-Rusínka je pracovitá, „muž, ten filosofuje, co by se mělo udělat, co ne, spekuluje, ale ruky k dílu nepřiloží“.⁴⁰ Stereotyp orientální nehybnosti, indolence či pasivity je patrný i v popisu požárů, jimž místní „zcela klidně přihlíží. Jest zajímavé, že zúčastní-li se kdo vynášení nábytku a záchranných akcí mimo hasiče, jsou to právě Češi.“⁴¹ Pomalost bývala při popisech Orientu ale doprovázena i líčením výbušného charakteru obyvatel a jejich sklonu k brachiálnímu násilí. Podobně je tomu i v případě Podkarpatské Rusi, kde se vyskytovaly popisy násilí při hospodských rvačkách nebo kde při debatách většího počtu lidí o politice údajně nebylo patrné, zda se perou, nebo jen živě gestikulují.⁴² I nejostřejší rvačka může být ale znovu vystřídána letargií a stoickým klidem: „Potkal jsem na cestě do Volovoje sánky, na kterých ležel starý muž, v obličeji měl samou modřinu, na oči neviděl, a na otázku, cože se mu stalo, bylo mně klidně odpověděno, že se popral a že mu nabili.“⁴³

Rusíni, Židé, Maďaři

Evropská postkoloniální studia rozlišují různé stereotypy mužských orientálců, jak je popisovali evropští návštěvníci, ale velmi často se objevují zejména tři typy: První z nich je prostý a civilizací nezkažený domorodec, který je nacházen v „primitivních“ kulturách objevených Evropany. Druhý je lstivý orientálec, zejména kupec, který je na jednu stranu ponížený, ale na druhou úskočný. Třetím typem je agresivní

36 KOCHANNYJ, Cyril: *O Podkarpatské Rusi*. Praha, Ministerstvo školství a národní osvěty 1929, s. 87.

37 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 69 (viz pozn. 12).

38 Viz KASÍK, E.: *Obrázky z Podkarpatské Rusi*, s. 3 (viz pozn. 16).

39 PEŠEK, Josef: *Kulturní poměry a osvětová práce v Podkarpatské Rusi*. Užhorod, Ždímal a Vetešníků 1921, s. 11.

40 Viz ZÁHRADA, Rudolf: Lidové umění na Podkarpatské Rusi. In: *Podkarpatská Rus: Týdeník Čsl. národní demokracie*, roč. 3, č. 23 (5.7.1927), s. 20.

41 Nežoraná brázda. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 11 (7.3.1925), s. 1.

42 Viz ZÁHRADA, R.: Lidové umění na Podkarpatské Rusi.

43 BUBNÍK, Josef: Středověk XX. století. In: *Rudé Právo: Večerník* (28.2.1924), s. 1.

orientálec, zejména válečník, spíše bojechtivý než bojeschopný. Zatímco první skupinu je třeba civilizovat, před druhými dvěma skupinami je třeba mít se na pozoru. Těmto skupinám jsou také připisovány nejružnější vlastnosti odlišné od evropské „normality“. Zatímco první skupina je v mnohém Evropanům morálně nadřazena, další dvě skupiny mají jednoznačně horší vlastnosti než Evropané. Stereotypy těchto tří skupin nalézáme i v dobovém českém vnímání obyvatel Podkarpatské Rusi.

Klasický stereotyp domorodců se objevuje v popise rusínské většiny, charakterizované pojmem „dobrý lid“, ačkoli je doprovázen i líčením bídy, zaostalosti a zkaženosti: „Lid je zde dobrosrdečný, rázovitý, ale neuvědomělý, kulturně zaostalý... Od malého dítěte do shrbené vrásčité stařenky vše je rázovité, vše vábí nezvyklou novotou, neboť snoubí se zde moderní civilizace s dávnověkem...“⁴⁴ K tomu přistupuje dojem spontánní až naivní přichylnosti zdejšího lidu: „Celkem lze říci, že republiku, pokud mu je tento pojem jasný, má upřímně rád a dává často srdečně najevo průchod této náklonnosti.“⁴⁵

Ve vztahu k Rusínům se občas objevuje i stereotyp domorodce jako rozeného sluhy. Například podle jednoho turistického průvodce z poloviny dvacátých let je dobré si najmout rusínského nosiče na toulky po horách, neboť „zná kraj, nese zavazadla, ví o kolibách a o jiném útulku i o pramenech, připraví oheň, je věrným průvodcem a sluhou“.⁴⁶ Někdy se o místních hovoří explicitně jako o „domorodcích“. Takto si pochvaloval rusínskou pomoc při svém putování v Karpatech referent ministerstva zemědělství Otakar Frankenberger: „Měli jsme sebou vždy nejméně jednoho domorodce, který vedl soumary a obstarával hrubší práce.“⁴⁷ Z představy „děti přírody“ plyne i stereotyp skromnosti a nenáročnosti: „Karpatský Rus má nepatrné požadavky... V pondělí, časně zrána, odchází gazda s tlumokem do práce, často na hodiny cesty vzdálené. Trochu ovčího sýra, hrouda másla, kus chleba a pytlíček kukuřičné mouky stačí gazdovi na živobytí na celý týden!“⁴⁸ Je pozoruhodné, že při českých popisech rusínského obyvatelstva se autoři téměř výlučně zaměřovali na venkovské vrstvy a opomíjeli rusínskou inteligenci. Pokud se v těchto líčeních objevila, delegitimizovaly ji odkazy na hungarofilskou nebo ukrajinoofilskou orientaci.

Tendence žurnalistů Podkarpatskou Rus exotizovat a folklorizovat byla dokonce občas kritizována jako škodlivá pro zdejší hospodářství, neboť čeští turisté pak nechtějí jezdit do tak bizarní země. „Někteří folkloristé a znalci národopisu nedovedou nám vylíčit tuto zemi jinak nežli posetou chudými roztrhanými chalupami a obyvateli v bílých ovčích kožiších,“ stěžoval si například redaktor *Národních listů*

44 NĚMEJCOVÁ-MĚKKÁ, I.: *Podkarpatská Rus*, s. 6 (viz pozn. 24).

45 KOČÍ, Bohumil: *Podkarpatská Rus: Její poměry hospodářské, kulturní a politické*. Praha, Čas 1922, s. 26.

46 KRÁL, Jiří: *Podkarpatská Rus*. Praha, vlastním nákladem 1924, s. 3.

47 FRANKENBERGER, Otakar: Napříč Podkarpatskou Rusí. In: *Věstník Klubu československých turistů*. Praha, Klub čsl. turistů 1925, s. 40.

48 HORA, Alois: *Podkarpatská Rus: Přehled poměrů karpatoruských*. Praha, Československý cizinecký úřad 1919, s. 11.

Antonín Pimper.⁴⁹ Je také pozoruhodné, že ve vztahu k podkarpatské lidové kultuře nacházíme vedle obdivného psaní i příklady velmi rezervovaného přístupu. Někteří autoři například nazývali zdejší kostelíky „dřevěnými kůlničkami“, ⁵⁰ hudbu charakterizovali jako „primitivní rozvedení prostého, až jednotvárného motivu“⁵¹ a nenacházeli pochopení ani pro zdejší lidový tanec, který prý „postrádá půvabu stejně jako hudba. Je to medvědí kolébání se dvou nebo tří osob promísené dupáním v taktu a výskotem.“⁵² Vedle toho se vyskytly pochyby o autentičnosti lidového umění: huculské kožíšky zdobené ornamentovými pásy prý pocházejí z manufaktur vlastněných Židy.⁵³

Negativní nahlížení na prosté Rusíny bylo patrné u těch českých zaměstnanců na Podkarpatské Rusi, kteří časem ztratili původní idealismus. V jejich pojetí nabývala na významu údajná rusínská lenost, neschopnost a zkaženost, zaviněná jejich bývalými maďarskými pány a Židy. Zdejší lid prý „není tak vytrvalý v práci, jako je lid náš“.⁵⁴ Země je sice krásná jako Švýcarsko, „jen inteligence a pŕle lidu švýcarského tu chybí“.⁵⁵ Byly slyšet hlasy, že Rusíni zneužívají český idealismus a zejména od Židů se naučili o všechno smlouvat a na všem se obohatit. Podle jednoho autora byli Rusíni paradoxně zkaženi maďarským velkorysým financováním školství, kvůli němuž chtějí také od Čechů všechno získávat zadarmo a za nic neplatit.⁵⁶ (Jde však o ojedinělou výtku toho druhu, všeobecně bylo sdíleno naopak klíše o Maďarech, kteří drželi místní obyvatelstvo záměrně v nevědomosti.) Někteří komentátoři pak dokonce zdejším českým úředníkům doporučovali nehrát si za každou cenu na demokraty, neboť by tak mohli oproti bývalým maďarským vládcům s jejich panskými zvyky snadno ztratit autoritu u místních.⁵⁷

Vnímání Rusínů jako v zásadě „dobrého lidu“, který byl jen zbídačen a zkažen svými pány, někdy ovšem střídala naprostá deziluze. Pravicové *Národní listy* tak již v roce 1921 otevřeně psaly, že je třeba přiznat, že za problémy Podkarpatské Rusi nemůže jen bývalá uherská vláda, ale též „povaha rusínského lidu“: „Jest načas, aby se jednou i v tomto směru řekla pravda. Rusíni vcelku jsou neteční, líní a neuvěřitelně oddaní alkoholu. (...) Obdělávání polí jest tak povrchní, že mnohdy se nerozezná pole od úhoru ... odstraňování plevelu jest pro Rusína již příliš mnoho práce. (...) Domácnost rusínská odpuzuje hroznou špínou. (...) Na opravu stavební Rusín nepomýšlí. (...) Vášnivá touha rusínského obyvatelstva po alkoholu jest

49 PIMPER, A.: Hospodářské a jiné problémy Podkarpatské Rusi. In: *Národní listy* (4.12.1924), s. 1.

50 MAKOVSKÝ, S. K. [MAKOVSKIJ, Sergej K.]: *Lidové umění Podkarpatské Rusi*. Praha, Plam-já 1925, s. 23.

51 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 143 (viz pozn. 12).

52 HORA, Alois: *Uherská Rus za války a v míru*. Praha, Československý cizinecký úřad 1919, s. 15.

53 *Lidové umění na Podkarpatské Rusi*. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 28 (4.7.1925), s. 1.

54 PIMPER, A.: Hospodářské a jiné problémy Podkarpatské Rusi.

55 CHOTEK: *Karpatská Rus*. In: *Národ*, roč. 3, č. 47 (1919), s. 537.

56 Viz PEŠEK, J.: *Kulturní poměry a osvětová práce v Podkarpatské Rusi*, s. 12 (viz pozn. 39).

57 Viz LINEK, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 35 (viz pozn. 13).

všeobecně známa. Snad žádný jiný národ není takovou měrou stížen touto vášní jako Rusín. (...) Každý vydělaný groš Rusín svědomitě propil. Za pálenku prodá Rusín poslední kus obleku, ženu, děti i sám sebe. (...) Jako donucujícího prostředku k opravě cest používá se s úspěchem odnětí přídělu rumu.⁵⁸ Ačkoli v zemi žijí i němečtí osadníci, kteří jsou pilní a spořádaní a mohli by být vzorem ostatním, Rusíni „hospodaří dále po svém, spokojující se s tím, že na Šváby nadávají a jim jejich blahobyt závidí“.⁵⁹

Také další autoři odmítali představu v zásadě „dobrého lidu“ a zdůrazňovali negativní vlastnosti rusínských obyvatel: servilitu a pokoru smíšenou s konzervativním odporem k reformám,⁶⁰ nedůvěřivost, úskočnost a prospěchářství,⁶¹ primitivní vychytralost. Například nepodepsaný publicista *Českého slova* místním vyčítal, že se dají při volební kampani kupovat za kořalku, na což mu odpovídali, že „budou sice pít ode všech, ale nakonec voliti podle svého přesvědčení“.⁶² Občas se vyskytly i popisy rusínské agresivity. Četníci zvyklí z Čech, že jediné slovo stačí, „aby se každý sklonil před autoritou zákona“, se podle svých slov báli „zakročovati a pořádek zjednávati mezi takovými kořalkou či dřevěným anebo denaturovaným lihem rozběsněnými lidmi, kteří do sebe buší olověnkami nebo sekýrami“.⁶³

Podle postkoloniálních studií se evropský orientalismus často uchýloval také k infantilizaci Neevropanů.⁶⁴ Příklady takového přístupu najdeme i v dobovém českém zájmu o Podkarpatskou Rus. Podle jednoho místopisného pojednání z počátku dvacátých let Rusín podobně jako mimoevropští divoši „miluje velmi jablonecké zboží a galanterní cetky“.⁶⁵ Jiný publicista varoval s poukazem na infantilitu obyvatel před zaváděním demokracie v této zemi: „Hlasovací lístek v rukou negramotného voliče stává se břitvou v rukou dítěte.“⁶⁶ Podle tohoto autora Rusíni například nedokáží dlouho poslouchat přednášku a skáčou mluvčímu do řeči.⁶⁷ Představu o naivitě či infantilitě podkarpatských voličů sdílelo i sociálnědemokratické *Právo lidu*: „Velká část tamního voličstva není s to významu voleb a politického života pochopiti.“⁶⁸ Na druhé straně zaznívaly názory, že místní lidé se až příliš nadchli politikou pod českou správou a že zapomínají kvůli tomu pracovat. Z toho plynulo nabádání, že „to, čeho Podkarpatská Rus od nás potřebuje nejméně, je politika“, a vyzdvihování

58 Z Podkarpatské Rusi. In: *Národní listy* (22.6.1921), s. 1.

59 Tamtéž.

60 CHOTEK: Karpatská Rus.

61 HORA, A.: *Uherská Rus za války a v míru*, s. 14.

62 Volební kampaň na podkarpatské Rusi. In: *České slovo* (5.3.1924), s. 1.

63 Podkarpatoruské četnictvo a jeho speciální situace. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 5, č. 11 (17.3.1929), s. 1.

64 Viz SHARP, Joanna P.: *Geographies of Post-colonialism: Spaces of Power and Representation*. London, Sage 2008.

65 KOČÍ, B.: *Podkarpatská Rus*, s. 42 (viz pozn. 45).

66 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 122 (viz pozn. 12).

67 Tamtéž.

68 Po volbách. In: *Právo lidu* (18.3.1924), s. 2.

Bída a nepořádek podkarpatských vsí byly častým tématem českého psaní (repro z publikace Marie Novákové Cikáni v Užhorodě. Praha, b. n. 1949)

„práce pozitivní“ jako jejího protikladu.⁶⁹ Je zřejmé, že slovo „politika“ má zde velmi negativní konotaci a znamená totéž co hašteřivost a plané žvanění, na rozdíl od pojmu „demokracie“, který však v této úvaze nebyl použit.

Také celá země byla popisována pomocí metafory dítěte, jako „nevlastní, ale nám milé dítě, které jsme vzali na vychování“.⁷⁰ Tato metafora odrážela přesvědčení části Čechů počátkem dvacátých let, že česká správa Podkarpatské Rusi je pouze dočasná a že toto území by jednou, až se zdemokratizuje, mělo být předáno Rusku. Jeden autor například v roce 1921 prohlašoval, že „podmínky pro Podkarpatskou Rus budou v Rusku o hodně lepší než v našem státě“, ⁷¹ a pokud jednoho dne Češi předají toto „dítě“ velkému východnímu sousedu v dobrém stavu, upevní se tím pro Čechy nejdůležitější věc, totiž přátelství s Ruskem. Požadavek, aby Československo odevzdalo toto území Rusku, jakmile s ním získá společné hranice, se objevuje počátkem dvacátých let u řady autorů.⁷²

69 ŠÍP, Ladislav: Pro pozitivní práci na Podkarpatské Rusi. In: *Národní politika* (23.7.1923), s. 1.

70 DRAHNÝ, Václav: *Zemědělské poměry v Podkarpatské Rusi*. Užhorod – Praha, Ždímal a Vetešník 1921, s. 25.

71 DRAHNÝ, V. – DRAHNÝ, F.: *Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry*, s. 106 (viz pozn. 12).

72 Viz např. ŽDÁRSKÝ, C.: Vnější a vnitřní nepřátelé. In: *Národ*, roč. 3, č. 41 (1919), s. 483; KADLEC, K.: Podkarpatská Rus. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 31–32 (1920), s. 233.

Zaostalost Rusínů se v představách Čechů spojovala i s jejich nerozvinutým národním vědomím a etnografickou rozmanitostí. Češi se nedomnívali, že by bylo možné Rusíny – na rozdíl od Slováků – zahrnout do československého národa (pouze jednou jsem se v dobové publicistice setkal s názorem označujícím Rusíny za jeden ze slovenských „kmenů“).⁷³ Obtížně přitom chápali, že pro Rusíny byla otázka náboženské příslušnosti daleko důležitější při utváření jejich kolektivní identity než otázka jazyka. Mínění o nedostatečné míře konstituce rusínského národa podporovala existence různých etnografických skupin na Podkarpatské Rusi, nazývaných dobovým jazykem „kmeny“: Bojků, Lemků a Huculů. Vůči poslední skupině, v rámci níž se zachovaly nejsilnější folklorní tradice, vyjadřovali Češi takřka bezvýhradný obdiv, jak to ilustruje následující citát: „Huculové ... vynikají uměleckou tvořivostí, energií a samostatností.“⁷⁴ Jestliže chtěl turista poznat skutečnou lidovou kulturu, bylo mu doporučováno navštívit huculskou oblast. Naopak Bojkové byli považováni za nejzbláčenější a nejzaostalejší „kmen“ Rusínů a Lemkové byli situováni někam mezi obě skupiny. Další rozlišování probíhalo mezi obyvateli hor (*Verchovinci*) a nížin (*Dolňane*). Pochopitelně „Vrchovinec žije vzdálen světa, v horách, vede těžký život, je duševně i tělesně zaostalý. Dolňan je lépe situován, je duševně i tělesně vyspělejší.“⁷⁵

Vůči Rusínům, a zejména Huculům – stejně jako vůči Židům a Romům – používali čeští autoři silně biologizující diskurz. Nepopisovali tedy pouze jejich zvyky a vlastnosti, ale též jejich tělesný vzhled či zdraví, a nerozpakovali se dokonce ani vynášet soudy o jejich intelektu. Autoři zejména knižních publikací seznamují s barvou jejich očí a vlasů, tvarem nosu a celé postavy nebo s výrazem tváře. Personifikací skupiny zde bývá pochopitelně především dospělý muž. Popisy Rusínů a jejich těl varíují mezi nadšeně, někdy až homoeroticky vyličenými Huculy a zbídačenými, nemocnými Lemky. Jeden návštěvník popisuje Huculy jako muže „statného a vysokého vzrůstu (průměr 167 centimetrů), světlých zraků a tmavých vlasů“.⁷⁶ Další autor dodává: „Barva jejich očí jest největším dílem světlá, sivá a modrá (75 %) a nejméně hnědá, vlas převážně jest temný, hnědý a jen malou měrou světlý (asi 13 % všech karpatoruských Huculů), což také svědčí o značném přimíšení elementů cizích, neslovanských.“⁷⁷ Třetí v Huculech viděl „statné chlapíky, zdravě rostlé ... silné vysoké postavy, černých velkých očí, orličího nosu a tmavých vlasů. Již zevnějšek je výrazem mužné síly, slovanského charakteru a odhodlání.“⁷⁸ Na druhou stranu Bojkové prý „proti Huculům jsou slabší tělesné konstrukce a menší duševní vyspělost, zaviněné nedostatečnou výživou, nemocemi a přílišnou oddaností k lihovinám“.⁷⁹

73 Viz HARTL, Antonín: *Kulturní život osvobozené Podkarpatské Rusi*. Praha, Grafické, knihařské a nakladatelské družstvo 1924, s. 22.

74 KRÁL, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 62 (viz pozn. 46).

75 NĚMEJCOVÁ-MĚKKÁ, I.: *Podkarpatská Rus*, s. 19 (viz pozn. 24).

76 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 82.

77 KRÁL, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 62.

78 LINEK, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 22 (viz pozn. 12).

79 RICHARD, D. [DUŠEK, Richard]: *Podkarpatská Rus jindy a nyní: Politické a hospodářské náčrtky z Podkarp. Rusi*. Mukačevo, b. n. 1927, s. 62.

Na rozdíl od četných popisů líných a smyslných orientálek nám něco podobného z Podkarpatské Rusi chybí, což je snad vysvětlitelné vnímáním Rusínů i přes určité orientální rysy jako „slovanských bratrů“. Smyslnost byla přisuzována pouze cikánské hudbě a Maďarkám, které se prý oblékají „koketně“.⁸⁰ Užhorod, jenž byl počátkem dvacátých let velmi výrazně maďarský, komentátor *Práva lidu* v souladu s tímto stereotypem označil za „město žhavé, smyslné, líné a kupčící, a kdyby nebylo toho, že jest administrativním středem země, připomínalo by mi rovnou parazita“.⁸¹

Popisy těl i vlastností Židů byly podobně jako v případě Bojků velmi negativní, a zejména autoři publikující v katolickém tisku zaujíмали antisemitské postoje, zatímco publicistika levicová a středová se jim vyhýbala. Zároveň je ale zřejmé, že české návštěvníky, znající pouze asimilované Židy české, místní Židé svým nezvyklým vzhledem fascinovali. Podle dobových popisů byli hluboce odlišní od ostatních obyvatel Podkarpatské Rusi nejen svým oblečením či barvou vlasů, ale i samotnou tělesnou konstitucí: „Žid odlišuje se již tělesně, neboť náleží sice k plemeni světlému čili bílému, ale k rase, čeledi semitské, takže ho poznáš na první pohled: slabá tělesná soustava, tmavý nebo rezavý vlas a vous, orientální výraz očí, mocně založený nos, povyhrnuté a masivní rty.“⁸² Aby se návštěvníci Podkarpatské Rusi vyhnuli nařčení z antisemitismu, přebírali někdy tvrzení maďarských antisemitů, že podkarpatští Židé jsou ve skutečnosti Chazary, kteří přišli do země teprve nedávno.⁸³

Charakter Židů se podle antisemitů vyznačoval kombinací záludnosti a podlézavosti. Židovská záludnost prý ztotočila celý rusínský lid a vytvořila jeden z největších sociálních problémů země, který musí Češi vyřešit. Uplatňuje se zde obvyklé klišé Židů stahujících zemědělské obyvatelstvo díky jeho náklonnosti k alkoholu do dlužního otroctví a nechýbí ani metafora Žida-pavouka, chytajícího do svých tenat Rusíny-mouchy: Žid „podplácí a lichváří; ubohého Rusína strhne svou vypočítavou zchytralostí, bezmeznou lichvou a zrádným alkoholem v připravená osidla, z nichž Rusín se již nevymotá, a stává se skutečným otrokem v rukou bezohledného žida“.⁸⁴ Žid „ovládá Vrchovinu a její zbídačelý lid úplně. (...) Skupuje za pakatel dobytek a alkoholem připravuje Rusína o poslední groš, strhne jej svojí chytrostí, vypočítavostí a lichvou do nezměrné bídy.“⁸⁵ Čeští publicisté nicméně občas také oceňovali jejich pracovitost a inteligenci: „Žid je pilný, příčinlivý, ponejvíce obchoduje, provozuje řemeslo, či pracuje na poli.“⁸⁶ Jejich učenlivost cizím řečem si sice zasloužila uznání, ale zároveň byla vnímána jako podezřelá.⁸⁷ Vůči svým novým českým pánům jsou prý podlézaví a zdraví je už z dálky svým „nazdar!“, ale nedalo se jim důvěřovat.

80 Z Podkarpatské Rusi: Flancmajoři. In: *Večerník Práva lidu* (6.3.1924), s. 1.

81 VACHEK, Emil: Užhorodský feuilleton. In: *Právo lidu* (9.3.1924), s. 1.

82 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 91.

83 Chazaři a židé. In: *Rozvoj*, roč. 39, č. 13 (25.3.1932), s. 4. (*Rozvoj* byl „týdeník českých pokrokových židů“ a vycházel v Pardubicích.)

84 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 92 n.

85 NĚMEJCOVÁ-MĚKKÁ, I.: *Podkarpatská Rus*, s. 20.

86 *Tamtéž*.

87 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 92.

Mnozí pozorovatelé kladli Židy do jedné kategorie s Maďary jako „destruktivní a podvrtný element“⁸⁸ a používali označení „maďarsko-židovský“, což je překvapivé, neboť ve sledovaném období existoval v Maďarsku mimořádně silný antisemitismus. Jenom menšina hlasů zdůrazňovala loajalitu tohoto etnika⁸⁹ nebo jeho příklon k moderním hodnotám pod vlivem vzniku Československé republiky, projevující se například v demokratizaci života židovských obcí.⁹⁰ V české publicistice dvacátých let se ovšem nejednou rozlišovalo mezi ortodoxními a reformními (sionistickými Židy). Právě ortodoxní Židé byli vnímáni jako největší překážka modernizace.⁹¹

Druhou často tematizovanou skupinou považovanou za nepřátelskou byli v českém diskurzu o Podkarpatské Rusi Maďaři. Při jejich popisech se Češi zpočátku zaměřovali na bývalé maďarské vládcy či maďarské elity a naopak si nevšimli maďarského zemědělského obyvatelstva usedlého v podkarpatské nížině. Dřívější maďarský vládce byl charakterizován jako „nadutý“, „chlubný“, „skvělý“.⁹² „Maďarský duch povrchnosti a teatrálnosti“⁹³ vyjadřoval vnější lesk kontrastující s neschopností vládnout v zájmu lidu a zakrývajícím skutečnou nekulturnost. Maďarské ženy byly prý sice módně oblečeny, maďarské kavárny a úřady nádherné, ale města obývaná Maďary neměla evropské veřejné záchody a kanalizaci. I přes vnější lesk byli maďarští úředníci vnímáni jako neschopní, takže jsou dnes zatlačováni „českým úředníkem, českým inteligentem, jenž svou bystrostí a schopností maďarského kolegu daleko předstihuje“.⁹⁴ Maďarská vláda byla charakterizována jako „režim krutý, doslovně asijský a absolutistický“.⁹⁵ V ústředním sokolském časopise bylo dokonce možné číst, že „násilí maďarské překonává všecou surovost poznanou v novodobých dějinách evropských“.⁹⁶ Autor článku, český lékař píšící o první návštěvě delegace sokolů na východě republiky, si ani neodpustil dát najevo škodolibost z porážky Maďarů: „Není a nebylo jistě krásnějšího pocitu pro každého účastníka zájezdu [než] viděti osvobozené, volně si oddechující obyvatelstvo Slovače a Podkarpatské Rusi a zároveň utrpně patřiti na pokořené, kdysi tak mocné Maďary a Maďarony!“⁹⁷ Dějiny země pod maďarskou vládou byly popisovány stereotypně jako „tisíc let útlaku a vysávání“, což kontrastuje s pohledem dnešních historiků, například Yeshayahu (Ješajahu) Jelinka, který hovoří o „relativně příhodné ekonomické situaci během posledních let maďarské vlády“.⁹⁸ „Maďarský nepřítel“ nebyl

88 DRAHNÝ, V. – DRAHNÝ, F.: *Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry*, s. 32 (viz pozn. 12).

89 „Židé jsou také, až na malé výjimky, elementem, který republice není nepřátelský.“ (PIMPER, A.: *Hospodářské a jiné problémy Podkarpatské Rusi* – viz pozn. 49.)

90 Mladým Rusínům. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 35 (12.5.1925), s. 1.

91 Židé na Podkarpatské Rusi. In: *Podkarpatská Rus*, roč. 3, č. 23 (29.11.1927), s. 1.

92 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 206 n.

93 Američti Rusíni. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 23 (15.4.1925), s. 2.

94 Z Podkarpatské Rusi: Flancmajoři (viz pozn. 80).

95 Volby na Podkarpatské Rusi. In: *Národní politika* (4.3.1924), s. 1.

96 BARTONÍČEK, Václav: O významu zájezdu sokolského na Slovensko a Podkarpatskou Rus r. 1921. In: *Sokol*, roč. 47, č. 11–12 (1921), s. 233.

97 Tamtéž, s. 232.

98 JELINEK, Y. A.: *The Carpathian Diaspora*, s. 125 (viz pozn. 9).

ale na rozdíl od „nepřítele židovského“ pro dobou českou publicistiku tolik viditelný, neboť odešel ze svých úřadů, emigroval do Maďarska nebo se svým vzhledem nápadně neodlišoval od ostatních obyvatel.

Od poloviny dvacátých let se české popisy podkarpatských Maďarů odvracely od jejich elit a začaly se více zabývat zdejšími drobnými rolníky, kteří byli oceňováni jako „národně i politicky uvědomělí, materiálně dosti dobře situovaní, gramotní“⁹⁹ a stavěni do kontrastu k maďarským elitám i „líným“ Rusínům. Podle týdeníku *Podkarpatské hlasy* v roce 1925 byla maďarská inteligence nacionalistická, ale „maďarský sedlák, kterému tato výchova chybí, namnoze se již spřátelil s novým stavem, a jest známou věcí, že maďarské vesnice nejochotněji plní nařízení úřadů a nejradostněji se hlásí k vojenské povinnosti“.¹⁰⁰ V roce 1929 popisoval časopis *Přítomnost* maďarské rolníky jako „pilné, poctivé, mírumilovné a pořádkumilovné, bez sympatií k nepřátelské agitaci maďarské inteligence“.¹⁰¹ Podobně jako v českých představách o Rusínech se začal i zde vytvářet protiklad mezi „dobrým lidem“ a „nepřátelskou inteligencí“.

Romové a Němci, další dvě etnika na Podkarpatské Rusi, nebyli řazeni k „nepřátelským“ skupinám, jelikož k nim nepatřilo více než jedno či dvě procenta obyvatel. Jejich etnografická odlišnost od rusínské většiny je nicméně činila atraktivní pro popisy českých návštěvníků. Podkarpatsští Němci v nich vystupovali jako pracovití a pořádní lidé, dokonce se jim dostalo uznání, že jsou „jedinými opravdu dobrými hospodáři ... kteří vesměs se domohli značného blahobytu“.¹⁰² Napjatý vztah k českým Němcům měl ale za následek, že Češi si i vůči jejich podkarpatským krajanům zachovávali odstup. Romové představovali podobně jako Židé skupinu, která české pozorovatele fascinovala svou exotičností a „zaostalostí“, jež se jim zdála ještě horší než u Bojků. Podobně jako v případě Židů a rusínských etnik vůči nim Češi uplatňovali biologizující diskurz: „Cikánské tělo rychle dospívá v bujnou svěžest mládí, ale předčasně ustupuje, zvláště u žen, stařecké beztvarosti.“¹⁰³ Vedle bídy,

Antisemitsky stylizovaná obálka českého překladu knihy V zemi Chazarů využívá klasický motiv uchvacujícího židovského pařátu (M. Bartha: V zemi Chazarů. Mukačevo, vlastním nákladem 1927)

99 Poměry na Podkarpatské Rusi. In: *Národní politika* (20.2.1925), s. 2.

100 Mladým Rusínům (viz pozn. 90).

101 SLEZÁK, O.: Naše malé Rusko, s. 278 (viz pozn. 17).

102 Z Podkarpatské Rusi (viz pozn. 58).

103 Viz MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 89.

nepořádku a špíny byla ve vztahu k Romům pozitivněji tematizována jejich hudba, která byla nazývána „svádívou“ a spojována s prostředím hospod.

Komunisté, řečtí katolíci, ukrajinští nacionalisté

Vedle Maďarů a Židů vnímala česká většinová publicistika ve dvacátých letech jako nepřátelské ještě tři další skupiny obyvatel Podkarpatské Rusi, definované tentokrát nikoli na základě jejich etnicity, ale politického zaměření: komunisty, řeckokatolic-kou církev a ukrajinské emigranty. Zdejší komunisté v ní byli zobrazováni jako divocí demagogové a agitátoři, kteří nabízeli lidem nemožné, „naslibovali hory doly“.¹⁰⁴ Češi si uvědomovali popularitu, které se těšila v očích mnoha Rusínů bolševická revoluce, Maďarská republika rad i postup Rudé armády do střední Evropy v roce 1920. Pod vlivem těchto událostí i domácích sociálních problémů získali komunisté v prvních volbách na Podkarpatské Rusi, konaných v roce 1924, třicet devět procent hlasů. Podle různých odhadů se zdá, že získali početné příznivce nejen mezi chudými Rusíny, ale ještě více mezi zdejšími Maďary a Židy.¹⁰⁵ V národnědemokratické „revue českého nacionalismu“ *Národní myšlenka* se poté dokonce objevil návrh vyhlásit volby za neplatné, s odůvodněním, že „demokracie nesmí být nikdy přednější naší politice než blaho národa a republiky ... zájem národa a státu musí nám být nade vše, i nad demokracii, stane-li se mu nebezpečnou“.¹⁰⁶

Někteří Češi dávali na základě výsledků voleb z března 1924 najevo zklamání nad „nevděčností“ Rusínů. V konzervativním časopise *Lumír* se tak psalo, že kdo hlasoval pro komunisty, „hlasoval vlastně proti tomu, aby k jeho selu vedla řádně válcovaná silnice anebo aby v jeho okresním městě fungovala řádně vybavená nemocnice“.¹⁰⁷ Podobně situaci hodnotil sociálnědemokratický deník *Právo lidu*, který navíc nešetřil despektem vůči voličům na Podkarpatské Rusi: „Včerejší den nanovo potvrdil, že komunisté mají šance tam, kde se volič nachází na nízkém kulturním stupni... Podkarpatská Rus je typická země primitivů, je to rybník, v němž komunista bude vždy nejlépe rybařit. Panu Hakenovi směje se v Čechách každé dítě, karpatoruský gazda a chudšas naslouchá mu ještě s otevřenými ústy.“¹⁰⁸ Jako další vysvětlení zdejšího úspěchu komunistů se zdůrazňovalo, že jsou finančně podporováni bohatými Maďary a Židy.¹⁰⁹ Dosažené výsledky byly také přičítány komunistickým volebním trikům (například že se chytré přihlásili k volbám jako první a získali tak volební

104 NĚMEJCOVÁ-MĚKKÁ, I.: *Podkarpatská Rus*, s. 23 (viz pozn. 24).

105 Podle ekonoma Jiřího Slámy, který analyzoval tamní volební výsledky z roku 1935, komunisté získali 18 procent rusínských hlasů, 37 procent maďarských a 51 procent židovských. Lze se domnívat, že tyto podíly byly podobné i v předchozích volbách. Blíže viz SLÁMA, Jiří: Die Parlamentswahlen im Jahre 1935 in Karpatorussland. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 1 (1988), s. 34–49, zde s. 43.

106 Vina vlády na prohraných volbách. In: *Národní myšlenka*, roč. 3 (1923–1924), s. 207.

107 SKÁCELÍK, F.: Podkarpatská Rus včera a dnes, s. 529 (viz pozn. 18).

108 Beskidovy volby. In: *Právo lidu* (17.3.1924), s. 1.

109 Volby na Podkarpatské Rusi. In: *Venkov* (18.3.1924), s. 1.

číslo jedna, díky čemuž jim připadly hlasy mnoha nevzdělaných voličů, nebo že nalévali voličům více než jiní kořalku).¹¹⁰

Někteří publicisté ale připouštěli, že hlavní příčinou volebního úspěchu KSČ mohou být závažné sociální problémy země a selhání pražské administrativy. Autor národněsocialistického deníku *České slovo* dokonce sebekriticky psal: „...nedovedli jsme zdejšími lidu opatřit podmínky ku skrovnému životu ani v té míře, v jaké mu jich poskytovali Maďaři již před válkou...“¹¹¹ Také *Právo lidu* odmítalo vše svádět na bývalý maďarský režim.¹¹² Vyskytly se i odsudky vlastní arogance: „Musíme dbáti vůle lidu, šetřit jeho přání, nikoliv hledět na něj jako na materiál, z kterého můžeme udělati, co budeme chtít...“¹¹³ Český stranický tisk rovněž spatřoval hlavní chyby v politice stranických konkurentů: *Právo lidu* v politice agrárníků, *České slovo* v politice sociálních demokratů. Komunisté jako významná nepřátelská skupina z většinové české publicistiky mizí ve druhé polovině dvacátých let, jelikož tehdy jejich podpora ve společnosti výrazně poklesla (na třicet procent ve volbách roku 1925 a patnáct procent v roce 1929), a teprve hospodářská krize jim opět získala nové voliče (pětadvacet procent v roce 1935).

Ve vztahu k řeckokatolické církvi pociťovali Češi od počátku nedůvěru, neboť ji považovali za instituci kolaborující s maďarskými vládci a vykořisťující místní obyvatelstvo. Český odpor vůči řeckokatolické církvi prohloubilo, že se její nejvyšší představitel, užhorodský biskup Alexander Papp odmítl setkat s prezidentem Masarykem během jeho první návštěvy na Podkarpatské Rusi v roce 1920.¹¹⁴ V české reflexi se poté objevuje stereotyp lenivých, nevzdělaných a požívačných popů.¹¹⁵ Příčinou tohoto postoje nebyla jen prouherská politika církve, ale též antikatolické postoje mnoha Čechů, kteří přisuzovali zdejším řeckým katolíkům stejnou úlohu jako domácím katolíkům římským. Pravoslaví mělo v jejich očích na Podkarpatsku podobný osud jako v Čechách husitství a expanzi řeckokatolické církve v 17. století pokládali za dobu pobělohorského temna.¹¹⁶ Popřevratovou konverzi asi pětiny řeckých katolíků k pravoslaví mnozí Češi vítali, přirovnávali ji k založení Československé církve a označovali za návrat Rusínů k jejich skutečným ruským kořenům.¹¹⁷ Řeckokatolické církve se zastával pouze český katolický tisk, který tvrdil, že její věřící i kněží jsou vůči československému státu loajálnější, než se obvykle předpokládá. Katolický tisk také zdůrazňoval autoritu řeckokatolických

110 Volby na Podkarpatské Rusi. In: *České slovo* (21.3.1924), s. 2.

111 Podkarpatská Rus a Československo. In: *Tamtéž* (16.3.1924), s. 1.

112 Volby v Podkarpatské Rusi. In: *Právo lidu* (19.3.1924), s. 1.

113 Podkarpatská Rus a Československo.

114 Hierarchie na Podkarpatské Rusi. In: *Rozmach: Čtrnáctideník pro politiku a národní kulturu*, roč. 2, č. 5 (1924), s. 30.

115 Viz LINEK, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 8 (viz pozn. 13).

116 Viz DRAHNÝ, V. – DRAHNÝ, F.: *Podkarpatská Rus, její přírodní a zemědělské poměry*, s. 35 (viz pozn. 12).

117 Viz SLÁMA, J.: *Die Parlamentswahlen im Jahre 1935 in Karpatorussland*, s. 38 (viz pozn. 105).

kněží mezi lidem a nebezpečí, že pokud by ji Češi potlačovali, podryvali by tím váhu celého státního aparátu.¹¹⁸

Třetí skupinou na Podkarpatské Rusi, kterou vnímali Češi postupem času jako nepřátelskou, byli ukrajinští nacionalističtí emigranti. Jednalo se o několik tisíc osob, především příslušníků inteligence, původem buď ze sovětského Ruska, zmítaného občanskou válkou, nebo z polské Haliče.¹¹⁹ Krátce po roce 1918 odešli do Československa a na Podkarpatské Rusi našli zaměstnání hlavně jako učitelé, neboť odchodem Maďarů se uvolnilo mnoho míst a kvalifikovaných Čechů nebyl dostatek. Ukrajinská emigrace se zde snadno prosazovala zejména ve vedení různých kulturních spolků a politických stran, jelikož jí bylo zdejší prostředí blízké. Ukrajinští emigranti získávali podle českých pozorovatelů snadněji autoritu u místních obyvatel než Češi, často ji ale nevyužívali k posilování československého státu, nýbrž k agitaci pro budoucí stát ukrajinský. Velmi záhy proto začali být pokládáni za nebezpečnou skupinu, zneužívající pohostinnost Československé republiky.¹²⁰ Čeští učitelé si stěžovali, že jejich ukrajinští kolegové rozšiřují mezi žáky ukrajinské nacionalistické tiskoviny, kde se prý píše, že „Čechové jsou dlouholebečnou, poslovanštělou mongolskou rasou, kdežto Ukrajinci jsou nejkrásnějším národem světa“.¹²¹ Český ředitel školy psal o svých ukrajinských podřízených: „Jsou vychytralí jak lišky a své rejdy dovedli tak maskovati, že teprve až poslední týden podařilo se mi zachytiti zahraniční dětský časopis, který dávali podloudně dětem čísti, v němž jen o veliké Ukrajině byla řeč a o vládě cizáků a vrahů.“¹²² Novinář *Národní myšlenky* dokonce Ukrajince obviňoval ze spolčování s Němci a nazýval je „odvěkými nepřáteli Slovanstva“.¹²³ V důsledku střetů s ukrajinským nacionalismem stále více Čechů od poloviny dvacátých let vystupovalo proti zavádění ukrajinštiny ve školní výuce, neboť prosazení tohoto jazyka by prý znamenalo „odslovanštění země“.¹²⁴

Češi působící na Podkarpatské Rusi se pozastavovali i nad politikou vlády vůči ukrajinské emigraci usedlé v Praze, která byla podle jejich úsudku příliš štedrá. Stěžovali si, že těmto emigrantům je prý mnohdy přes čtyřicet, a přesto dostávají stipendia ke studiím na pražské ukrajinské univerzitě, kde ale ve skutečnosti nestudují a místo toho se „válí po kavárnách a politizují“.¹²⁵ Aby byl oslaben vliv ukrajinského proudu, začali mnozí Češi podporovat proud rusínský, jemuž byla po vzniku Československa v roce 1918 vyčítána kolaborace s Maďary. Na konci

118 Na Podkarpatskou Rus. In: *Našinec* (21.2.1923), s. 2. (*Našinec* byl deník Československé strany lidové vycházející v Olomouci.)

119 Viz HORÁK, Jaromír: *První kroky svobody: Podkarpatská Rus 1918–1920*. Praha, Česká expedice 1999, s. 23.

120 Poměry na Karpatské Rusi. In: *Český deník* (30.11.1923), s. 9.

121 X.A.W.: Dvě memoranda z Podkarpatské Rusi. In: *Národní myšlenka*, roč. 5, č. 8 (1925), s. 241.

122 Poměry na Karpatské Rusi, s. 9.

123 X.A.W.: Dvě memoranda z Podkarpatské Rusi.

124 SKÁCELÍK, František: Memento z Podkarpatské Rusi. In: *Národní myšlenka*, roč. 5, č. 8 (1925), s. 246.

125 In: *Podkarpatské hlasy* (6.6.1925), s. 1. Článek vyšel bez názvu a jména autora.

dvacátých let začaly československé úřady dokonce sahát k vyhoštění nejradikálnějších ukrajinských aktivistů ze země.¹²⁶ Ukrajinci na Podkarpatské Rusi si nicméně svůj vliv uchovali a tento směr ve zdejší politice zcela převládl v krátkém intermezzu roku 1938.

Podkarpatsí Češi

Konečně se dostáváme k otázce, jak v konfrontaci s novým prostředím vnímali Češi sami sebe? Byly to především popisy Židů, zbídačené části Rusínů a Romů, které umožnily Čechům zobrazovat se jako racionální, civilizovaní a evropští: „Jako na Slovensku, tak i zde prokázali Češi skvělý organizační talent a pravé slovanství. Místo bývalého cizáckého a nadutého Maďara přišel po převratu Čech, západoevropský inteligent, poctivý a výkonný úředník, snadno se srozumějící s rusínským lidem; přicházel méně skvělý a chlubný, ale vzdělaný a šetrný, bez předsudků a pravý demokrat, který blíží se k domácímu lidu ne jako pán a poručník, nýbrž upřímně a přátelsky jako spoluobčan a rádce,“ psal Karel Matoušek.¹²⁷ Autor přínos Čechů shrnuje slovy, že „vnášíme do této země bývalého orientálního nepořádku a zmatku znenáhla pořádek, kázeň a západoevropskou demokracii a kulturu“.¹²⁸ Je pozoruhodné, že ve sledované době neexistoval v psaní autorů, kteří jsou předmětem této analýzy, žádný rozpor mezi slovanstvím a evropanstvím. Tyto kategorie byly vnímány jako komplementární v opozici proti orientálnímu nepořádku.

Chápání sebe sama jako nositelů racionality a civilizace v protikladu k místní zaostalosti je dobře patrné i v následující pasáži téhož autora: „...český soudce a četník dovedli vynutit úctu před zákonem a cizím majetkem; židovský obchodník cítí se již bezpečným a počítá výhody, jež mu vzešly z naší revoluce. Ovšem nerad se žid smíruje s poctivostí a daňovou neúprosností čsl. úředníka, jakož je mu nevítanou novinkou, že licenci (koncesi) dostává nyní i Rusín. (...) Svým orientálním původem a tradicí tíhnou židé ještě částečně k Maďarům ... ale na druhé straně jsou židé především chladní počtáři, kteří poznávají trvalost Čsl. republiky, smiřují se s novými poměry, a třebaš náš stát právě nemilují, přece naučili se ctíti jeho zákony, administrativní schopnost, všestrannou snášenlivost a – dobrou i stabilní valutu. Pamatujme též, že židovi jako každému orientálci imponuje vláda energická, důrazná, okázalá.“¹²⁹

Pouze zřídka byla řeč o negativních vlastnostech Čechů, jako jejich přílišném idealismu, strachu z jakéhokoli překročení pravomocí a naivitě, kterou někdy místní obyvatelé zneužívali: „Dřívější četník nebál se zlodějovi, kterého zatýkal, dát přes hubu, když ho tento kousl do prstu, náš se bojí a má proč. Maďarský četník směle

126 Viz MAGOCSI, Paul Robert – POP, Ivan (ed.): *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto, University of Toronto Press 2002, s. 81.

127 MATOUŠEK, K.: *Podkarpatská Rus*, s. 206 n. (viz pozn. 12).

128 *Tamtéž*, s. 207.

129 *Tamtéž*, s. 96.

Pohlednice zobrazující těžkou službu četnictva na Podkarpatské Rusi (zdroj: www.cetnickastanicejehnice.estranky.cz)

vešel i beze zbraně do krčmy, kde se chlapci prali, a vyházel třeba bez předpisu a proti nim horkokrevné rváče na ulici a pořádek zjednal okamžitě na místě. Udělá to náš? Neudělá, protože by ho to stálo existenci.¹³⁰ Objevily se stesky, že Češi neumí kolonizovat: „Náš režim nemá respekt, neboť jeho dobrota se vykládá nám za slabost. (...) Nenaučili jsme se ještě kolonizovat. Platíme, lid ničeho neplatí, a přece tvrdí, že mu bere chleba.“¹³¹ Podkarpatská Rus by „mohla republiky přinést veliký hmotný prospěch, kdybychom ji dovedli kolonizovati po způsobu Angličanů nebo Francouzů.“¹³² Kritiku si vysloužila také vláda, že nevybavuje české úředníky ani dostatečnými pravomocemi, ani je náležitě materiálně nezajišťuje: „Anglická vláda, pošle-li do Indie svého úředníka, vybaví jej statisícovou gáží, dá mu celý štáb sluhů, přepychový bungalov za příbytek a ekvipáž. Naše vláda nás sem poslala do poměrů snad ještě horších, na cestu nám dala jen uzlíček, jako kdybychom šli žebratou.“¹³³ Jak bylo ale již uvedeno dříve, další autoři naopak zdůrazňovali, že země není českou kolonií, ale rovnoprávnou součástí

státu. Dále byly Čechům vytýkány jejich věčné politické rozepře, které dávají špatný příklad místním obyvatelům, a zároveň jich mohou využít jejich nepřátelé. Také se vyskytlo varování českým státním zaměstnancům, aby je osamělost nevehnala do tenat alkoholu nebo nevěstinců. Zejména se zdůrazňovalo, že by se měli vyhýbat hospodám s cikánskou hudbou a raději se účastnit českého spolkového života, například pořádání divadelních představení či koncertů vážné hudby.¹³⁴

Podkarpatská Rus z pohledu českých komunistů

Komunistická strana Československa byla mezi lety 1921 a 1929 největší politickou silou na Podkarpatské Rusi. Ačkoli z jejího prostředí nevzešly během dvacátých

130 Četnictvo na Podkarpatské Rusi (viz pozn. 26).

131 Podkarpatská Rus je Babylon. In: *Český deník* (20.7.1924), s. 5.

132 PIMPER, A.: Hospodářské a jiné problémy Podkarpatské Rusi (viz pozn. 49).

133 Naši největší nepřátelé. In: *Podkarpatské hlasy*, roč. 1, č. 2 (10.1.1925), s. 1.

134 Viz LINEK, J.: *Podkarpatská Rus*, s. 40 n. (viz pozn. 13).

let – na rozdíl od hlavního proudu české publicistiky – žádné knihy nebo brožury, které by pojednávaly o této zemi, popisy zdejší politické situace se často objevovaly na stránkách *Rudého práva*. Poměrně často zde byly zveřejňovány interpelace komunistických poslanců v Národním shromáždění na toto téma, případně články z pera podkarpatoruských komunistů o tamních poměrech určené pro české čtenáře. Klasické práce levicových či komunistických spisovatelů a publicistů věnované Podkarpatské Rusi vycházely až ve třicátých letech, jako například *Hory a staletí* Ivana Olbrachta (1932), *Enciány s Popa Ivana* Stanislava Kostky Neumanna (1933) nebo méně známé *Zakarpatsko* Vaška Káni (1932).

Komunistický diskurz ve vztahu k Podkarpatské Rusi nastoloval především nativ české buržoazní diktatury, okupace a koloniálních praktik.¹³⁵ Zdejší českou správu komunistický tisk nazýval „mezinárodním skandálem“, a dokonce „svinstvem“, které nemá obdoby nikde jinde v Evropě.¹³⁶ Živil přitom představu budoucího zániku českého panství a vytvářel paralelu s rakouskou vládou nad Bosnou a Hercegovinou.¹³⁷ Při popisech českých praktik zejména poukazoval na údajnou brutalitu českých četníků uplatňovanou na Podkarpatské Rusi proti členům KSČ a obecně „chudému lidu“.¹³⁸ Dále kritizoval zkorumpovanost české správy, skutečnost, že republika svěřuje zdejší úřady i cizím státním úředníkům, případně že ponechává na místech úředníky z doby maďarské vlády¹³⁹ a že se s nimi čeští činitelé vysloveně přátelí. Komunistický tisk dokonce naznačoval možnost zrady nejvyšších českých představitelů na Podkarpatské Rusi a jejich úmysl vrátit zemi Maďarsku.¹⁴⁰ Také upozorňoval na „rakušáckou“ minulost zdejších českých úředníků, například viceguvernéra Petra Ehrenfelda,¹⁴¹ který působil před válkou jako okresní hejtman v Přerově, po převratu přestal používat šlechtický titul a přešel do služeb republiky.

Obrazy země a jejích obyvatel byly v komunistickém tisku méně frekventované, a pokud se objevily, dominovaly zde popisy bídy. V úvahách o jejích příčinách převažovaly ekonomické důvody (nerovné rozdělení půdy) nad národnostně-politickými, které naopak převládaly v hlavním českém diskurzu. I v komunistickém psaní o Podkarpatské Rusi nacházíme překvapení nad zaostalostí a špínou zdejších rolnických domů, kde „výkaly a hnůj se neodklízejí, všechno dělá dojem naprosté zchátralosti“.¹⁴² Líčení bídy se týkalo nejvíce stravy, bydlení a tělesného vzhledu obyvatel, zejména dětí. Podobně jako v nekomunistické publicistice vzbuzovala menší pozornost bída židovských obyvatel a Romů, na druhé straně se ale v komunistickém tisku nevyskytoval antisemitismus.

135 Bílý teror v Podkarpatské Rusi. In: *Rudé právo* (6.12.1921), s. 2.

136 Benešova cesta do Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (3.12.1921), s. 1.

137 Bílý teror v Podkarpatské Rusi.

138 Neudržitelné poměry v Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (16.12.1921), s. 1 n.

139 *Tamtéž*.

140 Proč nedá vláda provést plebiscit v Příkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (24.3.1921), s. 1.

141 Neudržitelné poměry v Podkarpatské Rusi.

142 BUBNÍK, J.: Středověk XX. století (viz pozn. 43).

Dobová kresba zobrazující projednávání nějaké záležitosti či výslech na četnické stanici. Můžeme se jen domýšlet, zda bylo obvyklé nenabízet podkarpatským venkovanům židli (zdroj: www.cetnickastanicejhnice.estranky.cz)

Lid na Podkarpatské Rusi byl i v komunistickém tisku popisován zpočátku jako prostý, naivní a důvěřivý.¹⁴³ Před volbami v roce 1924 *Rudé právo* psalo, že „pro nás je potěšitelné, že lid dovede již zčásti rozeznat strany“.¹⁴⁴ Na rozdíl od většinového českého tisku ale do kategorie „podkarpatského lidu“ zařazovalo i chudé Maďary.¹⁴⁵ Další zřetelnou odlišností oproti hlavnímu proudu české publicistiky bylo to, že komunisté slovanské obyvatelstvo Podkarpatské Rusi označovali od počátku za Ukrajince, a nikoli za Rusíny, případně o něm psali jako o „mužicích“. Okrajově konstatovali ve svém tisku zdejší náboženský fanatismus, opilství a sklon k násilí. Komunističtí novináři a publicisté nicméně na rozdíl od řady dalších českých autorů nepopírali politickou svéprávnost obyvatel Podkarpatské Rusi. Psaní v podobném tónu totiž mohlo posilovat názory, že se v této zemi ani nemohou konat volby nebo že nelze uznat jejich výsledky, což nebylo v zájmu komunistů.

Nahlížení KSČ na obyvatele Podkarpatské Rusi se změnilo po volbách v roce 1924, ve kterých zde zvítězila. Komunističtí publicisté vůči nim náhle nešetřili obdivem a dávali je za příklad českému proletariátu, zejména v odvaze a vůli k činu.¹⁴⁶ Zároveň odmítali komentáře ostatního českého tisku, který líčil zdejší obyvatele

143 HAKEN, Josef: Volby v Podkarpatské Rusi. In: *Rudé právo* (14.2.1924), s. 3.

144 Volby v Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (15.3.1924), s. 8.

145 Volební ruch v Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (28.2.1924), s. 4.

146 Bílý teror v Podkarpatské Rusi (viz pozn. 135).

jako „nevyspělé, tupé, negramotné a kořalce oddané“.¹⁴⁷ Objevil se stereotyp Rusína jako komunistického revolucionáře. *Rudé právo* nyní připomínalo účast mnohých obyvatel země v Maďarské republice rad a též příbuznost Rusínů s národem, který založil „první stát dělníků a rolníků“. Zatímco česká pravice používala metaforu Podkarpatské Rusi jako mostu k budoucímu Rusku zbavenému bolševiků, případně alespoň mostu ke spřátelenému Rumunsku, komunisté proti ní stavěli metaforu této země jako mostu československého proletariátu k ruským bolševikům.

Také komunistický tisk v souvislosti s Podkarpatskou Rusí pracoval s představou nepřátel lidu. Spatřoval je nejen v českých úřednících, ale i v dalších skupinách: „maďarsko-židovských kapitalistech“, „šlechticko-zlodějských velkostatkářích“, ukrajinských nacionalistech¹⁴⁸ a samozřejmě také ve zdejších sociálních demokratech, vůči kterým dával najevo nenávist hlavně před volbami. V komunistických novinách byli sociální demokraté líčeni podobným stylem, jakým „měšťácké“ listy zobrazovaly představitele komunistického hnutí: buď jako „vagabundi“, tedy lumpenproletáři, nebo jako měšťáci převlečení za proletáře.¹⁴⁹ Komunisté sami sebe považovali za mohutnou sílu těšící se důvěře obyvatel, která je jakousi skálou ve všeobecném rozvratu: „jednotné a vážné vystoupení komunistů budí v celkovém chaosu všeobecný respekt,“ psalo v únoru 1924 *Rudé právo*.¹⁵⁰ Tato sebe prezentace kontrastovala s rétorikou jejich protivníků, podle nichž byli právě komunisté ztělesněním chaosu.

Komunistický tisk nevznášel požadavek připojení Podkarpatské Rusi k Sovětskému svazu a zdůrazňoval, že i přes počínání českých představitelů chce zdejší obyvatelstvo zůstat součástí Československa.¹⁵¹ Komunisté podporovali autonomii země, ale měli tím na mysli „autonomii proletářskou“. Podle Bohumíra Šmerala zatímco měšťácká autonomie je nástrojem boje mezi různými frakcemi buržoazie a směřuje k rozbití republiky, proletářská autonomie směřuje k prosazení cílů revoluce.¹⁵²

Podkarpatská Rus v české kulturní paměti

Po roce 1938 se Podkarpatská Rus z českého diskurzu pochopitelně vytrácela a její připojení k Sovětskému svazu v roce 1945 nebylo nijak výrazněji reflektováno. Během padesátých let vyšlo v knižní či časopisecké podobě několik reportáží vykreslujících zdejší úspěchy při budování socialismu.¹⁵³ Například spisovatel Bohumil Říha popisoval tuto zemi – nyní už nazývanou Zakarpatská Ukrajina – v roce 1958 v *Literárních novinách* nadšenými slovy: „To už není ten zakřiknutý lid z dob první republiky. Viděli jsme tam silný a svobodný národ, který intenzivně žije hospodářsky,

147 „Temná země“. In: *Tamtéž* (19.3.1924), s. 1.

148 Reakce v Podkarpatské Rusi. In: *Tamtéž* (12.3.1921), s. 4.

149 Kto zapríčinil rozvrat pomerov v Podkarpatskej Rusii? In: *Tamtéž* (22.6.1921), s. 4.

150 Volební ruch v Podkarpatské Rusi.

151 Proč nedá vláda provést plebiscit v Příkarpatské Rusi (viz pozn. 141).

152 Bílý teror v Podkarpatské Rusi.

153 Viz např. SAFONOV, Vadim A.: *V Zakarpatské Ukrajině*. Praha, Svět sovětů 1952; TĚVELJOV, Matvej: *Na verchovině*. Praha, Svět sovětů 1955.

politicky i kulturně. Ví jasně, co chce: Socialismus a mír. (...) Měli jsme dojem, jako by se celá Zakarpatská Ukrajina představovala, tolik jsme tam viděli novostaveb, a to ve městech i na vesnicích.¹⁵⁴ K českému čtenáři se dostal i překlad sovětské interpretace nejnovější historie země,¹⁵⁵ podle níž kráčela od rozpadu Kyjevské Rusi trnitou cestou pod cizími vládami, až teprve rok 1945 znamenal návrat ke ztracené matce – sovětské Ukrajině, která jí zaručí budoucí blahobyť. Součástí tohoto příběhu bylo i tvrzení o vykořisťování země československou buržoazní vládou a o tom, že zdejší lid toužil po připojení k sovětské Ukrajině už v roce 1918, čemuž zabránilo spojení českých imperialistů s rusínskými navrátilci z Ameriky, kteří se tam přiučili bezohlednému kořistnictví.¹⁵⁶

Přítomnost Podkarpatské Rusi v české kulturní paměti udržovaly především opakovaně vycházející knihy Ivana Olbrachta, který se stal čelnou postavou komunistického literárního panteonu. Přetrvávající popularitu *Nikoly Šuhaje loupežníka* dokládá i muzikálové zpracování od Milana Uhdeho a následný film *Balada pro banditu* v režii Vladimíra Síše z roku 1978. Zájemci se také mohli o této zemi dočíst v opakovaně vydávaném románu maďarského socialistickorealistického autora Bély Illése *Karpatská rapsodie* z roku 1939.¹⁵⁷ Ačkoli v šedesátých letech se mohl pozitivní obraz meziválečného Československa vracet do české kulturní paměti zejména v osobě Tomáše Garrigua Masaryka, Podkarpatská Rus se nestala téměř vůbec předmětem veřejných diskusí dokonce ani za pražského jara. Snaha neprovokovat „velkého bratra“ na Východě byla v absenci tohoto tématu patrně rozhodující. Výjimku tvořili pochopitelně východoslovenští Rusíni, kteří byli po roce 1945 nuceni nazývat se Ukrajinci a jejichž řeckokatolická církev byla sjednocena s církví pravoslavnou. Rok 1968 přinesl v tomto ohledu uvolnění, řeckokatolická církev byla obnovena a zmíněná menšina žádala o uznání možnosti deklarovat rusínskou národnost a usilovala o vlastní kulturní autonomii.¹⁵⁸ České prostředí nicméně tyto snahy příliš nezaznamenalo.

Následující „normalizace“ pochopitelně znemožňovala jakékoli alternativní příběhy o Podkarpatské Rusi. O této oblasti se psalo zřídka a striktně ideologickým způsobem. Například *Rudé právo* otisklo v červnu 1970 noticku k oslavám pětadvacátého výročí jejího spojení s Ukrajinou s tímto frázovitým vyzněním: „Za čtvrt století dosáhla Zakarpatská oblast velkých úspěchů v rozvoji národního hospodářství, životní úrovně a kultury obyvatel a přispívá značným dílem k budování

154 ŘÍHA, Bohumil: Bud' zdráva sovětská Ukrajinu! In: *Literární noviny*, roč. 7, č. 44 (1.11.1958), s. 1.

155 JEVSEJEV, I. F.: *Z dějin Zakarpatské Ukrajiny*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1956.

156 ZAVÁZALOVÁ, Vlasta: Doslov. In: TĚVELJOV, M.: *Na verchovině*, s. 412 n.

157 1. české vydání: ILLÉS, Béla: *Karpatská rapsodie*. Praha, Práce 1949. Z maďarštiny přeložil Arno Kraus.

158 Viz MAGOCSI, Paul Robert: *With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns*. Budapest – New York, Central European University Press 2015, s. 330.

komunismu.¹⁵⁹ Tato problematika se ale neobjevila ani v reflexi českého disentu, na rozdíl například od otázek česko-německé minulosti. Jisté rehabilitace se prvo-republikové politice vůči Podkarpatské Rusi dostalo až v knize reportáží Františka Továrky *Hory a lidé* z roku 1985,¹⁶⁰ jejíž autor kromě obvyklé chvály současné sovětské výstavby, vzdělanosti a sociální péče nalézal i slova uznání pro meziválečnou modernizaci a přátelské chování českých úředníků a policistů vůči domácímu obyvatelstvu.

Listopad 1989 přinesl výraznou změnu v hodnocení první republiky, která se náhle stala nejslavnějším obdobím moderních českých dějin. Součástí tohoto příběhu byl i narativ o tehdejší hospodářském a kulturním rozkvětu Podkarpatské Rusi. Česká média přinášela řadu reportáží o pozitivním vzpomínání na Československo v této zemi, dokonce se objevovaly spekulace o možnosti jejího znovupřipojení k Československu, což propagoval zejména radikálně populistický politik Miroslav Sládek. Podkarpatská Rus se stala cílem četných turistických zájezdů. V roce 1990 také vznikla Společnost přátel Podkarpatské Rusi, kterou založil a vedl básník a publicista Jaromír Hořec (1921–2009), narozený v Chustu v rodině českého lesníka. Vstupovali do ní zejména potomci Čechů, kteří byli donuceni tuto zemi opustit po roce 1938 a spojovali si s ní své mládí, ba možná doufali v nějaké majetkové odškodnění. Společnost přátel Podkarpatské Rusi vydávala řadu brožur, knihy, reprinty prvorepublikových publikací a od roku 1991 i vlastní časopis *Podkarpatská Rus*. Angažovala se také v navazování česko-zakarpatských kulturních styků a podílela se na obnovení pomníku T. G. Masaryka v Užhorodě v roce 2002.

Psaní autorů z tohoto okruhu se vyznačovalo značnou nekritičností ve vztahu k první republice. Uvedme malý příklad: „Češi udělali na Podkarpatské Rusi hodně. Nebyli jen četníci, byly také nemocnice, cesty, komunikace, telefonní síť. Byl Červený kříž, ubytovny pro mládež. Začaly se udržovat lesy. To všechno předtím nebylo. Kdo postavil letiště v Užhorodě? Češi. Kdo postavil Legiobanku, elektrárnu na Tereble a jinde? Češi. Kdo postavil nové školy, a hodně jich bylo! Češi! Předtím zde vládli Maďaři, bylo málo škol, téměř žádné nemocnice, cesty byly ubohé. Jenom těch mostů, co se nastavělo za republiky! Novou civilizaci přinesli na Podkarpatskou Rus až Češi. Přitom velkou část první republiky sužovala zemi krize! I proto se všechno úplně nepodařilo. Kdo začal likvidovat negramotnost? Také Češi, ale tu zaostalost nemohla republika zvládnout za pár roků.“¹⁶¹

Obdiv k meziválečnému Československu sdílel i ukrajinský historik Ivan Pop, který v devadesátých letech přesídlil do České republiky a vydal zde několik syntetizujících prací.¹⁶² Další dva historikové zabývající se tímto tématem, Čech Jan Rychlík

159 Slavnost v Užhorodě. In: *Rudé právo* (29.6.1970), s. 3.

160 TOVÁREK, František: *Hory a lidé*. Hradec Králové, Kruh 1985.

161 ROMAN, Jan – HEČKO, Milan: Syn Karpat. In: *Podkarpatská Rus*, roč. 20, č. 2 (2010), s. 8.

162 POP, Ivan: *Podkarpatská Rus*. Praha, Libri 2005; TÝŽ: *Podkarpatská Rus: Osobnosti její historie, vědy a kultury*. Praha, Libri 2008; TÝŽ: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha, Libri 2005.

a Slovák Peter Švorc, byli ve svém hodnocení zdrženlivější.¹⁶³ To platí rovněž o autorovi velkých anglickojazyčných syntéz dějin Podkarpatské Rusi Paulu Robertovi Magocsim, který je přitom zřetelně smířlivější k tradici maďarského panství v zemi, ale sdílí s Popem negativní hodnocení sovětské éry.¹⁶⁴ Naopak ruští historikové, například Andrej Puškaš, ukazují poměrně malý posun od stalinistické interpretace dějin této země.¹⁶⁵ Jedinou rozsáhlejší práci v českém jazyce, která se nápadně odlišuje od diskurzu spojeného se Společností přátel Podkarpatské Rusi, je kniha amatérského historika Vasil Jovbaka *Podkarpatská Rusj – Zakarpatská Ukrajina* z roku 2001.¹⁶⁶ Autor, který zde zveřejnil i některé osobní vzpomínky, se vyslovuje poměrně kriticky k meziválečnému období i k postkomunistické éře v historii země (stejně jako k činnosti Společnosti přátel Podkarpatské Rusi), a naopak nalézá slova ocenění pro léta, kdy byla součástí Sovětského svazu.

O způsobech zobrazování území a obyvatel Podkarpatské Rusi po roce 1989 v českých médiích jsem psal jinde.¹⁶⁷ Na tomto místě je možné jen shrnout, že v nich převažovala hrdost nad tradicí meziválečného Československa a přesvědčení o zdejších pozitivních vzpomínkách na toto období spolu s popisy postkomunistického společenského kolapsu a krás zdejší přírody. Do určité míry se také vrátily některé orientalistické přístupy při referování o zdejších obyvatelích, údajně indolentních, holdujících alkoholu a málo pořádných. Jiné orientální motivy se vytratily (například infantilizace). Z popisů země pochopitelně zmizel jiný podstatný prvek přispívající v meziválečné době k její orientalizaci – Židé. Frekventovaným tématem se stal i údajný ukrajinský útlak zdejších obyvatel, kteří by chtěli více patřit k Evropě, než jim to dovoluje přináležitost k postsovětské Ukrajině. Zobrazování Podkarpatské Rusi tak v postkomunistickém období posloužilo liberálněnacionalistickému vyprávění Čechů dvojím způsobem: jako oslava jejich prvorepublikové minulosti a jako potvrzování východní jinakosti, stojící v protikladu vůči západnímu či evropskému charakteru České republiky.

V novém tisíciletí se v českém prostředí zájem o Podkarpatskou Rus vytrácí. Do českých médií se dostávalo jen málo zpráv o úsilí zdejšího autonomistického hnutí po takzvané oranžové revoluci i po převratu na Majdanu. Příchod mnoha Ukrajinců do České republiky, z nichž někteří pocházejí ze Zakarpatí, usídlili se zde natrvalo, a dokonce dosáhli úspěchů v podnikání, znamenal určitou renesanci v působení Společnosti přátel Podkarpatské Rusi, která se v novém tisíciletí začala směřem od prvorepublikové nostalgie orientovat na podporu současných česko-zakarpatských vztahů. Tato změna vyvolala ale u některých starších členů roztrpčení

163 Viz např. RYCHLÍK, J. – RYCHLÍKOVÁ, M.: *Podkarpatská Rus v dějinách Československa* (viz pozn. 9); ŠVORC, P.: *Zakletá zem* (viz pozn. 9).

164 MAGOCSI, P. R.: *A history of Ukraine* (viz pozn. 9); TÝŽ: *With their Backs to the Mountains* (viz pozn. 159); MAGOCSI, P. R. – POP, I.: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (viz pozn. 126).

165 PUŠKAŠ, A.: *Civilizacija ili varvarstvo* (viz pozn. 9).

166 JOVBAK, Vasil: *Podkarpatská Rusj – Zakarpatská Ukrajina: Krátce o historii*. Kroměříž, Vasil Jovbak 2001.

167 HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou*. Praha, Scriptorium 2015, s. 165–182.

a v roce 2010 došlo k oddělení brněnské organizace od společnosti.¹⁶⁸ Celkově se ale zdá, že přítomnost Ukrajiny a Ukrajinců v českém veřejném prostoru zastihuje přítomnost Zakarpátí a Rusínů. Podobně jako v novém tisíciletí poklesl symbolický význam první republiky, což odráželo vystřídání Masaryka Karlem IV. v průzkumech veřejného mínění o největší osobnosti českých dějin, tak upadl význam Podkarpatské Rusi na české mentální mapě.

Československo v kulturní paměti a historii Zakarpátí

Nemáme bohužel k dispozici žádný výzkum vzpomínek na meziválečné Československo v kolektivní paměti dnešních obyvatel Podkarpatské Rusi. Zprávy mnoha Čechů po roce 1989 o pozitivních vzpomínkách zdejších obyvatel na Československo mohou plynout ze snahy místních zalichotit cizím návštěvníkům a je možné, že turisté z Maďarska slyší také příběhy, jak bylo zemi dobře za uherského království. Existují pouze nepřímé údaje k identitě obyvatel Zakarpátí a jejich kolektivní paměti. Ze srovnání volebních výsledků v rámci Ukrajiny víme, že Zakarpátí není ani ostrovem socialistické nostalgie,¹⁶⁹ na rozdíl od ukrajinského východu, ale ani nepatří k jádru ukrajinského nacionalismu, které se nachází v oblasti Lvova a Ivano-Frankivska.¹⁷⁰ Přesto je ukrajinský nacionalismus významným činitelem i na Zakarpátí: Odhalení busty TGM v Užhorodě, zorganizované zdejším Klubem T. G. Masaryka v roce 2002, bylo doprovázeno odporem ze strany zdejších nacionalistů. Jak uváděl předseda klubu Ivan Latko: „Říkali a psali v médiích, že Masaryk byl cizinec a cizincova busta nemá stát v Užhorodě.“¹⁷¹ Československá nostalgie byla v devadesátých letech silná zejména u těchto obyvatel, kteří se považovali za Rusíny, a ne Ukrajince, ale tato skupina je velmi malá. Ačkoli se většina zakarpatských obyvatel vyslovila v roce 1991 v referendu ve prospěch autonomie této oblasti, podle pozdějších sčítání lidu zde převažuje identifikace s ukrajinským národem a identita rusínská je velmi slabá (podle cenzu se k Rusínům v roce 2012 přihlásilo na Zakarpátí jen deset tisíc ze 773 tisíc obyvatel oblasti).¹⁷²

168 Srv. MAGOCSI, P. R.: *With Their Backs to the Mountains*, s. 397.

169 Ačkoli Komunistická strana Ukrajiny získala celostátně ve volbách v roce 1998 24,6 procent hlasů, na Zakarpátí to bylo jen 6,6 procent (KIREEV, Alex: *Ukraine: Legislative Election 1998*. In: *Electoral Geography 2.0* [online]. ©2007 [cit. 2016-05-01]. Dostupné z: <http://www.electoralgeography.com/new/en/countries/u/ukraine/ukraine-legislative-election-1998.html>).

170 Například ve volbách roku 2012 vyhrála na Podkarpatské Rusi Strana regionů a Spojený střed, zatímco nacionalistické strany Svoboda a Vlast (*Batkivščyna*) zde na rozdíl od ostatní západní Ukrajiny neuspěly (Centralna viborča komisija: *Vibori narodnich deputativ Ukraini 2012*. In: *Archive.is* [online]. © 2012 [cit. 2016-05-01]. Dostupné z: <https://archive.is/20121222040629/www.cvkv.gov.ua/pls/vnd2012/wp001>).

171 Citováno podle: KOKAISL, Petr – ŠTOLFOVÁ, Andrea – ZYCHOVÁ, Jana – HANUŠ, Pavel: *Po stopách Slováků ve východní Evropě*. Praha, Nostalgie 2014, s. 87.

172 MAGOCSI, P. R.: *With Their Backs to the Mountains*, s. 1.

*I když byla na Podkarpatské Rusi za první republiky nařízena dvojjazyčnost nápisů, občas se to porušovalo a nápisy byly pouze české, jak je vidět na vodo-
vodní vpusti v Užhorodu (zdroj: www.facebook.com)*

Máme nicméně náznaky, že v rámci zdejší regionální identity je významné stře-
doevropanství, stojící v protikladu k „východnímu“ kyjevskému centralismu.
Středoevropská orientace obsahuje také uznání pozitiv příslušnosti ke středo-
evropským státům v minulosti. Není zde sice tak silná nostalgie po „habsbur-
ském“ 19. století jako ve Lvovské oblasti, ale uherská minulost nebývá démonizo-
vána tak jako v českém psaní po roce 1918. Dokladem nezaujatého vztahu zdejší
odborné obce historiků k období před rokem 1918 je nedávná kolektivní maďar-
sko-zakarpatská historická monografie, ve které je společná minulost popisována
velmi neutrálně.¹⁷³ Středoevropská orientace také nepochybně vytváří prostor pro
ocenění meziválečného Československa. Na Podkarpatské Rusi působí od devade-
sátých let zmíněný Klub T. G. Masaryka, jehož zásluhou byl zřízen nejen pomník
prvního československého prezidenta, ale i několik dalších pamětních desek odha-
lených v novém tisíciletí v jiných místech země, nebo se podařilo prosadit, aby se
škola v Chustu vrátila k původnímu jménu „Masarykova“. Z těchto indicií může-
me usuzovat, že historické vědomí obyvatel Zakarpátí se dnes nachází kdesi mezi
ukrajinskou a středoevropskou identitou, a ačkoli zde ve vztahu k československé
minulosti neexistuje podobný kult jako v diskurzu Společnosti přátel Podkarpatské
Rusi, bývá považována za jedno z úspěšnějších období rozvoje země.

Otázka, nakolik byl rozvoj Podkarpatské Rusi v době první republiky úspěš-
ný, stejně jako související otázka, nakolik byla v rámci Československa svobodná,

¹⁷³ FEDINEC, C. – VEHEŠ, M. (ed.): *Zakarpattja 1919–2009 rokov* (viz pozn. 9).

se diskutovala již během první republiky, zabývala se jí řada studií, a lze konstatovat, že se v tomto ohledu názory liší dodnes. Abychom mohli objektivněji zhodnotit přínosy a slabiny české správy země, bylo by nutné analyzovat meziválečné období v kontextu dějin Zakarpátí během celého dvacátého století, čehož by se patrně mohl zhostit pouze mezinárodní výzkum, který by zbytečně nedémonizoval ani neidealizoval žádný z mnoha režimů, jimiž země prošla, a států, v jejichž rámci za poslední století existovala.

Z hlediska hospodářského vývoje není pochyb o značných československých investicích do zdejší infrastruktury, především dopravy, školství a zdravotnictví. Prvorepubliková architektura dodnes zdobí řadu měst Zakarpatské oblasti. Během první republiky se snižovala negramotnost i kojenecká úmrtnost, ovšem nedá se říci, že by toto tempo bylo výrazně rychlejší než počátkem dvacátého století nebo v letech padesátých. Zároveň je zřejmé, že existovaly hluboké rozdíly v hospodářské úrovni Podkarpatské

Rusi a českých zemí, které nebyly dány jen výchozí situací země, jež měla v rámci bývalých Uher periferní postavení, ale též jejím zničením v první světové válce. Zmenšení tohoto příkopu nebylo v daném období v silách ani relativně vyspělého státu, jakým byla Československá republika. Ekonomické postavení Podkarpatské Rusi navíc nepříznivě ovlivňovala i její nevýhodná geografická pozice v rámci republiky, která byla méně příznivá než v rámci hospodářství uherského, neboť země byla příliš vzdálená rozvinutým zemím českým, než aby mohla profitovat ze svazku s nimi. Ekonomiku země poškodil i vznik celních bariér na hranici s posttrianonským Maďarskem. I přes nespornou modernizaci v prvním desetiletí existence republiky proto ani ve třicátých letech nedosahovaly zdejší infrastruktury zdaleka české

Také horská chata pojmenovaná po dlouholetém zemském prezidentovi Podkarpatské Rusi Antonínu Rozsypalovi (1866–1937) nesla své označení pouze v češtině (zdroj: www.karpaty.net)

úrovně. Například v roce 1932 byly v celé zemi jen čtyři traktory a čtyři sanitky,¹⁷⁴ tedy dopravní prostředky v té době již celkem běžné v západní polovině státu.

Vedle obtíží s hospodářskou integrací byla Podkarpatská Rus o poznání úspěšněji integrována do Československa v symbolické a správní rovině, což se ale též setkávalo s četnou kritikou. Bylo to především zavedení češtiny jako druhého úředního jazyka vedle rusínského dialektu ukrajinštiny, které tak nahradilo maďarskou jednojazyčnost. Na některých dobových fotografiích je nicméně patrné, že bilingvnost nebyla vždy pravidlem: kanálové vpustě v Užhorodu měly nápisy výlučně české stejně jako některé horské chaty nebo lázeňská zařízení. Pouze v češtině bylo i turistické značení. Privilegované postavení češtiny zde bylo ustaveno i přesto, že Češi byli zcela nepočetní ve srovnání se zdejšími Maďary či Židy a do konce dvacátých let nepřesáhl jejich podíl dvě procenta obyvatel.

Česká dominance se uplatňovala i v dalších oblastech: Podkarpatské obce získaly názvy ulic a náměstí po českých národních osobnostech, které neměly s tímto územím nic společného, T. G. Masarykovi, Miroslavu Tyršovi, Janu Husovi nebo Aloisu Rašínovi.¹⁷⁵ V Užhorodě a v několika dalších městech byly odhaleny Masarykovy a Tyršovy pomníky. Pamětní deska připomínající Masarykovu návštěvu a druhá s půdou od Zborova byly odhaleny u vchodu do guvernérova paláce v hlavním městě.¹⁷⁶

Vedle preferování češtiny se setkávalo s kritikou také obsazování státního aparátu českými úředníky a neochota otevřít přístup do něj i zdejším obyvatelům, která byla patrná zejména v pozdějších letech, kdy početně posílila podkarpatská inteligence. Jeden opoziční podkarpatský poslanec uváděl v roce 1936, že Češi tvoří dosud tři čtvrtiny zaměstnanců správních úřadů.¹⁷⁷ Samotné označení nejvyššího představitele země, jmenovaného z Prahy, jako „guvernéra“ připomínalo koloniální status, byť byl tento úřad obsazován místním představitelem. Vytvořením zemského zřízení v roce 1927 přibyl navíc úřad zemského prezidenta, který existoval paralelně s úřadem guvernéra, ale byla v něm koncentrována reálná moc a byl obsazen vždy Čechem. Na rozdíl od praxe tehdy běžné v evropských koloniích sice mohli obyvatelé Podkarpatské Rusi od roku 1924 volit do československého parlamentu, ale někteří ze zvolených poslanců byli Češi, dosazení sem pražskými centrály (například sociální demokrat Jaromír Nečas v roce 1924 nebo agrárník Josef Zajíc roku 1929). V prvním zemském zastupitelstvu na Podkarpatské Rusi, zvoleném roku 1929, bylo

174 Viz MUSIL, Jaromír: Úvod: Vývoj a činnost SIA odboru Spolku československých inženýrů v Užhorodě. In: TÝŽ: *Technická práce v zemi podkarpatoruské*. Užhorod, Odbor spolku československých inženýrů 1933, s. 4.

175 Viz KROUPA, Prokop: *Kroupův průvodce Podkarpatskou Rusí*. Praha, Kruh přátel Podkarpatské Rusi 1934, s. 12.

176 Viz DOSTÁL, Jaroslav: *Podkarpatská Rus*. Praha, Knihkupectví Klubu československých turistů 1933, s. 11 n.

177 Viz KONEČNÝ, Zdeněk: Zástupci Podkarpatské Rusi v Poslanecké sněmovně. In: *Historica: Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské university*. Brno, Masarykova univerzita 1970, s. 137.

Z Podkarpatské Rusi bylo po vzniku republiky převezeno do českých zemí šest dřevěných kostelů. Kostelík z Velkých Louček byl v roce 1929 rozebrán a znovu sestaven na pražském Petříně, kde stojí dodnes (zdroj: www.drevenykostelik.cz)

ze šestnácti poslanců pět Čechů. Zemský prezident Antonín Rozsypal pronesl svůj první projev na tomto zastupitelstvu česky.¹⁷⁸

Odstup mezi Čechy a místním obyvatelstvem byl patrný i ve zřizování oddělených českých obytných distriktů, jako byla například Masarykova kolonie v Chustu nebo takzvané Užhorodské Dejvice. Koloniální praktiky připomínalo odvezení šesti kostelíků ze země a jejich opětné sestavení v Čechách nebo na Moravě, které bylo

¹⁷⁸ Ustavující schůze zemského zastupitelstva v Užhorodě. In: *Podkarpatské hlasy* (11.1.1929), s. 2.

obhajováno jako jejich záchrana nebo představováno jako „dar podkarpatského lidu“.179 Je pravděpodobné, že tyto praktiky odmítala většina zdejšího obyvatelstva a že snižovaly popularitu české správy. Jak konstatoval autor *Přítomnosti* na konci dvacátých let: „Je smutnou skutečností zažitou každým Čechem, že nás Rusíni nemají rádi.“180

Česká historiografie má dosud tendenci nahlížet na první Československou republiku jako na ostrov demokracie a hospodářského blahobytu, ačkoli byla v posledních letech problematizována, zejména zahraničními historiky, její menšinová a jazyková politika nebo její vztah k ženské emancipaci.¹⁸¹ Významnou součástí pozitivního vyprávění o první republice je představa o úspěšném hospodářském a kulturním rozvoji Podkarpatské Rusi pod českou vládou. V tomto článku jsem se pokusil poukázat na méně známý aspekt českého působení na tomto území, totiž na vytvoření jazyka legitimizujícího českou vládu v této zemi. K tomu bylo nutné zkonstruovat určitý obraz rusínského lidu i jeho nepřátel, který umožnil Čechům prezentovat se jako jeho zachránci. Tento přístup nicméně zdejší Čechům překážel uvědomit si, že je nutné zapojit do správy země v dostatečném rozsahu také místní elity a etnické menšiny. Tento diskurz snad zvyšoval legitimitu české vlády v očích Čechů samotných, u domácího obyvatelstva ale nemohl mít úspěch, jak začalo být patrné během třicátých let. Na druhou stranu ve srovnání s tehdejší situací Ukrajinců v polské Haliči je zřejmé, že česká správa nenabyla charakteru otevřeného národního útlaču místního obyvatelstva. Bránil jí v tom entuziasmus spojující slovanskou vzájemnost se snahou o rozvoj země, a proto se zde nevyskytl od rozdíl od polské Haliče ukrajinský terorismus. Nepůsobila zde žádná ukrajinská podzemní organizace a několik desítek Čechů, kteří přišli o život během služby v zemi násilnou smrtí, se stalo obětí kriminální činnosti.

179 Kostelík z Podkarpatské Rusi. In: *Jas*, roč. 3, č. 35 (29.8.1929), s. 2. (*Jas* vycházel jako „rodinný ilustrovaný týdeník“ od roku 1927.)

180 SLEZÁK, O.: Naše malé Rusko, s. 277 (viz pozn. 17).

181 Srv. např. ZAHRA, Tara: *Kidnaped souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 2008; FEINBERG, Melissa: *Elusive Equality: Gender, Citizenship, and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*. Pittsburgh, Pittsburgh University Press 2006.

S čínskými komunisty proti Husákově normalizaci

Exilová skupina Listy a její hledání politických partnerů proti sovětské mocenské dominanci ve střední Evropě

Petr Orság

Když Pavel Tigríd v roce 1974 rekapituloval aktivity generace posrpnových politických exulantů na Západě během uplynulých šesti let od invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa, vyčetl jí pro něj překvapivou politickou a organizační „plachost“, jejímž výsledkem bylo například to, že nezaložila žádnou pevnou exilovou centrální organizaci. Součástí jeho výhrad zejména vůči reformněkomunistické části politických uprchlíků bylo, že podle něj jen málo využívala možností získávat ve světě politické partnery pro zvýšení efektivity zahraniční akce proti československému „normalizačnímu“ režimu. Vedle nedostatečné snahy o navazování spojení ve vlivných kruzích západoevropské levice kritizoval Tigríd také fakt, že „nedošlo – aspoň veřejně – k dohodě a spolupráci s tak perspektivně zajímavým spojencem, jakým jsou Číňani“.¹

Tigrídovy úvahy o Čínské lidové republice jako potenciálním spojenci exulantů proti sovětskému imperialismu reflektovaly jak již mnoho let napjaté sovětsko-čínské

1 TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha, Prostor 1990, s. 99. Toto vydání vychází z Tigrídem přepracované verze knihy, již vydalo exilové nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem v roce 1974, nikoli z verze, která vyšla v edici časopisu *Svědectví* v roce 1968.

vztahy,² tak aktuální posuny na světové politické scéně, v nichž „československá otázka“ sehrávala podstatnou roli. Čína kritizovala vojenský vpád do Československa v srpnu 1968 jako jeden z příkladů agresivní politiky Sovětského svazu a ústy svých nejvyšších představitelů vyzývala Moskvu, aby stáhla okupační vojska z Československa. Kritika invaze byla ze strany Číny hlasitější než z řady jiných zemí. Přitom pro československý reformní experiment s demokratickým socialismem tehdy neměli čínští komunisté velké pochopení.³ Trvali ale na principu národní a státní suverenity i kvůli svým vlastním zájmům. Vojenskou invazi jako praktickou ukázkou Brežněvovy doktríny omezené suverenity vnímali jako hrozbu i pro Čínu a vedla je k přehodnocování jejich zahraniční politiky.⁴

Také americká administrativa v čele s Richardem Nixonem, rovněž mimo jiné v důsledku invaze do Československa, začala prostřednictvím tajných diplomatických kanálů sondovat možnosti sblížení s Čínou. Jasnější kontury začalo budoucí partnerství mezi Spojenými státy a Čínou nabývat na pozadí sílícího napětí ve vztahu Číny a Sovětského svazu – dekádu trvající roztržka mezi oběma zeměmi získávala na konci šedesátých let nové neblahé impulzy. Vlekoucí se územní spory vyústily v roce 1969 v sérii ozbrojených střetů na sovětsko-čínské hranici. Další eskalaci konfliktu se sice podařilo utlumit, situace ale zůstávala napjatá. Politické špičky v Pekingu intenzivně hledaly způsoby, jak sovětskému ohrožení efektivně čelit. Diskrétní sblížování se Spojenými státy – druhdy úhlavním nepřitelem Číny – (mimo jiné skrze diplomatická zastoupení v Organizaci spojených národů, Francii a dalších zemích) vyvrcholilo návštěvou amerického prezidenta Nixona v Číně v roce 1972 a zahájilo éru americko-čínského strategického partnerství.⁵

Československý levicový exil na Západě a Čína

Orientaci na Čínu se záměrem oslabit mocenskou dominanci Sovětského svazu ve střední Evropě lze vysledovat, byť v subtilnějším provedení, i v aktivitách části

2 O množství třecích ploch ve vzájemných sovětsko-čínských vztazích a sporech táhnoucích se již od Chruščovovy éry viz např. DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé*, sv. 1: *Světová válka a nukleární mír 1938–1964*. Praha, Karolinum 2004; RADCHENKO, Sergey: *The Sino-Soviet Split*. In: LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 2: *Crises and Détente*. Cambridge, Cambridge University Press 2012, s. 349–372.

3 Zdeněk Mlynář trefně připomněl, že až do srpnové invaze byl pro čínské politiky Alexander Dubček jen „horším vydáním Chruščova“ (viz MLYNÁŘ, Zdeněk: *Čína – hrozba nebo naděje?* In: *Čína našima očima*. Köln/R., Index 1982, s. 109–126).

4 Blíže viz např. JIAN, Chen: *China and the Cold War after Mao*. In: LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Odd Arne (ed.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 3: *Endings*. Cambridge, Cambridge University Press 2012, s. 181–200; MEISNER, Maurice: *Mao's China and After: A History of People's Republic*. New York, Free Press 1999.

5 Viz DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé*, sv. 2: *Konce dobrodružství 1964–1991*. Praha, Karolinum 2009, s. 92–95; podobně též MEISNER, M.: *Mao's China and After*, s. 378 n.

československého posrpnového exilu.⁶ Ať už výše zmíněné Tigridovy výhrady odrážely jeho skutečné přesvědčení, nebo byly míněny spíše jako veřejné intelektuální poštouchnutí Jiřího Pelikána, vůdčí osobnosti reformních komunistů v exilu,⁷ reálný stav věcí v daném čase Tigridovým slovům neodpovídal.⁸

Nejdříve se krátce zastavme u první části Tigridovy kritiky. Pelikán a jeho přátelé vskutku odmítali návrhy volající po založení nové exilové politické organizace či institucionalizované strany, která by sdružovala exkomunikované komunistické reformátory. Důvodem však nebyla pasivita či rezignace na politickou činnost, ale zpočátku jednak určité vyjasňování pozic uvnitř reformněkomunistického exilu (viz odklon ekonoma Oty Šika od aktivit Pelikánovy skupiny a jeho přechod na sociálnědemokratické pozice), jednak obava z neplodného politikaření – posrpnoví exulanti byli dobře obeznámeni s vývojem exilového hnutí v období po únoru 1948, kdy se jeho čelní reprezentanti místo organizování účinných akcí proti komunistickému režimu utápěli ve vzájemných neproduktivních sporech o minulých vinách a prohrách.⁹

Zřejmě i proto, aby se tomuto osudu vyhnuli, začali reformní komunisté v čele s Jiřím Pelikánem zpočátku uskutečňovat skromnější plán – místo zakládání exilové stranické organizace zvolili za hlavní platformu svého zahraničního působení časopis, exilový dvouměsíčník *Listy*. Jeho demiurgem a nejdůležitější osobou

6 Zde na okraj připomeňme, že z předních československých exulantů poúnorové generace věnoval Číně systematickou pozornost už od konce 50. let minulého století i Ferdinand Peroutka. Viz např. třísvazkový výbor z jeho komentářů proslovených v Rádiu Svobodná Evropa (FIALOVÁ, Zuzana (ed.): *Mluví k vám Ferdinand Peroutka*. Praha, Argo 2003, 2005 a 2006) či Peroutkova biografie z pera Pavla Kosatíka (KOSATÍK, Pavel: *Ferdinand Peroutka: Pozdější život (1938–1978)*. Praha, Mladá fronta 2000, s. 251–254). O oficiálních vztazích mezi komunistickým Československem a Čínou do počátku 60. let minulého století nejnověji viz např. KOLENOVSKÁ, Daniela: Mezi dvěma slunci: Československo ve střetu o mezinárodní komunistické hnutí (1953–1962). In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 4 (2014), s. 531–559.

7 Pavel Tigríd mezi čelními poúnorovými exulanty jako jeden z prvních rozpoznal, že v Jiřím Pelikánovi československý exil získal osobnost s mimořádným politickým a organizačním talentem a bohatými kontakty prakticky po celém světě, jichž Pelikán nabyl během let předchozího veřejného působení v čele Mezinárodního svazu studentstva či jako ředitel Československé televize a předseda zahraničního výboru Národního shromáždění. Pelikánovy poznámky v osobních denících uložených v jeho fondu v archivu italského parlamentu svědčí o tom, že oba muži se pravidelně stýkali nejpozději od počátku 70. let a že průběžně plánovali a koordinovali aktivity proti „normalizačnímu“ režimu. Viz *Archivio Storico della Camera dei Deputati* (Historický archiv Poslanecké sněmovny – dále ASCD), Řím, fond (f.) Jiří Pelikán, karton (k.) 34.

8 Kriticky a nesouhlasně se vůči této pasáži Tigridovy knihy vymezil např. Karel Kovanda v dopise Jiřímu Pelikánovi z 27. září 1976, kde připomněl, že i on sám kontakty s čínskými diplomaty začal rozvíjet už od listopadu 1971 (*tamtéž*, k. 16).

9 Více o názorovém třibení posrpnových exulantů na Západě viz ORSÁG, Petr: *Mezi realitou, propagandou a mýty: Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, s. 65–75. O situaci v exkomunistickém exilu viz též CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno – Praha, Doplněk – Masarykova dělnická akademie 2008.

se stal právě Pelikán, usazený v Římě, který vydávání *Listů* od počátku chápal jako výsostně angažovaný, politický akt a medializaci československé otázky považoval za svůj prvořadý úkol.¹⁰

Právě kolem vydávání římských *Listů* se postupně konstituovala i skupina Listy. Pelikán a jeho společníci ji označovali jako „volné seskupení“ těch, kteří se podíleli na reformním hnutí v Československu a po vojenské intervenci odešli na Západ.¹¹ Názvem veřejně deklarovali, že nejde o politickou stranu, ve skutečnosti však právě skupina Listy vykrystalizovala v nejvlivnější levicové politické sdružení posrpnového exilu. Její členové v čele s Pelikánem postupně navázali úzkou a často dlouhodobou spolupráci s vrcholnými politickými reprezentanty západoevropské levice, jako byli Bettino Craxi, Willy Brandt, Olof Palme, Bruno Kreisky či François Mitterrand, ale i mnozí další, kteří doplňovali rozsáhlou mezinárodní síť kontaktů a spolupracovníků v Evropě i mimo ni.¹²

A nyní už přistupme k Tigridově výhradě vůči údajnému nezájmu exilové levice o Čínu. V souvislosti s hledáním politických spojenců proti sovětskému imperialismu i Husákově „normalizaci“ se skupina Listy neomezovala jen na pěstování styků s politickými stranami, hnutími a sympatizanty v západní Evropě, i když tato spojení byla pro úspěch této československé zahraniční akce nejpodstatnější – a také veřejně nejviditelnější. Mezi naopak nejdiskrétnější rozvíjené kontakty patřily ty, které udržovali členové skupiny Listy v čele s Pelikánem s čínskými komunisty. Právě na tuto, zvláště v prvních exilových letech tajenou, později přiznanou spolupráci se zaměřuje tato studie.

Pelikán interpretoval čínské možnosti podobně jako Tigrid. I když navenek o aktivitách skupiny ve vztahu k Číně záměrně neuváděl více, než bylo nezbytně nutné, uvědomoval si, že čínské protesty proti sovětské politice by bylo možné využít ve prospěch exilu a domácí protirežimní opozice. Čínskému tématu věnoval Pelikán se svými spolupracovníky významnou pozornost i v *Listech*, kde o něm průběžně

10 *Listy* byly určeny zejména čtenářům v Československu, kam byly od počátku vydávání ve stovkách kusů ilegálně dopravovány. Ovšem současně s českým vydáním Pelikán zajišťoval i cizojazyčné verze, jejichž cílem bylo získávat pro československý problém především levicové čtenáře v jednotlivých západních zemích. Italská mutace *Listů* vycházela díky finanční a organizační pomoci Italské socialistické strany v nákladu několika tisíc kusů a kromě toho postupně, vždy několikrát ročně vycházely i mutace francouzská, německá, skandinávská, krátce i anglická. Průběžnou medializaci československých témat zajišťoval Pelikán a jeho spolupracovníci i přímo v západních médiích v jednotlivých zemích. (Více viz ORSÁG, P.: *Mezi realitou, propagandou a mýty*, s. 100–110.)

11 Viz HEJZLAR, Zdeněk: O skupině LISTY. In: *Listy*, roč. 7, č. 3–4 (1977), s. 15. V článku Hejzlar shrnuje i programové priority a cíle skupiny Listy. Vůči jeho charakteristice skupiny se někteří její členové kriticky vymezili, nejdůrazněji zřejmě Adolf Müller (viz *ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 10, Müllerův dopis Hejzlarovi ze 17.8.1977).

12 Není předmětem tohoto textu zabývat se aktivitami skupiny Listy ve vztahu k západoevropské levici či k medializaci „československé otázky“. Více o skupině Listy a vůdčí roli Jiřího Pelikána v ní viz CACCAMO, F.: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 32–51. Více o mediálních aktivitách posrpnových exulantů na Západě viz ORSÁG, P.: *Mezi realitou, propagandou a mýty*, zejména s. 80–110.

informovali už od prvního ročníku časopisu.¹³ Pokud Pelikán veřejně objasňoval důvody, proč *Listy* píše o Číně, držel se obecných argumentů o nezbytnosti reflexe čínského modelu cesty k socialismu a často je kontextualizoval odkazy na nepřátelský postoj československého režimu vůči Číně. Tak například ve svém úvodu k bloku textů nazvanému „Rozumíme Číně?“ napsal: „...nemůže být automaticky dobré vše, co haní sovětská a jí posluhující naše propaganda. Ale právě proto chceme kriticky zkoumat čínskou realitu a hledat odpovědi na otázky, které vyvolává. Víme už, že zahraniční politika lidové Číny je pro nás nesporně pozitivní: čínská delegace v OSN je jediná, která vždy znovu a znovu nastoluje otázku odchodu sovětských vojsk z Československa. Sovětská okupace Československa je Čínou ostře odmítána, stejně tak jako sovětská velmocenská politika vůči ostatním zemím východní Evropy i zemím třetího světa...“¹⁴

Tyto veřejně formulované důvody, proč se reformisté v exilu snažili prakticky od počátku svého zahraničního působení navazovat a rozvíjet kontakty s čínskými politickými kruhy, se příliš nelišily od toho, co si o Číně sdělovali interně – ve vzájemné korespondenci a diskusích. Postupující mocenská emancipace Číny na mezinárodním poli, její kritika imperiální a dobovačské zahraniční politiky Sovětského svazu, a rovněž vnitrostátní rozvoj Číny po vyhasnutí excesů kulturní revoluce byly momenty, které exulanty vedly k intenzivnímu promýšlení možností, jak to vše využít ve prospěch československé zahraniční akce. Příležitost začít rozvíjet přátelské vztahy s čínskými komunisty skýtala pro Pelikána a jeho spolence lákavou perspektivu ve více ohledech. Jednak jim tyto styky mohly pomoci takřkajíc mocensky – získat silnější pozici coby politických exulantů na Západě v jejich angažmá proti československému „normalizačnímu“ režimu. Tento záměr se postupem času dařil, jak o tom svědčí také reakce oficiálních československých i sovětských médií, která styky posrpnových exulantů s Čínou sledovala a propagandisticky napadala. Pelikánovu okruhu v jeho činnosti pomáhaly i průběžné finanční příspěvky čínských soudruhů.

Současně byla Čína pro bývalé komunistické reformátory v exilu příležitostí ještě v jiném, obecnějším smyslu. Postupné politické a ekonomické uvolňování v „říší středu“ a sílící potřeba systémových změn v zemi zvyšovaly zájem čínských politických kruhů o československý pokus o reformu státního socialismu z konce šedesátých let. Šlo zejména o ekonomiku – potřeba studovat a promýšlet různé alternativní ekonomické modely v Pekingu zesílila poté, co se proreformnímu křídlu ve vedení Komunistické strany Číny v čele s podruhé rehabilitovaným Teng Siao-pchingem podařilo v prosinci 1978 prosadit hospodářské reformy, označované jako „čtyři modernizace“. Vedle ekonomických aspektů ale čínskou politickou elitu zajímal i širší společensko-politický kontext vývoje ve střední Evropě, včetně aktivit opozice proti zdejším komunistickým režimům. Českoslovenští exulanti se rádi stali

13 Viz např. DALIMIL [LIEHM, Antonín Jaroslav]: Čína – třetí světová velmoc. In: *Listy*, roč. 1, č. 4–5 (1971), s. 17 n. Tento text byl prvním obsáhlejším zamyšlením o Číně zveřejněným v úvodním ročníku *Listů*. Časopis se pak Číně věnoval i v dalších ročnících.

14 Rozumíme Číně? In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 4 (1976), s. 29.

zprostředkovateli těchto zkušeností, někteří to nepochybně chápali i jako svého druhu satisfakci po porážce pražského jara.¹⁵

Zvláště Pelikán, jehož vlivné čínské kontakty byly mezi exulanty bezkonkurenční, ovšem současně strážlivě vyhodnocoval možnosti, které se začaly nabízet. Zprostředkovatelskou roli svou i dalších členů skupiny Listy, kteří postupně do Číny jezdili, bral sice vážně, ale nepřeceňoval ji, vědom si zásadně odlišného sociokulturního kontextu a podstatných limitů čínské reality. K Číně choval respekt, ale neměl iluze o tom, že angažmá skupiny Listy tímto směrem by mohlo způsobit nějaký zásadní průlom v jeho exilových aktivitách, či dokonce v čínsko-československých vztazích. Čínskou část své exilové mise viděl spíš v synergii s ostatními iniciativami.

Pelikánův blízký spolupracovník a bývalý ředitel Československého rozhlasu Zdeněk Hejzlar byl ve vztahu k Číně velmi opatrný v jakýchkoli zobecňujících soudech, podobně jako novinář Antonín J. Liehm či politolog a zakladatel exilového nakladatelství Index Adolf Müller. Hejzlar, který Čínu osobně navštívil na jaře 1981 společně s několika dalšími členy skupiny Listy, například vyhodnotil cestu jako „pro naše zájmy“ užitečnou, současně si ale přivezl poznání diametrálně odlišného světa, pro Evropana jen obtížně srozumitelného, a tím méně uchopitelného. V Číně pro něj bylo „přes zdánlivé vnější podobnosti přece jen všechno jiné než v Evropě: fenomén individualismu se nikdy nevyvinul, fenomén liberalismu prakticky neexistoval, tam je to jinak i s lidskými a občanskými právy, hodnotové stupnice jsou určeny jinými tradicemi“.¹⁶ Případně pak ve zkratce komentoval odraz pozvolného směřování k tržním ekonomickým reformám v oficiální ideologické doktríně čínských komunistů: „Drží se dál marx-leninského slovníku a jsou proti ‘revizionismu’, ale protože současně pokládají ‘praxi za rozhodující’, provádějí samozřejmě revize na běžícím pásu. To musí vést k nějaké nové ideologické koncepci, ale její podoba je ještě mlhavá, a oni se bojí nikoliv debat a zpochybňování, nýbrž závěrů...“¹⁷ Zdeněk Hejzlar, sám komunistický „revizionista“, byl velmi zvědav, zda společensko-politický pohyb Číny může přinést „něco kvalitativně nového“. Sledovat hledání „reformněkomunistické cesty“ Číny bylo inspirativní i pro další reformní komunisty v exilu, kteří se na rozvíjení čínských kontaktů podíleli.

Jak a kdy to začalo aneb Rané pokusy o kontakty s čínskými komunisty

Zejména Jiří Pelikán, ale i někteří jeho kolegové v exilu měli při navazování kontaktů s Čínou po roce 1968 na čem stavět. Pelikán měl v Číně řadu přátel z dob svého působení v čele Mezinárodního svazu studentstva – už v padesátých letech

15 Ze skupiny Listy byl k aktivnějšímu angažmá ve vztahu k Číně – v duchu slov „stálo by to za to tam zkusit začít znovu s našimi zkušenostmi“ – zřejmě nejnáchylnější Zdeněk Mlynář. (Viz ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 10, dopis Zdeňka Hejzlara Jiřímu Pelikánovi ze 14.4.1981. Jde o Hejzlarovu parafrázi Mlynářova názoru.)

16 *Tamtéž.*

17 *Tamtéž.*

se osobně stýkal například s Chu Jao-pangem,¹⁸ tehdy generálním tajemníkem Svazu komunistické mládeže Číny, který se pak zejména v osmdesátých letech stal velmi významnou figurou čínské politiky. Chu byl dlouholetým blízkým spolupracovníkem Teng Siao-pchinga, s nímž zažil politický pád na dno během kulturní revoluce, ale po následné rehabilitaci stoupal od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let až na vrchol stranické hierarchie. V roce 1980 se stal šéfem sekretariátu stranického ústředního výboru, v následujícím roce pak předsedou Komunistické strany Číny a jedním z hlavních hybatelů při rehabilitacích zapovězených intelektuálů a zavádění liberalizačních reforem v čínské společnosti.¹⁹ Mezi další Pelikánovy přátele ze studentského hnutí patřil Wu Süe-čchien, rovněž oběť kulturní revoluce, později rehabilitovaný a v osmdesátých letech čínský ministr zahraničí. Podobný osud měl Chu Čchi-li, dřívější předseda Všečínského svazu studentů, který po rehabilitaci v sedmdesátých a osmdesátých letech působil jako vlivný člen sekretariátu Ústředního výboru Komunistické strany Číny. Další Pelikánův přítel Čchien Li-žen byl v letech 1978 až 1981 prvním čínským stálým zástupcem v organizaci UNESCO, později se stal vedoucím mezinárodního oddělení komunistické strany a šéfredaktorem jejího ústředního deníku *Žen-min ž'-pao*.²⁰

Podobně jaderný fyzik František Janouch, Pelikánův spolupracovník v exilu a zakladatel Nadace Charty 77, byl v Číně poprvé už v roce 1957. Tehdy se tam vypravil jako mladý vědecký pracovník studující v Sovětském svazu a – jak sám uvedl – zanícený komunist.²¹ Janouchovi čínští přátelé se rekrutovali zejména z vědeckého

18 U čínských jmen se v současnosti užívá buď česká standardní transkripce (ČST), nebo oficiální čínská (PY – Pinyin). Tento text pracuje s českými přepisy. V dobové korespondenci užívali exulanti neustáleně „hybrid“ transkripce české a anglické (*Wade-Giles*), ale s nepřesnostmi, v tomto textu je přepis sladěný dle současných zvyklostí. V přímých citacích jsou ponechány původní varianty, v poznámkách nebo závorkách za nimi je k tomu uveden současný přepis.

19 Konzervativní část komunistické strany sledovala reformní úsilí Chu Jao-panga a liberálního křídla strany s nevolí, nakonec byl přinucen v lednu 1987 rezignovat a nahradil jej Čao C'-jang. Zejména mladá generace a čínští intelektuálové Chu Jao-panga oceňovali, což se výrazně projevilo po jeho smrti v dubnu 1989. Jeho náhlý skok odstartoval masové demonstrace iniciované studenty na pekingském náměstí Před Branou Nebeského klidu (Tchien-an-men), při nichž protestující požadovali výraznější politické reformy. Krvavé potlačení protestů za pomoci těžké vojenské techniky v červnu 1989, při němž armáda zabila několik set lidí, a následné represe proti zástupcům demokratizačního hnutí jasně vyznačily limity politické liberalizace v zemi. (Více viz např. MEISNER, M.: *Mao's China and After*, s. 483–513 (viz pozn. 4); FENBY, Jonathan: *The Penguin History of Modern China: The Fall and Rise of a Great Power, 1850–2009*. London, Allen Lane 2009, s. 618–637.)

20 Dávne Pelikánovy kontakty v Číně dokládá i jeho dochovaná korespondence ze srpna 1958 (v ruštině a angličtině) s Chu Jao-pangem i Chu Čchi-lim, s nimiž vyjednával o udělení čínských víz pro zástupce Jugoslávského svazu studentstva, aby se jako pozorovatelé mohli zúčastnit 5. kongresu Mezinárodního svazu studentstva v Pekingu (viz ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 1).

21 Viz JANOUGH, František: Ze země předsedy Maa. In: JANOUGH, František – GROMAN, Martin – ŠTĚPÁNEK, Daniel (ed.): *Na smutek není čas: Korespondence mezi Františkem a Rívou Krieglovými a Františkem Janouchem a Adou Kolmanovou (1974–1979)*. Praha, Nadace Charty 77 2009, s. 114, dopis Františka Janoucha Františku Krieglovi z 2.3.1976.

Jiří Pelikán během svého pobytu v Číně v roce 1983, kdy zde vyjednával s čínskými představiteli jako poslanec Evropského parlamentu. Na snímku s tehdejšíím předsedou Komunistické strany Číny Chu Jao-pangem (vlevo) a s vlivným členem sekretariátu Ústředního výboru KS Číny Chu Čchi-lim (vpravo). S oběma muži se Pelikán znal od padesátých let, kdy společně působili v Mezinárodním svazu studentstva (foto soukromý archiv Jitky Frantové)

světa čínských univerzit. Udržoval s nimi kontakt v šedesátých letech a po příchodu na Západ v prosinci 1973 mohl tyto vazby postupně oživit.

Odkaz na čínskou delegaci v OSN v Pelikánově citátu z *Listů* využijme jako přemostění k jedné z prvních diskrétních iniciativ exkomunistických reformistů v exilu, skrze niž se pokoušeli navázat spojení s čínskými představiteli. V listopadu 1971, tedy nedlouho poté, kdy se Čínská lidová republika stala členskou zemí Valného shromáždění OSN i členem Rady bezpečnosti OSN,²² pověřil Jiří Pelikán svého exilového spolupracovníka Antonína J. Liehma, aby kontaktoval delegaci Čínské lidové republiky v sídle OSN v New Yorku. Liehm tehdy působil jako hostující profesor na Městské univerzitě v New Yorku (*The City University of New York*). Pro vyjednávání jej Pelikán vybavil doporučujícím dopisem, adresovaným „delegaci Čínské lidové republiky v OSN, New York“.²³ Pelikán jej koncipoval jako oficiální dokument a vystupo-

val v něm jako politik řádně zvolený do ústředních stranických orgánů – na čínské diplomaty se obrátil jménem skupiny delegátů čtrnáctého sjezdu KSČ, zvolených v roce 1968,²⁴ a jménem „Socialistického hnutí československých občanů, které je

22 Akceptace komunistické Čínské lidové republiky na mezinárodním fóru byla jedním z důsledků americko-čínského sbližování. ČLR tak v orgánech OSN nahradila Čínskou republiku (se sídlem na Tchaj-wanu, kam se po prohrané občanské válce a vítězství komunistů v roce 1949 přesunuly politické elity Národní strany (Kuomintang), která byla do té doby reprezentantem Číny v OSN a dalších mezinárodních organizacích.

23 Dopis v angličtině je datován 12. listopadu 1971 v Římě (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16).

24 V dopise Pelikán neuvádí, že šlo o mimořádný, tzv. vysočanský sjezd, který později „normalizační“ KSČ prohlásila za neplatný. Z delegátů sjezdu jmenuje exulanty Eduarda Goldstücker, Zdenka Hejzlara, Otu Šika, sebe a Josefa Pokštetla. Všichni, až na Pokštetla, byli ve Vysočanech zvoleni členy Ústředního výboru KSČ, Goldstücker, Hejzlar a Šik navíc i členy předsednictva ÚV KSČ. Více o vysočanském sjezdu viz např. CVRČEK, Lukáš:

hlavní podzemní organizací na československém území, jež bojuje proti sovětské okupaci naší republiky a za revoluční socialismus“. Dopis rovněž podepsal jako člen Ústředního výboru KSČ. V několika bodech zde sumarizuje cíle, kvůli nimž navazuje kontakt. Šlo mu zejména o to informovat čínské představitele o situaci v Československu a o zdejším hnutí socialistické opozice, stejně jako naopak získávat pro opoziční hnutí informace o postojích a stanoviscích Číny jak obecně, tak zvláště ve vztahu k Československu, vyměňovat si navzájem publikace a články a diskutovat o konkrétních praktických krocích, jež by vedly k navázání bližších vtaů mezi Pekingem a socialistickou opozicí Československa „v boji proti imperialismu, za národní nezávislost, mír a socialismus“. Pelikán současně děkuje čínské vládě za protesty proti okupaci Československa sovětskou armádou a za projevy solidarity a zdůrazňuje, že „klika Husáka a Biřaka, která útočí na Komunistickou stranu Číny a Čínskou lidovou republiku, nevyjadřuje názor československého lidu“.²⁵

Už v tomto dopise je překvapivě přesně nastíněn půdorys budoucí spolupráce s čínskými politickými kruhy, jehož se pak levicovní exulanti kolem Pelikána drželi i v následujících letech.²⁶

Tato aktivita nebyla jediná. Po vlastní ose a časově o něco dříve se začal stýkat s čínskými diplomaty i Jan Kavan, usazený ve Velké Británii, který už od roku 1970 organizoval z Londýna ilegální spojení s domácí opozicí přes kurýry, které vysílal do Československa. Prakticky od počátku svého exilu byl v kontaktu s Jiřím Pelikánem,²⁷ první styky s Číňany však spolu ještě nekoordinovali.

Kavanův úvodní kontakt s diplomaty „říše středu“ se odehrál v Londýně, kde ho pozvali na návštěvu Číny.²⁸ Propagační cestu, kterou čínská strana zaplatila, pak

Vysočany 1968: Mimořádný XIV. sjezd KSČ. In: *Securitas Imperii*, roč. 15, č. 1 (2009), s. 138–183.

25 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Jiřího Pelikána delegaci ČLR v OSN z 12.11.1971.

26 Z dochované dostupné archivní dokumentace a vzpomínek žijících pamětníků není zřejmé, zda na tento pokus o kontakt přes OSN čínská strana reagovala.

27 Vzájemná korespondence Kavana s Pelikánem svědčí o tom, že od počátku 70. let Pelikán využíval ilegálního komunikačního kanálu budovaného Kavanem k pašování informací i různých dokumentů. Od roku 1971 byly takto dopravovány do Československa i římské *Listy*, už v prvním roce vydávání i v počtu více než sto kusů (např. v dopise z 27. října 1971 se Kavan Pelikánovi zmiňuje o možnosti dopravit do vlasti asi dvě stě výtisků *Listů – tamtéž*, k. 15).

28 Počátky Kavanových styků s čínskými diplomaty jsou dle jeho slov nepřímě spojeny s jeho cestou do USA. V létě roku 1968 absolvoval jako zástupce zahraniční sekce Vysokoškolského svazu studentstva Čech a Moravy přednáškové turné po amerických univerzitách, kde vyprávěl o československém studentském hnutí. Tam ho také zastihla srpnová invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa. Kavan tehdy napsal text o studentském hnutí, československém jaru a invazi do časopisu *Ramparts* (viz KAVAN, Jan: Testament of a Prague Radical. In: *Ramparts Magazine*, roč. 7, č. 5 (28.9.1968), s. 53–60). V následujícím roce, už coby exulanta v Londýně, jej jako bývalého zástupce pražských radikálních studentů pozvali do USA na konferenci „Perspektivy Evropy“, pořádanou na Wellesley College Cambridgeské univerzity v Massachusetts. Kavan už nedostal americké vízum, ale mohl zaslat příspěvek do konferenčního sborníku (KAVAN, Jan: A postscript. In: STETTNER, Edward A. (ed.): *Perspectives on Europe*. Cambridge, Cambridge University Press (Massachusetts) 1970,

Kavan skutečně absolvoval. Později komunikace probíhala převážně prostřednictvím čínské ambasády v Paříži, kam Kavan z Londýna jezdil. Čínským diplomatům dodával situační informace o československé opozici a různé samizdatové materiály a dokumenty, jejichž distribuci na Západě zajišťoval přes svou agenturu Palach Press, čínská strana mu hradila cestovné na trase Londýn–Paříž.

Rovněž na samém počátku sedmdesátých let začal sondovat „čínské možnosti“ i další bývalý vysokoškolský studentský radikál Karel Kovanda, který v té době už ve Spojených státech studoval politologii na Massachusettském technologickém institutu (*Massachusetts Institute of Technology* – MIT). I on sledoval posuny v americké zahraniční politice a sblížování USA s Čínou a na základě toho se rozhodl navázat kontakty s čínskými diplomaty prostřednictvím velvyslanectví ČLR v kanadské Ottawě, kam napsal v listopadu 1971 dopis.²⁹ Číňané mu odpověděli a pozvali jej na návštěvu ambasády. O své aktivitě informoval jak Pelikána, tak jeho spolupracovníky, například Liehma, a při té příležitosti se dozvěděl, že o podobné kontakty jako on se pokouší přes OSN Antonín J. Liehm a v Evropě přes diplomatická zastoupení v Itálii Jiří Pelikán a ve Švédsku Zdeněk Hejzlar. Poprvé navštívil čínskou ambasádu v Ottawě 29. března 1972, v následujících měsících pak ještě dvakrát. Protože na MIT bylo i pracoviště sovětských studií, měl Kovanda k dispozici řadu materiálů týkajících se Sovětského svazu, například dokumenty organizace Amnesty International či ruský samizdatový časopis *Kronika současných událostí*,³⁰ který zde získávali různými cestami od sovětské opozice. Čínští diplomaté právě o tyto materiály měli zájem, takže Kovanda jim je kopíroval a posílal. Podobně jako Kavana i jeho pozvali na poznávací návštěvu Číny, kterou pak absolvoval v listopadu 1972. Dle svých slov čínským diplomatům zdůraznil „politický aspekt cesty a přání informovat o situaci v ČSSR všechny, kteří budou chtít poslouchat“.³¹

s. 130–149). V úvodu textu uvedl, že nechápe, proč mu americké úřady neumožnily osobní účast, a vznesl řečnickou otázku, zda opravdu mohl ohrozit společenskou stabilitu jeden československý student. Informaci o tom, že Kavan nedostal americké vízum, následně otiskl i časopis *New York Review of Books*. Dle Kavana zřejmě odtud čerpali informace o něm Číňané, neboť krátce poté jej v jeho londýnském bytě kontaktoval zástupce čínské ambasády s nabídkou, že když nemůže jet do USA ani SSSR, rád by jej pozval do Číny. (Viz záznam rozhovoru autora s Janem Kavanem, Praha, 5.2.2015.)

29 Na tento dopis odkazuje v korespondenci s Jiřím Pelikánem z 27. září 1976, kde zmiňuje, že čínským diplomatům psal v listopadu 1971 (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16). Bylo to tedy ve stejné době, kdy se Liehm pokoušel navázat kontakty s čínskými diplomaty v OSN.

30 Časopis *Chronika těkušých sobytij* vydávali jako samizdatový strojepis v letech 1968–1983 sovětsští disidenti, kteří se zde zaměřovali na porušování lidských práv komunistickým režimem. Celkem vyšlo 63 čísel a časopis byl nejdéle vycházejícím opozičním titulem v tehdejší Sovětskému svazu. Digitalizovaná verze je online dostupná z: <http://www.memo.ru/history/diss/chr/>.

31 Kovanda uvedl, že jeho hlavním partnerem v diskusi na ambasádě byl diplomat, který se jmenoval Kuo Ching-an (zřejmě v anglické transkripci, v českém přepisu patrně Kuo Ťing-an). Viz záznam rozhovoru autora s Karlem Kovandou, Praha, 11.8.2014 a následná korespondence z 15.8.2014.

Ještě před odjezdem mu Jiří Pelikán poslal v dopise v bodech instrukce, jak cestu využít pro konkrétní spolupráci. Kovanda se měl přímo na místě pokusit přimět čínské partnery, aby někdo z vedoucích představitelů Číny poskytl interview pro *Listy*, dále aby pozvali jiného zástupce *Listů* na studijní cestu do Číny za účelem napsání reportáží a dalších materiálů o současné Číně, případně aby pozvali do Číny tří až pětičlennou delegaci zástupců československé socialistické opozice. Krom toho měl Kovanda na Číňany apelovat, aby k pátému výročí okupace Československa vydali prohlášení, ve kterém by podrobili analýze sovětskou politiku ve východní Evropě a vyjádřili podporu národům, které bojují „proti sovětské hegemonii, za nezávislost a socialismus“. Současně Pelikán navrhl prosondovat, zda by čínská strana akceptovala možnost vyslat na trvalejší pobyt do Pekingu jednoho zástupce československé levicové opozice jako informační a politickou spojku, a to „pod jakoukoli hlavičkou (*Listy*, nebo překladatele pro Hsinhua, nebo student nebo prac[ovník] rozhlasu – záleží na nich, co pokládají pro sebe za únosné)“.³²

Z těchto velkoryse načrtnutých plánů, které zjevně předběhly svou dobu, se při první Kovandově cestě do Číny nepodařilo realizovat prakticky nic – krom toho, že informoval čínské vedení o situaci v Československu a o perzekuci domácích oponentů režimu. Nicméně spolupráce byla navázána a Pelikánem naznačené aktivity se postupně začaly realizovat: Kovanda dál zůstával ve spojení s ambasádou Číny v Ottawě,³³ Kavan s jejím pařížským zastoupením, Pelikán s ambasádou v Římě – nejpozději od roku 1973 se pravidelně stýkal s tamními čínskými diplomaty.³⁴ Z poznámek v jeho denících plyne, že v roce 1974 už Číňané odebírali *Listy* (zajímala je jak česká, tak italská jazyková verze časopisu) a finančně přispívali na redakční tiskový fond časopisu a postupně i na další aktivity skupiny *Listy*.³⁵ Právě čínská diplomatická mise v Římě byla při vyjednávání a koordinaci aktivit Jiřího Pelikána a skupiny *Listy* s čínskou stranou nejpodstatnější, postupně však jako kontaktní ambasády pro styk a výměnu informací a nejrůznějších materiálů

32 Hsinhua – čínská tisková agentura Nová Čína (*Sin-chua*); Kovanda v citaci užil anglické transkripce. „Rozhlasem“ myslel Pelikán Rádio Peking (*Pej-ting Kuang-po Tien-tchaj*), jež mělo i českou sekci, která připravovala vysílání pro Československo. Pelikánův dopis, který přišel Kovandovi 25. října 1972, se zřejmě nedochoval. Kovanda z něj citoval dle svého deníku z roku 1972, kam si pasáže dopisu tehdy přepsal. (Viz korespondence autora s Karlem Kovandou z 15.8.2014.)

33 Toto jeho spojení pak bylo někdy v roce 1975 přerušeno, protože (jak psal v dopise Pelikánovi) „před rokem (asi tak) vyhodili z Kanady můj kontakt, pro průmyslovou špionáž proti USA (nebo něco takového)...“ (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 27.4.1976.)

34 V dopise z 15. ledna 1974 Adolfu Müllerovi Pelikán uvedl jako doklad rostoucího zájmu čínských komunistů o názory exulantů drobný detail – před Štědrým dnem mu z čínské ambasády přivezli jako vánoční dárek krabici s čínskými víny a koňaky a čínský velvyslanec Pelikána pozval na večeři pořádanou výhradně pro něj. (Viz *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. (AUSD)*, Brno, f. Index, k. 18.)

35 Viz ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 34, osobní zápisníky Jiřího Pelikána z roku 1974. Viz též ORSÁG, Petr: Mezi realitou, propagandou a mýty: Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1969–1989. In: *Český časopis historický*, roč. 113, č. 1 (2015), s. 130.

začali exulanti využívat i čínská diplomatická zastoupení ve Stockholmu, Bonnu a Vídni;³⁶ Jan Kavan dál udržoval styk s pařížskou ambasádou.

Do Číny postupně začali jezdit i další členové skupiny Listy, kteří rozšiřovali škálu dřívějších kontaktů, a tím i možnosti, jak jich využívat. Ekonom Jiří Kosta, působící tehdy na frankfurtské univerzitě, kterého Čína zajímala i z odborných důvodů (na univerzitě se zabýval „reálněsocialistickými“ ekonomikami sovětského typu), usiloval o možnost vycestovat do Číny od poloviny roku 1973 – jeho vyjednávacím polem byla čínská ambasáda v Bonnu.³⁷ Individuální studijní cestu zaměřenou na seznámení s čínským ekonomickým a sociálním modelem mu sice čínské úřady nepovolily, ale na jaře 1974 se mohl přidat ke skupině západoněmeckých turistů a absolvovat turisticko-poznávací cestu po Číně, při níž kromě kulturních a historických památek navštívil i vybrané průmyslové podniky, zemědělské komuny, nemocnice a závody místních služeb.³⁸ Jiří Pelikán jej sice na cestu vybavil potřebnými informacemi a svými kontakty, ovšem na místě samém se ukázalo, že bez dřívějších osobních vazeb na konkrétní lidi Kosta prakticky neměl šanci prolomit odstup čínských hostitelů a vyjednat cokoli ve prospěch československé exilové socialistické opozice.³⁹ Nicméně i v rámci této cesty se setkal s několika komunistickými funkcionáři a měl možnost diskutovat s akademiky z ekonomické fakulty šanghajske univerzity a zajímat se o ekonomickou proměnu země. Pelikána pak v dopise upozorňoval na pozoruhodné odlišnosti v hospodářském řízení ve srovnání se sovětským modelem: „Přestože plánování je velmi detailní a připomíná v technice a formách padesátá léta, není hierarchie institucí tak strnulá a zbyrokratizovaná, jako tomu bylo za stalinismu. (...) Větší iniciativa při rozvíjení výroby, při jejím rozmístování, při organizaci práce a při běžném řízení výroby je možná i proto, že organizační a institucionální normy nejsou tak pevné a jednotné,

36 Viz *ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 10, dopis Zdeňka Hejzlara Jiřímu Pelikánovi ze 14.4.1981. V dopise Hejzlar informoval Pelikána o návštěvě členů skupiny Listy v Číně (v sestavě Zdeněk Hejzlar, Zdeněk Mlynář, Adolf Müller a Michal Reiman) a zároveň na něj naléhal, aby jako hlavní ambasáda pro styk a vyjednávání s čínskou stranou zůstala ta římská: „Na tom musíš trvat, protože jinak je nebezpečí všelijakých ‘osobních iniciativ’ značné...“ Měl tím na mysli zejména agilního Zdeňka Mlynáře. O čínské ambasádě ve Stockholmu, jejímž prostřednictvím skupina Listy distribuovala informace i materiály, se zmiňuje např. dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi z 27. srpna 1979, z něž je patrné, že Janouch byl ve styku s tajemníkem velvyslanectví (srv. ORSÁG, Petr (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*. Praha, Novela bohemia 2015, s. 154 n.).

37 Záznam v Pelikánových denících dokládá, že cestu Jiřího Kosty do Číny skupina Listy probírala na svém setkání v Miláně 12. listopadu 1973 (*ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 34, osobní zápisníky Jiřího Pelikána z roku 1973, záznam z 12.11.1973).

38 Více viz KOSTA, Jiří: Čína očima českého ekonoma. In: *Čína našima očima*. Kolín nad Rýnem, Index 1982, s. 39–57.

39 Po návratu z Číny zpět do Německa o tom Kosta v dopise Jiřímu Pelikánovi 9. března 1974 napsal: „Cítil jsem, že nějaké jednání nebo zprostředkování jednání ve věci čs. soc[ialistické] opozice není, aspoň pokud jde o mou osobu, aktuální. Mám-li hledat pro tuto situaci vysvětlení, pak je to jednak, jak jsi sám naznačil, aktuální problematika vnitro- i zahraničněpolitická, jednak patrně i jistá nedůvěra k mé osobě, o níž se málo ví.“ (*ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 16.)

že v mnohých otázkách neexistují vůbec psaná pravidla, a že je tudíž možné daleko více přihlédnout k místním podmínkám a možnostem. Mnohé, co v sovětském systému rozhoduje centrum v Moskvě, řeší v Číně provinční orgán, řada kompetencí je decentralizována na úrovni města, okresu, městského obvodu, venkovské obce, nebo dokonce na úrovni tzv. uličního výboru uvnitř městského obvodu.⁴⁰

V poněkud odlišné pozici byl jaderný fyzik František Janouch, který odešel na Západ až v prosinci 1973. Ten mohl po vědecké linii rozvíjet své kontakty s čínskými kolegy, které si utvořil v minulosti. Když pobýval v roce 1974 v Kodani, kontaktoval jej přítel-fyzik z Fyzikální fakulty Technické univerzity (*Čching-chua*)⁴¹ v Peking, s nímž se Janouch znal od svého pobytu v Číně v padesátých letech, a nabídl mu studijní cestu po Číně. Na ni se Janouch vydal na podzim 1975 a kromě jiného navázal na svá stará přátelství na univerzitách v Peking, a Šanghaji. Vedle akademických diskusí absolvoval i debaty o čínském modelu socialismu, pražském jaru a československém reformním pokusu. Po návratu zpět informace o cestě publikoval v příspěvcích pro časopisy *Listy* a *Svědectví*.⁴²

To, že čínské politické kruhy pozorně sledovaly ohlasy na tyto cesty, dokládá i dobová korespondence Janoucha s Pelikánem.⁴³ Z dopisů rovněž plyne, že Pelikánovy kontakty s čínskými diplomaty byly v roce 1976 už velmi intenzivní (v druhé půli roku se s nimi setkával prakticky každý měsíc) a že se snažil být jakýmsi evropským prostředníkem či zprostředkovatelem Číny (minimálně v Itálii), neboť uspořádal například setkání čínského kulturního rady z velvyslanectví v Římě s italskými novináři.

Kam s českými exulanty v rámci Maovy teorie tří světů?

Vzájemné styky Jiřího Pelikána a skupiny *Listy* s čínskými diplomaty a politiky se v průběhu času vyvíjely, nicméně vyjednávání byla obtížná a zdlouhavá a výsledky neodpovídaly původním představám a plánům exulantů.⁴⁴ Možnosti jejich otevřenějších vztahů s čínskými komunisty komplikovala krom jiného i takzvaná teorie

40 *Tamtéž*.

41 V Janouchových níže citovaných článcích je název univerzity přepisován jako *Tsin-Hua* (patrně dle anglické transkripce, ovšem s chybou – anglicky správně *Tsinghua University*).

42 JANOUCH, František: Čína našima očima. In: *Listy*, roč. 6, č. 4 (1976), s. 29–35; TÝŽ: Ze země předsedy Maa. In: *Svědectví*, roč. 13, č. 51 (1976), s. 449–472. František Janouch uvedl, že Pavel Tigrid, s nímž se v té době už stýkal, byl pozváním Janoucha do Číny nadšen. Letenku hradila čínská strana, ale na cestu mu finančně přispěl i Tigrid. Text pro *Svědectví* vznikl společným úsilím Janoucha a Tigrida, psali jej v Tigridově domě v Hericy, kam Janouch po návratu z Číny přijel. (Viz záznam rozhovoru autora s Františkem Janouchem, Praha, 20.3.2014.)

43 Viz ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 63 a 65, dopisy Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 28.8.1976 a z 3.9.1976.

44 Případně to v jednom z dopisů Pelikánovi komentoval František Janouch: „...dostal jsem dopis z Peking, ve kterém mi říkají, že mé návrhy se stále diskutují. Ozbrojme se trpělivostí – za deset tisíc let jistě padne rozhodnutí – nepadne-li předtím ještě několik politiků, vlád

tří světů, artikulovaná na mezinárodním fóru Teng Siao-pchingem na jaře 1974 před Valným shromážděním OSN v New Yorku.⁴⁵ Podle ní byly zeměmi prvního světa dvě tehdejší imperialistické supervelmoci, tedy Spojené státy a Sovětský svaz, zeměmi druhého světa vyspělé státy západní i východní Evropy a třetí svět tvořily rozvíjející se země v Asii, Africe a Latinské Americe včetně Číny.⁴⁶ Československo řadili čínští politici mezi země světa druhého, s nimiž je třeba se spojovat proti světu prvnímu, respektive v době sbližování se Spojenými státy zejména proti sovětskému „sociálimperialismu“. Mimo jiné i proto nechťeli čínští představitelé oficiálně odhalit svou spolupráci s levicovou exilovou opozicí a otevřeně kritizovat československý režim – hlavním geopolitickým nepřítelem a konkurentem v mezinárodním komunistickém hnutí byl Sovětský svaz. V praxi to znamenalo, že v debatách s Pelikánem a jeho společníky byli čínští partneři ochotni podpořit výhrady exulantů k sovětské mocenské rozpínavosti v Evropě, kritizovat vojenskou intervenci do Československa, ale ne o mnoho více. Situaci dobře charakterizuje Pelikánův povzdech, že jako exulanti jsou pro čínské politiky „nepohodlnými spojeními“.⁴⁷

Současně je zřejmé, že pro něj a jeho kolegy bylo zvláště v době turbulencí na čínské politické scéně během sedmdesátých let vyjednávání značně nesnadné. Sledovat rychle se měnící stanoviska čínských diplomatů, kteří při jednáních úzkostlivě dbali na dodržování právě aktuálně platné linie ústředního výboru komunistické strany, bylo často frustrující. „Právě včera jsem byl na čínském vyslanectví a tentýž rada, který mně před měsícem vysvětloval, jak byl Teng zrádce a reakcionář, mně se stejně vážnou tváří vykládal pravý opak, aniž se pokusil cokoliv vysvětlit. Chápu ho, že nemůže říkat nic jiného, ale přece jen jsme si mysleli, že to bude jiná úroveň. Uvidíme, co se s tím dá dělat,“ psal Pelikán Janouchovi v říjnu 1976.⁴⁸

či skupin...“ (*Tamtéž*, s. 54, nedatovaný dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi, dle kontextu červenec nebo srpen 1976.)

45 Autorství této teorie je v Číně přisuzováno Mao Ce-tungovi (viz např. knižní vydání textu, který původně vyšel v deníku *Žen-min ž'-pao: Chairman Mao's theory of the differentiation of the three worlds is a major contribution to marxism-leninism*. Beijing, Foreign Languages Press 1977). Jako první ji ale veřejně na mezinárodním fóru prezentoval světu Teng Siao-pching při svém vystoupení v OSN (viz např. YEE, Herbert S.: *The Three World theory and post-Mao China's global strategy*. In: *International Affairs*, roč. 59, č. 2 (jaro 1983), s. 239–249).

46 Viz např. MEISNER, M.: *Mao's China and After*, s. 395 a 409 (viz pozn. 4); YEE, H. S.: *The Three World theory and post-Mao China's global strategy*.

47 ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 63, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 28.8.1976

48 *Tamtéž*, s. 72, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 26.10.1976. Z korespondence Pelikána s Janouchem plyne i to, že čínskou stopu nepustil ze zřetele ani Pavel Tigrid, který kontaktoval čínskou ambasádu v Paříži. V dopise Pelikánovi Janouch uvedl: „Když jsem již u těch Listů – jsem zvědav, jak na to budou reagovat Číňani. Tigrid mi říkal, že se jeho známému velice nelíbil můj článek o Číně ze Svědectví, který Pavel nechal přeložit a poslat na velvyslanectví...“ (*Tamtéž*, s. 54, nedatovaný dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi, dle kontextu červenec nebo srpen 1976. Šlo o Janouchův článek „Ze země předsedy Maa“ – viz pozn. 21 a 42.) Podobně Pelikán Janouchovi psal, že Tigrid svou

Navzdory komunikačním obtížím se však vyjednávání s Číňany přece jen postupně posunovala ke konkrétnějším nabídkám spolupráce. Právě rok 1976 byl, jistě i vlivem významných změn na vnitropolitické scéně v Číně, v tomto ohledu podstatný. V lednu zemřel premiér Čou En-laj, jeho očekávaným nástupcem se však nestal vicepremiér Teng Siao-pching, ale na doporučení Mao Ce-tunga nepříliš známý Chua Kuo-feng. Dubnová demonstrace, jež měla vzdát poctu zemřelému Čou En-lajovi, ale současně se stala protestem proti politice kulturní revoluce, byla tvrdě potlačena a zároveň byl z politického výsluní odstraněn Teng Siao-pching jako domnělý strůjce protestů. V září však zemřel Mao Ce-tung a hned příští měsíc Chua Kuo-feng oficiálně ukončil kulturní revoluci a nechal zatknout mocenskou skupinu radikálů označovanou jako Gang čtyř. Všechny tyto mocenské hry se promítaly i do vyjednávání s československými exulanty.

Rádío Peking jako varianta alternativních informací pro Československo?

V roce 1976 čínská strana exulantům kolem Pelikána nabídla dvouletý pracovní kontrakt na místo jazykového experta a poradce v českém vysílání Rádía Peking. Mezi spolupracovníky z okruhu skupiny Listy byl prvním adeptem na vyslání do Pekingu Jan Kavan.⁴⁹ Ten také byl zpočátku rozhodnut do Číny odjet, protože byl od přelomu šedesátých a sedmdesátých let na Západě hlavním organizátorem ilegálních transportů knih, časopisů a podobných komodit do Československa a dle svých slov se tím cítil unaven.⁵⁰ Kavan nabídku z Číny konzultoval i se zástupci domácí opozice, protože Číňané původně chtěli pozvat do Číny i některého zástupce socialistů v domácím disentu, což však nebylo reálné.⁵¹ S čínskými diplomaty v Paříži pak o cestě vyjednával s tím, že sám by do Pekingu odjel na první rok a druhý rok by jej tam vystřídal Karel Kovanda, který měl o nabídku velký zájem.⁵² A nakonec to byl právě on, kdo do Číny za skupinu Listy v létě 1977 odcestoval. Mimo jiné se totiž ukázalo, že Kavan se tehdy z organizování komunikačních kanálů s domovem

netrpělivostí a tím, že čeká „okamžité výsledky“, situaci komplikuje (*tamtéž*, s. 63, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 28.8.1976).

49 Viz *ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 18.10.1976.

50 *Tamtéž*, k. 15, dopis Jana Kavana Jiřímu Pelikánovi z 30.10.1976.

51 V citovaném dopise uvádí: „... jsem v podstatě rozhodnut tam jet, doma si myslí, že mohu pomoci, a tato doporučení přišla z různých kruhů...“ (*Tamtéž*.) Že nabídka přes Kavana do Československa tehdy přišla, potvrdila i Jiřina Šiklová, která byla významnou pražskou spojkou ilegální komunikace s Kavanem (viz korespondence autora s Jiřinou Šiklovou z 8. a 10.3.2015 a záznamy osobních rozhovorů autora s Janem Kavanem, Praha, 5. a 27.2.2015).

52 *ASCD*, f. Jiří Pelikán, k. 15, nedatovaný dopis Jana Kavana Jiřímu Pelikánovi, dle kontextu z ledna 1977. Kovanda pro Kavana a Palach Press někdy překládal do angličtiny materiály získané z domova od disidentů, Kavan je pak distribuoval dále – mj. také čínským diplomatům na pařížské ambasádě. O svém zájmu být vyslán za skupinu Listy do Číny Kovanda opakovaně psal Jiřímu Pelikánovi (viz *tamtéž*, k. 16, např. dopisy Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 18.10.1976, 26.10.1976 a 13.11.1976).

nemohl stáhnout, když po vzniku Charty 77 potřeba udržovat efektivní a operativní ilegální spojnici mezi Západem a domovem ještě zesílila.

Vysláním Karla Kovandy do Rádia Peking se naplňovala i další část původní Pelikánovy vize z roku 1972 – mít v Číně trvalejší pohotový kontakt pro rozvíjení dalších aktivit. To, že Kovandu chápal jako reprezentanta skupiny Listy, komentoval vícekrát v dopisech s přáteli v exilu. Například v listu Františku Janouchovi ze srpna 1977 zdůraznil, že Kovanda jel do Pekingu „za nás“, a slíbil, že bude posílat kromě příspěvků pro římské *Listy* i další interní informace o tamním dění, „jakmile si najde nějaké spolehlivé spojení“.⁵³ Kovanda se těsně před odjezdem do Číny setkal s Pelikánem i s čerstvým exulantem Zdeňkem Mlynářem, politologem a bývalým členem československého komunistického vedení, a probírali společně, co by měl v Číně prosazovat.

Přímo z Pekingu se pak Kovanda Pelikánovi ozval už desátý den pobytu dopisem, v němž přinesl poměrně zevrubnou informaci o poměrech v české sekci Rádia Peking: „Je tu asi 13 lidí; někteří mluví česky líp, jiní hůř. Některí studovali v Praze, alespoň pár měsíců, i během šedesátých let, kdy byly vztahy sice špatné, ale měli jsme kulturní dohodu. Teď není ani to. Všichni (myslím) se naučili češtinu v Institutu cizích jazyků tady, někteří výhradně s čínskými učiteli...“⁵⁴ Později Kovanda v knižním rozhovoru uvedl, že z hlediska věkového i názorového byla redakce pozoruhodnou směsicí: „Byli tam někteří starší, někteří mladší, někteří staří komunisté, někteří staří skrytí opozičníci, někteří mladí, kteří se do rozhlasu dostali v důsledku kulturní revoluce, kdy je prostě vytáhli z vesnice a jednoduše řekli: ‘Budeš se učit česky.’ A oni se naučili česky a potom šli pracovat do rozhlasu.“⁵⁵

Jana Stárková, která na místo jazykové expertky do Rádia Peking nastoupila po Kovandovi, vzpomínala, že jejími kolegy zde byly mimo jiné právě „děti kulturní revoluce poznamenané totálním vymýváním mozků“, které se poté, co revoluce skončila, snažily dostat z venkova na studia do měst, ideálně do Pekingu. K jejím spolupracovníkům v redakci patřili bývalí kuchaři, hlídači ovcí z vesnic a podobně, kteří si češtinu, pro ně zcela neznámý jazyk, zvolili mezi mnoha jinými jazyky, jež měli na výběr, a studovali ji na Institutu cizích jazyků v Pekingu. Stárková líčila, že byla v redakci konfrontována i s otřesnými zážitky svých kolegů z nedávné doby kulturní revoluce, kdy pracovníci rozhlasu, kteří se stali „politicky nespolehlivými“, páchali sebevraždy skokem z okna. „A tak jste se dozvěděl, že XY sedí u pracovního stolu vedle Z, jehož dcera takto spáchala sebevraždu ... a ostatní tam dál normálně pracovali, jako by se nic nestalo, žádné protesty, snažili se na to zapomenout nebo to jednoduše spolknout a působili vedle sebe dál.“⁵⁶

V polovině sedmdesátých let Rádio Peking vysílalo v češtině třicetiminutový pořad ve dvacet hodin středoevropského času a opakování v půl deváté večer na vlnovém

53 ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 109, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 18.8.1977.

54 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, ručně psaný dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 10.8.1977.

55 PAVLAČÍK, Zbyněk – KOVANDA, Karel: *Zápasy o svědomí*. Ostrava, Jagello 2011, s. 31.

56 Záznamy rozhovorů autora s Janou Stárkovou, Brno, 10.7.2014; Vídeň, 19.11.2014.

Karel Kovanda (na snímku třetí dospělý zleva s plnovousem a v čepici) v Pekingu se svými kolegy z Rádia Peking, kde působil v letech 1977–1979 jako jazykový poradce. Místo získal po diskrétních jednáních Jiřího Pelikána s čínskými představiteli jako zástupce skupiny Listy. Zcela vlevo je tehdejší vedoucí českého oddělení Rádia Peking. Dívka, kterou drží za rameno Kovandova kolegyně, je jeho dcera Andrea. Zcela vpravo Kovandův tlumočník Wang (foto soukromý archiv Karla Kovandy)

pásmu 26,3, 38,3 a 42,7 metrů.⁵⁷ Pořad byl sestavován výhradně z materiálů oficiální tiskové agentury Nová Čína (*Sin-chua*)⁵⁸ a dle Kovandy odrážel „život zdejší spíš než východní Evropy“.⁵⁹ Tehdy ještě Kovanda vyslovoval pod dojmem tamního politického uvolňování naději, že obsah vysílání do Československa bude možné postupně ovlivnit. Redakce dostávala *Rudé právo*, Kovanda žádal Pelikána o zasílání *Listů*. Jeho práce poradce sestávala z jazykového korigování překladů textů čínských kolegů do češtiny pro vysílání a z upozorňování na chyby, sám se přímo

57 Později Kovanda uvedl, že tento třicetiminutový pořad se vždy opakoval dvakrát (viz KOVANDA, Karel: *Čínské střípky*. In: *Čína našima očima*, s. 60 – viz pozn. 38). V roce 1978 Kovanda v korespondenci uváděl vlnové délky 27,2, 38,3 a 42,7 metrů (viz ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 258, Oběžník skupiny Listy z 20.10.1978). Exilový časopis *Západ* v přehledu zahraničních rozhlasových vysílání do Československa uváděl pro rok 1982 pro Rádio Peking hodinovou relaci a tato vlnová pásma: 25, 31, 35, 39, 58 a 65 metrů (*Západ*, roč. 4, č. 1 (1982), s. 31).

58 Kovanda v dopisech užívá anglický přepis názvu agentury „Hsinhua“.

59 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 10.8.1977.

na vysílání (například jako moderátor) nepodílel. Česká sekce byla součástí oddělení Rádía Peking pro Sovětský svaz a východní Evropu. Stanice vysílala ve všech východoevropských jazycích, vládou vyslaní experti v ní působili ale jen z Rumunska a Albánie. Za Kovandova pobytu tam byla ještě Maďarka z Německé demokratické republiky a Jugoslávec, který měl albánskou ženu a střídavě žil v Albánii a Číně. Kovanda sděloval, že rádiu chybí Polák, Rus a Bulhar, a navrhoval Pelikánovi, že kdyby se podařilo „zprostředkovat nalezení polského, event. ruského experta, bylo by to myslím uvítáno“.⁶⁰ Sám Kovanda přitom nebyl prvním českým expertem v Rádiu Peking, před ním tam v letech 1974 a 1975 působil režisér Vladimír Vlček, někdejší prominent komunistického režimu, který po srpnu 1968 odešel na Západ.⁶¹

Pro zahraniční experty byl určen hotel Friendship, což byla dle Kovandy „soustava Rusy postavených baráků z 50. let“,⁶² z níž Číňané vytvořili jakési „cizinecké ghetto – cizinci tam žijí všichni pohromadě, pěkně na očích“.⁶³ Místní lidé mohli do hotelového komplexu jen zcela výjimečně, vstup hlídala armáda. Cizinci se sice po Pekingu mohli pohybovat volně, ovšem neformálně se stýkat s místními bylo téměř nemožné. Každý styk mezi místními obyvateli a cizinci musel být oficiálně ohlášen a následně schválen úřady.⁶⁴ Tato těžko proniknutelná opona čínské každodennosti způsobovala, že cizinci byli prakticky stále pod kontrolou a v zásadě v izolaci. Ani Kovanda nenavázal styk s žádnými organizacemi, „rozhodně ne se zamíni“ (tedy s čínským ministerstvem zahraničí).⁶⁵ Sice se snažil být aktivní a sondoval možnosti působit v Pekingu ve prospěch československé exilové opozice, ale dochovaná korespondence dokládá, že v tamních poměrech to bylo enormně složité, třebaže v postmaoistické Číně začalo docházet k nesmělému, velmi pomalému politickému uvolňování.

Několik měsíců mu trvalo, než navázal uspokojivé poštovní spojení s Evropou, aby mohl Pelikánovi zasílat informace a příspěvky pro *Listy*. V dopise z 26. října 1977 mu psal, že po počátečních obtížích se „znormalizovala poštovní situace“, čímž narážel na byrokratická a cenzurní omezení. Dopis Pelikánovi, v němž zaslal pro *Listy* pokračování svého článku o Číně po jedenáctém sjezdu komunistické strany, poslal nikoli přímo z Pekingu, ale přes někoho, kdo aktuálně cestoval do Paříže

60 *Tamtéž*.

61 Vladimír Vlček (1919–1977) studoval po válce moskevskou filmovou školu (*Vserossijskij gosudarstvennyj institut kinematografii* – VGIK) a jako režisér pak natáčel převážně budovalské dokumentární i hrané filmy, mj. v roce 1955 i *Rudou záři nad Kladnem* podle stejnojmenného románu Antonína Zápotockého. Stal se i laureátem Stalinovy ceny. Na Čínu měl profesní vazbu – v roce 1953 byl členem delegace filmařů do Číny a výsledkem byl jeho autorský dokument *Čínské jaro* (1953), k němuž napsal i scénář. Po odchodu do exilu působil krom Číny i v Japonsku. Kovanda v dopise Pelikánovi psal, že Vlček celé dva roky v Rádiu Peking nevydržel, protože mu odešla manželka (*tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 10.8.1977).

62 *Tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 10.8.1977.

63 KOVANDA, K.: Čínské střípky, s. 61.

64 *Tamtéž*.

65 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, ručně psaný dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 10.8.1977.

a odtamtud jej poslal do Říma, což byl jeden ze způsobů, jak obejít čínskou cenzuru.⁶⁶ Dle osobního sdělení Karla Kovandy to však nebyla systematická cesta, kterou by využíval pravidelně, ale zřejmě náhodný způsob. Jinak byl odkázán na oficiální poštu.⁶⁷ O tom, že Karel Kovanda psal pro *Listy* texty o dění v Číně, v redakci rádia věděli a tolerovali mu to.⁶⁸ Vedle *Listů* psal Kovanda i články pro kalifornský deník *Los Angeles Times*, kde měl v redakci kontakty. Některé z těchto textů dorazily v pořádku, jiné nikdy nedošly – zjevně neprošly sítím čínské cenzury, protože obsahovaly z pohledu Číny kontroverzní témata.⁶⁹ O permanentních potížích s poštou, která procházela sítím cenzury, se zmiňuje Kovanda i ve svém příspěvku v exilovém sborníku *Čína našima očima*. Cenzura dopadala na příchozí i odesílanou korespondenci a také na zahraniční časopisy zasílané do Číny. Jedno vydání amerického časopisu *Newsweek* například Kovandovi přišlo s vytrženou stránkou a úředním sdělením, že „zadržovaný materiál poškozoval ... zájmy čínského lidu“.⁷⁰ Navzdory těmto potížím jej Pelikán zásobil jednotlivými čísly *Listů*, které se Kovanda snažil v rámci možností distribuovat i dál – jak mezi čínskými kolegy, kteří o to projevíli zájem, tak přes své kontakty i mezi západními diplomaty v Pekingu a do dalších zemí.⁷¹ Spojení s Kovandou udržovali i další členové skupiny *Listy*, například Zdeněk Hejzlar, který mu rovněž zasílal informace o jejích aktivitách.⁷²

Po několika měsících sledování provozu Rádía Peking nicméně Kovanda musel konstatovat, že do jeho vysílání nelze prosadit nic, co předtím nevydala oficiální tisková agentura Nová Čína, tedy ani informace o československé opozici – ledaže by je dostal k dispozici některý evropský dopisovatel agentury „a pak nechal šéfům

66 *Tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 26.10.1977.

67 Viz e-mailová korespondence Karla Kovandy s autorem z 10.7.2015.

68 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 21.11.1977. Kovandův článek o Číně po 11. sjezdu strany vyšel v *Listech* nadvakrát: Po 11. sjezdu KS Číny. In: *Listy*, roč. 7, č. 5 (1977), s. 33 n.; Čína po 11. sjezdu strany. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 46–48. Oba texty byly otištěny nepodepsané (na Kovandovo přání – měl v Praze matku a bratra a nechtěl na sebe upozorňovat), ale u obou bylo pod titulkem vždy uvedeno „Od našeho dopisovatele z Pekinu“.

69 Viz záznam rozhovoru autora s Karlem Kovandou, Praha, 11.8.2014. Čínská cenzura následně zabavovala i Kovandovy dopisy, které zasílal z Kalifornie do Pekingu Janě Stárkové, jež po něm nastoupila na místo jazykové expertky do Rádía Peking (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 23.3.1980 – viz též pozn. 125).

70 KOVANDA, K.: Čínské střípky. In: *Čína našima očima*, s. 72 (viz pozn. 57).

71 Kovanda v dopise z 21. listopadu 1977 instruoval Pelikána, aby mu zaslal šest až dvanáct výtisků *Listů*, a nabídl se, že krom čínských kolegů je přes „česko-kanadskou kamarádku, jejíž manžel je na kanadské ambasádě“, zkusí šířit i tímto způsobem. Také uvedl, že v letadle se seznámil s členem východoevropského oddělení japonského ministerstva zahraničí, kterému by mohl poslat ukázkové číslo *Listů* s průvodním dopisem, „a bude-li to Japonce zajímat, třebas si to u tebe taky objednájí“. (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 21.11.1977.)

72 V dopise Pelikánovi z 26. října 1977 se Kovanda zmiňuje, že Hejzlar mu „poslal dopis s balíčkem věcí z Kolína“ (*tamtéž*, dopis z 21.11.1977). V západoněmeckém Kolíně nad Rýnem sídlilo exilové nakladatelství Index a členové skupiny *Listy* se tam scházeli k poradám.

v Pekingu rozhodnout, jestli to zařadí“.⁷³ Přístup Číňanů Kovanda Pelikánovi vysvětloval v souvislostech výše zmíněné Maovy politiky tří světů: „...proti zemím druhého světa (vč[etně] oficiálního Československa) se neútočí. Naopak, hledá se, kde je možno se s nimi spojit. Proto se asi nedá ani čekat nic o tom, že by Čína psala o našich domácích politických procesech. Z naší opoziční činnosti by Čína publikovala jen věci, které jsou přímo namířeny proti Sovětskému svazu...“⁷⁴ Podobně Kovanda relativizoval možnosti své pekingské mise z hlediska československé exilové opozice ve zprávě pro skupinu Listy o rok později, kdy konstatoval, že jeho úsilí ve prospěch exilu se – s výjimkou zasílání informací a textů pro *Listy* – má málo účinkem: „Snažil jsem se ledacos dělat neoficiálně: napsal jsem dlouhý dopis Keng Piaovi, šéfovi mez[inárodn]í odd[ělení] ÚV KS, o tom, co všechno by se mohlo dělat k výročí invaze a o narozeninách Kriegla. Nic se nestalo, aniž jsem dostal odpověď. Manžel naší šéfky pracuje na zamíni: tak jsem například jednou napsal stránku o tom, jak si já vysvětluju změny ve vedení Charty, doufám, že ji to bude zajímat a že to jaksi doma neformálně ukáže manželovi. Ona se mě však zeptala, proč jsem jí to napsal.“⁷⁵ Současně však vícekrát zdůraznil, že je podstatný rozdíl mezi veřejně deklarovanými oficiálními stanovisky a neveřejným přístupem. Neveřejně činní politici činnost československé protirežimní opozice, zejména po vzniku Charty 77, pozorně sledovali a pro svou vnitřní potřebu zařazovali informace o ní buď do interního stranického listu *Zprávy*, čtyřstránkového deníku „formátu *Večerní Prahy* ... anebo do toho, čemu my říkáme kádrové zprávy, což je deník (!) formátu *Time*, o 60–90 stranách, pro kádry včetně všech pracovníků našeho vysílání“.⁷⁶ Vnitřní kádrový tisk přetiskoval například i projevy Gustáva Husáka ve zkráceném znění, jak psal ale Kovanda, „jeho výpady proti opozici jsou vždy přeloženy *in extenso*“.⁷⁷

Čínská zahraniční politika sice řadila Československo mezi země takzvaného druhého světa, ale současně Kovanda registroval, že čínský přístup k jednotlivým zemím východní Evropy byl diferencovaný a mnohé se ukrývalo v detailu: „1. října se tu slavil státní svátek. Po několik dní se publikovaly blahopřejné telegramy ze všech koutů světa. Telegramy z Polska a z ČSSR (od Štrougala) byly zveřejněny o den dříve než telegramy z SSSR, NDR, Mongolska atd. Tady se nic nenechává

73 *Tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 30.12.1977.

74 *Tamtéž*.

75 Viz ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 258 n., informace Karla Kovandy pro skupinu Listy z 20.10.1978. Zmínka o narozeninách Františka Kriegla upomíná na to, že česká levicová stopa v Číně byla velmi starého data – Kriegel tam působil v letech druhé světové války jako vojenský lékař na čínsko-japonské frontě (viz JANOUGH, F. – GROMAN, M. – ŠTĚPÁNEK, D. (ed.): *Na smutek není čas*, s. 16 ad. – viz pozn. 21).

76 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 30.12.1977.

77 ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 259, informace Karla Kovandy pro Skupinu Listy z 20.10.1978.

náhodě: pořadí telegramů poskytuje ten nejjemnější náznak, že přes jeho osud v posledních letech nazírá Čína na Československo přece jen trochu jinak než např. na Bulharsko.⁷⁸

I přes Kovandovu skepsi Pelikán se svými přáteli považoval jeho práci za užitečnou. To, že nebylo možno prosadit do vysílání Rádía Peking „podvrtný obsah“ určený posluchačům v Československu – například tím, že by se v něm citovalo z exilových *Listů* – a že vysílání bylo nekvalitní, byla jedna věc. Na druhé straně však skupina *Listy* díky Kovandovi byla u zdrojů informací o krocích čínského vedení a přetavovala je jednak do textů určených pro *Listy*, jednak s nimi dál pracovala při rozvíjení svých aktivit na Západě. I proto Pelikán už na začátku roku 1979 vyzval své spolupracovníky ze skupiny *Listy*, ať hledají potenciálního nástupce Kovandy v Peking, poté co mu skončí dvouletý kontrakt v rozhlase: „...byla by škoda za dnešní situace nevyužít příležitost mít někoho v Peking, kdo nás může informovat o vývoji a psát pro *Listy*, bylo by dobré najít nástupce na další dva roky. Podmínka je dobrá znalost češtiny a angličtiny a politická spolehlivost. Máte-li nějaké tipy a návrhy, sdělte mně je co nejdříve...“⁷⁹

Ke změně přístupu a větší vstřícnosti čínské politické elity vůči československým levicovým exulantům přispěla jak cesta Františka Janoucha do Číny v květnu 1979, tak zejména pak návštěva Jiřího Pelikána, který do Číny jel už jako poslanec Evropského parlamentu, kam byl zvolen na kandidátce Italské socialistické strany. Oba mohli přitom zužitkovávat poměrně bohaté kontakty, které v Číně měli – Janouch

*František Janouch byl poprvé v Číně v roce 1957 jako mladý vědec studující v SSSR a jeho čínští přátelé pocházeli především z tamních univerzit. Na jaře 1979 do Peking, přijel z Pelikánova pověření navazovat politické kontakty už jako exulant, zástupce skupiny *Listy*. Na snímku z dubna 1979 si během oficiální večeře v Peking, připíjí František Janouch (vlevo) a Karel Kovanda, který tehdy působil jako jazykový poradce v Rádiu Peking, se svým hostitelem, Pelikánovým přítelem Wu Siue-čchienem, zástupcem vedoucího mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Číny, pozdějším ministrem zahraničí ČLR (foto soukromý archiv Františka Janoucha)*

78 Čína po 11. sjezdu strany. In: *Listy*, roč. 7, č. 6 (1977), s. 48. Článek vyšel bez uvedení autorství.

79 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 3, nedatovaný oběžník skupiny *Listy* určený Pelikánovým spolupracovníkům Zdeňku Hejzlarovi, Zdeňku Mlynářovi a Adolfu Müllerovi, dle kontextu z ledna nebo února 1979. Pelikán ve zmíněném oběžníku psal název čínského hlavního města v podobě „Pekin“.

ve vědeckém světě,⁸⁰ Pelikán v nejvyšších patrech čínské politiky, kam se mezitím posunuli jeho někdejší přátelé z Mezinárodního svazu studentstva.

Navzdory všem kontaktům a vazbám však Pelikán zůstával realistou a Janoucha před jeho cestou do Číny na jaře 1979 nabádal, ať od partnerů v jednání nečeká žádný zásadní obrat, pokud jde o jejich vztah k československé exilové opozici a hlubší možnosti spolupráce: „...zatím je ještě mnoho překážek. Jednou z nich ... je naše politické zaměření a tlak, který uvnitř Číny vyvíjí pražské jaro na demokratizaci...“⁸¹ Poukazoval i na to, jak obtížné bylo navazovat jakékoli užitečné kontakty pro Karla Kovandu, přestože sám v rozhovorech s čínskými diplomaty v Římě opakovaně zdůrazňoval, že Kovanda v Pekingu působí jako zástupce skupiny Listy. Podobnou zkušenost udělal v Číně i ekonom Jiří Kosta.

Pokud jde o obsah rozhovorů Janoucha s čínskými představiteli, stavěl Pelikán i nadále na úvodních tezích, jejichž kontury načrtl na počátku sedmdesátých let v dopise pro jednání s čínskou delegací při OSN, jen je postupně zpřesňoval a rozvíjel. V obecném rámci mu šlo i nadále o to, aby se čínští diplomaté a politici na mezinárodních fórech zasazovali o odchod sovětských vojsk z Československa. Další body pro jednání už byly konkrétnější: podpora československé socialistické opozice „vzájemnými kontakty a výměnou informací a také materielně (vydávání časopisů, Listy, knížek, letáků, podpora perzekvovaných doma a hnutí Charty 77)“, ⁸² dále kvalitnější zacílení propagandy směrem do Československa a východní Evropy, a to zejména změnou obsahu Rádía Peking, aby informovalo více nejen o Číně, ale i o vývoji ve světě, tedy i v zemích východní Evropy, a konečně pomoc Číny při posílání materiálů do Československa a při vývozu rukopisů či informací z domova prostřednictvím velvyslanectví v Praze.⁸³ Janouch následně v těchto intencích v Číně na jaře 1979 sám vyjednával a jeho partneři mu zde přislíbili pomoc.⁸⁴

Ze zprávy, kterou pak Janouch zpracoval pro užší vedení skupiny Listy, plyne, že během návštěvy se setkal se zástupci vědeckého světa (byl přijat rektorem

80 V dubnu 1979 Janouch odjel do Číny na pozvání pekingské Technické univerzity a Čínské akademie věd a byla to už jeho třetí cesta do této země. (Viz *tamtéž*, k. 12, důvěrná zpráva Františka Janoucha sepsaná po návratu z Číny pro užší vedení skupiny Listy (tzv. koordinační výbor) o politických kontaktech a jednáních v ČLR v době od 20. dubna do 18. května 1979. V záhlaví zprávy je uvedeno „Pouze pro informaci J. Pelikána, Zd. Hejzlara, Zd. Mlynáře a J. Müllera“ – jde o Adolfa Müllera, iniciálu „J.“ uvedl Janouch chybně.)

81 ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 140, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 3.4.1979. V dopise Pelikán uvádí, že Číňané už mají předplaceno deset čísel *Listů*.

82 *Tamtéž*.

83 *Tamtéž*. Jan Hanzlík, který analyzoval materiály československé komunistické rozvědky týkající se činnosti československého exilu, uvádí, že Pelikán po návštěvě Číny v listopadu 1979 získal možnost „využívat čínský diplomatický kanál ze SRN do ČSSR“ (HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. In: *Securitas Imperii*, č. 9: *Sborník k problematice zahraničních vztahů k čs. komunistického režimu*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2002, s. 293).

84 Viz ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 142–144, dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi z 2.5.1979.

pekingské Technické univerzity a viceprezidentem Čínské akademie věd profesorem Čou Pchej-jüanem) i několika vysokými představiteli Komunistické strany Číny, vesměs dávnými přáteli Pelikána z Mezinárodního svazu studentstva, kteří po kulturní revoluci a politické rehabilitaci vystoupali na vrchol stranické hierarchie. Byl to například Sie Pan-ting, viceprezident Čínského lidového sdružení pro přátelství se zahraničím (*Chinese people's Friendship Association with Foreign Countries*),⁸⁵ a zejména zástupce vedoucího mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Číny Wu Süe-čchien, pozdější ministr zahraničí Čínské lidové republiky.⁸⁶ Ti se dle Janoucha velmi zajímali o politickou a ekonomickou situaci v Československu, Chartu 77 a další opoziční skupiny, o paralelní kulturu, samizdatové publikace, styky opozičního hnutí se zástupci opozice v Polsku, NDR, SSSR a Maďarsku atd. „Čínské přátele velice zajímala otázka diferenciacce mezi jednotlivými východoevropskými zeměmi, možnosti nalézt spojence pro Čínu ve vládních kruzích, možnosti ozbrojené opozice či boje proti sovětskému útlaku, formy ekonomického, politického, vojenského aj. útlaku ze strany Sovětů, náš názor a naše informace na vývoj v SSSR; řada otázek byla namířena i na skupinu Listy, její politické pozice, postavení a spojení s domovem atd.,“ uvedl Janouch ve zprávě pro skupinu Listy.⁸⁷

Během Janouchova pobytu se vyjasnilo i to, proč se Karlu Kovandovi během jeho působení v Rádiu Peking nedařilo navazovat politické kontakty – navzdory tomu, že Jiří Pelikán do Pekingů přes čínské diplomaty v Římě opakovaně vzkazoval, že Kovanda byl do Číny vyslán jako reprezentant skupiny Listy, byl čínskou stranou brán striktně jako jazykový expert a jako takový se nemohl účastnit jakýchkoli politických diskusí. To se částečně změnilo až s příjezdem Janoucha, který prosadil, aby Kovanda mohl být při jednáních přítomen.⁸⁸ Zejména jejich společné oficiální přijetí Wu Süe-čchienem na Ústředním výboru Komunistické strany Číny Janouch

85 O Sie Pan-tingovi Pelikán psal v dopise Kovandovi z 18. května 1979: „Xie Banding [Sie Pan-ting] je skutečně starý kamarád, který pracoval 4 roky v Praze se mnou na sekretariátě MSS jako čínský viceprezident. Zná tedy výborně Prahu, mluví anglicky (pokud na převychování nezapomněl) a je to fajn kluk...“ (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Jiřího Pelikána Karlu Kovandovi z 18.5.1979.)

86 V dopise Pelikánovi z 30. dubna 1979 Kovanda píše o večeri s Wu Xueqianem [Wu Süe-čchienem] jako s „tvým starým kolegou“ (*tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 30.4.1979).

87 *Tamtéž*, k. 12, důvěrná zpráva Františka Janoucha o politických kontaktech a jednáních v ČLR v době od 20. dubna do 18. května 1979, sepsaná pro užití vedení skupiny Listy (viz pozn. 80).

88 Následně to potvrdil i Kovanda v dopise Pelikánovi z 30. dubna 1979, v němž referoval o návštěvě Janoucha v Číně. Důvody, proč mu Číňané bránili v účasti na diskusích, ale komentoval jinak: „Zajímavé bylo, že se soudruzi velmi zdráhali mne na tyto diskuse připustit; Janouch ale na tom trval, a tak jsem nakonec mohl. Nešlo jim samozřejmě o to, že bych slyšel něco, co nemám, ale o to, že bych viděl více, než je zdrávo: totiž jeho posluchače. A ty jsem viděl, a mnohé poznal: byli mezi nimi lidé, kteří mi tu tlumočili v roce 1972 a které jsem od té doby neviděl, ač jsem se na ně přeptával. Holt je přede mnou schovávali. Byli to lidé z mez[inárodního] odd[ělení] ÚV...“ (*Tamtéž*, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 30.4.1979.)

následně interpretoval jako velmi podstatné. Podle něj tak čínské politické kruhy minimálně v symbolické rovině uznaly skupinu Listy jako politického reprezentanta československé exilové opozice: „Setkání na této úrovni se obvykle poskytuje pouze zástupcům bratrských stran (během mého pobytu v Číně v roce 1975 mi bylo mnohokrátě dáváno najevo, že kdybychom založili stranu v exilu, čínský vztah k nám by se ihned změnil)“.⁸⁹ Krom jiných setkání měl Janouch přednášku o Československu i v české sekci Rádía Peking, kde se snažil redaktorům vysvětlit, jak proměnit obsah vysílání, aby bylo atraktivnější pro české posluchače: „Na dotaz, jak by se mělo zlepšit vysílání, jsem odpověděl, že zaprvé technicky: lepší slyšitelnost; zadruhé obsahově: zprávy rozdělit na tři části – Čína a její mez[inárodní] vztahy, svět, východní Evropa a SSSR, více komentovat opozici ve východní Evropě a východoevropské události a problémy.“⁹⁰

K tomu je třeba dodat, že po politické roztržce mezi Čínou a Albánií v roce 1978 zrušili Albánci retranslační stanici Rádía Peking v Tiraně, takže se kvalita jeho příjmu v Československu velmi zhoršila.⁹¹ Slyšitelné však toto vysílání bylo.⁹² Vysílání Rádía Peking monitorovalo pro ministerstvo vnitra monitorovací středisko zahraničního rozhlasového a televizního vysílání v Československém rozhlase, nevěnovalo mu ale takovou pozornost jako například vysílání Rádía Svobodná Evropa či dalších západních stanic vysílajících v češtině informace do Československa.⁹³

„Kde obědval Pelikán“ aneb „Všichni poslouchají Hlas Ameriky“

I během Janouchova pobytu v Pekingu se ukazovalo, že zásadním partnerem pro vyjednávání byl pro čínské komunisty Jiří Pelikán. Na něj odkazovali, kdykoli měla debata začít směřovat od obecných ke konkrétnějším parametrům spolupráce. I proto Janouch na Pelikána naléhal, aby se do Číny vypravil co nejdříve, „aby železo, které jsem začal kout, nestačilo vychladnout“.⁹⁴

V daném čase byl však Pelikán beze zbytku pohlcen jinou, pro jeho další politický život na Západě zcela zásadní aktivitou – předvolební kampaní do Evropského parlamentu, kam byl poté úspěšně zvolen na kandidátce italských socialistů. V důsledku toho se sice termín jeho cesty do Číny posunul až na listopad 1979, ovšem

89 *Tamtéž*, k. 12, důvěrná zpráva Františka Janoucha o politických kontaktech a jednáních v ČLR v době od 20. dubna do 18. května 1979, sepsaná pro užití vedení skupiny Listy.

90 *Tamtéž*.

91 Viz PAVLAČÍK, Z. – KOVANDA, K.: *Zápasy o svědomí*, s. 31 (viz pozn. 56).

92 Viz např. následující svědectví: STEJSKAL, Lubomír: Letní seriál: Vzpomínky rozhlasového posluchače, 3. část. Fyzicky v totalitě, duchem na Západě. In: Stejskal.bigblog.lidovky.cz [online]. 03.08.2008 [cit. 2015-04-09]. Dostupné z: <http://stejskal.bigblogger.lidovky.cz/c/44659/Letni-serial-Vzpominky-rozhlasoveho-posluchace-III.html>.

93 Viz např. TOMEK, Prokop: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. In: *Securitas Imperii*, č. 9, s. 334–367 (viz pozn. 83).

94 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 12, důvěrná zpráva Františka Janoucha o politických kontaktech a jednáních v ČLR v době od 20. dubna do 18. května 1979, sepsaná pro užití vedení skupiny Listy.

jel tam už jako poslanec Evropského parlamentu na pozvání Ústředního výboru Komunistické strany Číny, a tomu odpovídalo i přijetí na nejvyšší stranické úrovni.⁹⁵ Přijal jej místopředseda vlády a vedoucí mezinárodního oddělení ústředního výboru Ťi Pcheng-fej a Chu Jao-pang, budoucí předseda Komunistické strany Číny. Setkal se i s dalšími vysoce postavenými členy stranického a státního aparátu, s nimiž se znal z minulosti, například s Wu Süe-čchienem, tehdejším zástupcem vedoucího mezinárodního oddělení a pozdějším ministrem zahraničí ČLR. Cesta trvala jedenáct dnů (od 19. do 29. listopadu) a Pelikán během ní navštívil Peking, Šanghaj a Kanton.⁹⁶

Během rozhovorů se čínští politici podle Pelikána intenzivně zajímali o fungování Evropského parlamentu, o situaci v Československu a dalších zemích východní Evropy i o aktuální stav evropského eurokomunismu, což odráželo snahu Pekingu hrát aktivnější roli v mezinárodní politice a být protiváhou a konkurentem Moskvy v mezinárodním komunistickém hnutí. Tehdejší hlad Číňanů po informacích případně doplňuje Pelikánova poznámka v jeho osobních denících z čínského pobytu: „Všichni poslouchají Hlas Ameriky.“⁹⁷

Pokud šlo o Československo, z Pelikánovy „Předběžné zprávy o návštěvě Číny“ plyne, že jeho partneři měli velký zájem o informace týkající se Charty 77, Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných a dalších forem opoziční činnosti. Odlišně také začali interpretovat československý pokus o reformu státního socialismu, v němž hledali potenciální inspiraci pro ekonomické a politické reformy v Číně: „Změnil se vztah k ‘pražskému jaru’: hodnotí je pozitivně a přejí si poznat hlouběji jeho zkušenost. Zejména mají zájem o práci našich ekonomů (reforma, vztah plán a trh, zavedení soukromého sektoru), o dělnické rady, národnostní problémy a změny stanov strany. Velmi vítají ‘projekt o zkušenostech pražského jara 68’ a přejí si dostávat všechny studie i všechny naše publikace vůbec...“⁹⁸

Se zájmem čínských partnerů proniknout více do širších – i kulturních – souvislostí reformního procesu pražského jara se ostatně setkal i Antonín J. Liehm, který byl také v Číně v létě 1981 společně s Františkem Janouchem na pozvání tamních komunistů jako zástupce skupiny Listy. Mimo jiné měl v Pekingu mnohahodinové setkání s čínskými filmaři, kteří byli relativně dobře informováni o vývoji filmu v Československu a velmi se zajímali o to, jak věci „dělat jinak“, tedy aby byly ještě akceptovatelné pro komunistickou stranu, ale současně progresivnější a liberálnější.⁹⁹

95 Viz ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 12, nedatovaná „Předběžná zpráva o návštěvě Číny“ Jiřího Pelikána, určená pro užší vedení skupiny Listy.

96 V Číně byl Pelikán předtím už v letech 1956, 1958 a 1959 (*tamtéž*, k. 12).

97 *Tamtéž*, osobní zápisníky Jiřího Pelikána z pobytu v Číně v listopadu 1979, záznam na první stránce zápisníku „Čína (1)“ u datace nadepsané „Peking 19.–24. XI.“

98 *Tamtéž*, nedatovaná „Předběžná zpráva o návštěvě Číny“ Jiřího Pelikána, určená pro užší vedení skupiny Listy. Pelikán měl ve zprávě na mysli výzkumný projekt „Zkušenosti pražského jara 1968“, na němž se pod vedením Zdeňka Mlynáře podíleli českoslovenští vědci a publicisté v exilu (více o projektu viz CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. In: *Soudobé dějiny*, roč. 20, č. 3 (2013), s. 277–344).

99 Záznam rozhovoru autora s A. J. Liehmem 22.5.2014 v Olomouci (v osobním archivu autora).

V listopadu 1979 Jiří Pelikán přijel do Číny už jako poslanec Evropského parlamentu, kam byl zvolen na kandidátce Italské socialistické strany. Během svého pobytu se setkal s řadou přátel, s nimiž se znal z dob svého působení v čele Mezinárodního svazu studentstva. Většina z nich vystoupala na čelná místa čínské stranické hierarchie. Jedním z nich byl i Chu Jao-pang, který pak v roce 1981 stanul v čele Komunistické strany Číny (foto z publikace Čína našima očima. Kolín nad Rýnem, Index 1982)

Vládní a straničtí představitelé si nechávali překládat do čínštiny všechny podstatné články z *Listů*, a i díky tomu byli pracovníci mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Číny dobře informováni o československém dění. Přímo na československou problematiku se specializovali dva „političtí pracovníci“, kteří měli k ruce několik jazykových a technických expertů – ti jim prováděli monitoring československých médií. Skupina Listy jim kromě svého římského dvouměsíčníku zasílala i vybrané publikace exilového nakladatelství Index a materiály agentury Palach Press.

Je symptomatické, že navzdory zmíněnému velkolepému přijetí Jiřího Pelikána si čínští politici přáli, aby „šlo o návštěvu soudružskou, a ne oficiální, a aby tudíž zůstala utajena tisku a veřejnosti“.¹⁰⁰ To plně odpovídalo jejich vztahu k zemím východní Evropy, které pro Čínu zůstávaly potenciálními partnery proti sovětskému hegemonismu. Kromě toho nechtěli dávat záminky k protestům proti vměšování do vnitřních záležitostí cizích zemí. Nikoli nepodstatnou roli jistě hrál i problém vztahu k vlastní vnitřní opozici, která by se mohla cítit legitimizována oficiálním uznáním oponentů režimu v jiných socialistických zemích.

Přání být maximálně diskrétní však Pelikán nemohl a nechtěl splnit – argumentoval tím, že jako italský poslanec Evropského parlamentu musí být ve styku s italským velvyslanectvím v Pekingy a rovněž s italskými a zahraničními novináři. „Kromě toho jsem jim také jasně řekl, že skupina Listy není ilegální organizace a že máme zájem, aby o naší činnosti věděli naši lidé doma co nejvíce. (...) Myslím, že toto

¹⁰⁰ ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 12, nedatovaná „Předběžná zpráva o návštěvě Číny“ Jiřího Pelikána, určená pro užší vedení skupiny Listy.

‘riziko publicity’ bylo nutné podstoupit i za cenu, že by se naše budoucí vztahy tím mohly narušit. Chceme od začátku vystupovat jako rovní partneři, s autonomním postojem a úsudkem.“¹⁰¹ Obava z narušení vztahů se však nepotvrdila, kontakty mezi skupinou Listy a čínskými komunisty pokračovaly, ba prohlubovaly se. Pelikánovu pozici pro vyjednávání posilovalo jeho zvolení poslancem Evropského parlamentu, což legitimizovalo jeho mezinárodněpolitické postavení jako představitele významné evropské instituce. Tím, že nebyl už pouhým exulantem, stal se pro čínské politiky podstatnějším partnerem v jednání.

Nicméně snaha čínské strany koncipovat Pelikánovu návštěvu v listopadu 1979 jako pokud možno diskrétní měla své opodstatnění. Tato cesta byla totiž monitorována nejen československou, ale i sovětskou rozvědkou, a v obou zemích jí oficiální média propagandisticky využila. Ještě během Pelikánova pobytu v Číně vyšla v *Rudém právu* poznámka nazvaná „Vrána k vráně sedá“. Podle jejího pisatele čínští komunisté začali přehodnocovat některá dogmata kulturní revoluce, „nikoli však nepřátelský postoj a rozbíječskou politiku vůči oněm komunistickým a dělnickým stranám, které odmítly dát se dobrodružnou maoistickou cestou a podřídit se potřebám velmocenského šovinismu a hegemonismu Pekingů“. Součástí této politiky byla údajně i „protičeskoslovenská gesta a provokace“, jako právě pozvání „zrádce a odpadlíka Jiřího Pelikána“. Autor článku se odvolával na list *Corriere della Sera*, který „provokační pozvání charakterizuje jako ‘zájem Pekingů flirtovat’ cestou přímých kontaktů s takovýmito odpadlíky a zrádci, což prý ‘zapadá do rámce nové čínské strategie’“. ¹⁰² O tři dny později byl v moskevské *Pravdě* zveřejněn článek „Kde Pelikán obědval“, ¹⁰³ který v doslovném překladu převzalo o den později *Rudé právo*. ¹⁰⁴ Text v zásadě replikuje propagandistické řečnické figury minulé poznámky o „odpadlíkovi a provokatérovi“ Pelikánovi, který „je spjat s imperialistickými podvratnými centry“, a nad tento rámec pro sovětského čtenáře připomíná Pelikánovu roli během pražského jara: „...před více než deseti lety byl jedním z vedoucích ideologů sil, které se pokoušely svést Československo z cesty socialistického rozvoje, již si zvolilo.“¹⁰⁵

To, že Pelikánovu cestu do Pekingů komentoval tiskový orgán Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu, budiž dokladem Pelikánova specifického a mimořádného postavení v rámci československého exilového hnutí. V úvodu článku bylo jen stručně uvedeno, že do Pekingů přijel jako člen „evropského parlamentu“ (název instituce byl v uvozovkách a s počátečním malým písmenem), nicméně právě tento fakt nepochybně přispěl k tomu, že sovětsští propagandisté věnovali pozornost cestě exulanta z malé středoevropské země a „nečekané alianci teoretika ‘socialismu s lidskou tvář’ a praktiků ‘kasárenského komunismu’“. O několik dní

101 Tamtéž.

102 VOLF, Alois: Vrána k vráně sedá. In: *Rudé právo* (27.11.1979), s. 7.

103 BOGOMOLOV, P.: Gdě obědal Pelikan... In: *Pravda* (30.11.1979).

104 Kde Pelikán obědval. In: *Rudé právo* (1.12.1979), s. 7. Text je uvozen slovy: „V úterý jsme psali o pozvání zrádce a odpadlíka J. Pelikána do Pekingů, o cílech, které tím čínské vedení sleduje. Této cestě věnoval pozornost i sovětský list Pravda, jehož páteční poznámku s názvem Kde Pelikán obědval přetiskujeme.“

105 Tamtéž.

později se Pelikánovi a jeho cestě do Číny věnoval i týdeník *Tvorba* v článku „Nouze emigrantských pánů... a kmánů“, jehož autor krom opakování toho, co už zaznělo v *Rudém právu*, psal o „fraškovitém zvolení Jiřího Pelikána do tzv. evropského parlamentu, kde statuje spolu s fosilním Otto Habsburským“, a o tom, jak si „v Pekingy padl do náručí s čínskými maoisty“.¹⁰⁶

Pelikánově cestě do Číny věnoval pozornost i západoevropský tisk. Krom zmíněného večerníku *Corriere della Sera* vyšla například v deníku *Le Monde* zpráva jeho pekingského korespondenta. Ten Pelikána představil chybně jako bývalého ředitele Československého rozhlasu během pražského jara, uvedl ale, že do Pekingy odjel jako italský občan a poslanec Evropského parlamentu. Připomněl přitom, že to byla během dvou týdnů už druhá návštěva italských socialistů v Pekingy, před Pelikánem tam zavítal jejich předseda Betino Craxi.¹⁰⁷ Sám Pelikán také počátkem roku 1980 poskytl rozhovor italskému časopisu *Panorama*, v němž byl výslovně zmíněn článek o Pelikánovi v moskevské *Pravdě*,¹⁰⁸ a také časopisu *Il Leviatano*, který explicitně v úvodu připomněl, že Pelikán navštívil Čínu jako exulant z východní Evropy.¹⁰⁹ I tyto příklady dokládají, že medializaci svých exilových aktivit ve většinových západních médiích Pelikán věnoval soustavnou pozornost.

Navzdory tomu, že Pelikánova návštěva Číny byla komentována jak v oficiálních médiích v Sovětském svazu a Československu, tak na Západě, vztahy mezi Pelikánem a čínskými komunisty tím neutrpěly. Už z této návštěvy přivezl Pelikán konkrétní návrhy spolupráce, s nimiž seznámil členy užšího vedení skupiny Listy. Byla mezi nimi možnost vyslat čtyř- až pětičlennou delegaci do Číny na měsíční pobyt, dále nabídka vyslání jednoho či dvou československých expertů na sovětskou politiku do Číny, vytvoření stálé skupiny, která by sledovala vývoj v Číně a následně o tom připravila informační knihu, nebo prohloubení spolupráce s českým vysíláním Rádía Peking.¹¹⁰ Součástí interních dohod mezi Pelikánem a čínskými politiky byl i příslib finanční podpory pro aktivity skupiny Listy. Tyto informace však nebyly obsaženy ani v Pelikánově interní zprávě pro „koordinační výbor“ skupiny Listy, objevují se pouze v jeho osobních denících, do kterých si Pelikán v Číně při jednáních o konkrétních otázkách spolupráce „v úzkém kruhu“¹¹¹ zaznamenával „stenograficky“ jejich průběh. Na jednom místě zde Pelikán cituje čínské partnery: „Víme, že pracujete v těžkých

106 SLÁDEK, Čestmír: Nouze emigrantských pánů... a kmánů. In: *Tvorba*, roč. 38, č. 50 (12.12.1979), s. 8.

107 Viz JACOB, Alain: M. Jiri Pelikan a été l'hôte du comité central du parti communiste. In: *Le Monde* (27.11.1979).

108 C'è nostalgia di Kruscev. In: *Panorama*, č. 720 (4.2.1980), s. 67.

109 Un esule dell'Est visita la Cina. In: *Il Leviatano*, č. 3 (29.1.1980), s. 7.

110 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 12, nedatovaná „Předběžná zpráva o návštěvě Číny“ Jiřího Pelikána, určená pro užší vedení skupiny Listy.

111 Podle poznámek v Pelikánových denících šlo zřejmě o jednání s Wu Süe-čchienem, s nímž se rovněž znal z časů svého působení v Mezinárodním svazu studentstva a s nímž se během návštěvy Pekingy v dubnu a květnu 1979 setkali i Janouch s Kovandou (*tamtéž*, osobní zápisníky Jiřího Pelikána z pobytu v Číně v listopadu 1979, zápisník „Čína (3)“, záznam z 23.11.1979).

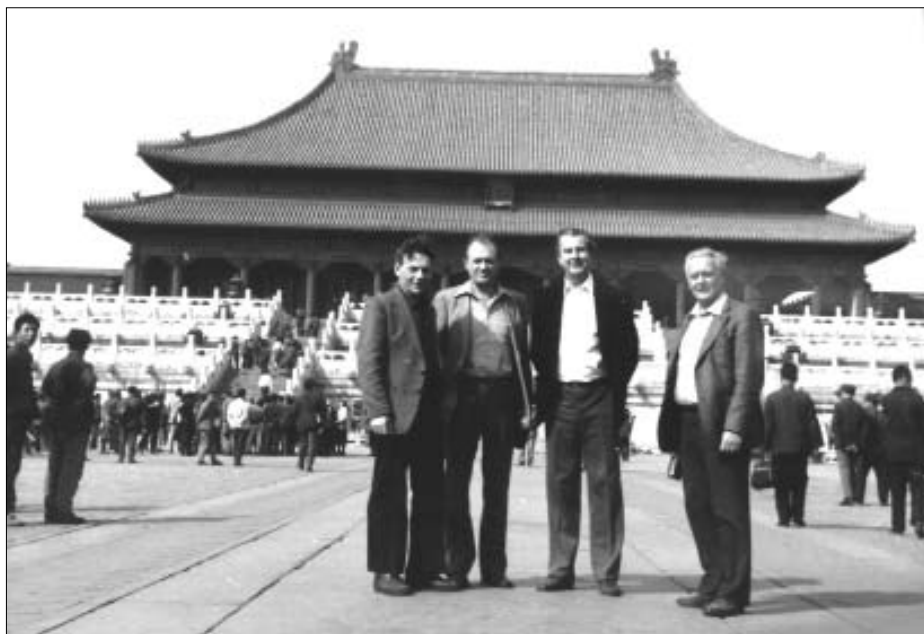

Oficiální návštěva Jiřího Pelikána v Číně v listopadu 1979. Přijal jej místopředseda vlády a vedoucí mezinárodního oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Číny Ťi Pcheng-fej a Pelikánovi staří známí z dob působení v Mezinárodním svazu studentstva: budoucí ministr zahraničí Wu Süe-čchien (vlevo) a budoucí předseda čínských komunistů Chu Jao-pang (třetí zleva). Vedle něj stojí Pelikánova manželka Jitka Frantová, další osoby se nepodařilo identifikovat (foto soukromý archiv Jitky Frantové)

podmínkách. Jako projev podpory ... chceme dát skromný příspěvek 30.000 U\$.¹¹² Z dokumentů není zřejmé, zda slíbenou částku čínská strana následně poskytla, nicméně nebyla by to první diskrétní finanční podpora pro Pelikána a skupinu Listy. Z Pelikánových deníků plyne, že nejpozději od roku 1974 Číňané na jeho aktivity různě vysokými částkami přispívali.¹¹³ Po osobní návštěvě Pelikána v Číně se možnosti zřejmě rozšířily, finanční příspěvky z „říše středu“ putovaly nejen na Listy, ale i na vydávání

112 *Tamtéž*. Šlo o americké dolary, což lze doložit tím, že Pelikán si na okraj deníku pro sebe udělal dobový přepočít dolarů na italské liry: „800 × 30.000 = 240.000.000“. Kurz dolaru k italské lire byl v prosinci 1979 přibližně 1:811 (viz např. Federal Reserve Bank of St. Louis [online]. FRED Economic Data [cit. 2015-04-10]. Dostupné z: <https://research.stlouisfed.org/fred2/data/EXITUS.txt>).

113 Viz ORSÁG, P.: Mezi realitou, propagandou a mýty: Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1969–1989, zejména s. 130 (viz pozn. 35).

Na jaře 1981 navštívili Čínu na pozvání tamních komunistů čtyři mluvčí exilové skupiny Listy. Na fotografii před Císařským palácem v Pekingu zleva Michal Reiman, Adolf Müller, Zdeněk Mlynář a Zdeněk Hejzlar (foto soukromý archiv Michala Reimana)

publikací nakladatelství Index, jež se týkaly čínské problematiky.¹¹⁴ Čínské finance tak podpořily vydání Janouchovy knihy *Neretušované pohlednice z Číny*, která vyšla v Indexu v roce 1980, podobně jako knihy *Čína našima očima*, kterou vydal Index v roce 1982 jako jeden z výsledků návštěv členů skupiny Listy v Číně a kterou tvoří soubor textů od Zdeňka Hejzlara, Františka Janoucha, Jiřího Kosty, Karla Kovandy, Antonína J. Liehma, Zdeňka Mlynáře, Adolfa Müllera, Jiřího Pelikána a Michala Reimana. Rovněž se od počátku osmdesátých let postupně začaly realizovat studijní a poznávací pobyty členů skupiny Listy v Číně, při nichž čínská strana platila cestovné a celé náklady spojené s pobytem.

Zvýšené aktivity levicových exulantů ve vztahu k Číně sledoval nejen oficiální komunistický a západní tisk, stávaly se i námětem interních diskusí v rámci exilu. Tak například činitel exilové sociální demokracie Jiří Loewy psal v prosinci 1982 svému kolegovi Přemyslu Janýrovi: „Doneslo se mi onehdy ve Skandinávii k uchu, že prý finanční trable skupiny Listy, dříve notorické, náhle ustaly, jako když utne: po návratu

¹¹⁴ V dopise Františku Janouchovi z 26. října 1980 Pelikán píše, že dostal od Číňanů souhlas, že „na určité projekty, které jim navrhnou, budou přispívat“. (ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 181.)

Zdeněk Hejzlar (druhý zleva) a Michal Reiman (zcela vpravo) s čínskými průvodci během pobytu mluvčích skupiny Listy v Číně na jaře 1981 (foto soukromý archiv Michala Reimana)

čtyř exponentů SL z Číny. (...) Zdůrazňuju, že prodávám, jak jsem koupil.“¹¹⁵ Loewy komentuje návštěvu Zdeňka Hejzlara, Zdeňka Mlynáře, Adolfa Müllera a Michala Reimana v Číně na jaře 1981. Z dobové dokumentace však plyne, že hlavní postavou pro vyjednávání o financích i dalších záležitostech nebyl pro čínskou stranu nikdo ze čtveřice jmenovaných, nýbrž Jiří Pelikán, který ovšem dokázal získávat peníze na vydávání *Listů* i na další aktivity skupiny Listy i z mnoha jiných zdrojů.¹¹⁶

Jak dál s Rádiem Peking aneb „Přímo poškozovat Ivana“

Další součást spolupráce se týkala Rádia Peking. Jak je zmíněno výše, Pelikán už přibližně půl roku před koncem Kovandova dvouletého angažmá v české sekci rozhlasu vyzval spolupracovníky k hledání nového zástupce skupiny Listy v Pekingu. Jedním z vážných kandidátů, se kterým o tom Pelikán začal vyjednávat, byl novinář

¹¹⁵ *AUSD*, Praha, f. Jiří Loewy, Korespondence, dopis Jiřího Loewyho Přemyslu Janýrovi z 2.12.1982.

¹¹⁶ Více nejnověji viz ORSÁG, P.: *Mezi realitou, propagandou a mýty*, s. 127–132 (viz pozn. 9).

Jiří Hochman, který až do roku 1969 působil v Československu v řadě periodik, například v *Rudém právu* či v týdeníku *Reportér*. Byl tedy zkušeným publicistou, navíc během svých zahraničních cest navštívil i Čínu, a to v roce 1956 jako zpravodaj *Rudého práva* na osmém sjezdu tamní komunistické strany, a měl tam své kontakty.¹¹⁷ Po odchodu do exilu se usadil ve Spojených státech. Z jeho dopisu Františku Janouchovi, v němž reagoval na nabídku práce v Peking, je patrné, že dění v Číně stále dlouhodobě sledoval: „Chu Jao-banga [Chu Jao-panga] znám mimochodem taky osobně z Prahy; Tenga [Teng Siao-pchinga] jsem interviewoval dvakrát, v říjnu 1956 a v lednu 1957, už tenkrát mi připadal nejzajímavější hned po Liu Shao-chi [Liou Šao-čchim]. Mám tam kromě toho řadu dalších známých, mezi novináři (z Paříže, Ženevy, Alžíru, Havany) a také mezi studenty, z nichž někteří za mnou chodili do RP [*Rudého práva*]. Mám samozřejmě přesnou představu o tom, jak dělat krátkovlnné zpravodajské vysílání, a vytvářím si představu o tom, jak dělat takovou věc z Číny pro východní Evropu. (...) Tónování propagandistické složky příkládám ovšem hlavní význam, ale z toho, cos mi poslal, se to zdá být spíše otázka rutiny a kvantity...“¹¹⁸ Z hlediska novinářských kompetencí byl tedy vhodnou osobou, v USA dokonce chodil na kurzy čínštiny. Současně se v exilu koncem sedmdesátých let potýkal se značnými existenčními starostmi,¹¹⁹ takže Pelikánova volba byla logická a Hochman o nabídce zpočátku vážně uvažoval. „Mám o věc zájem, abych řekl pravdu, už proto, že je to příležitost zase po letech přímo poškozovat Ivana,“ psal i v dopise Janouchovi. Nakonec však nabídku odmítl a do Číny neodjel.¹²⁰

Skupina Listy souběžně uvažovala, že by se její spojkou v Peking mohla stát Jana Neumannová, historička, překladatelka a signatářka Charty 77, která čelila v Československu šikaně „normalizačních úřadů“ a existenčním potížím. Možnost vyslat Neumannovou do Peking, kde by vyučovala češtinu a ruštinu na Institutu

117 Viz ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Jiřího Hochmana Jiřímu Pelikánovi z 23.4.1979.

118 *Tamtéž*, nedatovaný dopis Jiřího Hochmana Františku Janouchovi, dle kontextu zřejmě z června 1979. Hochman tímto listem reagoval na Janouchův dopis z 25. května 1979, v němž mu Janouch na základě své čerstvé zkušenosti s návštěvou Číny komentoval nabídku práce v Rádiu Peking. (Název kubánského hlavního města je v dopise psán v originální podobě „Habana“.)

119 Hochman v dopise Pelikánovi ze 7. března 1980 přiznal, že už téměř tři roky nemůže získat pořádnou práci. Ucházel se i o místo v Hlasu Ameriky, to ale nevyšlo. (*Tamtéž*, dopis Jiřího Hochmana Jiřímu Pelikánovi ze 7.3.1980.) Podobně se vyjadřoval i v nedatovaném dopise Františku Janouchovi (přibližně z června 1979), jemuž psal, že si dodělává na univerzitě doktorát, v rámci doktorského studia dostával od univerzity školné 400 dolarů a krom toho dělal špatně placenou práci asistenta za dalších 400 dolarů měsíčně. (*Tamtéž*, nedatovaný dopis Jiřího Hochmana Františku Janouchovi, dle kontextu z června 1979.)

120 Plán ztroskotl na tom, že Hochman chtěl kvůli rodině nechat převádět část platu do USA v dolarech, a na dalších formalitách (viz např. ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 148 n., dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 1.8.1979). Jeho finanční situace zůstávala neutěšená ještě více než rok poté (viz *tamtéž*, s. 174 n., dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi z 12.10.1980; *tamtéž*, s. 178, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 21.10.1980).

Mluvčí skupiny Listy během pobytu v Číně na jaře 1981 navštívili nejen Peking, ale cestovali i na řadu dalších míst, například do Šanghaje či Nankingu. Na fotografii, která skupinu zachycuje při návštěvě Velké čínské zdi, jsou zleva Adolf Müller, Michal Reiman, Zdeněk Mlynář a Zdeněk Hejzlar (foto soukromý archiv Michala Reimana)

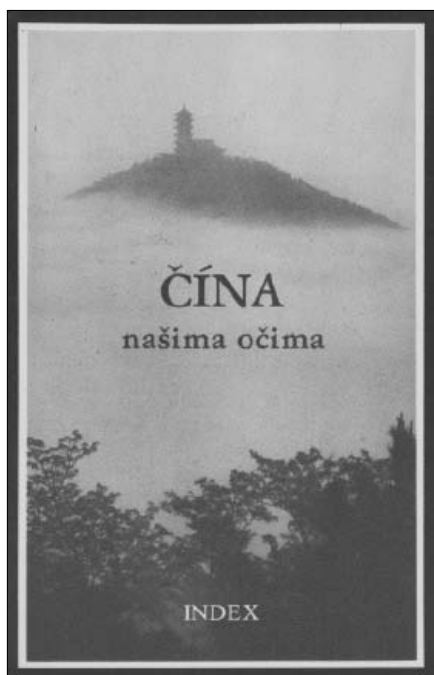
cizích jazyků, probíral Pelikán v dopisech s Janouchem.¹²¹ V prosinci 1979 mu skepticky psal: „Případ Jana – bohužel jsme se dostali do slepé uličky. Moji čínští partneři (z partaje) to sice zdvořile, ale jasně odmítli, či přesněji odložili (ale fakticky je to stejné) s odůvodněním, že mají málo žáků na češtinu a ruštinu. Může za tím být obava z dalších lidí ‘ze Západu’ a jejich stanoviska k ostřejší linii, kterou čínské vedení nastupuje ve vztahu k vlastním ‘disidentům’. Kromě toho, jak jsem viděl nynější situaci, mám obavy, že Jana by se v Číně cítila v podobné atmosféře jako v Praze (byť ne zcela).“¹²² Ani Jana Neumannová tak nakonec do Číny neodjela, z Československa odešla v roce 1980 do exilu v Rakousku.

Po Karlu Kovandovi na místo jazykové expertky v Rádiu Peking nastoupila v listopadu 1979 Jana Stárková, dcera exulanta Jiřího Stárka, která tehdy studovala ve Vídni vedle dějin a slavistiky i sinologii a měla už rakouské občanství.¹²³ I ji se Jiří Pelikán snažil před odjezdem instruovat, jak by měla či mohla v Pekingu působit ve prospěch

121 Viz např. ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 147 a 162, dopisy Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 30.6.1979 a 13.12.1979.

122 *Tamtéž*, s. 162, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 13.12.1979.

123 Kontrakt Jany Stárkové v československé sekci Rádia Peking trval od 8. listopadu 1979 do 20. prosince 1980. V anglickém překladu oficiálního čínského certifikátu vystaveného 10. prosince 1980 Rádiem Peking, který Jana Stárková poskytla autorovi tohoto článku, je napsáno: „This is to certify that Miss Jana Starek of Austrian nationality was employed as an expert of Radio Peking’s Czechoslovak section from November 8th, 1979 to December 20th, 1980 during which time she did both translating and polishing work.“

Sborník Čína našima očima, reflektující dojmy českých posrpnových exulantů z nedávných návštěv Číny, vydalo v roce 1982 nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem

československého exilu. Realita však byla zcela odlišná. Jak už o tom byla řeč, ani Karel Kovanda se při svém působení v Rádiu Peking neubráníl pocitům frustrace z toho, že se mu nedaří naplňovat původní plány načrtnuté Pelikánem o jeho tamním politickém působení. Navzdory mnoha komplikacím a všudypřítomné kontrole státního a stranického aparátu však alespoň mohl například zasílat příspěvky o dění v Číně pro *Listy*, informovat Pelikána o novinkách a pohybech na čínské politické scéně a dílčím, byť velmi omezeným způsobem napomáhat prezentaci československých záležitostí. Také Jana Stárková přijížděla s představou, že bude moci do Evropy zasílat informace a články, ovšem během několika týdnů pobytu zjistila, že nic z toho nebude možné. Během jejího působení byl režim pro cizince v rozhlasu zřejmě ještě přísnější (možná i po zkušenostech s Kovandou, který se snažil být v rámci možností iniciativní)¹²⁴ a jakékoli snahy politicky působit byly nyní vyloučené. Striktně kontrolované bylo i spojení s vnějším světem, pošta byla cenzurována a podezřelé zásilky úřady zadržovaly.¹²⁵ Ani Stárková, podobně

jako Kovanda, nesměla vysílat přímo na mikrofon, pracovala striktně jen jako jazyková poradkyně a korektorka československého vysílání – z hlediska jazykového kontrolovala prakticky všechny relace, které šly do vysílání. Když v rádiu zjistili, že je bilingvní, vypomáhala tímto způsobem i v jeho německé sekci.

Jediná možnost omezeného veřejného působení, kterou čínský komunistický aparát toleroval, byly přednášky pro čínské kolegy v české a německé sekci rozhlasu. Těm směla Stárková vykládat o tom, co se děje v Československu, včetně například

124 Takto interpretoval zkušenosti Jany Stárkové Karel Kovanda v rozhovoru s autorem tohoto textu. Kovanda byl v písemném kontaktu se Stárkovou už nejméně od počátku roku 1979. V dopise Jiřímu Pelikánovi z 2. února 1979 z Pekingů se Kovanda zmínil, že mu psala „Jana Stárková z Vídně, že by tu chtěla pracovat“. Kovanda jí tehdy doporučil, ať se raději obrátí na Institut cizích jazyků v Pekingů, kde by mohla vyučovat češtinu. (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 16, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 2.2.1979.).

125 Tuto zkušenost potvrdila autorovi textu v osobním rozhovoru Jana Stárková i Karel Kovanda. O zadržování svých dopisů z USA Stárkové čínskou cenzurou psal Kovanda Pelikánovi (*tamtéž*, dopis Karla Kovandy Jiřímu Pelikánovi z 23.3.1980 – viz pozn. 70).

perzekuce domácí opozice. Kolegy podle Stárkové v diskusích sice zajímalo, jak posrpnový exil vidí situaci v Československu a ve východní Evropě, prosadit tyto informace do vysílání ale nebylo možné. Stárková se pokusila kupříkladu iniciovat pořad k výročí srpnové invaze do Československa, byl však zamítnut. Pokud byla v československém vysílání invaze zmíněna, tak jen jako krátká faktická informace. První texty o Číně tak Jana Stárková publikovala až po návratu zpět do Rakouska v některých tamních médiích (například ve *Wiener Tagebuch*).

Skupina Listy i později hledala způsoby, jak lépe využít vysílání Rádia Peking v rámci svého působení ze zahraničí proti „normalizačnímu“ režimu. Vedle jazykového poradce, jakými byli Kovanda a Stárková, se exulanti opakovaně snažili čínskou stranu přesvědčovat, že by bylo účelné zkvalitnit vlastní obsah vysílání do Československa například tím, že by vyslali na dva až tři měsíce do Pekingu zkušeného rozhlasového žurnalistu, který by s obsahovou proměnou vysílání pomohl. Tento záměr byl implicitně obsažen už v plánu vyslat do Rádia Peking novináře Jiřího Hochmana, z něhož ovšem sešlo. Když byli v Číně na jaře 1981 za skupinu Listy Zdeněk Hejzlar, Zdeněk Mlynář, Adolf Müller a Michal Reiman, apeloval na čínské partnery ve snaze zlepšit vysílání do Československa Mlynář. Uvažovali tehdy, že by doporučili manžele Vladimíra a Ruth Toskovy, kteří tehdy pracovali pro československé vysílání BBC a současně redigovali Listy. Číňané to „vzali jako zajímavý námět“, ale nakonec z něj stejně sešlo.¹²⁶ Československé vysílání Rádia Peking se tak nikdy nezařadilo mezi zahraniční rozhlasové stanice, které za aktivní účasti exulantů systematicky vysílaly do Československa „podvratný“ obsah a sloužily lidem v Československu jako alternativní zdroj informací, jako tomu bylo například u stanic Rádio Svobodná Evropa, Hlas Ameriky, BBC či Deutsche Welle.

Zprostředkovatel pro Čínu na evropské politické scéně

V úvodu knihy *Čína našima očima*, která vyšla v roce 1982 jako hmatatelný výsledek cest členů skupiny Listy do Číny, píší zástupci exilového nakladatelství Index, že právě Pelikánova návštěva Číny v listopadu 1979 jako poslance Evropského parlamentu zahájila novou fázi československo-čínské spolupráce, „při níž je Československo, dokud vůči Číně trvá nerealistická a nepřátelská politika Husákova režimu, zastupováno svým exilem“.¹²⁷ Formulace jistě trochu nadnesená, nicméně faktem je, že Pelikánova návštěva v Číně proběhla v časově zřejmě nejlepší možné konstelaci – v Číně se na vrchol mocenské pyramidy dostávali Pelikánovi dávní přátelé z Mezinárodního svazu studentstva v čele s Chu Jao-pangem, a současně Pelikán sám byl krátce předtím zvolen poslancem Evropského parlamentu.

Do Číny následně začali jezdit další členové skupiny Listy, s nimiž tamní experti konzultovali řadu otázek týkajících se modernizace země. Například Zdeněk Hejzlar

¹²⁶ *Tamtéž*, k. 10, dopis Zdeňka Hejzlara Jiřímu Pelikánovi ze 14. dubna 1981.

¹²⁷ Úvodem. In: *Čína našima očima*, s. 5 n. (viz pozn. 38). Autorem úvodního textu publikace byl pravděpodobně Adolf Müller.

psal po návratu z Číny Pelikánovi, že Číňané „hledají reformistická řešení vlastních problémů“ a že „rádi přijmou zprostředkování návštěv specialistů – zejména ekonomů a lidí společenských věd“.¹²⁸

Z těchto návštěv také vzešla již vzpomenutá publikace *Čína našima očima*. S nápadem připravit ji přišel Pelikán,¹²⁹ její vydání pak koordinoval Adolf Müller z kolínského nakladatelství Index. Ten v dopise členům skupiny Listy, kteří navštívili Čínu, v srpnu 1981 nastínil rámcovou osnovu knihy a mezi možnými autory jmenoval Zdeňka Hejzlara, Františka Janoucha, Jiřího Kostu, Karla Kovandu, Ivana Kyncla, Antonína J. Liehma, Zdeňka Mlynáře, Adolfa Müllera, Jiřího Pelikána, Michala Reimana a Otu Šika.¹³⁰ Ze jmenovaných do knihy nakonec přispěli všichni až na Otu Šika – o jeho pohled ekonomu Müller stál, psal mu opakovaně, ale Šik jej odmítl s tím, že pro text o čínském hospodářství nemá dost podkladů a o Číně nikdy nepsal ani do časopisů.¹³¹

Fotograf Ivan Kyncl byl osloven kvůli obrazovému doprovodu a Müllerovi poté zaslal celkem dvacet snímků. V knize byla z jeho nabídky použita pouze jediná skupinová fotografie, na níž jsou kromě čínských představitelů zachyceni exulanti Jan Kavan a Cyrill John. Z dopisu, který Kyncl zaslal Müllerovi v listopadu 1981, plyne, že Müller po něm žádal právě skupinové fotografie, těch však Kyncl víc neměl.¹³² Důvodem, proč žádnou další nabízenou fotografii Müller do knihy nezařadil, mohlo být i to, že šlo o reportážní snímky zachycující čínskou každodennost (s náměty jako „Ranní rozsvička“, „Továrna na hliněné figurky“, „Strážný u hotelu“, „Polepšovna v Šanghaji“). Müller a skupina Listy zřejmě nechtěli riskovat nelibost čínských komunistů publikováním fotografií, které by z jejich pohledu zobrazovaly cokoli nepřipustného. Faktem je, že v knize byly zveřejněny pouze nekonfliktní statické skupinové fotografie zachycující členy skupiny Listy se zástupci čínské strany. Pelikán a jeho přátelé tak chtěli zřejmě vyjít vstříc Číňanům, kteří na vznik knihy finančně přispěli. Úvodní fotografii, která zachycuje Jiřího Pelikána s Chu Jao-pangem, dodal Müllerovi přímo Pelikán a v dopise z července 1982 to doprovodil těmito slovy: „Ať v Praze vidí, že máme dobré styky! A Číňanci se snad taky nebudou zlobit, když se už stejně dost vykecalo o našich cestách a ostatně celá knížka je tomu věnovaná...“¹³³

Pelikán obecně při zveřejňování informací o Číně, například v *Listech*, různě taktizoval a snažil se předcházet potenciálním nedorozuměním, která by mohla ohrozit

128 ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 10, dopis Zdeňka Hejzlara Jiřímu Pelikánovi ze 14.4.1981. Podobně vyznívá obecný dopis nadešpsaný „PRO INFORMACI“, který Hejzlar rozeslal 22. listopadu 1981 několika humanitním a sociálním vědcům a ekonomům v exilu (např. Radoslavu Seluckému, Jiřímu Slámovi, Zdeňku Strmiskovi, Karlu Kaplanovi aj.). V dopise Hejzlar informuje o zájmu Číňanů o názory československých vědců v exilu. (*Tamtéž*, dopis Františka Hejzlara „Pro informaci“ z 22.11.1981.)

129 O tomto plánu psal Pelikán Janouchovi již v dopisech z 21., resp. 26. října 1980 (viz ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 181).

130 AÚSD, Brno, f. Index, k. 30, dopis Adolfa Müllera členům skupiny Listy z 21.8.1981.

131 *Tamtéž*, dopis Oty Šika Adolfo Müllerovi z 30.1.1982.

132 *Tamtéž*, dopis Ivana Kyncla Adolfo Müllerovi ze 14.11.1981.

133 *Tamtéž*, dopis Jiřího Pelikána Adolfo Müllerovi ze 7.7.1982.

Jiří Pelikán během pobytu v Číně v roce 1983, kdy zde vyjednával s čínskými představiteli jako poslanec Evropského parlamentu ve prospěch československých exulantů. Na snímku v neformálním rozhovoru s tehdejšíím předsedou Komunistické strany Číny Chu Jao-pangem (foto soukromý archiv Jitky Frantové)

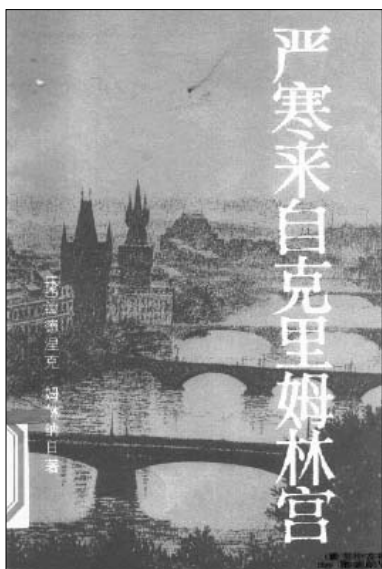
spolupráci.¹³⁴ Číňané ostatně vícekrát vyjádřili nespokojenost s tím, jak o tamní realitě českoslovenští levicoví exulanti psali. František Janouch již v létě 1976 komentoval v dopise Pelikánovi čínské výhrady ke svému článku „Ze země předsedy Maa“ ve *Svědectví*.¹³⁵ Pelikán mu zanedlouho poté psal, že se mu ozvali Číňané z římské ambasády, „takže se asi tak moc neurazili, ale ještě nevím, zda se seznámili s obsahem Tvého a Karlova článku...“¹³⁶

V dané souvislosti je třeba také zmínit, že v Číně v osmdesátých letech vycházely i knihy některých členů skupiny Listy v čínštině. Jiří Kosta tak vydal v čínštině knihu

134 Viz např. ORSÁG, P. (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 172, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 20.5.1980.

135 Viz *tamtéž*, s. 54, nedatovaný dopis Františka Janoucha Jiřímu Pelikánovi, dle kontextu červenec nebo srpen 1976.

136 *Tamtéž*, s. 63, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 28.8.1976; podobně s. 65, dopis Jiřího Pelikána Františku Janouchovi z 3.9.1976. Jednalo se o následující články: JANOUCH, F.: Čína našima očima (viz pozn. 42); KOVANDA, Karel: Ke změnám v Číně. In: *Listy*, roč. 6, č. 4 (1976), s. 35–37.

Mezi konkrétní výsledky spolupráce členů skupiny Listy s čínskými komunisty je třeba počítat i překlady knih českých exulantů. Do čínštiny tak byla přeložena a poté v roce 1980 v nakladatelství Vědomosti o světě vydána i nejznámější kniha Zdeňka Mlynáře *Mráz přichází z Kremlu*

Teorie a praxe socialisticky plánované ekonomiky a již v dubnu 1980 byla do čínštiny přeložena a poté vydána nejznámější kniha Zdeňka Mlynáře *Mráz přichází z Kremlu*.¹³⁷

Jiří Pelikán se však stal podstatným prostředníkem v čínských záležitostech nejen pro skupinu Listy a československý exil. Podobnou roli začal díky svým dlouholetým kontaktům v Číně a spojení na čínské politické a stranické špičky hrát i jako poslanec Evropského parlamentu. V tomto ohledu byla jeho výše zmíněná návštěva Číny na sklonku roku 1979, kam přijel coby reprezentant této instituce, pro obě strany do jisté míry testovací. Při svých následujících cestách do Číny jako poslanec pro kolegy v Evropském parlamentu zprostředkovával situační zprávy o postupujících změnách čínské politiky i ekonomiky. Současně přinášel podněty zejména pro rozvoj ekonomické spolupráce mezi zeměmi Evropského společenství a Čínou, která se začala jevit jako perspektivní partner do budoucna. V roce 1983 se Pelikán stal zpravodajem výboru pro vnější ekonomické vztahy (*Committee on External Economic Relations*) a z této pozice se podílel například na přípravě „Zprávy o ekonomických a obchodních vztazích mezi Evropským společenstvím a Čínskou lido-

vou republikou“. Zpráva mimo jiné konstatuje, že vzrůstá role Číny v mezinárodním obchodě a financích, a deklaruje zájem na posilování vzájemné spolupráce s odkazy na perspektivní čínský trh, disponující miliardovou populací.¹³⁸

137 Titul Jiřího Kosty 社会主义的计划经济理论与实践 (*Še-chuej-ču-i-t ti-chua ting-ti li-lun jü š-tien*) vyšel v roce 1985 ve vydavatelství Společenské vědy v Číně (*Čung-kuo še-chuej kche-süe čchu-pan-še*) v Pekingu. Ludmila Šeflová tuto Kostovu knihu uvádí ve svém soupisu, ovšem v nepřesné Wade-Gilesově transkripci (viz ŠEFLOVÁ, Ludmila: *České a slovenské knihy v exilu: Bibliografie 1948–1989*. Praha, Československé dokumentační středisko 2008, s. 154). O žádné Mlynářově knize v čínštině Šeflová neinformuje. Zmíněný titul 严寒来自克里姆林宫 (*Jen-chan laj-c' Kche-li-mu-lin Kung*) vyšel v roce 1980 ve vydavatelství Vědomosti o světě (*Š' tie č'-š' čchu-pan-še*) v Pekingu. Zdeněk Hejzlar v dopise Jiřímu Pelikánovi ze 14. dubna 1981, kde referuje o jednáních s čínskými partnery o další spolupráci, právě na překlad některé z Mlynářových knih do čínštiny odkazuje, aniž ovšem jmenuje konkrétní titul: „Vydávání knih a jiných materiálů čs. opozice v Číně – už tam vyšla kniha ZM – budou posuzovat po každé nabídce jednotlivě.“ (ASCD, f. Jiří Pelikán, k. 10, dopis Zdeňka Hejzlara Jiřímu Pelikánovi ze 14.4.1981.)

138 ASCD, k. 12. Zpráva byla vydána v rámci tzv. Pracovních dokumentů Evropského parlamentu s datem 8. února 1984.

Závěrem: Od exulantů ke Gustávu Husákovi

Předložený text se pokusil popsat jednu z dosud nepřliř tematizovaných iniciativ levicové části posrpnových politických exulantů usazených na Západě. Dokládá, že při hledání politických spojenců pro svou zahraniční akci se Jiří Pelikán a jeho spolupracovníci ze skupiny Listy neomezovali jen na získávání podpory od předních reprezentantů vlivné západoevropské levice, i když tyto kontakty byly v mnoha směrech rozhodující. Subtilní, nenápadná a zpočátku tajená spolupráce skupiny Listy s čínskými komunisty zůstávala dlouho stranou pozornosti jak komunistické propagandy, tak Pelikánových exilových soupeřů v čele s Pavlem Tigridem. Záměrem tohoto textu bylo nastínit – zejména na základě dobových pramenů a osobních svědectví aktérů – kontury této spolupráce a poukázat na nesnadnost jejího rozvíjení v průběhu času i na konkrétní výsledky, které z ní pro exulanty vyplynuly.

Autor předmluvy knihy *Čína našima očima* zmiňoval československý exil jako alternativní vyjednávací platformu s čínskými politickými elitami pro dobu, kdy se vůči Číně Husákov režim chová nepřátelsky. Jistě nejen on byl překvapen, když o necelých pět let později, na jaře roku 1987, jejich partnera ve vyjednávání na čínské straně Wu Süe-čchien, již v pozici ministra zahraničí ČLR, přijímal na hradě českých králů právě prezident Gustáv Husák. „Měl jsem absurdní pocit: v roce 1979 mi bylo v Beijingu velice tajemně oznámeno, že budu přijat na ÚV KSČ (Č je zde zkratka pro Čínu – pozn. autora) zástupcem vedoucího zahraničního oddělení. Rozhovor byl dlouhý ... potom mě Wu Xueqian [Wu Süe-čchien] pozval, přímo v budově ÚV, na banket ... přijeli jsme na osvobození Československa, na odchod sovětských vojsk a kdoví ještě na co. Jaké přípitky byly proneseny na Hradě a v Černínském paláci, nevím,“ vzpomínal v roce 1987 na spolupráci exulantů s čínskými komunisty František Janouch.¹³⁹ Podobný pocit v sobě zřejmě řešil také dávný známý čínského ministra zahraničí Wu Süe-čchien Jiří Pelikán. Zda měli tito dva muži ještě někdy později příležitost o spletých zákrutách čínské diplomacie a zahraniční politiky „říše středu“ rozmlouvat, není známo. Navázání oficiálních vztahů nejvyšších představitelů komunistické Číny s husákovským politickým establishmentem v osmdesátých letech minulého století, tedy poté co řadu let intenzivně komunikovali s československými politickými exulanty, lze brát jako jeden z názorných dokladů čínského politického pragmatismu. To už je ovšem odbočka od hlavního tématu. K němu už jen dodejme, že bez zachycení této části aktivit exilové levicové opozice by mozaika vazeb a vztahů československých politických exulantů v letech takzvané normalizace na dobové geopolitické šachovnici nebyla úplná.

Studie vznikla jako součást řešení badatelských úkolů v rámci projektu „Česká exilová periodika v západní Evropě v letech 1969–1989 jako součást alternativní veřejné sféry“ Grantové agentury ČR, reg. č. 14-30027P.

139 JANOUGH, František – VACULÍK, Ludvík: *Korespondence*. Praha, Mladá fronta 2012, s. 163, přesně nedatovaný dopis Františka Janoucha Ludvíku Vaculíkovi. (V závěru dopisu se uvádí: „Začato 20. prosince 1986. (...) Dopsáno ... 17. března 1987.“)

Vzhůru do ciziny...!!

Rámce a proměny českého cestovního ruchu a cestování do zahraničí po roce 1989

Pavel Mücke

Proudy autobusů a osobních aut vyjíždějících přes hraniční přechody se staly symbolem „návratu“ Československa a (později) České republiky „do Evropy“, především té západní, ale i návratu do svobodného světa obecně.¹ Lidé, kteří byli po několik generací nuceni podřizovat svou osobní svobodu, zájmy a preference v oblasti cestování „státnímu zájmu“, se konečně mohli vydat na cesty napříč světem. Na rozdíl od diplomatických jednání na nejvyšší úrovni, která se pozvolna rozbíhala s devadesátými lety a která měla nakonec posunout republiku na geopolitické mapě z Východu na Západ, byla tato „živá řeka“ českých (a slovenských) turistů symbolem velmi viditelným již od prvních týdnů po pádu komunistického režimu v Československu. Paralelně s tím se dotvářely mechanismy a infrastruktura „společnosti volného času“ (například cestovních kanceláří), která byla v našich končinách budována již od 19. století a v jejímž mnohostranném rozvíjení pokračoval i předlistopadový komunistický režim.²

Vedle ochoty, či přímo nahromaděné touhy cestovat a také příhodné geografické polohy Československa, které samo sousedilo s některými vytouženými zeměmi

1 Za podnětné připomínky k tomuto textu bych chtěl poděkovat kolegům Miroslavu Vaňkovi, Petru Roubalovi, Martinu Francovi, Pavlu Urbáškoví, Milanu Drápalovi, Vítku Sommerovi a také anonymním autorům recenzních posudků.

2 Viz např. FRANKE, Antonín a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*. Praha, Merkur 1984 (2. vydání). Z pohledu dějin životního stylu nejnověji viz KNAPÍK, Jiří – FRANC, Martin a kol.: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. 1–2. Praha, Academia 2011.

Západu, výjezdům napomohla také příznivá mezinárodní situace. Končila studená válka a vstřícný postoj Gorbačovova vedení v Sovětském svazu dával v rámci politiky *perestrojky* a *glasnosti* prostor autonomnímu vývoji v satelitních státech bývalého impéria, včetně uvolnění režimu zahraničního cestování a devizové politiky.³ Na druhé straně svou roli hrála také velká popularita nenásilné „sametové revoluce“ u západní veřejnosti, kterou v jejích očích ztělesňoval nově zvolený československý prezident Václav Havel.⁴ Díky své neortodoxní, značně idealistické a „nadstranické“ politice, nonkonformnímu vystupování politika-neprofesionála a pomyslné roli „filozofa na trůnu“ vzbuzoval sympatie mnoha liberálně zaměřených politiků a dalších osobností veřejného života po celém světě a stal se tak na dlouhá léta „tvář“ a „reklamní značkou“ Československa a později i České republiky v zahraničí.⁵ Obraz „malé země uprostřed Evropy“ se v zahraničních státnických a diplomatických kruzích postupně měnil ze strnulého (post)sovětského satelitu na otevřenou prozápadní demokracii.⁶ Začala se psát i nová kapitola dějin českého cestování.

Nad prameny k dějinám polistopadového cestování a cestovního ruchu

Cestování a cestovní ruch díky svému mezinárodnímu rozměru a ekonomickému potenciálu, který má vzestupnou tendenci, budí pozornost řady vědních oborů. O toto bytostně interdisciplinární téma se primárně zajímají například ekonomie,

- 3 Viz např. PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, zejména s. 41–73. V interpretaci životních příběhů dobových politických elit a disidentů viz též VANĚK, Miroslav (ed.): *Mocní? A bezmocní? Politické elity a disident v období tzv. normalizace. Interpretací studie životopisných interview*. Praha, Prostor 2006. O pádu železné opony z pohledu mocností viz např. BLANTON, Thomas: Ronald Reagan, George H. W. Bush a revoluce roku 1989: Americké mýty versus primární zdroje. In: *Soudobé dějiny*, roč. 18, č. 1–2 (2001), s. 120–150; SAVRANSKAYA, Svetlana: Pád Berlínské zdi, východní Evropa a Gorbačovova víze Evropy po studené válce. In: *Tamtéž*, s. 151–171.
- 4 Viz SUK, Jiří: Od nemožnosti politiky k politice jako umění možného: Paradoxní život občana Václava Havla v letech 1969–1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal (ed.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2008, s. 16–51.
- 5 Viz např. SUK, Jiří: Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti: Lustrace jako politický a morální problém 1989–1992. In: GJURIČOVÁ, Adéla – KOPEČEK, Michal – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*. Praha, Knihovna Václava Havla 2011, s. 135–181; TABERY, Erik: *Vládeme, neruší: Opoziční smlouva a její dědictví*. Praha, Respekt Publishing 2008, s. 274–278. Je nutné dodat, že Havlovy kroky na mezinárodním poli, které často nebyly konzultovány s federální a později s českou vládou, se mnohdy stávaly předmětem kontroverzí na vnitropolitické scéně (viz např. KOPEČEK, Lubomír: *Éra nevinosti: Česká politika 1989–1997*. Brno, Barrister & Principal 2010, s. 39 n. a 167–169).
- 6 Od roku 1994 kupříkladu americké ministerstvo zahraničí přestalo používat pro Českou republiku a další země regionu označení „východní Evropa“ (*Eastern Europe*) a nahradilo jej pojmem „střední Evropa“ (*Central Europe*). Viz TODOROVA, Maria: *Imagining the Balkans*. New York – Oxford, Oxford University Press 1997, s. 141.

statistika, sociologie, politologie, rekreologie nebo sociální a kulturní antropologie, které významně zásobují depozitáře knihoven a redakce odborných periodik stále sílící lavinou titulů na dané téma.⁷ Relevantní domácí odborná literatura veskrze pochází z provenience ekonomie, sociologie cestovního ruchu, specializovaných oborů řízení dopravy a výjimečně pak i z oboru hospodářských a sociálních dějin.⁸

Kacířská otázka ovšem zní: má smysl se tímto specifickým tématem zabývat také z pohledu historického, zejména pokud se jedná o nejnovější období z bezprostředního sousedství „žhavé přítomnosti“? Historik a přední odborník na dějiny cestovního ruchu Jan Štemberk v dané souvislosti konstatuje, že tato problematika patří v české historiografii k tématům spíše okrajovým, vzápětí však dodává, že „zvyšující se časový odstup by již mohl přinést více prací o proměnách, které do chápání cestovního ruchu vnesly společenské změny po roce 1989“.⁹ Osobně se také domnívám, že si uvedené téma „historizaci“ zaslouží a že jeho výzkum z pohledu historiografie má přes skeptické hlasy řadu opodstatnění.¹⁰ Na historickou látku tento fenomén proměňuje samotný uplývající čas. V první řadě jeho význam ale plyne z toho, že „sametový“ přelom v „cestovní realitě“ na počátku devadesátých let byl v kontextu českých, respektive československých soudobých dějin naprosto zásadní. Po roce 1989 se začala psát úplně nová kapitola v dějinách zdejší politiky cestovního ruchu a také místa cestování v životě české společnosti, což bylo umožněno souhrou faktorů, vedle příznivé mezinárodněpolitické situace zejména vzestupem životní úrovně a technickým pokrokem (rozšířením dopravních možností, expanzí komunikačních technologií včetně internetu apod.). Současná liberální praxe cestování s existencí v podstatě „neviditelných hranic“ v schengenském prostoru velké části Evropy je dějinnou zkušeností srovnatelnou chronologicky nejbližší s cestovní realitou konce „dlouhého“ 19. století.¹¹ Z hlediska historického výzkumu jsou

7 Rámcový přehled o nejnovější problematice studia cestovního ruchu včetně bibliografie poskytuje např. Monika Palatková v publikaci *Mezinárodní cestovní ruch* (Praha, Grada 2011); viz také PALATKOVÁ, Monika – ZICHOVÁ, Jitka: *Ekonomika turismu: Turismus České republiky*. Praha, Grada 2014.

8 Viz např. JINDROVÁ, Jarmila a kol.: *Cestovní ruch (základy)*. Praha, Oeconomica 2007; BERÁNEK, Jaromír: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 98–128; HAMARNEHOVÁ, Iveta: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice. In: *Journal of Tourism and Services*, č. 1 (2010), s. 23–35; HAMARNEHOVÁ, Iveta – ŠENKOVÁ, Anna: Analytický pohled na vývoj vybraných ukazatelů cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice v období 1989–2010. In: *Tamtéž*, č. 2 (2011), s. 7–34.

9 Viz ŠTEMBERK, Jan: Současný stav výzkumu dějin cestovního ruchu a dějin dopravy jako integrální součást hospodářských dějin. In: STELLNER, František – SOBĚHART, Radek (ed.): *Hospodářské dějiny v České republice na počátku 21. století: Sborník z konference konané 9. listopadu 2007 na KHD NF VŠE v Praze*. Praha, Oeconomica 2009, s. 97.

10 Příznačně kritický osten vyjádřil svého času jeden z kolegů-historiků, který na adresu výzkumu dějin cestování a cestovního ruchu pronesl zhruba následující komentář: „To je ale zvláštní téma! A co se tam vlastně zkoumá? To je snad o tom, kolik se toho projedlo někde v hotelu nebo tak něco...?“

11 Na příkladu vízové a vystěhovalecké politiky viz např. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*.

pozoruhodné také generační aspekty v prožívání a reflexi této „cestovní revoluce“. Kvalitativní výzkumy dokazují, že starší ročníky občanů České republiky vnímají změny v možnostech cestování jako jednu z nejvýznačnějších proměn k lepšímu, jimiž charakterizují vývoj poměrů po roce 1989. Naopak mladší generace již tuto fundamentální svobodu přijímají jako samozřejmost a běžnou součást svého každodenního života.¹² Sledování různých stránek této velké proměny cestovní reality na pomezí dějin politických, hospodářských, sociálních, ale i kulturních (včetně přesahů do příbuzných oborů) podle mého soudu patří k velkým historiografickým tématům a čeká na své potenciální autorky a autory.¹³

Alfou a omegou každého vědeckého bádání je dostupnost a výpovědní hodnota pramenů. V tomto ohledu se soudobé dějiny pohybují obrazně řečeno na „tenkém ledě“ zamrzajícího oceánu potenciální pramenné základny. Jinak řečeno, na rozdíl od studia starších dějinných období mají teoreticky možnost využít obrovskou masu pramenů nejrůznější povahy, včetně svědectví přímých aktérů dění (což činí naprosto iluzorním původní pozitivistický požadavek na historiografické dílo zahrnout do zkoumání pokud možno veškeré prameny), na straně druhé je zde limitem sama časová blízkost a aktuálnost látky, která s sebou přináší také nedostupnost jinak běžně využívaných historických archiválií, nepřístupných minimálně po tři desetiletí podle litery (jinak velmi liberálního) českého archivního zákona. Téma dějin polistopadového cestování a cestovního ruchu není v tomto ohledu výjimkou, což si vynucuje sáhnout po řadě dalších, alternativních pramenů: veřejných elektronických zdrojích (například datové analýzy rezortní agentury CzechTourism, elektronické dokumenty Úřadu vlády ČR, ministerstva pro místní rozvoj, ministerstva zahraničních věcí a Digitální knihovny Parlamentu ČR, statistiky a databáze Českého statistického úřadu a České národní banky, výzkumy specializované agentury v oblasti cestovního ruchu MAG Consulting apod.), výzkumech veřejného mínění nebo časopisech věnovaných cestovnímu ruchu. Využití zatím nepočtené memoárové literatury k tématu a rozhovorů s aktéry v kombinaci s dobovým tiskem pak dává možnost oživit výčty a rozborů makroekonomických údajů a legislativních norem.

Struktura tohoto pojednání, které je především příspěvkem do debaty nad českými polistopadovými dějinami, byla po zralé úvaze zvolena tak, aby rámcově postihovala zásadní okruhy otázek, jež se pasivního (zahraničního) cestovního ruchu nejvíce dotýkaly. V první řadě se to týká postupného rušení vízové povinnosti

Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007.

12 Blíže k tomu viz kapitola „I want to be free! Civil and Political Rights“ v knize Miroslava Vaňka a Pavla Mückeho *Velvet Revolutions: An Oral History of Czech Society* (New York – Oxford, Oxford University Press 2016, s. 15–42).

13 Sám jsem se částečně proměn cestování a cestovního ruchu dotkl v dílčích studiích. Viz např. MÜCKE, Pavel: „Před oponou, za oponou...“ aneb Obraz cizinců a cizích zemí v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha, Academia 2009, s. 162–211; TÝŽ: Cestování a cestovní ruch v Československu mezi lety 1945–1989 pohledem české historiografie soudobých dějin. In: *Střed*, roč. 5, č. 1 (2013), s. 103–128.

ze strany československých orgánů i států západní Evropy a změn devizové politiky v souvislosti s cestovním ruchem. Další část je věnována utváření platformem cestovního ruchu (především cestovních kanceláří a agentur) a tvoří tak určitou sondu do hospodářských dějin v kombinaci s dějinami politiky cestovního ruchu. A konečně na závěr je zařazeno zamyšlení nad „pohledem cestujících a turistů“, nad jednotlivými druhy, destinacemi, možnostmi a limity polistopadového cestování, a to v kombinaci se subtilní analýzou a interpretací závěrů orálněhistorického výzkumu.

Návrat svobody pohybu. Proměny vízové a devizové politiky a „odstátnění“ cestování

Stát patřil minimálně od počátků moderní doby k významným aktérům v oblasti cestování a cestovního ruchu. Jednalo se o dva druhy vzájemně se prolínající činnosti, kterou je fakticky možné odlišit pouze mírou zainteresovanosti státu: jednak činnost aktivní (například formulování a regulování pasové či devizové politiky, tvorba relevantních zákonů a norem apod.), jednak působení spíše pasivní (garance a dohled nad dodržováním stanovených pravidel nebo nad konáním institucionálních aktérů zřizovaných státem či v jeho přímém vlastnictví apod.). Ani období našich nejnovějších dějin nebylo v tomto ohledu výjimkou, i když samozřejmě mělo svá specifika.¹⁴

K restriktivním nástrojům československého komunistického režimu v oblasti politiky cestování patřilo selektivní udělování výjezdních doložek, bez nichž se neobešla žádná cesta za hranice. Pod vlivem měnící se mezinárodněpolitické situace – zejména liberálního kurzu sovětské zahraniční politiky a rozkladu vládnoucího režimu v sousedním Polsku a Maďarsku – přistoupila poměrně konzervativní federální vláda Ladislava Adamce v roce 1989 na zrušení veskrze neoblíbených výjezdních doložek s platností od začátku letní sezony roku 1990. Tento spíše vynucený reformní krok však brzy překonal prudký spád událostí. Po 17. listopadu 1989 musela vláda pod tlakem domácího i mezinárodního veřejného mínění vydat vstupní víza pro několik exponovaných československých emigrantů (například pro populární písničkáře Jaroslava Hutku a Karla Kryla), což bylo dříve nemyslitelné, a byla také nucena urychlit zrušení doložek, neboť kritéria politické spolehlivosti cestování do zahraničí (především na Západ) se stávala bezpředmětnými. Federální ministerstvo vnitřní 1. prosince 1989 oznámilo, že doložky budou zrušeny s platností od 4. prosince

14 K roli státu a politiky cestovního ruchu za první republiky viz např. ŠTEMBERK, Jan: *Fenomén cestovního ruchu: Možnosti a limity cestovního ruchu v meziválečném Československu*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2010, s. 20–48; k poválečnému období viz např. FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 87–95 (viz pozn. 2); DURMANOVÁ, Marie: Některé aspekty vývoje cestovního ruchu v českých zemích v období po druhé světové válce, 1945–1970. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 76–97; nejnověji viz ŠTEMBERK, Jan a kol.: *Kapitoly z dějin cestovního ruchu*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2012.

a že volně cestovat do zahraničí mohou od toho okamžiku všichni českoslovenští občané, kteří jsou držiteli platných cestovních pasů. Vzápětí byly 13. prosince 1989 novelou trestního zákona zrušeny paragrafy o nedovoleném opuštění republiky a o vniknutí cizince na československé území a byly anulovány rozsudky vynesené podle těchto paragrafů, případně zastavena zahájená trestní řízení.¹⁵

Jak připomíná odborná literatura, federální ministerstvo vnitra pouze využilo své pravomoci povolit úlevy v cestování, ovšem rigidní předlistopadové předpisy jinak platily i nadále. Dá se říci, že politická revoluce do značné míry akcelerovala cestovní reformy přijaté před jejím začátkem. První fáze obrovského cestovního „boomu“ se tak realizovala v „přestavbových“ rámcích, což je dle mého soudu dobré připomenout, neboť část kolektivní paměti připisuje tuto „náhlou změnu“ až důsledkům „sametové revoluce“. Právní stav se změnil až od 8. února 1991 schválením Základní listiny práv a svobod (jejíž článek 14 garantoval svobodu pohybu)¹⁶ a poté od 15. května 1991 vydáním zákona (č. 216/1991 Sb.) o cestovních dokladech, který definitivně vyloučil možnost, že by stát omezil cestu svého občana, jež by nebyla ve „státním zájmu“. Jedinými důvody pro nevydání či odebrání cestovního dokladu nadále bylo trestní stíhání, nevykonání uloženého trestu a neplnění finančních závazků nebo vyživovací povinnosti.¹⁷ V této liberální (v demokratických zemích ovšem běžné) podobě je režim cestování do zahraničí uplatňován až do dnešních dnů.

Pozitivní ohlasy na probíhající nenásilnou změnu poměrů se projeví také v liberalizaci vízové politiky západních států vůči Československu a jeho občanům. Jako první zareagovala rakouská spolková vláda v čele s kancléřem Franzem Vranitzkým, která od 17. prosince 1989 nejprve na zkoušku a posléze trvale zrušila vízovou povinnost pro vstup československých občanů na rakouské území. V symbolické rovině pak železná opona na československo-rakouských hranicích padla ceremoniálním přestřižením ostnatých drátů tentýž den v Hatích u Znojma ministry zahraničí obou států Jiřím Dienstbierem a Aloisem Mockem za účasti místních obyvatel a také některých československých exulantů.¹⁸ Oborový časopis *Pohostinství a cestovní ruch* tento krok komentoval s velkým nadšením: „Odbouřejme hraniční zátaras, zavedme bezvízový styk bez povinné výměny měn – to byly požadavky všech, kteří se tohoto

15 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 132.

16 Viz Listina základních práv a svobod. In: *Sbírka zákonů, 1993* [online] [cit. 2015-03-13]. Dostupné z: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/01/Sb%C3%ADrka_z%C3%A1kon%C5%AF_1993_%C4%8D%C3%A1stka_001_strana_19_Listina_z%C3%A1kladn%C3%ADch_pr%C3%A1v_a_svobod.png.

17 Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 133.

18 Vzorem pro tento symbolický akt bylo „přestřižení drátů“ v červnu 1989 na hranicích maďarsko-rakouských, na němž se vedle Aloise Mocka podílel jeho maďarský protějšek Gyula Horn. Zmíněný symbolický okamžik měl zvláštní osobní náboj pro novopečeného československého ministra zahraničí a bývalého disidenta. V průběhu ceremoniálu se po dlouhé době setkal se svou dcerou Monikou, která byla komunistickým režimem nucena (výměnou za studium v zahraničí) vzdát se v 80. letech československého občanství a na sklonku roku 1989 dokončovala studium práv na vídeňské univerzitě. (Viz DIENSTBIER, Jiří: *Od snění k realitě: Vzpomínky z let 1989–1999*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999, s. 38.)

slavnostního aktu zúčastnili. A sen se stal skutečností. První kousky ostnatého drátu se staly nejcennějším suvenýrem. Padla železná opona.¹⁹ Osmnáctého ledna 1990 pak byla uzavřena reciproční mezivládní dohoda o zrušení vízové povinnosti mezi Československem a Rakouskem s platností od 1. února 1990.²⁰

Podobný symbolický ceremoniál za účasti ministrů zahraničí se opakoval také 23. prosince 1989 na hranici Československa se Spolkovou republikou Německo u obce Nové Domky nedaleko Rozvadova, kde byl partnerem Jiřího Dienstbiera „s nůžkami v rukou“ Hans-Dietrich Genscher.²¹ Aranžmá symbolického okamžiku později ve vzpomínkové knize vystihl československý ministr: „U rozvadovské celnice se sešlo mnoho našich občanů, aby uvítali německého ministra zahraničí na čs. území. V určenou minutu se však nedělo nic. Genscherova helikoptéra se zpozdila. (...) Když už bylo stejně všechno jinak, rozhodl se Genscher sehrát symbolické divadlo. Šel k české vesnici pěšky a vzal s sebou obyvatele Waidhausu, kteří zvědavě čekali, co se bude dít na druhé straně do té doby životu nebezpečné čáry. Po střihání drátů nás doprovodili do Waidhausu mnozí Češi. Železná opona byla vlastně oponou z ostatních drátů a kulometných věží, cvičených psů a širokých pásem země nikoho. Tradice potěmkinovských vesnic se tu projevila ve zvláště komické poloze. Jak na rakouských, tak na hranicích německých nám postavili kousek úplně nového plotu. Zřejmě se nehodilo, aby ministři stříhali rezavé dráty. Proto jsme poodešli stranou stříhnout si také oponu pravou.“²² Podobně jako v rakouském případě Československo i se západním Německem zrušilo vízovou povinnost, a to vzájemnou nótou ze dne 23. června 1990 (s platností od 1. července 1990).²³

Vedle československých sousedů začaly otvírat své hranice rušením víz pro Čechy a Slováky také další evropské země: od 29. května 1990 Itálie, od 15. června 1990 Dánsko, od 15. července 1990 Francie a Norsko, od 1. srpna 1990 Švédsko, od 1. října 1990 Velká Británie,²⁴ od 1. ledna 1991 země Beneluxu, od 20. března 1991 Turecko, od 28. března 1991 Řecko, od 30. března 1992 Španělsko a peloton význačnějších zemí evropského Západu uzavřelo zrušením víz od 19. září 1992 Portugalsko.²⁵ Výjimkami zůstalo Finsko, kam mohli našinci (teoreticky) vyjíždět

19 mb: Nejmilejší suvenýr loňského roku. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 1 (1990), s. 17.

20 Viz Rakousko: Seznam platných mezinárodních smluv s Českou republikou. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/rakousko/smlouvy/index.html.

21 Dnes stojí na tomto místě malý památník. Viz Historie obce. In: Rozvadov: Oficiální stránky obce [online]. © 2017 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: <http://www.rozvadov.cz/vitame-vas/informace-o-obci/historie>.

22 DIENSTBIER, J.: *Od snění k realitě*, s. 38 n.

23 Viz Německo: Seznam platných mezinárodních smluv s Českou republikou. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/nemecko/smlouvy/index.html.

24 Velká Británie velmi zvažovala opětovné zavedení víz pro občany ČR v souvislosti se zvýšeným počtem českých Romů žádajících v zemi o azyl ve druhé půlce 90. let.

25 Viz Státy světa – informace: Evropa. In: Ministerstvo zahraničních věcí ČR [online]. [Cit. 2015-10-02.] Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/encyklopedie_statu/evropa/index.html.

bez víz již od 1. dubna 1975, a také tradičně spíše uzavřené Švýcarsko, kde dohoda o zrušení vízové povinnosti pro Českou republiku vešla v platnost až v roce 2008.

Zásadní zlom v pasové a vízové politice pak nastal 1. května 2004, kdy Česká republika vstoupila do Evropské unie a na českých hranicích se přestaly provádět celní kontroly. Proces „zneviditelnění hranic“ se pak dovršil přistoupením České republiky k zemím takzvaného schengenského prostoru (od 21. prosince 2007), které mezi sebou neuplatňují hraniční kontroly cestovních dokladů.²⁶ Jen o něco později, v roce 2008

došlo ke zrušení vízové povinnosti se Spojenými státy americkými.²⁷ Naopak značné komplikace pro cestující v letecké dopravě přinesla zpřísněná bezpečnostní opatření na letištích přijatá v důsledku teroristických útoků ve Spojených státech z 11. září 2001.

Pokud bych měl shrnout tento segment vlivu státu (a států) na zahraniční cestování, pak je možné říci, že tato kapitola z českých (československých) polistopadových dějin patří k těm z nejpozitivnějších. Na poli mezinárodní vízové diplomacie slavilo demokratické Československo a poté Česká republika prakticky samé úspěchy. Otázkou pro zevrubnější zkoumání pak zůstává, do jaké míry se o to svou aktivitou zasloužila právě naše diplomacie a nakolik to bylo důsledkem příznivých mezinárodních a geopolitických okolností.

Československý stát před listopadem 1989 přímo či nepřímou vlastnil drtivou většinu kapacit a platformu výjezdového cestovního ruchu (typu veřejných dopravních prostředků či cestovních kancelářů), v rámci regulace hospodářského života určoval také devizovou politiku a v podstatě disponoval většinou deviz. Tyto dosti rigidní poměry, vyplývající z panujícího politicko-ekonomického systému, měly mimo jiné

Parkoviště autobusů a zároveň legendární bleší trh na Mexickém náměstí ve Vídni, kam mířili po otevření hranic a zrušení rakouských víz také turisté z Československa (foto Kolarik, 1990. Verein für Geschichte der Arbeiterbewegung, AZ-Archiv, Vídeň)

26 Na letištích byly tyto kontroly zrušeny v březnu 2008. Viz MICHÁLKOVÁ, Martina: *Češi a výjezdový mezinárodní turismus: Dlouhodobá perspektiva*. Bakalářská práce. Brno, Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity 2009. Viz Masarykova univerzita [online]. 2009 [cit. 2015-10-02]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/222995/prif_b/Bakalarska_prace.txt.

27 Specifické vízové vztahy asymetrického rázu pak měla ČR s Kanadou, která pro ni z důvodu zvýšeného počtu žádostí o azyl mezi lety 2009 až 2013 zavedla vízovou povinnost. Tento krok však nebyl doprovázen reciprocním zavedením víz pro Kanaďany cestující do ČR, jak bývá v diplomatické praxi obvyklé.

za následek dlouhodobou existenci paralelní šedé ekonomiky včetně nelegálního (leč velmi těžko vymýtitelného) obchodu s devizami, jejichž symbolem se stali „černí obchodníci“ (veksláci). Vývoj v devadesátých letech přinesl v devizové oblasti dosti radikální přelom, a to nejen pro život této specifické, často popularizované, ovšem doposud o to méně zkoumané subkultury, ale obecně i pro většinovou společnost, pro niž konfrontace s šedou ekonomikou byla v éře pozdního socialismu každodenní realitou.²⁸

Jedním z klíčových programových bodů radikální varianty „šokové terapie“ a ekonomické „transformace bez přívlastků“, jak ji prosadil a prováděl okruh vládních ekonomů kolem Václava Klause, totiž byla liberalizace cen, zavedení vnitřní směnitelnosti měny a také uvolnění devizového trhu.²⁹ Ten byl až do roku 1989 velmi striktně regulován státem podle takzvaného měnového plánu, jehož otěže třímala v rukou Státní banka československá. Podstata měnového plánu laicky řečeno spočívala ve stanovování různých cen a limitů deviz pro různé ekonomické subjekty působící na trhu (například pro podniky zahraničního obchodu, pro přijíždějící cizince, pro domácí občany vyjíždějící do zahraničí apod.), což se významně projevovalo i v oblasti cestovního ruchu, především permanentním nedostatkem deviz pro cestování do zahraničí nebo existencí ilegálního trhu s devizami. Ještě v prvních měsících roku 1990 bylo možné sledovat kontinuitu s předešlým vývojem v podobě stanovování „prognóz hlavních makroekonomických měnových proporcí a strategických měnových záměrů“³⁰ Státní bankou, ale také postávání pouličních obchodníků (nejen) s tvrdou měnou na „známých místech“ (zpravidla v blízkosti speciálních prodejen dovozového či domácího výběrového zboží TUZEX). Během roku byl jako první z reformních kroků v této oblasti zaveden sjednocený kurz pro obchodní i neobchodní platby, což ovšem nemohlo uspokojit domácí poptávku po devizách, navíc když ekonomické subjekty nabízející devizy (podniky, firmy nebo občané) si je mohly směnit výhodněji na černém trhu nebo na trzích v zahraničí.³¹ I proto byl zrušen zlatý obsah československé měny a zároveň byly v průběhu roku provedeny tři měnové devalvace, které měly za následek pokles hodnoty československé koruny o sto třináct procent.³² Jako ochrana proti černému trhu pak byl turistický kurz stanoven ve výši 38 Kč za americký dolar a 26 Kč za západoněmeckou marku. Devalvace koruny sice zvýhodnila československý export a také přilákala

28 O vekslácké subkultuře viz např. HAVLÍK, Adam: Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“: Černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 340–363.

29 Viz např. MYANT, Martin: *Vzestup a pád českého kapitalismu: Ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*. Praha, Academia 2013, s. 45–47.

30 MACH, Petr: *Kurzový a monetární vývoj české ekonomiky po roce 1989 ve vztahu k inflaci a hrubému domácímu produktu*. Diplomová práce. Praha, Fakulta účetnictví Vysoké školy ekonomické 1999.

31 *Tamtéž*.

32 Viz KONVICA, Jan: *Monetární politika ČNB*. Diplomová práce. Brno, Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně 2007, s. 25–27. In: Masarykova univerzita v Brně [online]. [Cit. 2015-10-02]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/12542/pravf_m/Diplomova_prace.pdf.

masu západních turistů do Československa, na straně druhé zabránila odlivu deviz a velmi zdražila cestování československých občanů do zahraničí. Jako mávnutím kouzelného proutku také zmizeli z ulic veksláci, dlouholetý symbol pozdně socialistického „volného obchodu“ a mnohdy vyhledávaní partneři při výměně měny pro cestování do zahraničí (tato subkultura dodnes má své místo především v zemích s restriktivními rysy v měnovém hospodářství, jako je například Argentina).

K 1. lednu 1991 se v Česko-Slovenské federativní republice podle mínění českých hospodářských historiků v čele s Václavem Průchou *de facto* uskutečnila měnová reforma, která byla realizována růstem liberalizovaných cen a další devalvací měny za současného zbrzdění růstu mezd a pouze mírného zvýšení sociálních příjmů obyvatel. Jak podotýkají autoři, „tato metoda měnové reformy není ... pro obyvatelstvo tak průhledná jako tradiční měnová reforma, a proto je politicky přijatelnější. Její ‘dopad’ je však předem obtížněji kvantifikovatelný a účinek není okamžitý, jednorázový, ale doznívá relativně dlouhou dobu.“³³ V rámci reformy přistoupila Státní banka československá ve shodě s federální vládou k dalším deregulačním krokům v rámci aktivní měnové politiky, ale zároveň i udržení přijatelné míry inflace a stability měnového kurzu. Jako součást těchto opatření byla nejprve zavedena vnitřní směnitelnost koruny za devizy a byl také utvořen oficiální vnitřní devizový trh pro všechny druhy plateb včetně turistických. Stále ovšem zůstávaly zachovány limity pro nákupy deviz, které byly zrušeny až od 1. října 1995.³⁴ Po tomto datu si tak čeští cestující směřující do zahraničí mohli vyměnit devizovou měnu dle libosti. Významněji pak měnová politika české vlády, a především České národní banky promluvila do ekonomického života a výjezdového cestovního ruchu ještě několikrát, a to zejména prostřednictvím devalvací koruny, které posléze prodražily cesty českých občanů do zahraničí (stalo se tak zvláště následkem devalvací v letech 1997 a 2013).

Vzhledem k tomu, že zevrubnější pojednání o vývoji měnových kurzů se vymyká naší problematice, na závěr tohoto exkurzu je možné alespoň říci, že na rozdíl od některých jiných stránek „budování kapitalismu“ (například kuponové privatizace) patřila porevoluční devizová politika k relativně úspěšným kapitolám „české cesty“ ekonomické transformace. Dokázala totiž udržet českou měnu stabilní a vyhnout se tak negativním jevům běžným v jiných postkomunistických zemích (například hyperinflaci v Maďarsku, Polsku, Bulharsku nebo v postsovětských republikách) a umožnila vytváření nových, liberálních cestovních poměrů.³⁵

33 PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*, sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 962. Někteří odborníci připomínají, že právě spíše statisticky nepodchycené příjmy z (příjezdového) cestovního ruchu dosti podstatně zmírnily výsledný ekonomický pokles (viz MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 66).

34 Viz PALATKOVÁ, M. – ZICHOVÁ, J.: *Ekonomika turismu*, s. 158 (viz pozn. 7).

35 Viz PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, sv. 2, s. 951. Na rozdíl od jiných postsocialistických zemí se u nás neuchytila praxe uvádět ceny či mzdy v devizách (jako např. v postsovětském Rusku). O důsledcích a alternativách „šokové terapie“ v Československu, resp. České republice se diskutuje dodnes. Všichni odborníci sice

Až do října 1992 nad oblastí cestovního ruchu vykonávala dohled příslušná republiková ministerstva obchodu a cestovního ruchu ČSR a SSR. Stanovování zásad obchodní politiky a řízení jejího provádění, jakož i uzavírání mezinárodních smluv a členství v mezinárodních organizacích (pro oblast cestovního ruchu bylo důležité zejména členství ve Světové turistické organizaci – *World Tourist Organisation*) patřilo do kompetence federálních ministerstev zahraničního obchodu a zahraničních věcí. Praxe byla dokonce taková, že propagaci republiky v zahraničí do roku 1993, kdy byla založena Centrála cestovního ruchu, zajišťovala státní cestovní kancelář Čedok, která také plnila dvojedinou roli českého reprezentanta (individuálního i celostátního) v řadě mezinárodních asociací cestovních kancelářů.³⁶

V souvislosti se zánikem federace, restrukturalizací, reorganizací a „zeštlhování“ státní správy bylo ministerstvo obchodu sloučeno s dosavadním ministerstvem průmyslu (nově tak vzniklo ministerstvo průmyslu a obchodu), přičemž kompetence v oblasti cestovního ruchu byly převedeny pod ministerstvo hospodářství (zřízené v říjnu 1992) v čele s jednou ze známých tváří „české cesty transformace“ Karlem Dybou.³⁷ Aby ministr vyšel vstříc požadavkům na koordinaci činnosti různých aktérů pohybujících se v odvětví, v prvních měsících roku 1993 zřídil jako poradní orgán Radu cestovního ruchu, složenou ze zástupců státní správy, podnikatelů a odborníků, která si však příliš uznání v časech Klausových vlád nevydobyла.³⁸ V červenci 1996 byl připraven vládní návrh zákona, který opět v rámci zlepšení a racionalizace státní správy rozdělil dosavadní oblasti působnosti podle věcného zaměření. S účinností od 1. listopadu 1996 tak „všeobjmající“ ministerstvo hospodářství zaniklo a agendu cestovního ruchu převzalo nově utvořené ministerstvo pro místní rozvoj, do jehož gesce cestovní ruch patří dodnes.³⁹ Pojednání o peripetiích

uznávají nutnost ekonomických změn v Československu po roce 1989, mnozí z nich se nicméně domnívají, že „šoková terapie“ a devalvace koruny byly zásahem příliš tvrdým a že bylo možné lépe promyslet další alternativy vzhledem ke specifickým středoevropské a centrálně plánované ekonomiky. (Viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 329.)

36 Viz např. ŠPELINOVÁ, Eva: Čedok opět na vzestupu? In: *Matilda Travel*, č. 30 (1993), s. 6; ČEDOK a mezinárodní organizace cestovního ruchu. In: *Travel Info*, roč. 3, č. 6 (1993), s. 9.

37 Viz Ministerstvo hospodářství ČR. In: Wikipedie: Otevřená encyklopedie [online]. Naposled editováno 01.07.2012 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Ministerstvo_hospod%C3%A1%C5%99stv%C3%AD_%C4%8Cesk%C3%A9_republiky.

38 Rada cestovního ruchu zasedala poprvé. In: *Travel Info*, roč. 3, č. 3 (1993), s. 1. O nespokojenosti podnikatelských kruhů s prací tohoto orgánu viz např. Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 12 (prosinec 1995), s. 58 n.

39 Původní návrh zákona byl doplněn o řadu pozměňovacích návrhů z řad skupiny poslanců opoziční České strany sociálnědemokratické v čele s poslancem Zdeňkem Jičínským. Změnil se mimo jiné původně navrhovaný a dosti krkolomný název „ministerstvo pro rozvoj regionů, měst a obcí“. (Viz *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna 1996–1998, Tisky, Pozměňovací návrhy k vládnímu návrhu zákona, kterým se provádějí některá opatření v soustavě ústředních orgánů státní správy České republiky a kterým se mění a doplňuje zákon České národní rady č. 2/1969 Sb., o zřízení ministerstev a jiných ústředních orgánů státní správy České republiky, ve znění pozdějších předpisů, a mění a doplňuje zákon č. 97/1993 Sb., o působnosti

dějin české politiky cestovního ruchu se už vymyká možnostem této studie, některé její proměny se ale zračí v následujícím výkladu o českém cestovním ruchu jako podnikatelské činnosti.

Kontinuita a diskontinuita platform. Sonda do cestovního ruchu jako živnosti v prvním transformačním desetiletí

Jak již bylo naznačeno výše, v předlistopadovém období spočívala drtivá většina platform cestovního ruchu v podobě dopravních, ubytovacích, stravovacích, organizačních a propagačních kapacit v rukou státu, případně patřila pod hlavičku celospolečenských a výrobních organizací (například odborů či podniků). Výjimku tvořila soukromá rekreační zařízení (především chaty a chalupy) a samozřejmě také vlastní osobní dopravní prostředky využitelné za účelem cestovního ruchu, ať už domácího, či zahraničního. Snahy o hospodářské oživení během „přestavbového“ období druhé poloviny osmdesátých let se projeví také v pozvolné liberalizaci odvětví drobného podnikání, což se dílem dotklo i výjezdového cestovního ruchu.⁴⁰ Předzvěsti příchodu nových časů se staly také velké kongresové akce odvětví cestovního ruchu pořádané na československé půdě na sklonku osmdesátých let.⁴¹

Podobně jako u proměny československé vízové politiky i zde kolektivní paměť připisuje radikální změny krokům porevolučních vlád, ovšem prožitky spojené se zahraničními výjezdy v prvních týdnech a měsících po listopadu 1989 byly spíše důsledkem předcházející „cestovní evoluce“. Podnikaví jednotlivci pod hlavičkou zmiňovaných podniků nebo odborů a se souhlasem národních výborů podle litery „přestavbových“ nařízení o soukromém podnikání jednotlivců organizovali zájezdy do zahraničí, zejména pak do žádané západní ciziny.⁴² Ve vlastní režii zajišťovali

Správy státních hmotných rezerv [online]. 1996 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1996ps/tisky/t001207.htm>.)

40 O oblasti pohostinství v čase pozdního socialismu viz např. HOUDA, Přemysl: Socialistické pohostinství: Ideál veřejného stravování zdevastován praxí. In: VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (ed.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2014, s. 353–380.

41 Jednalo se např. o 23. kongres Světové federace asociací cestovních kanceláří (*Universal Federation of Travel Agents' Associations – UFTAA*), sdružující národní asociace cestovních kanceláří, který se s „požehnáním“ komunistického vedení konal v Praze mezi 28. říjnem a 4. listopadem 1989. Ačkoliv se nenaplnila původní přání organizátorů i československého stranického vedení, co se týká počtu účastníků (nejoptimističtější prognózy počítaly s tisíci účastníky, oficiálně se pak zúčastnilo 522 delegátů ze 49 zemí včetně pořádající ČSSR), i tak se jednalo o nejvýznamnější mezinárodní konferenční událost v odvětví cestovního ruchu pozdního socialistického Československa. (Viz *Národní archiv* (dále NA), fond (f.) ÚV KSČ – Sekretariát 1986–1990, svazek (sv.) 1, usnesení č. 8282, zápis ze schůze sekretariátu ÚV KSČ č. S 109/89, bod 3.: „Uskutečnění XXIII. kongresu Světové federace sdružení cestovních kanceláří UFTAA v ČSSR v roce 1989“, 17.8.1989; viz též Kongres UFTAA v Praze. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 2 (1990), s. 25 n.)

42 V oblasti domácího cestovního ruchu začala exponenciálně růst komerční nabídka služeb např. v oblasti pohostinství, ubytování, autodopravy, taxislužby, ale také v oblasti

nejen propagaci – které v té době nebylo příliš třeba, neboť poptávka několikanásobně převyšovala nabídku – ale především najímali či provozovali dopravu a případně utvářeli vlastní program zájezdů. Jak mnozí z těchto průkopníků legálního podnikání v českých zemích po letech vzpomínají, v podobných aktivitách často měly svůj počátek budoucí soukromé cestovní kanceláře. To je i případ jedné z malých, doslova „rodinných“ cestovních kanceláří, která vznikla ve Slaném: „Na povolení obecního úřadu jsme pořádali zájezdy již v prosinci 1989, kdy od 15. 12. jsme dostali možnost vyvézt naše občany na 1 den do Rakouska do Vídně bez víza. (...) Když jsme dostali nové povolení k provozování cestovní kanceláře ... bylo to na jaře v roce 1990, začali jsme organizovat zájezdy do Paříže, Západního Berlína a dalších evropských velkoměst, kam bylo povoleno cestovat bez víza.“⁴³

V návaznosti na předlistopadové reformy pak oficiální rámec obnově kapitalismu v Československu, respektive českých zemích dal zákon č. 105/1990 Sb., o soukromém podnikání občanů, a také zákon č. 103/1990 Sb., kterým se měnil a doplňoval stávající hospodářský zákoník. Tyto normy měly samozřejmě dopad i na provozování cestovního ruchu, ať už v oblasti podnikání fyzických osob, nebo osob právnických. Podnikání v oboru bylo dále upraveno zákonem č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání, který jako živnost definoval také provoz cestovních kanceláří a průvodcovskou činnost. Završení návratu podnikání do oblasti cestovního ruchu pak znamenalo zrušení zákona o vnitřním obchodu z roku 1981, čímž byla s platností od 1. ledna 1992 legislativě ukončena „jednotná socialistická obchodní politika“, určená vládou.

Až do 1. ledna 1996, kdy byl ve velmi liberálním duchu novelizován živnostenský zákon, byla činnost cestovních kanceláří živností koncesovanou, poté byla klasifikována jako živnost volná s povinností ohlašovací. Z reakcí na přípravu této novely a posléze na její schvalování je patrné, že v odvětví cestovního ruchu se začaly tříbit názory na jeho fungování v nových poměrech již v průběhu několika málo let. Na potenciální negativní důsledky návrhu iniciovaného vládou, který nastávajícím podnikatelům v oblasti cestovního ruchu při získání živnostenského oprávnění mimo jiné „odpusť“ dosavadní požadavek na středoškolské či vysokoškolské vzdělání a vyžadovaná léta praxe, se totiž snažila upozornit část profesních sdružení, především Asociace cestovních kanceláří, sdružující hlavně „velké“ zavedené firmy

masážních a erotických služeb. Znění nařízení vlády ČSR a SSR č. 1 a 2/1988 Sb., o prodeji zboží a poskytování jiných služeb občany na základě povolení národního výboru je online dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=1&r=1988> (cit. 2016-04-23). Nařízení nabyla platnosti 1. února 1988 a zrušena byla k 1. květnu 1990 zavedením obchodního zákoníku (zákon č. 513/1990 Sb.) a jeho následnými novelizacemi.

43 O nás: Kdo jsme. In: Cestovní agentura Jana Richterová – VITATOUR [online]. [Cit. 2015-10-13.] Dostupné z: <http://www.vitatur.cz/onas.html>. O počátcích soukromých cestovních kanceláří specializovaných na zahraniční cesty pojednával v roce 2012 jeden z dílů pořadu České televize *Retro* (viz První cesty Čechoslováků na Západ hned po Listopadu 1989. In: Česká televize: Pořady A–Z. *Retro* [online]. 2012 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10176269182-retro/212411000360027/video/>).

a jejich nástupce.⁴⁴ Své výhrady ovšem vyjadřovali vedle opozičních poslanců i někteří zákonodárci tehdejší vládní koalice (například poslanec za ODS Vlastimil Vlček, zastávající post předsedy komise pro cestovní ruch při hospodářském výboru Poslanecké sněmovny).⁴⁵ Zastánci menší míry regulace trhu (například někteří zástupci „malých“ cestovních kanceláří sdružených v Asociaci českých soukromých cestovních kanceláří) se naopak stavěli za vládní návrh, neboť v něm viděli náznak tolik vzývané vládní podpory drobného podnikání v již dosti houstnoucím konkurenčním boji na poli cestovního ruchu. Po zapracování pozměňovacích návrhů, které se ovšem nedotkly podstaty návrhu, byl nakonec zákon v listopadu 1995 schválen, a to nejen s takřka kompletní podporou poslankyň a poslanců vládní koalice, ale také dalších zastupitelů napříč politickým spektrem (129 hlasů pro a 37 proti).⁴⁶ Z retrospektivního pohledu se však velmi liberální litera zákona spolu s dalšími faktory působícími v českém cestovním ruchu ukázala jako velký problém a spíše krok zpět ve srovnání s vývojem odvětví cestovního ruchu v jiných zemích.⁴⁷

Volný trh služeb v oblasti cestovního ruchu se podobně jako v dalších odvětvích po listopadu 1989 utvářel velmi rychle, dynamicky a někdy až živelně. Vzhledem k omezenému prostoru se zde zaměřím na vývoj cestovních kanceláří a stranou ponechám další sféry podnikání v této oblasti, od rozvoje průvodcovství po prudkou expanzi jednotlivců i firem zabývajících se přepravou osob.

V „normalizačním“ Československu (do března 1989) existovalo celkem jedenáct oficiálních cestovních kanceláří. Poté docházelo k postupné decentralizaci odvětví, během níž české ministerstvo obchodu (do října 1989) vydalo sedmadvacet oprávnění pro provozování činnosti cestovní kanceláře.⁴⁸ Doslova explozivní vývoj

44 Viz BREZNEN, Ivan: Jak dále v Asociaci českých cestovních kanceláří. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 6 (červen 1995), s. 46.

45 Viz např. *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Parlament České republiky, Poslanecká sněmovna 1993–1996, Stenoprotokoly, 36. schůze, 1. listopadu 1995 [online]. 1995 [cit. 2015-03-20]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/036schuz/s036007.htm>.

46 Viz *tamtéž*, Jednání a dokumenty, Hlasování, 36. schůze, 68. hlasování, 1. listopadu 1995 [online]. 1995 [cit. 2015-10-13]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/hlasy.sqw?g=2645>.

47 Viz *Zpravodaj o predikcích a vývoji ČR*, listopad 2009. In: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR [online]. 2009 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/CMSPages/GetFile.aspx?guid=be97be7f-40ed-4c07-9a94-b0fb7f7a66cb>; viz též seminární práce *Soumrak českých CK*. In: *Seminárky cestovní ruch (projekty.nazory.cz)* [online]. [Cit. 2015-10-15.] Dostupné z: http://projekty.nazory.cz/pcka/11_soumrak.doc. Paradoxně na velmi liberální podmínky podnikání v oblasti cestovního ruchu v ČR ve srovnání s rodným Tureckem upozornil v rozhovoru majitel cestovní kanceláře PROG Turgut Akyol, jehož kancelář zkrachovala v roce 1997 a zanechala v zahraničí dva tisíce klientů. (Viz „Myslím si, že současný stav je záležitostí všech cestovních kanceláří, které s námi spolupracují“). In: *Světoběžník*, roč. 2, č. 3 (březen 1994), s. 16 n.)

48 Z tohoto počtu bylo vydáno dvanáct oprávnění pro Prahu, dvě pro Východočeský kraj, jedno pro Severočeský, dvě pro Západočeský, tři pro Jihočeský, čtyři pro Jihomoravský, dvě pro Severomoravský a jedno pro Západoslovenský kraj (viz Seznam organizací, kterým MO ČSR vydalo oprávnění k provozování činnosti cestovních kanceláří. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 2 (1990), s. 32).

nastal na sklonku roku 1989, a zejména s příchodem roku 1990. Na konci tohoto roku hektických změn v celé Česko-Slovenské federativní republice působilo již více než šest tisíc cestovních kanceláří (z toho dvě třetiny v českých zemích)!⁴⁹ Vedle již zavedených značek se v drtivé většině jednalo o malé cestovní kanceláře jednotlivců, kteří byli zároveň jejich vlastníky i provozovateli a vedli svou živnost z domova, či dokonce z místa dosavadního hlavního zaměstnání. I z tohoto důvodu jim kolegové od konkurence s „kamennými“ pobočkami přezdívali „bytové cestovní kanceláře“. Jak dokládá i následující vzpomínka, řada kanceláří se z počátečního „polorodinného“ provozu postupně profesionalizovala, a pokud jejím majitelům přála podnikatelská štěstěna, jejich podnikání funguje dodnes: „Od založení cestovní kanceláře jsme měli kancelář doma v bytě, což bylo velmi nepraktické a nepohodlné hlavně pro zákazníky, a proto jsme hledali vhodnou kancelář ve městě. Jelikož bydlíme nedaleko Slaného, město Slaný se nám zdálo jako nejlepší místo. To se nám podařilo, a 1. února 1994 jsme slavnostně otevřeli kancelář přímo v centru královského města Slaného. (...) Na této adrese má naše firma sídlo stále.“⁵⁰

Tito podnikatelé mohli těžit z obrovské poptávky československých občanů po široké škále doposud nedostatečně zajišťovaných služeb v oblasti cestovního ruchu, zejména po cestách do zahraničí, což jim zároveň díky velké počáteční toleranci českých klientů pomáhalo kompenzovat prvotní nesnáze. Vedle nedostatku profesních zkušeností se malé „cestovky“ potýkaly v prvé řadě s potížemi při hledání vhodných kancelářských prostor a s absencí vybavení potřebného k běžnému kancelářskému provozu (typu dostupných telefonních linek, nemluvě již o faxech, či dokonce stolních počítačích). Mnohdy složité pro ně bylo zorientovat se ve světě vznikajících tržních vztahů (včetně získávání a posléze splácení bankovních úvěrů, faktorů druhotné platební neschopnosti, množících se podvodů apod.),⁵¹ osvojit si znalosti účetnictví, daňových předpisů, vízových nařízení a záhy také vyrovnávat se s tvrdou konkurencí. V neposlední řadě se entuziasmus majitelů a majitelek cestovních kanceláří v prvních letech srážel s problematickými pracovními zvyklostmi a morálkou zaměstnanců a spolupracovníků, neboť mnozí lidé pohybující se v sektoru cestovního ruchu přivykli odlišným hodnotám a způsobům jednání, jež bývají v populárním diskurzu mnohdy přisuzovány éře pozdního socialismu.⁵²

49 Viz *Soumrak českých CK*. Z historických souvislostí je možné zmínit, že právě tento druh podnikání si v počátcích 90. let ještě nesl v některých rodinách a na některých místech svou historickou paměť a tradici z konce 50. let, kdy byly rušeny poslední živnosti v oblasti pohostinství a ubytovacích služeb (blíže o znárodnění drobných služeb viz MAREK, Pavel: *České živnostnictvo v letech 1945–1960: Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*. Brno, Doplněk 2006).

50 O nás: Kdo jsme. In: Cestovní agentura Jana Richterová – VITATOUR [online]. [Cit. 2015-10-13.] Dostupné z: <http://www.vitatur.cz/onas.html>.

51 K dobovým nekalým praktikám v odvětví viz JOSÍFKO, Jiří: Právo – pozor na podvody! In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 1 (leden 1995), s. 9.

52 O postřezích z počátků fungování soukromých cestovních kanceláří viz např. Soukromé cestovní kanceláře: Horor bez telefonu. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 11–12 (1990), s. 10 n. V příjezdovém cestovním ruchu se temnou legendou (jež vešla i do zahraničních průvodců) stali zejména někteří zaměstnanci a provozovatelé taxislužby.

Rozkvět podnikání v oblasti cestovního ruchu podporovaly také nově vzniklé oborové časopisy. Jedním z nich byl časopis Sezóna, zaměřený především na komerční výjezdové cestování, který začal v zimě 1992 vydávat majitel známé cestovní kanceláře Václav Fischer

V prvních porevolučních letech se tak malé a postupně i středně velké cestovní kanceláře (spolu například s pohostinstvím, maloobchodem nebo autodopravou) staly „výkladní skříní“ malého a středního podnikání v Československu, respektive České republice.⁵³ Rezortní ministr Karel Dyba (pravděpodobně s mírnou dávkou nadsázky) na příslušných konferenčních fórech – tváří v tvář pokulhávajícím a někdy

Pro objektivitu je třeba dodat, že už během cestovního boomu prvních porevolučních let se také začínaly množit stížnosti na nekvalitní služby a neseriózní obchodní praktiky některých cestovních kanceláří (viz např. Přezijí malé cestovní kanceláře rok 2000? In: *Matilda Travel*, č. 26–27 (1993), s. 8).

- 53 K 31. prosinci 1999 bylo v Registru ekonomických subjektů Českého statistického úřadu v oblasti podnikání cestovních kanceláří a průvodcovské činnosti evidováno celkem 10 118 subjektů, z toho 3905 právnických osob a 6213 fyzických osob. Zatímco průvodcovská činnost spočívala veskrze v rukou podnikatelů jakožto fyzických osob, z výše uvedených počtů odevzdalo celkem 1206 subjektů statistický dotazník, kterým se deklarovali jako cestovní kanceláře. Podle šetření společnosti MAG Consulting, specializované na výzkum v oblasti cestovního ruchu, se jednalo o devadesát procent z celkového počtu tehdy aktivních cestovních kanceláří. Z těchto cestovních kanceláří se pak celkem 722 (šedesát procent) specializovalo na podnikání v oblasti výjezdového (tzv. pasivního) cestovního ruchu. Podle téhož materiálu v cestovních kancelářích pracovalo v roce 1999 v průměru 5793 pracovníků (z toho bylo 4570 zaměstnanců), což bylo o 3,7 procent více než v roce 1998. (Viz *Studie*

dokonce katastrofálním výsledkům postsocialistických průmyslových podniků, procházejících privatizací a transformací – hovořil o cestovním ruchu jako o nejúspěšnějším českém exportním odvětví.⁵⁴ Z pohledu českých vlád devadesátých let se jako nikoliv nevýznamný faktor jevila schopnost sektoru služeb v oblasti cestovního ruchu vstřebávat vznikající nezaměstnanost z řad lidí doposud působících v primárním a sekundárním sektoru. Podle odhadů úředníků ministerstva pro místní rozvoj z konce dekády (1999) dával v této době cestovní ruch, ať už přímo, či zprostředkovaně, práci zhruba půl milionu osob.⁵⁵

Paralelně s růstem počtu drobných podnikatelů v odvětví česká politická reprezentace intenzivně řešila otázky „defederalizace“ a posléze i privatizace doposud státních organizací činných v cestovním ruchu, neboť se domnívala, že převod do soukromých rukou je tou nejlepší cestou k zachování jejich existence. Vzhledem k omezenému prostoru se pokusím přiblížit peripetie tohoto procesu na příkladu Čedoku, nejstarší a největší československé a posléze české cestovní kanceláře. Tento gigant v oboru a pomyslná vlajková loď výjezdového a zahraničního cestovního ruchu fungoval v první fázi transformace jako státní podnik, musel se ovšem vyrovnávat se zánikem svého výsadního postavení, dále pak s dědictvím společných zahraničních podniků z časů pozdního socialismu (především provozování pražských hotelů Atrium, Palace, Karl-Inn a Sporthotelu v Průhonících se společnostmi Tour-Invest a Hotel Invest) a konečně po roce 1989 také s úbytkem zaměstnanců, kteří s podnikem rozvazovali pracovní poměry a samostatně či ve službách jiných

společnosti C.O.T. In: COT: Odborný portál pro cestovní ruch [online]. [Cit. 2015-10-15.] Dostupné z: http://www.cot.cz/data/cesky/00_07/7_stat_5.htm.)

54 V tomto duchu Karel Dyba hovořil např. při oficiální návštěvě brněnského veletrhu cestovního ruchu GO'95 (viz *Cestovní ruch – nejvýznamnější exportní odvětví ČR*. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 2 (únor 1995), s. 16). Jinak Dyba sám se v komunitě podnikatelů v oblasti cestovního ruchu popularitě příliš netěšil a ke konci svého „ministrování“ byl v kuloárech dokonce označován za „škůdce“ celého odvětví (mj. kvůli odmítání vlády prosazovat snížené sazby DPH pro zainteresované podnikatele, údajně liknavému přístupu při utváření oborové legislativy nebo frázovitým výrokům typu „cestovní ruch je průřezovou záležitostí, a tudíž je důležité, aby fungovalo vše, co jej podporuje a bez čeho nemůže být“). (Viz např. KAINC, Jaromír: V podnikatelské oblasti musí být jistá evoluce. In: *Všudybyl*, roč. 1, č. 4 (duben 1997), s. 20.)

55 Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu ČR na období 2002–2007*. In: *Evropské strukturální a investiční fondy* [online]. [Cit. 2016-10-15.] Dostupné z: https://www.strukturalni-fondy.cz/getmedia/42c3210a-7a66-4e45-b0e8-805c747df30e/1090851191konceptce_42c3210a-7a66-4e45-b0e8-805c747df30e. Podle údajů z téhož registru v březnu 2003 pak činil počet fyzických a právnických osob v odvětví 12 597 (z toho bylo 10 606 fyzických a 1991 právnických osob). Viz *Podnikatelské struktury obchodu, ubytování a stravování k 30. 3. 2003: Stručná analýza podle Registru ekonomických subjektů ČSÚ*. In: *Svaz obchodu a cestovního ruchu* [online]. © 2015 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.socr.cz/images/doc/ps1-04-04.doc>. Na konci září 2012 pak činil počet osob v odvětví 11 253 (z toho bylo 8784 fyzických a 2469 právnických osob). Viz *Podnikatelské struktury obchodu, ubytování a stravování k 30. 9. 2012: Stručná analýza podle Registru ekonomických subjektů ČSÚ*. In: *Svaz obchodu a cestovního ruchu* [online]. © 2015 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.socr.cz/assets/zpravodajstvi/statisticko-ekonomicky-servis/textes300921012.doc>.

společností se vrhali do víru podnikání v nových poměrech.⁵⁶ Jak je zřejmé z obrovského tisku, česká vláda Petra Pitharta s největší pravděpodobností zvažovala i alternativy zachování státního vlastnictví tohoto podniku, nakonec se ale přiklonila k variantě privatizace.⁵⁷ V souvislosti s rozdělením federace a následným „česko-slovenským vyrovnáním“ se situace zkomplikovala. Po dohodě zástupců české a slovenské vlády a také podnikového managementu měl být podnik rozdělen na českou část (pod názvem Čedok) a část slovenskou (pod provizorním názvem Slovenská cestovní kancelář, dnes pak pod názvem Satur), s výhledem na vytvoření akciových společností a privatizaci. Počáteční jednání o rozdělení majetku podniku, a zejména jeho hodnotné značky mezi českou a slovenskou stranou totiž nevypadala nijak smířlivě a slovenská strana požadovala dělení majetku v obecně uznávaném poměru dva ku jedné. Nicméně v průběhu roku 1993 se nakonec podařilo dospět k dohodě. Většina majetku (v poměru čtyři ku jedné) připadla české straně a výměnou za přenechání části lukrativních filiálék v zahraničí (jednalo se o zastoupení v Budapešti, Vídni, Curychu a Berlíně) a finanční kompenzaci (29 milionů Kč) se slovenská strana nakonec vzdala i nároku na používání značky Čedok.⁵⁸

Po uzavření této dohody v říjnu 1993 česká vláda Václava Klause rozhodla o vytvoření akciové společnosti Čedok a její privatizaci formou přímého prodeje akcií předem určeným nabyvatelům, mezi nimiž sedmdesátiprocentní majoritu získala Československá obchodní banka (co do akvizic a poskytování úvěrů českým podnikům se tehdy chovala relativně konzervativně).⁵⁹ Ačkoliv tento krok znamenal konec účasti státu na přímém provozování cestovního ruchu (snad s výjimkou Československých aerolinií a dílem i státního lázeňství), z retrospektivního pohledu

56 Nový generální ředitel Petr Urban (nastoupil do funkce 1. října 1992) v té době ve svých veřejných vystoupeních vyzýval zaměstnance Čedoku k setrvání v pracovním poměru se slibem zvýšení mzdového ohodnocení a udržení perspektiv růstu podniku. Zároveň opětovně lákal do řad podniku bývalé zaměstnance. (Viz např. URBAN, Petr: Československá Dopravní Kancelář jede dál, chcete opět nastoupit?. In: *Matilda Travel*, č. 18 (1993), s. 4.)

57 Takovým úvahám nepřímou nasvědčují články o zahraničních (tj. západních) zkušenostech se státní spoluúčastí v provozování cestovních kanceláří v periodiku vydávaném péčí ministerstva obchodu (viz např. Jak funguje cestovní kancelář se státní účastí. In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 37, č. 4 (1991), s. 9).

58 Na Slovensku byly produkty pod hlavičkou „federálního“ Čedoku prodávány do konce roku 1993. K dělení Čedoku viz Čedok na Slovensku jenom do konce roku. In: *Matilda Travel*, č. 20 (1993), s. 2; Privatizace Čedoku závisí na dělení majetku. In: *Tamtéž*, č. 24 (1993), s. 2; Značka Čedok zůstane pouze v Čechách. In: *Tamtéž*, č. 26–27 (1993), s. 2; Značka Čedoku za 29 milionů. In: *Tamtéž*, č. 28–29 (1993), s. 2.

59 Viz Usnesení Vlády ČR ze dne 20. října 1993 č. 590 + přílohy o privatizaci podle § 10, odst. 1 zákona č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby. In: Vláda České republiky, Jednání vlády, Dokumenty vlády, 1993 [online]. 20.10.1993 [cit. 2015-10-16]. Dostupné z: http://kormoran.vlada.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/B08F56840C97C4E3C12571B6006EC08A. Československá obchodní banka měla díky své tradici (založena 1965) a majoritním akcionářům (v podobě spolumajetnictví obou národních bank ČR a SR a také Fondů národního majetku obou zemí) pověst „nejopatrnější“ české banky v éře transformace (viz MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 203 n. – viz pozn. 29).

se způsob i průběh privatizace Čedoku ukázal jako relativně šťastný.⁶⁰ Sázka transformačního managementu, ale i původního vlastníka – české (a slovenské) vlády – na to, že privatizace bude tím správným řešením, v podstatě vyšla. Podnik si díky síle zavedené značky a realistické politice jeho vedení nakonec dokázal uchovat životaschopnost. Což nebylo vůbec málo, jak je známo z mnoha dalších případů, kdy tradiční české značky na trhu neobstály a zanikly anebo z nich zbyl jen symbol úspěšné minulosti.⁶¹

Počátek nové éry se nedílně psal také ve znamení budování třetího pomyslného pilíře českého cestování a cestovního ruchu, totiž příchodu nových společností a akterů ze zahraničí. Příkladem a vlastně i jistým symbolem zde budiž činnost původem českého vystěhovalce do Spolkové republiky Německo (roku 1978) a česko-německého podnikatele Václava Fischera. Zakladatel jedné z největších západoněmeckých cestovních kanceláří z konce osmdesátých let Fischer Reisen se triumfálně vrátil do rodné Prahy v dubnu 1990 na palubě nového letadla Airbus A 300 (v barvách Fischerova „dvorního“ dopravce, společnosti Hapag Lloyd).⁶² Přímo na palubě letadla uspořádal tiskovou konferenci a oznámil svůj zájem podnikat ve spolupráci s domácím Sport-turistem a nabízet zájezdy pro československé občany, zejména do jím „odzkoušených“ jižních (především španělských) destinací.⁶³ Podle vlastních vzpomínek a vyjádření založil své podnikání v České republice (ale též v dalších zemích střední Evropy) na rozdíl od „nízkorozpočtových“ zájezdů, které v té době převažovaly, na nabídce komfortnějších služeb, na něž byli zvyklí jeho dosavadní němečtí klienti (včetně dopravy moderními letadly), ovšem za snížené ceny.⁶⁴ Jak i on sám přiznává, ve své době byly tyto zájezdy pro řadu lidí dosti drahé, ovšem postupně se zvyšující životní standard a nároky českých občanů mu daly za pravdu. V roce 1995 se definitivně rozhodl pro podnikání v Česku a podle svých slov výhodně prodal svůj podíl v německé cestovní kanceláři, z něhož posléze začal budovat své středoevropské (a zejména české) obchodní panství, které vedle vlastní činnosti cestovní kanceláře Fischer rozšířil i do oblasti dopravy, propagace a médií.⁶⁵ I jeho největší konkurenti (v čele s Čedokem), ale hlavně populární paměť, mu připisují zásluhu na tom, že „naučil Čechy na dovolenou létat“, čímž přiblížil české cestovní standardy mezinárodním.

60 Roku 1995 od ČSOB majoritní podíl v ČEDOKu zakoupila společnost UNIMEX Group pod vedením „nenápadného“ současného miliardáře Jiřího Šimáně (mj. spolumajitele letecké společnosti Travel Service). V roce 2007 pak od UNIMEXu získala 98 procent akcií nadnárodní společnost ODIEN Group (turecko-amerických podniků).

61 Otázkou samozřejmě zůstává, zdali zachování „tradičních“ značek vůbec bylo možné...

62 Potajmu se Fischer do staré vlasti navrátil již na sklonku roku 1989, když chtěl „nasát“ revoluční atmosféru v Praze (viz FISCHER, Václav: *Píši vám... Vzpomínky, názory, rozhovory*. Praha, Vydavatelství Fischer 1999, s. 15).

63 Viz BÁRTOVÁ, M.: Úspěšný podnikatel z Hamburku... aneb Poletíte s námi na Kanárské ostrovy? In: *Pohostinství a cestovní ruch*, roč. 36, č. 6 (1990), s. 2 n.

64 Viz FISCHER, V.: *Píši vám...*, s. 17.

65 Ve své době proslulou se stala zejména Fischerova koupě vlastní flotily zbrusu nových firmních letadel typu Boeing 737 (přezdívaných „modří ptáci“) v roce 1997.

Ačkoliv v oblasti podnikání a veřejném vystupování Václav Fischer dával najevo svou nezávislost a odmítal kupříkladu zapojení do asociačních struktur českých cestovních kanceláří (a také poskytování příspěvků do Garančního fondu cestovních kanceláří),⁶⁶ podobně jako řada jiných byznysmenů (a vůbec „úspěšných tváří“) devadesátých let neskrýval ideově-politické sympatie k české pravici (konkrétně především k Občanské demokratické straně).⁶⁷ Tyto své sympatie zdůrazňoval nejen veřejnou podporou, ale i legálními finančními dary pro ODS.⁶⁸ Doslova na vrcholu se nacházel Fischer a jeho firmy mezi lety 1996 a 1999, kdy se jeho cestovní kanceláři nejenže podařilo překročit magické číslo tří set tisíc obslužených klientů za rok (čímž se dostala do čela pelotonu českých „cestovek“), ale těšil se také nezpochybnitelné veřejné popularitě. S největší pravděpodobností právě v této době však také začaly klíčit počátky jeho podnikatelského a posléze i politického pádu. Nejprve velmi aktivně ve volbách do Poslanecké sněmovny v červnu 1998 pomáhá získat ODS druhé místo za vítěznou sociální demokracií, poté se ovšem se stranou Václava Klause (a jejím předsedou) otevřeně rozchází, zklamán neúspěchem povolebních jednání mezi pravicovými subjekty a rozhořčen „zradou na pravicových voličích“ v podobě uzavření takzvané opoziční smlouvy mezi ČSSD a ODS. Své rozčarování pak přetaví do úspěšné kandidatury do Senátu namísto zesnulého Václava Bendy a v srpnu 1999 se stává prvním zvoleným nezávislým senátorem v nedlouhých polistopadových dějinách této instituce. Václava Fischera tak můžeme považovat za jednoho z prvních zdejších velkopodnikatelů, kterým úspěch v obchodní činnosti pomohl v přímém vstupu a angažmá ve světě české celostátní politiky. Po vypršení mandátu v roce 2002 ale z politiky odešel a brzy poté se v roce 2003 za dodnes nepřiliš vyjasněných okolností začalo hroutit jeho cestovní impérium, posléze odkoupené finanční skupinou KKCG miliardáře Karla Komárka mladšího. Ačkoliv se pokusil o podnikatelský *comeback* jako „tvář“ a spolumajitel cestovní kanceláře

Václav Fischer – byznysmen, který naučil Čechy létat na dovolenou (www.img.blesk.cz)

66 Tento nadační fond, do něhož dobrovolně přispívaly členské cestovní kanceláře, ve své době suploval v jiných zemích běžný a v českém prostředí řadou podnikatelů požadovaný, později zákonem zřízený garanční fond pro případ úpadku.

67 O tehdejší vzájemné vstřícnosti politiků ODS a podnikatelů svědčí např. rozhovor, který poskytl ministr Karel Dyba v průběhu jednoho z veletrhů cestovního ruchu konaného v Praze v létě 1995 (viz KAINC, Jaromír: Turismus – nejvýznamnější exportní odvětví České republiky. In: *Světoběžník*, roč. 3, č. 10 (říjen 1995), s. 3).

68 Viz FISCHER, V.: *Píši vám...*, s. 91.

Tomi Tour, ta skončila v roce 2009 krachem a od té doby Václav Fischer rozvíjí své podnikatelské aktivity (v menším měřítku) opět už jen v Německu.⁶⁹

Pokud se ale vrátíme nazpět v čase do poloviny devadesátých let, už tehdy se začalo ukazovat, že ani český trh cestovního ruchu není „nenasytný“. Podle údajů z odborných expertíz v tehdejší České republice nastával výrazný převis nabídky zahraničních zájezdů nad poptávkou, která nejprve stagnovala a posléze zaznamenala značný pokles.⁷⁰ Předzvěstí největších otřesů světa porevolučních cestovních kanceláří byla letní sezona 1995, kdy začaly krachovat první soukromé firmy (například Mallorca Tours nebo Světozor). Ze strany představitelů asociací cestovních kanceláří zaznívaly kritické hlasy, že liberální česká legislativa ponechává klienty v takovém případě zcela bez ochrany. Na problematické sezoně se podle jejich mínění negativně podepsaly také válečné události na Balkáně a údajně tendenční informování českých médií, což způsobilo cestovním kancelářím nemalé komplikace s rušením či transferem lokací zájezdů a samozřejmě také ztráty finanční.⁷¹ Apel na politické elity, aby si urychleně vyjasnily základní priority odvětví a přijaly zákon o cestovním ruchu, ovšem zůstal nevyslyšen.⁷² Většině stávajících cestovních kanceláří se sice podařilo ještě „přežít“ a zachovat své aktivity i v roce 1996, noční můrou pro podnikatele v oboru (ale i pro tisíce cestujících klientů) se však stala sezona 1997.

Devalvace české koruny z jara 1997 stejně jako červencové povodně, které zasáhly Moravu a Slezsko, přispěly k propadu zájmu o cestování do ciziny, který vyústil v krachy celkem dvaadvaceti cestovních kanceláří (například PROG, East West Travel nebo Čechie). Symbolem této vlny úpadků se stal krach cestovní kanceláře Travela právě v červenci 1997, po němž na zájezdech v zahraničí zůstaly stovky bezradných klientů a s pomocí v jejich návratu domů musela přispěchat i česká vláda a české zastupitelské úřady. K posílení obecně velmi negativního vnímání cestovních kanceláří (umocňovaného v očích televizních diváků bulvarizujícími reportážemi, zejména ve zpravodajství sledovaných komerčních stanic) přispíval také fakt, že v čele Travely stál Ivan Breznen, do té doby velmi agilní postava celého odvětví cestovního ruchu, a především předseda Asociace cestovních kanceláří ČR.⁷³ Období české „cestovní horečky“ a zároveň i „boomu“ cestovních kanceláří

69 Viz Václav Fischer. In: Wikipedie: Otevřená encyklopedie [online]. Naposled editováno 05.04.2016 [cit. 2016-05-25]. Dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1clav_Fischer.

70 Kupříkladu v roce 1996 převažovala nabídka nad poptávkou o více než třicet procent.

71 Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší (viz pozn. 38).

72 Ze strany vládních představitelů v čele s ministrem Dybou zaznívala sice chvála výsledků celého odvětví, v případě tvorby konkrétní legislativy však spíše vágní proklamace, že problémy je třeba vyřešit vzájemnou spoluprací všech zainteresovaných aktérů (DYBA, Karel: Aktuální problémy cestovního ruchu České republiky. In: *Světoběžník*, roč. 4, č. 1 (leden 1996), s. 10–12).

73 Ivan Breznen (nar. 1961), absolvent pražské Vysoké školy ekonomické, již v časech studií působil jako průvodce Cestovní kanceláře mládeže (CKM) a v letech 1990–1993 byl ředitelem této společnosti. Po neshodách s představenstvem (jmenovaným ministerstvem hospodářství jako zřizovatelem) spolu s řadou svých kolegů rozvázal pracovní poměr a v září 1993 založili vlastní cestovní kancelář Travela. Byl také spoluzakladatelem a dlouholetým

Reportáž z příletu klientů zkrachovalé cestovní kanceláře Travela do Prahy v červenci 1997 (Blesk, 12. července 1997, s. 1)

tak definitivně skončilo a zanechalo za sebou do dalších let též pachut' soudních pří, rozpoutaných žalobami poškozených klientů vůči řadě majitelů zkrachovalých cestovních kanceláří.⁷⁴

Odborníci, kteří se pozadím těchto případů a změn zevrubněji zabývali, mezi dalšími příčinami krachů cestovních kanceláří uvádějí zmiňovanou velmi liberální politiku vydávání živnostenských oprávnění ze strany státu (oproti standardům obvyklým v západních zemích) a dále pak řadu špatných podnikatelských záměrů a chybného hospodaření, někdy až hraničících s výslovnými podvody. Minimálně do poloviny devadesátých let však tyto skutečnosti příliš nebrala na vědomí nejen

funkcionářem Asociace cestovních kanceláří ČR. (Viz CKM přešlo do Travely. In: *Matilda Travel*, č. 35 (prosinec 1993), s. 3.)

- 74 Jako příklad může posloužit právě případ majitelů a zároveň členů vrcholového vedení Travely. Ti byli v čele s Ivanem Breznenem po krachu kanceláře obžalováni ze zpronevěry a stanuli před soudem. Kauza se táhla řadu let a všichni obžalovaní byli nakonec v lednu 2011 pražským Vrchním soudem osvobozeni. (Viz ŠANCOVÁ, Barbora: Za vytunelování CK Travela dostali Breznen a Attl podmínku a musí zaplatit celý dluh. In: *Kurzy.cz* [online]. 22.07.2009 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://zpravy.kurzy.cz/182573-za-vytunelovani-ck-travela-dostali-breznen-a-attl-podminku-a-musi-zaplatit-cely-dluh-22-7-2009/>; viz též čtk: Kauza Travela: Soud zprostil obžaloby šéfy zkrachovalé cestovní kanceláře. In: *Týden.cz* [online]. 14.01.2011 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/soud-zprostil-obzaloby-sefy-zkrachovale-cestovni-kancelare_191235.html#_VRwH3OHh1HA.

vládní exekutiva, odpovědné úřady a místní samospráva, ale ani české banky, které byly navíc z vládních kruhů vyzývány ke vstřícné úvěrové politice vůči podnikatelům.⁷⁵ Dalším důležitým faktorem byla vzájemná provázanost některých subjektů v sektoru cestovního ruchu, která v důsledku „synergického efektu“ nepříznivých okolností způsobila řetězové krachy.⁷⁶ K obecnějším příčinám pádu řady kanceláří patří také odlišný systém podnikání v českém cestovním ruchu devadesátých let ve srovnání s jinými zeměmi. Zatímco západní cestovní kanceláře (například německé) díky včasnému zájmu klientů měly (a mívají) již řadu měsíců před zahájením hlavní sezony vyprodánu a garantovánu většinu zájezdů (někdy až sedmdesát procent nabízené kapacity), české cestovní kanceláře byly nuceny se přizpůsobovat rizikovějšímu systému předsezonních garancí a záloh vyplacených provozovatelům. Posléze musely nést samy finanční riziko a doufat, že jim klienti v průběhu sezony vynaložené náklady prostřednictvím (relativně narychlo) nakupovaných zájezdů uhradí.⁷⁷

Ekonomické ztráty v řádech desítek (či možná dokonce stovek) milionů korun, nepohodlí a pocit zmaru tisíců klientů zkrachovalých kanceláří, kteří buď vůbec neodcestovali, nebo skončili bezprizorní v zahraničí, nouzové akce české vlády i diplomatického sboru (ale také pomoc a obchodní nabídky jiných cestovních kanceláří) či zvýšená pozornost domácích i zahraničních médií jsou zjevnými rysy „horkého léta“ 1997 v českém cestovním ruchu, prozrazují však také něco podstatnějšího o povaze zdejší ekonomické transformace. V jejím příběhu se mohou zdát úpadky cestovních kanceláří – třeba ve srovnání s kauzami krachujících velkých průmyslových podniků (například Poldi Kladno v čele s Vladimírem Stehlíkem, po němž zůstaly miliardové dluhy) – jako téměř nicotné.⁷⁸ Ačkoliv k pádům cestovních kanceláří docházelo i v turisticky daleko vyspělejších zemích (a nedá se jim asi nikdy úplně předejít), krachy svého času dosti opěvovaných nových domácích firem znamenaly těžkou ránu pro scénář architektů ekonomické transformace a jejich víru ve správnost „české cesty“. Na rozdíl od postsocialistických podniků, kde bylo možné neúspěch dávat za vinu „dědictví předlistopadové minulosti“, úpadky nově založených firem (a zástupy prakticky bezmocných zákazníků i postižených

75 Naopak v druhé polovině 90. let se úvěrová politika českých bank změnila takřka o pomyšlých sto osmdesát stupňů. Extrémní nárůst nesplacených pohledávek a také množství úvěrových podvodů a skandálů je přiměly k velké opatrnosti, na což záhy začaly poukazovat i státní orgány. (Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu v ČR na období 2002–2007* [online] (viz pozn. 55); o peripetiích vývoje českého bankovníctví z historicko-ekonomické perspektivy viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 185–214 – viz pozn. 29.)

76 Viz *Soumrak českých CK* [online] (viz pozn. 47).

77 Viz Šéf Exim Tours Ferid Nasr dál buduje impérium, které prodal. In: *Krachy cestovek: Portál na ochranu spotřebitelů v cestovním ruchu* [online]. 01.04.2015 [cit. 2015-04-01]. Dostupné z: <http://www.krachycestovek.cz/clanek/659-napsali-jinde-sef-exim-tours-ferid-nasr-dal-buduje-imperium-ktere-prodal>.

78 O případu neúspěšné privatizace Poldi Kladno viz např. MYANT, M.: *Vzestup a pád českého kapitalismu*, s. 249–253. Dluhy všech cestovních kanceláří zkrachovalých v roce 1997 lidé z oboru ve své době odhadovali na cca 200 milionů Kč (viz ŠPELINOVÁ-FRINDTOVÁ, Eva: Klientům nelžeme, partnerům platíme. In: *Všudybyl*, roč. 1, č. 12 (prosinec 1997), s. 22).

Další cestovní kanceláři, která nepřežila kritické léto 1997, byla Oasis Tours (Blesk, 8. července 1997, s. 2)

obchodních partnerů) odhalovaly slabiny legislativního rámce a mnohdy také bláhovůli a liknavost dobové exekutivy.

Lze dodat, že nedostatečná ochrana klientů postižených krachy cestovních kanceláří se přeci jen stala pro zákonodárce i vládu jedním významných z podnětů k aktivitě,⁷⁹ která po dlouhých debatách a přípravách během funkčních období tří českých vlád (od druhé vlády Václava Klause přes „úřednickou“ vládu Josefa Tošovského až po vládu Miloše Zemana) vyústila ve zpřísnění živnostenského zákona (provozování cestovní kanceláře se opět dostalo mezi živnosti koncesované) a také ve vydání zákona č. 159/1999 Sb., o některých podmínkách podnikání v oblasti cestovního ruchu.⁸⁰ Tento zákon velmi striktně stanovil rozdíly mezi cestovní kanceláří (jakožto prodejcem a organizátorem zájezdů) a cestovní agenturou, která zájezdy cestovních kanceláří mohla pouze zprostředkovávat a prodávat. Litera také stanovila, že cestovní kancelář na rozdíl od agentury musí být koncesována a pojištěna proti případnému úpadku (což byla v zemích na západ od našich hranic věc naprosto běžná). I přes dvojí novelizaci zákona (2004 a 2008) a ustanovení

79 Oživený zájem vlády o problematiku cestovního ruchu je možné dokumentovat na projednávání podpory cestovního ruchu v ČR a také u věcného návrhu zákona o některých službách v cestovním ruchu a u novely živnostenského zákona (viz Záznam z jednání Vlády ČR ze dne 20. srpna 1997. In: Vláda ČR [online]. [Cit. 2015-03-28.] Dostupné z: https://kormoran.odok.cz/usneseni/usneseni_webtest.nsf/0/37601CD774F69481C12571B6006F9CC9.

80 Viz Zákon ze dne 30. června 1999 o některých podmínkách podnikání a o výkonu některých činností v oblasti cestovního ruchu a o změně zákona č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů, a zákona č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů. In: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR [online]. 30.06.1999 [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.mmr.cz/CMSPages/GetFile.aspx?guid=fdcff95-6b92-4539-974f-893e9760f65b>.

o povinné registraci cestovních kanceláří u ministerstva pro místní rozvoj se ovšem v ojedinělých případech stále opakovaly (a opakují) krachy dalších cestovních kanceláří, což kritizují experti na oblast cestovního ruchu, kteří se domnívají, že zákon má stále značné mezery.⁸¹

Kontury osobních zkušeností polistopadového cestování

Pokud bych ponechal stranou osobní zkušenosti cestujících a účastníků výjezdového cestovního ruchu, zůstalo by toto zamyšlení nad porevolučním cestováním jednostranné. Vedle dobových i retrospektivně sestavovaných statistik odvětví se hlavním a specifickým zdrojem historického poznání staly rozhovory vedené metodou orální historie, které byly realizovány mezi lety 2006 a 2014 v rámci dvou grantových projektů Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. V jejich průběhu bylo nahráno přibližně tři sta rozhovorů, které sestávaly z vyprávěného životního příběhu narátora a následného vlastního interview.⁸² Pokud bych měl charakterizovat narátory těchto projektů, byli to muži i ženy s datem narození zhruba mezi lety 1930 a 1955, jednalo se o zástupce různých socioprofesionálních skupin (dělníci, příslušníci inteligence, zaměstnanci ve službách, příslušníci ozbrojených složek, pracovníci hospodářského managementu, pracující v zemědělství) a pocházeli z různých českých, moravských a slezských regionů republiky. Rozhovory byly primárně zaměřeny za zachycení mnohohrstevnaté zkušenosti „obyčejných lidí“ (tedy nikoli politických elit či příslušníků opozice a disentu) ze sedmdesátých a osmdesátých let, ale i z doby polistopadové transformace. Jednalo se o vzpomínky věnované pracovnímu životu, rodinným záležitostem, trávení volného času, vnímání dobového politického dění, přičemž mnoho segmentů jak spontánního autobiografického vyprávění, tak i následných rozhovorů má relevanci pro sledování tématu této studie.

Jako doplněk tohoto souboru orálněhistorických pramenů jsem využil části souboru rozhovorů, jež realizovali vyškolení studenti a studentky v rámci kurzu k dějinám mladé generace v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století (vyučující Miroslav Vaněk) a také kurzu k dějinám exilu a emigrace (vyučující Pavel Mücke) na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Jednalo se o polostrukturované rozhovory vedené v roce 2014 s narátory z řad současné

81 Krachy cestovních kanceláří si předsevzalo sledovat občanské sdružení s názvem Krachy cestovců. Experti na oblast cestovního ruchu pro zlepšení situace a orientace zákazníků na trhu navrhovali mimo jiné zřízení veřejně přístupného „ratingu kanceláří“. (Viz rek: Kdy se konečně dočkáme slibovaného ratingu cestovních kanceláří? In: Krachy cestovců: Portál na ochranu spotřebitelů v cestovním ruchu [online]. 23.04.2012 [cit. 2015-03-28]. Dostupné z: <http://www.krachycestovci.cz/clanek/168-kdy-se-konecne-dockame-slibovaneho-ratingu-cestovnich-kancelari>.)

82 Jednalo se o projekty Grantové agentury ČR „Průzkum české společnosti v období tzv. normalizace: Biografická vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence“ (léta řešení 2006–2008) a „Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: Životopisná vyprávění“ (léta řešení 2011–2015).

mladé generace (narozené v osmdesátých a devadesátých letech) na téma trávení volného času. Aby bylo možné srovnat jejich výpovědi se zkušeností generačně starších narátorů, vybral jsem za tímto účelem namátkou deset rozhovorů z těchto dvou souborů. V duchu zásad orálněhistorické analýzy a interpretace jsem se u rozhovorů snažil využít jejich předpokládaných předností, tj. postižení dojmů, názorů a postojů k jednotlivým aspektům sledované problematiky. V druhém plánu pak rozhovory posloužily v některých nezbytných případech jako zdroj a doplněk informací faktografického rázu. Ještě než se budu věnovat obsahové analýze rozhovorů, pro lepší začlenění do kontextu a osvětlení přínosu orální historie při poznání pojednávaného tématu se obecněji zmíním o „místě“ a proměnách paměti cestování v těchto rozhovorech.

V prvé řadě je třeba upozornit na generační aspekt přítomný v rozhovorech se staršími narátory. Ti i přes dobový a retrospektivní vliv kolektivní paměti a „populárního diskurzu“ si uvědomují specifčnost (a jedinečnost) své historické zkušenosti a podle toho také formulují své životní příběhy. Právě u starších narátorů je v mnoha případech patrná strukturace jejich vzpomínek na dvě periody – období „před listopadem“ (popisované variacemi pojmů a metafor typu „za komunistů“, „za totality“, „za totáče“, „za normalizace“ apod.) a „po listopadu“ (ekvivalentně „po revoluci“, „po převratu“, „po osmdesátém devátém“ apod.).⁸³ Tito narátoři pak rok 1989 využívají jako referenční bod k srovnávání řady prožitků, dojmů a názorů vztahujících se k dění před tímto mezníkem a po něm, cestovní zkušenosti nevyjímaje. Přestože s narátory z řad mladé generace byly vzhledem k objektivním faktorům (věk narátorů, omezené možnosti tazatelů) vedeny pouze polostrukturované rozhovory, na jejichž základě lze činit pouze velmi omezené závěry, i na první pohled je patrné, že takovýto způsob formulace vzpomínek (a vůbec referenční mezník) zde chybí – nic na tom nemění fakt, že tito narátoři byli vystaveni taktéž vlivům kolektivní paměti a populárního diskurzu o tom, „jaká (zejména předlistopadová) doba vlastně byla“.⁸⁴ Ve vyprávěních příslušníků mladé generace proto například fenomén cestování ztrácí punc „mimořádnosti“, což je stále velmi patrný rys u vzpomínek generací starších. U narátorů starší generace (s často velmi bohatými životními zkušenostmi) se mnohdy proměňuje frekvence tématu cestování v rozhovorech a stejně tak i způsob vyprávění o něm v závislosti na popisu určité životní etapy („za mlada“, „když jsem se oženil/vdala“, „v důchodu“ atp.). V náznacích se tento rys

83 V žádném případě bych si nedovolil tvrdit, že se jedná o většinový trend, neboť pro řadu narátorů periodizace „velkých“ dějin subjektivně nehrála významnější roli, a naopak strukturoují své příběhy dle jiných, pro ně významnějších parametrů (typu školní docházky a studií, práce, důležitých dat manželství a partnerských vztahů, založení rodiny, narození dětí, zdravotního stavu atd.). U narátorů strukturujících příběhy dle „velkých“ událostí jsme si v rámci badatelského týmu pak kladli otázku, do jaké míry jsme mohli ovlivnit narátory také my jako výzkumníci, když jsme je seznamovali se záměrem projektu.

84 Systematičtější výzkum vzpomínek mladších generací (např. „Husákových dětí“ let sedmdesátých či „Gorbačovových dětí“ let osmdesátých) je podle mého názoru velkou výzvou soudobé historiografie, a to nejen sledováním jejich obsahové stránky, ale také významové a formálně-strukturní podoby.

objevuje také u některých mladých narátorů, kteří si již „prošli“ z jejich pohledu významným životním mezníkem, jako je například studium, pracovní zkušenost v zahraničí nebo (často několikanásobné) změny zaměstnání. Laicky řečeno, tito narátoři (napříč generacemi) upozorňují na své subjektivní vnímání například trávení volného času, limitovaných, či naopak zvýšených příležitostí cestovat a podobně.

Jak vyplývá z analýzy orálněhistorických rozhovorů, zážitky spojené s cestováním (a cestovním ruchem) jsou v celku životních příběhů poměrně jasně viditelným segmentem.⁸⁵ V polostrukturovaných rozhovorech se podařilo inkriminovaná témata mnohdy značně rozvést, ať již se jednalo o rozhovory následné, či vedené od začátku v primárně polostrukturované podobě. Genderové aspekty, příslušnost narátora k určitému regionu, výše vzdělání nebo druh zaměstnání nehrály v postojích k cestování zásadnější roli.⁸⁶ Naopak z analýzy příběhů vyplývá jedinečná role individuální životní zkušenosti konkrétního narátora, která pak prostřednictvím jeho „pohledu na svět“ dává (či naopak ubírá) cestování prioritu na pomyslném osobním žebříčku hodnot. Zjednodušeně řečeno, přínaležitost k lidem „cestymluvným“, či naopak „usedlým“ je veskrze individuální. Zejména v rozhovorech s příslušníky starší generace jsem byl často svědkem ztotožňování pojmu „cestování“ s cestami do zahraničí, a zejména pak s cestami do západních zemí. Tento velmi podstatný lingvistický úkaz s největší pravděpodobností vznikl pod vlivem „studenoválečného“ geopolitického vnímání dobové reality (a světa rozděleného na Západ a Východ), jak se je snažila vštípit svým občanům do mysli předlistopadová oficiální propaganda, ale jak se také reprodukovalo v kolektivní paměti a neoficiálním „veřejném mínění“.⁸⁷

Pokud jde o vlastní cestovní zkušenosti narátorů, pak z analýzy rozhovorů vedených s příslušníky starších generací vyplývá, že naplnění svobody cestování do zahraničí po roce 1989 artikulovali poměrně často.⁸⁸ Z frekvence i struktury vyjádření těchto dojmů je možné usuzovat na to, že si hromadně vynahrazovali „cestovní dluh“, který vznikl v „predrevolučním“ období následkem restriktivní státní politiky v oblasti cestování do zahraničí, zejména do západních zemí, případně přímořských lokalit. Tyto retrospektivní dojmy jsou zcela v souladu se statistickými daty, podle nichž před pádem komunistického režimu na sklonku osmdesátých let se cestovní ruch v Československu odehrával takřka z devadesáti pěti procent v rámci

85 Pouze velmi zřídka se stalo, že by o těchto tématech v analyzovaném rozhovoru (ať již přímo, či nepřímo) nepadla žádná zmínka.

86 Na rozdíl od takových témat jako pracovní život a budování kariéry (spíše „mužské“ téma) nebo „rodinný život“ (spíše „ženské“ téma).

87 O vnímání problematiky „západního zahraničí“ v éře pozdního socialismu na příkladu SSSR viz např. YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton, Princeton University Press 2006, s. 158–206.

88 Mezi dalšími svobodami vedle cestování v rozhovorech nejčastěji zmiňovali svobodu sdílení informací a projevu, svobodu náboženského vyznání, svobodu „mít a shromažďovat finance a hmotné prostředky“ a obecně také „možnost individuální seberealizace“.

tuzemských destinací.⁸⁹ I přes ošidnou (a částečně i zkreslující) řeč dobových statistik je patrný obrovský nárůst počtu cestujících do zahraničí po listopadu 1989, kulminující na takřka čtyřiceti devíti milionech osob v polovině devadesátých let.⁹⁰

Výjezdy občanů ČR do zahraničí v letech 1988–2002 (v milionech osob)⁹¹

1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
7,3	7,8	13,4	30,7	32,7	31	45,9	44,9	48,6	46,1	43,6	40	38,2	36,2	34,3

Pomyslná „živá lavina“ začala rapidně slábnout v druhé polovině devadesátých let a také po příchodu třetího milénia, což může svědčit o „vyrovnání“ „cestovního dluhu“, hromaděného po desetiletí, a o přechodu ke standardnímu a relativně ustálenému „cestovnímu režimu“ demokratické republiky. Jak udávají statistiky, na konci předešlé dekády se počet cest do zahraničí delších než jeden den pohyboval kolem šesti a půl milionu.

Výjezdy občanů ČR do zahraničí v letech 2003–2010 (v milionech cest)⁹²

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
7,214	6,643	6,963	6,394	7,247	7,685	6,628	6,428

Pokud bychom se spokojili pouze s řečí statistik výjezdů, zůstalo by mnohé z kontur reality polistopadového cestování utajeno. I proto využívám další palety pramenů k rekonstrukci základní charakteristiky jednotlivých typů cestování a také nástinu motivací lidí, proč a za jakým účelem se na zahraniční cesty vydávali. Zároveň zmíním některé specifické reálie, jež cestování provázely.

89 Podle oficiálních údajů se například v roce 1981 účastnilo domácího cestovního ruchu 171,9 milionů účastníků, zahraničního výjezdového cestovního ruchu pak 9,3 miliony účastníků (viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 48 a 69 – viz pozn. 2). Ačkoliv se mi nepodařilo dohledat dostupné údaje pro srovnání, dá se předpokládat, že podíl domácího a zahraničního cestovního ruchu se do konce roku 1989 příliš nezměnil.

90 V roce 1996 se změnila metodika statistických šetření, kdy bylo lépe podchyceno sledování kategorií „turista“ a „jednodenní návštěvník“. Od roku 2003 opět došlo ke změnám, kdy začaly být ve statistikách uváděny počty realizovaných cest namísto počtu cestujících osob.

91 Viz *Koncepce státní politiky cestovního ruchu ČR na období 2002–2007* [online] (viz pozn. 55).

92 Výpočet na základě údajů Českého statistického úřadu: Domácí a výjezdový cestovní ruch v ČR, Archiv 2003, 2013, Cestovní ruch, Časové řady. In: Český statistický úřad [online]. [Cit. 2015-03-28.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/23164307/crucr092311_41.xls/7c58ed75-0310-4123-8bd3-209ef538d56b?version=1.0. Od roku 2011 se opět změnila metodika šetření, a statistiky tudíž nejsou zcela srovnatelné s předešlými výsledky. Dle nových statistik ČSÚ v roce 2015 čeští rezidenti podnikli do zahraničí celkem 5 milionů 855 tisíc cest. (Viz ČSÚ, Cestovní ruch, Časové řady. In: Český statistický úřad [online]. [Cit. 2016-10-25.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/46014666/crucr063017_410.xlsx/31a4b94b-64c0-4896-87da-6bf86829ad38?version=1.1).

Jedním z oblíbených míst nákupní přeshraniční turistiky Čechů se staly trhy v polském lázeňském městě Kudowa Zdrój (foto po roce 2000, www.slantour.cz)

Jak vyplývá především z analýzy orálněhistorických rozhovorů, ale také dobového „oborového“ tisku k problematice cestovního ruchu, mezi cestami do zahraničí je možné vysledovat zhruba pět základních typů. Ty se v individuální perspektivě mezi sebou mohly vzájemně mísit a prolínat, případně přecházet „jeden v druhý“.

V prvé řadě se zde objevuje fenomén „nákupní turistiky“, která měla své kořeny již v předlistopadovém období, kdy ve středoevropském rámci zemí sdružených do Rady vzájemné hospodářské pomoci tvořila jeden z nejpůsobivějších typů výjezdů. „Přeshraniční turistika“, která se v poslední době stává také předmětem řady historických výzkumů, posléze kontinuálně vplynula i do doby „porevoluční“.⁹³

⁹³ Viz např. BREN, Paulina – NEUBURGER, Mary (ed.): *Communism Unwrapped: Consumption in Cold War Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press 2012; viz též HARTWICH, Mateusz J.: „Turisté vystupují převážně jako uvědomělí občané našeho státu“: Východní Němci v Krkonoších v letech 1945–1970. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 349–368; BOTTONI, Stefano: Komárom/Komárno: Cezhraničné vzťahy v dvoch stredoeurópskych sesterských mestách (1960–1985). In: *Tamtéž*, s. 369–391. Statistiky v roce 1993 evidovaly zhruba šest a půl milionů výjezdů přes česko-polské hranice, v roce 1994 to bylo již čtrnáct milionů a svého maxima přes sedmnáct milionů dosáhly tyto výjezdy v roce 1996; v roce 2000 jejich počet poklesl na deset milionů a o pět let později (2005) již činil pouze sedm milionů. (Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 120 – viz pozn. 8.)

Pokud by se nepočítaly individuální cesty ve vlastní režii a s pomocí vlastních osobních vozů, tento typ výjezdů se uskutečňoval mnohdy ve formě jednodenních autobusových zájezdů do sousedního Rakouska a posléze i Německa a jeho hlavním cílem bylo uspokojit touhu po nedostatkovém spotřebním zboží.⁹⁴ Ačkoliv Československo disponovalo jednou z nejhustších železničních sítí na světě a zdejšímu dálkovému cestování do té doby dominovaly vlaky, lidé vyjížděli na nákupy za hranice většinou „na čtyřech kolech“, zejména kvůli technologické zaostalosti československých vlakových souprav a také nedostatečné návaznosti přeshraničních železničních koridorů směrem na Západ, která byla dědictvím studené války. Turisté z Československa (a vůbec z Východu) zde byli při svých návštěvách ovšem limitováni nízkou koupěschopností, plynoucí z disproporce mezi jejich korunovými příjmy a relativně vysokými cenami zboží v západních měnách a umocněnou skokovou devalvací koruny v letech 1990 a 1991. I proto Češi záhy zamířili i do dalších sousedních zemí (Polska, Maďarska a později i na Slovensko), které také v rámci transformace paralelně liberalizovaly své hospodářství a kde se na trhu vyskytovaly některé druhy zboží nedostatkového v Československu (či posléze České republice). Úbytek těchto cest je patrný postupně ve druhé polovině devadesátých let, což souviselo jednak s rozšiřováním nabídky na domácím spotřebitelském trhu (například v nově budovaných supermarketech a hypermarketech) a po roce 2000 také s vyrovnáváním cenových hladin ve středoevropských státech, bez ohledu na to, zdali patřily k zemím bývalého Západu, či Východu.⁹⁵

Desetiletí omezeného cestování vytvořila u československých, respektive českých občanů také dluh v oblasti poznávací či aktivní sportovní turistiky. Přírodní zajímavosti, kulturní památky, ale také obecně „místa civilizace Západu“, stejně jako lyžařské či turistické tratě zahraničních velehor se staly cílem statisíců českých turistů ročně.⁹⁶ Právě tento typ výjezdů v devadesátých letech, pokud mířil do větších západních měst či přes ně směřoval, se často propojoval s turistikou nákupní. Symbolem těchto „kombinovaných“ výjezdů se staly návštěvy Vídně, v první polovině devadesátých let velmi populární. Nicméně (jak o tom ještě bude řeč) se zvyšující se životní úroveň alespoň části české populace a s diferenciací jejích zájmů se začaly zvyšovat a diferencovat i nároky českých turistů (především z řad

94 Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 103–105; viz též JAKUBEC, Ivan: *Československo-německé dopravněpolitické vztahy v období studené války se zvláštním zřetelem na železnici a laskou plavbu (1945/1949–1989)*. Praha, Karolinum 2007.

95 V tomto duchu vzpomínají někteří narátoři z jižních Čech, kteří zmiňují též úbytek počtu obchodů v rakouském příhraničí s koncem české nákupní vlny. Paradoxně v dnešní době se některé druhy spotřebního zboží (např. elektronika, oblečení, ale také osobní automobily), služeb (např. pobytové zájezdy) či komodit (např. pohonné hmoty) dají koupit v blízkém zahraničí levněji než na českém trhu, což opět vedlo k oživení přeshraniční nákupní turistiky.

96 Tyto zájezdy se ve vyprávěních narátorů liší svým charakterem především v závislosti na tom, zdali měli již odrostlé děti, a tudíž zda mohli své zahraniční pobyty realizovat dle scénáře „pro dospělé“.

mladší generace), toužících po stále neobvyklejších zážitcích nebo po adrenalinových sportech, za nimiž se vypravovali do různých míst světa.

Mezi nejdůležitější faktory při rozhodování, zda „jet, či nejít“, patřily přirozeně ceny a hmotné náklady na zájezdy.⁹⁷ Ačkoliv samotní narátoři v drtivé většině o cenách zájezdů nemluví (což může být dáno tím, že si je již nepamatují, nepřikládají jim dnes význam nebo na ně nebyli konkrétně dotazováni v následném rozhovoru), vývoj těchto cen je možné sledovat na základě dalších pramenů. Obecně formulovaný závěr by mohl znít, že od roku 1990 k dnešku prošly značnými změnami v závislosti na destinaci, druhu, kvalitě či délce trvání zájezdů. Na počátku devadesátých let, kdy mezi nimi převažovaly jednodenní výjezdy autobusem do sousedních zemí, se ceny pohybovaly v řádu stovek, či dokonce desítek korun na osobu. Je možné předpokládat, že tyto částky odpovídaly cenám, na něž byli starší narátoři zvyklí při úhradě podobně laděných zájezdů organizovaných školami, společenskými a profesními organizacemi či podnikovými odbory.⁹⁸ A ani s odstupem desetiletí se prodejní ceny těchto zájezdů relativně příliš nezvýšily; masivní zdražení dopravy (zejména v důsledku rostoucích cen pohonných hmot) zde částečně kompenzoval obrovský nárůst nabídky a konkurence v odvětví přepravy osob (nikoli nepodobný expanzi cestovních kanceláří).⁹⁹ „Zanícení cestovatelé“ mezi narátory pak vzpomínali, že se eventuálním zvyšováním cen nedali odradit a že když takřkajíc chtěli něco vidět, tak na to prostředky našli.¹⁰⁰

I když není v řadě rozhovorů patrná diferenciací mezi poznávacími a nákupními zájezdy, určitě by se mezi vzpomínkami dal vystopovat ve své době velmi populární „podtyp“ výjezdů. V počátcích porevolučního cestování za naše západní hranice patřily k dobovému koloritu jednodenní „předváděcí zájezdy“ do českého příhraničí, kde různé společnosti prezentovaly nejrůznější výrobky (od nerezového nádobí přes masážní polštáře až po životní pojištění) a usilovaly o jejich výhodný prodej

97 Mnozí narátoři zmiňovali v souvislosti s cestováním finanční, zdravotní či jiná osobní omezení. Pro dokreslení uvádím údaje o vývoji průměrného platu v ČR v letech 1989–2012: 3170 Kč (1989), 3792 Kč (1991), 5904 Kč (1993), 8307 Kč (1995), 10 802 Kč (1997), 12 797 Kč (1999), 18 344 Kč (2005), 25 101 Kč (2012). (Viz Vývoj průměrné hrubé měsíční mzdy. In: Investia.cz [online]. © 2010–2017 [cit. 2015-04-08]. Dostupné z: <http://www.investia.cz/prumerna-mzda>.)

98 O fenoménu odborových rekreací a rámci jejich fungování viz např. ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená spoukajem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. Praha, Academia 2014.

99 Kupříkladu v roce 1990 jednodenní zájezd autobusem do Vídně stál 200 Kčs, v roce 2012 se pak do bývalé metropole habsburského mocnářství bylo možné se zájezdem dostat za 300 Kč na osobu. Do Paříže se na začátku 90. let dalo cestovat s autobusovým zájezdem (na dva až tři dny) za 4000 Kč na osobu, do roku 1997 se cena zvýšila zhruba o tisíc korun a prakticky stejnou částku (cca 5000 Kč) stojí zájezd do „města nad Seinou“ v téže kategorii i dnes. (Viz OKAMURA, Tomio: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989. In: *Deník.cz* [online]. 15.11.2011 [cit. 2015-10-15]. Dostupné z: <http://www.denik.cz/zajimavosti/jak-se-vyvijely-ceny-zajezdu-od-roku-20111115.html>.)

100 Narátoři, kteří byli založeni pragmatičtěji nebo byli (zejména po roce 1989) postiženi hmotnou nouzí, ovdověli či trpěli zdravotními problémy, dávali najevo, že byli (a jsou) nuceni se nad případnou cestovní investicí rozmýšlet.

Francie patří od devadesátých let k zemím, které čeští turisté navštěvují nejraději. Na snímku autobusový zájezd učitelského kolektivu z Prahy do jižní Francie, podzim 2001 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

účastníkům. Po skončené „prezentaci“ (a případné realizaci prodeje) následoval oběd zdarma a v odpoledních hodinách autobus s účastníky zamířil do sousedního Rakouska či Německa „za památkami a kulturou“ či „na nákupy“ (případně za obojím). Právě tyto zájezdy, které v první polovině devadesátých let dosáhly značné masovosti, byly posléze literou zákona č. 159/1999 Sb. klasifikovány jako „neturistické“, neboť se jednalo o reklamní akce, jež pouze využívaly zájmu českých občanů o cesty do zahraničí.¹⁰¹ Zde se nabízí hypotéza, že tento typ zájezdů vzhledem k současnému negativnímu mediálnímu obrazu (organizátoři jsou nazýváni takzvanými šmejdy) starší narátoři raději nezmiňují, a že tak patří v rozhovorech k tabuizovaným tématům.

Třetím typem výjezdů, v orálněhistorických rozhovorech asi nejčastěji zmiňovaným, je odpočinková (*leisure*) turistika. Jak vyplývá z výzkumů veřejného mínění v oblasti životního stylu, zatímco na počátku devadesátých let (1993) své letní dovolené či prázdniny (na něž připadá významný podíl z celkového počtu výjezdů) trávila za hranicemi méně než pětina respondentů, v roce 2000 to již bylo téměř třicet procent a v roce 2011 takřka čtyřicet procent (z toho dvaatřicet procent u moře).¹⁰² Z těchto počtů je patrný značný posun v preferencích Čechů a Češek, za nímž podle sociologů stojí vzrůstající popularita trávení dovolených v „lenošivém

101 Viz Zákon ze dne 30. června 1999 o některých podmínkách podnikání a o výkonu některých činností v oblasti cestovního ruchu... [online] (viz pozn. 80).

102 Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*. Praha, Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 3.10.2011, s. 2.

stylu“.¹⁰³ Není bez zajímavosti, že právě tento rys patří rovněž ke spíše upozadovaným tématům v realizovaných rozhovorech. Z řady vyprávění starších narátorů je totiž patrné, že mnohdy mají jejich protagonisté velmi vyhraněnou (a místy stereotypní) představu o tom, že dovolenou je třeba trávit „aktivně“ (poznávacími zájezdy, turistikou), což se ovšem neslučuje s realitou „plážového pobytu“. Na prosté „lenošení“ se zkrátka asi nerado vzpomíná.

Ztělesnění *leisure* turistiky pak nejen ve vzpomínkách narátorů, ale také v řadě populárních pramenů (typu filmografie) představují dovolenkové a prázdninové pobyty u moře. Vzhledem ke geografické absenci tohoto druhu zážitků v českých poměrech patří výpravy za sluncem a pískem pláží ke konstantnímu segmentu příběhů „zahraničních cestujících“ minimálně od sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, kdy cesty československých občanů do přímořských oblastí zemí východního bloku (především NDR, Polska, Bulharska, Rumunska, ale také SSSR a dlema i Jugoslávie) nabyly masového charakteru.¹⁰⁴ Právě možnost učinit si po roce 1989 srovnání s doposud těžce dostupnými západními destinacemi (a v určitém ohledu i se specifickou Jugoslávií) byla podle vyjádření narátorů často lákavá. Mezi nejčastěji zmiňovaná (a navštěvovaná) místa patřilo bezesporu Jaderské moře, které se díky již dlouhé tradici turistiky z českých zemí, dobré dopravní dostupnosti a částečně i díky konstantním cenovým relacím v italských a exjugoslávských lokalitách v devadesátých letech stalo hlavním „českým mořem“.¹⁰⁵ Česká návštěvnost letovisek a pláží v nástupnických republikách bývalé Jugoslávie poklesla pouze v několika sezonách během balkánských válek. Narátoři o tom sice explicitně nemluvili, provozovatelům cestovních kanceláří a turistických zařízení na západním balkánském pobřeží však tyto události působily citelné finanční ztráty.¹⁰⁶ Pro některé narátory středního věku tyto návštěvy Jadranu dokonce znamenaly vůbec první kontakt s mořem, což pro ně podle vlastních slov byl většinou velmi silný zážitek. Scéna z populárního filmu *Účastníci zájezdu*, natočeného režisérem Jiřím Vejdělkem v roce 2006 na motivy románu Michala Viewegha z roku 1996, tak má řadu reálných vzorů.

¹⁰³ *Tamtéž*, s. 4.

¹⁰⁴ V roce 1985 do tzv. socialistických zemí vycestovalo celkem 7,928 milionů osob, z toho 3,76 milionů do Maďarska, 2,025 milionů do NDR, 898 tisíc do Jugoslávie, půl milionu do Bulharska a 342 tisíc osob do SSSR (NA, f. KSČ – Ústřední výbor 1945–1989, Předsednictvo ÚV KSČ 1980–1989, P 36/1987, sv. 5, usnesení č. 2504, bod 9: Zpráva o dosavadních výsledcích a dalších úkolech rozvoje čs. zahr[aničního] cest[ovního] ruchu v letech 1986–1990 a ve výhledu do roku 2000, 20.5.1987).

¹⁰⁵ Autobusový zájezd s týdenním pobytem u moře v Itálii (a s ubytováním v apartmánu) stál v letech 1990, 1997 i 2011 takřka stejně (zhruba 5 000 Kč na osobu). Podobně tomu bylo v těchto letech u týdenního pobytového zájezdu do Chorvatska. Pokud tam například rodina cestovala vlastním osobním vozem, za pobyt s ubytováním v apartmánu zaplatila zhruba 3000 Kč na osobu. (Viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989 [online] – viz pozn. 99.)

¹⁰⁶ Viz např. ŠPELINOVÁ, Eva: Globtour Praha vsadil na Istrii. In: *Matilda Travel*, č. 19 (1993), s. 5. Exjugoslávské, a zejména chorvatské pobřeží zůstává do dnešních dnů jednou z nejoblíbenějších destinací českých turistů.

Česká dovolenková idyla na krétské pláži, léto 2009 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

S postupujícími devadesátými lety našli Češi zalíbení i ve vzdálenějších středomořských destinacích, jako je Španělsko, jižní Itálie a italské ostrovy, Řecko, Turecko, Tunisko nebo Egypt. Ačkoliv se o takových turistických výpravách (a „podmínkách volby“) narátoři přímo zmiňují pouze málokdy, je více než pravděpodobné, že se na tomto rozšíření turistických preferencí v letních sezonách podílel růst příjmů a životní úrovně, ale také poměrně radikální snížení cen zájezdů na přelomu tisíciletí. To souviselo se zaváděním přímých charterových letů z území České republiky, s nástupem nízkonákladových leteckých společností a také s nárůstem poptávky po leteckých zahraničních zájezdech, který provozovatelům cestovních kanceláří umožnil nasmlouvání výhodných cen a množstevních slev s provozovateli letecké dopravy.¹⁰⁷ Jak je patrné z vlastních slov či kontextu vyprávění narátorů, letecké cestování zhruba po roce 2000 rapidně ztrácelo svůj dosavadní punc výjimečnosti a stalo se běžnou součástí „cestovního režimu“ mnoha z nich. Jestliže před rokem 1989 pro ně představovalo ojedinělý zážitek (pokud s ním vůbec měli vlastní

¹⁰⁷ Viz BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období 1989–2005, s. 105–110 (viz pozn. 8). I proto se mohl dostat týdenní letecký zájezd do Egypta z luxusního zboží na začátku 90. let (stál kolem 25 000 Kč v roce 1990) přes cenově lépe dostupný produkt v roce 1997 (s cenou 17–18 000 Kč) až na úroveň relativně standardního zájezdu v době současné (v roce 2011 stál zhruba 12 000 Kč). Jako další doklad pro srovnání může posloužit posun cenových relací na přímé letecké lince Praha–Paříž. Zpáteční letenku v roce 1990 bylo možné pořídit za 11 000 Kč včetně poplatků, v roce 2011 pak již za pouhé 4000 Kč. Zpáteční jízdenka autobusem v téměř směru v roce 2003 stála asi 5000 Kč. (Viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989.)

zkušenost), v polistopadovém období jim postupně zevšednělo.¹⁰⁸ V souvislosti s předešlým líčením o vývoji cestovních kanceláří se nabízí otázka, zdali to byla opravdu zásluha podnikatelů Václava Fischera a dalších, kteří během devadesátých let údajně „naučili Čechy na dovolenou létat“, nebo zda je popularizace „dovolenkového létání“ spíše součástí širších celoevropských a světových trendů.

Další posun ve způsobu trávení dovolených je patrný z dobových výzkumů veřejného mínění. Výzkumy realizované v roce 2011 totiž mimo jiné poukazují na významný pokles cest na letní dovolenou oproti roku 2000 u socioekonomických skupin studentů a učňů, dělníků a také důchodců.¹⁰⁹ Z našich rozhovorů, které se týkají především prvně a posledně jmenované skupiny, se zdá, že za tímto poklesem jsou především časové a finanční důvody. Řada studentů totiž (z různých důvodů) regulérně či brigádně pracuje, což v kombinaci se studiem činí cestování časově velmi obtížným. U důchodců je tento pokles podle analýzy rozhovorů jednoznačně způsoben reálným snížením jejich „kupní síly“.

Narátoři v určitých profesích, na určitých pracovních pozicích nebo v určitém věku zmiňují také další typ výjezdů: pracovní a studijní pobyty, případně služební cesty. Škála vzpomínek s nimi spojených nabývá neuvěřitelné šíře a pestrosti, díky čemuž by si zasloužily zvláštní studii, a proto se zde zaměřím alespoň na základní kontury tohoto „typu cestování“. Stejně jako v případech předešlých i tyto cesty bývají mnohdy ve volných („mimopracovních“) chvílích kombinovány s poznávací turistikou nebo s nákupy. Ze struktury i obsahu vzpomínek je zřejmé, že pro mnohé narátory znamenal zahraniční pobyt jedinečnou příležitost, aby si udělali „na vlastní oči“ hlubší a detailnější srovnání života doma a v cizí zemi, zejména pokud pobývali v zahraničí delší dobu. Často pak v návaznosti na to z jejich svědectví vyplývá, že jedinečná zkušenost s cizím prostředím měla zásadní vliv na další profesní či osobní život jich samotných, případně i jejich blízkých. Právě možnost svobodně vyjet do zahraničí za prací či studiem narátory starších ročníků zmiňovali jako jeden z rozdílů, které definují život jejich vlastní generace a generace jejich dětí či vnoučat dospívajících po listopadu 1989.

Posledním typem výjezdů, které mají takřka nadčasovou tradici, jsou návštěvy příbuzných žijících v zahraničí. Také ony v sobě často kombinovaly řadu výše uvedených rysů předešlých typů cestování (například poznávání či konzum). Řada migračních vln, ale také posuny hranic, utváření nových států a s nimi spojených mocenských a administrativních bariér v průběhu dvacátého století rozdělily mnoho rodin ve střední Evropě do nových státních celků, často napříč geopolitickými sférami. Tyto události a procesy se samozřejmě významně projeví na fungování do té doby běžné „rodinné komunikace“. Ačkoliv již komunistický režim v Československu se na sklonku své existence stavěl poměrně vstřícně k návštěvám příbuzných přes

108 Statistiky udávají, že letecky v roce 2011 cestovalo do zahraničí čtrnáct procent občanů ČR (viz tamtéž).

109 Ze skupiny studentů a učňů v roce 2000 nebylo na dovolené jedenáct procent, v roce 2011 již čtvrtina; u dělníků tento podíl ve stejných letech vzrostl z pětiny na pětatřicet procent a u důchodců ze sedmačtyřiceti na sedmdesát procent. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 1 n. – viz pozn. 102.)

železnou oponu oběma směry, teprve po listopadu 1989 padla veškerá omezení. Tuto změnu reflektují také narátoři výše uvedených rozhovorů. Mnohdy mezi jejich vzpomínkami je patrný skrytý dovětek, že s otevíráním hranic po roce 1989 návštěvy (hlavně „západních“) rodinných příslušníků začaly rapidně ztrácet svůj do té doby výjimečný charakter. S trochou nadsázky je možné podotknout, že zahraniční příbuzní se mnoha narátorům přiblížili natolik, že jim v podstatě „zevšedněli“. Podobně jako letecká doprava, jejímž prostřednictvím za nimi často cestovali...

Kdybych měl shrnout některé další typické rysy prvních let polistopadového cestování, které vyplynuly z analýzy rozhovorů i z dalších pramenů, byly to především omezené možnosti českých cestujících co do kupní síly. Od tohoto faktu se odvíjela jejich snaha v zahraničí co nejefektivněji „vyjít“ s dostupnými devizovými prostředky, a to i za cenu osobního nepohodlí v průběhu cesty. Tato nápadná „šetřivost“ v mnoha oblastech, provázející zejména poznávací a turisticky laděné pobyty, bývala terčem pozornosti (a leckdy i ironických komentářů či posměchu) ze strany obyvatel cizích zemí, místy a spíše skrytě ale i od provozovatelů hromadných zájezdů. Stala se součástí stereotypu „Čechů na cestách“, který byl i ztvárněn v populárních literárních či filmových obrazech.¹¹⁰

Ze vzpomínek narátorů na výjezdy do zahraničí na sklonku devadesátých let nebo po přelomu tisíciletí už je znát posun v kvalitě a komfortu cestování. Dopravu starými autobusy nahradily luxusní dálkové autokary nebo letecké spoje, spaní „na divoko“ v přírodě nebo pod stany v kempech vystřídalo ubytování v apartmánech či hotelech, místo konzumace podomácku připravené stravy a přivezených zásob (řízků, paštik či konzerv) čeští turisté mnohem častěji vyhledávali místní restaurace nebo si nakupovali potraviny na místě.¹¹¹ Někteří narátoři dokonce uvádějí, že po pádu komunistického režimu fakticky veškeré své dovolené trávili v zahraničí (včetně značně exotických destinací), kde se cítí ve srovnání s místními poměry daleko spokojenější. I z těchto vyjádření je patrný vzrůst životní úrovně a cestovních možností alespoň části české populace, zejména po roce 2000. V líčeních je také patrný posun od hromadné zájezdové turistiky k výjezdům v individuální režii, uzpůsobeným „na míru“ konkrétním potřebám; šlo o komplementární trend k tendenci užívat si při zahraničních pobytech pohodlí prostřednictvím intenzivnějšího využívání

110 K šíření tohoto stereotypu přispěly například filmové komedie režiséra Zdeňka Trošky *Slunce, seno, erotika* (1991) nebo *Trhala fialky dynamitem* (1992), ale především román Michala Viewegha *Účastníci zájezdu* z roku 1996 a film natočený o deset let později režisérem Jiřím Vejdělkem.

111 Jako velmi úsměvné se z dnešního pohledu mohou jevit slova jednoho z představitelů asociací cestovních kanceláří z poloviny 90. let, kdy na tiskové konferenci mimo jiné upozorňoval, že je třeba české cestující veřejnosti vysvětlovat řadu jevů běžných v západním cestovním ruchu. Zaujme například upozornění, že zklamané klienty, kteří odřeknou zájezd na poslední chvíli z důvodu nemoci, lze jen těžko odškodnit, pokud nejsou komplexně na cesty pojištěni, nebo poznámka, že takzvané švédské stoly v hotelech, vnímané českými turisty jako synonymum hojnosti, jsou prostě formou podávání pokrmů. (Výsledky sezóny jsou dobré, ale mohly být daleko lepší – viz pozn. 38.)

Švédské stoly v hotelech západních či středomořských turistických destinací připadaly mnohým Čechům po roce 1989 jako příslovečné rohy hojnosti. Čeští turisté v hotelu v chorvatské Poreči, léto 2003 (foto soukromá sbírka Pavlína Fialové)

služeb cestovních kanceláří, jak to dokládají jiné prameny.¹¹² Tento trend zřejmě souvisí také s rostoucím sebevědomím a „zcestovalostí“ českých turistů (včetně jazykových znalostí) a také s rozšířením možností předem se informovat o žádaných destinacích. Informační revoluce uskutečněná prostřednictvím internetu a dalších technologií způsobila velký posun v základech fungování celého odvětví cestovního ruchu, od informovanosti cestujících přes marketing a nové způsoby prezentace cílových destinací až po vlastní realizaci prodeje.¹¹³

Podle údajů z odborné literatury a ze statistik čeští turisté po celá devadesátá léta nejčastěji navštěvovali šestici zemí, které se pouze střídaly v pořadí: Chorvatsko, Slovensko, Itálii, Řecko, Španělsko a Francii.¹¹⁴ Zhruba o desetiletí později (2009)

112 Výzkumy veřejného mínění uvádějí, že v roce 1993 13 procent respondentů při organizaci své zahraniční dovolené využívalo služeb cestovních kanceláří. Na přelomu tisíciletí (2000) to bylo 22 procent respondentů a v roce 2011 již 30 procent dotázaných. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 2 – viz pozn. 102.)

113 Například v roce 2001 byly ještě všechny zájezdy v ČR prodány v „kamenných“ pobočkách cestovních kanceláří, o deset let později již třicet procent zájezdů bylo prodáno prostřednictvím internetu (viz OKAMURA, T.: Jak se vyvíjely ceny zájezdů od roku 1989 [online] – viz pozn. 99).

114 Viz HAMARNEHOVÁ, I. – ŠENKOVÁ, A.: Analytický pohled na vývoj vybraných ukazatelů cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice v období 1989–2010, s. 14 (viz pozn. 8).

se pořadí oblíbenosti příliš nezměnilo, když se do první šestice pouze „vklínilo“ Rakousko díky stoupající popularitě zimních dovolených trávených v rakouských Alpách. Sedmé místo v pořadí pak obsadil Egypt jako vůbec jediná mimoevropská destinace Čechů v první desítce návštěvnosti; dá se ale předpokládat, že dnes toto postavení ztratil v důsledku tamní nestability a hrozeb teroristických útoků na turisty.¹¹⁵ Zdá se tedy, že Češi jako turisté – ať již kvůli finančním možnostem, či subjektivním preferencím – jsou zkrátka věrní Evropě.

Místo zahraničního cestování v dějinách české polistopadové společnosti

V cestování českých občanů do zahraničí po listopadu 1989 jsou patrné rysy kontinuity i diskontinuity s předešlým obdobím. Návaznost je možné spatřovat (i v reflexi narátorů) v tom, že tyto cesty tvořily buď součást profesního života, volnočasových aktivit (ponejvíce dovolených), anebo příbuzenských kontaktů, ovšem v mnoha ohledech v daleko menší míře než dnes. Přelom osmdesátých a devadesátých let znamenal naopak „cestovní revoluci“ v pádu administrativních a devizových omezení, zejména pak u cest do zemí kapitalistického Západu.¹¹⁶ V jedinečně příhodných mezinárodních a geopolitických poměrech po pádu železné opony byly dalšími mezníky (nejen) z pohledu svobody pohybu vstup České republiky do Evropské unie (2004), poté do schengenského prostoru (2007) a postupné rušení vízového styku s evropskými zeměmi v devadesátých letech a posléze se Spojenými státy americkými (2008). Rozmach cestování naopak podvazovala výše zmíněná zpřísněná bezpečnostní opatření na letištích po teroristických útocích z 11. září 2001 a později také důsledky globální ekonomické krize z let 2007 a 2008, ve středoevropském měřítku pak i zavedení eura v sousedním Slovensku v roce 2009; obě tyto události vedly k poklesu zájmu o cestování do zahraničí z České republiky. Pokud jde o domácí faktory, transformace československého a českého hospodářství po roce 1989, která byla založena na strategii „otevírání se světu“, přinášela pro cestovní ruch vedle převažujících pozitiv i některé rozporné či negativní efekty. „Skoková“ liberalizace cen a devizová politika sice podpořily cestování do zahraničí, současně ale vedly k (dočasnému)

115 Žebříček „TOP 10“ popularity zemí mezi českými turisty byl v roce 2009 následující: Chorvatsko (814 000 turistů), Slovensko (662 000), Itálie (553 000), Řecko (393 000), Rakousko (257 000), Francie (184 000), Egypt (177 000), Velká Británie (145 000), Maďarsko (119 000) a Španělsko (118 000). Viz HAMARNEHOVÁ, I.: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice, s. 31 (viz pozn. 8). O vývoji v Egyptě ve vztahu k cestovnímu ruchu viz např. ZBAVITELOVÁ, Gita: Egypt: Útok na turisty – nová strategie teroristů. In: *Neviditelný pes* [online]. 21.02.2014 [cit. 2015-03-04]. Dostupné z: http://neviditelnypes.lidovky.cz/egypt-utok-na-turisty-nova-strategie-teroristu-ft7-/p_zahranici.aspx?c=A140219_201906_p_zahranici_wag.

116 K podobným závěrům dospěla na základě dotazníkových šetření ve své bakalářské práci Češi a výjezdový mezinárodní turismus: *Dlouhodobá perspektiva* také Martina Michálková (viz pozn. 26).

Cesty českých turistů na letní dovolenou směřují od poloviny devadesátých let stále častěji také mimo Evropu. V severní Africe si jejich oblibu vedle Egypta získalo i Tunisko (foto 2007, soukromá sbírka Pavlína Fialové)

poklesu kupní síly českých turistů. O důsledcích radikálního uvolnění pravidel pro vznik a fungování cestovních kanceláří v devadesátých letech zde již byla řeč.

Ať už díky, či naopak navzdory politickým a hospodářským skutečnostem ustaveným po roce 1989 mohli čeští občané trávit svůj volný čas cestováním, navštěvovat příbuzné, naplňovat své pracovní či studijní povinnosti nebo třeba jen jezdit nakupovat do zahraničí bez podstatnějších omezení, která těmto způsobům seberealizace stála v cestě v předlistopadovém Československu. Jak je patrné ze statistik, zájem Čechů o zahraniční cestování dosáhl svého vrcholu po polovině devadesátých let a poté začal celkově klesat. Hektický tep dějin se navracel ke svému každodennímu rytmu a také samotné odvětví cestovního ruchu se postupně stabilizovalo.

Zároveň v historii cestování působily i dlouhodobé trendy, na něž měly jednotlivé události „velkých dějin“ pouze velmi malý nebo vůbec žádný vliv. V prvé řadě česká společnost patřila co do způsobů trávení volného času k poměrně vyspělým zemím, neboť platformy *leisure society* (a v jejím rámci i cestovního ruchu) se zde vytvářely již od druhé poloviny 19. století a nejpozději od druhé poloviny padesátých let minulého století pak nabyly masových měřítek.¹¹⁷ Již v komunistickém Československu se podle mého názoru v českém prostředí formoval pomyslný *homo turisticus*, nejen jako nositel specifického způsobu trávení volného času, ale i jako projev moderního

¹¹⁷ Viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 39–83 (viz pozn. 2).

dobového životního stylu obecně.¹¹⁸ Konec devadesátých let, a zejména doba po přelomu tisíciletí znamenaly pro mnohé Čechy a Češky, jimž přály jejich hmotné či osobní poměry, přechod do „cestovního režimu“ běžného v dalších turisticky vyspělých evropských či mimoevropských zemích. V jistém ohledu je možné jako příklon k dlouhodobým („západním“) trendům interpretovat také postupnou změnu cestovních preferencí českých občanů, kteří stále častěji tráví zahraniční dovolené mimo hlavní sezonu (ať už letní, či zimní) a míří například za teplým mořem i v podzimních či zimních měsících, případně tráví více kratších dovolených během celého roku.¹¹⁹

Jako dobré vodítko pro zhodnocení fenoménu zahraničního cestování v České republice se jeví orientační srovnání s blízkými státy, národy a společnostmi, u kterých bychom vzhledem k sociokulturní příbuznosti (a dílem i historické zkušenosti) mohli předpokládat stejné „cestovní návyky“. V prvé řadě to platí pro Slovensko. Zde vyvrcholila éra „cestovní horečky“ s mírným zpožděním oproti České republice v roce 1998 (23,7 milionů osob cestujících do zahraničí) a lze konstatovat, že slovenští občané si od té doby udržují srovnatelnou míru cestovní mobility a vyznávají podobné preference cílových destinací jako Češi, ovšem údajně s nižší mírou vynaložených nákladů na jednotlivé cesty.¹²⁰ Polsko zaznamenalo vzhledem k ekonomickým problémům v devadesátých letech poněkud pozvolnější vzestup výjezdového cestovního ruchu, s kvantitativním vrcholem v roce 2000 (57 milionů výjezdů přes hranice).¹²¹ Podle srovnávacích statistik cestovního ruchu shromážděných Eurostatem jsou Češi obecně v rámci Evropy hodnoceni jako národ s velmi vysokým procentem účastníků cestovního ruchu v rámci populace nad patnáct let věku (73,5 procent v roce 2013), což nás řadí do skupiny „cestovatelsky náruživých“ národů, jako jsou například Němci, Irové, Francouzi nebo Rakušané.¹²²

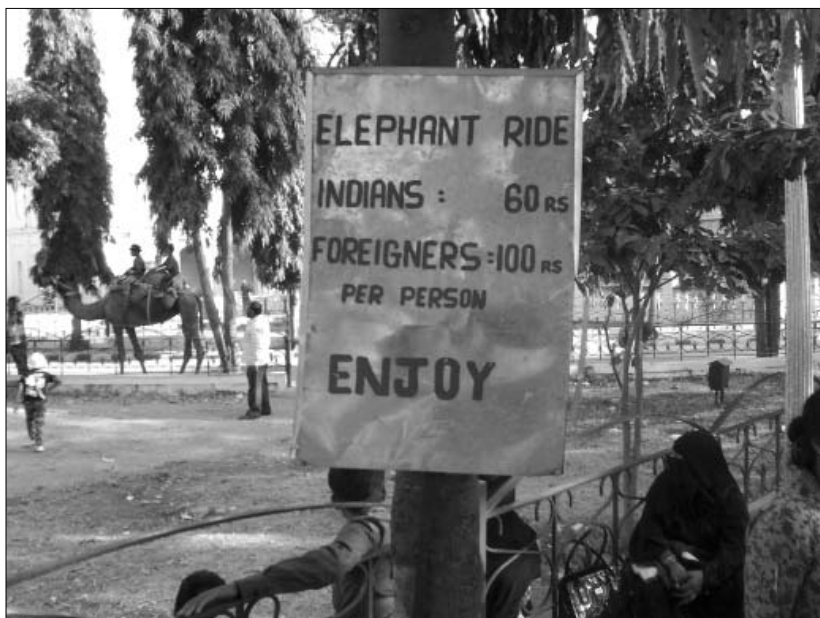
118 K tomu ze sociologizujícího pohledu viz např. ŘÍHA, Josef: Cestování – součást moderního životního stylu. In: *Ročenka Hospodářských novin 2003*. Praha, Economia 2003, s. 213–218.

119 Viz též BERÁNEK, J.: Vývoj cestovního ruchu České republiky v období let 1989–2005, s. 127 (viz pozn. 8); viz též MICHÁLKOVÁ, M.: *Češi a výjezdový mezinárodní turismus*.

120 Viz HAMARNEHOVÁ, I.: Vývoj cestovního ruchu v České republice a Slovenské republice, s. 30 (viz pozn. 8).

121 V roce 1990 to bylo 22 milionů výjezdů za hranice, v roce 1993 31 milionů a v roce 1995 36 milionů. Na polském žebříčku turisticky nejnavštěvovanějších zemích se (na rozdíl od ČR) např. v roce 1998 na čele bezkonkurenčně drželo Německo (2,8 milionů výjezdů), za nímž následovala Itálie a Česká republika (po 900 tisících), Francie a Slovensko (po 650 tisících), Rakousko (550 tisíc) a Španělsko (500 tisíc). O deset let později (2008) na čele nadále zůstávalo Německo (1,3 milion), následované Českou republikou (650 tisíc), Velkou Británií, Slovenskem a Itálií (po 450 tisících), Francií a Nizozemím (po 350 tisících). (Viz Podstawy turystyki: Zagadnienia egzaminacyjne. In: *Sciaga.pl* [online]. [Cit. 2015-12-28.] Dostupné z: http://sciaga.pl/tekst/60456-61-podstawy_turystyki.) Pro rámcovou charakteristiku polského novodobého cestovního ruchu viz GRZYSEL, Piotr: Główne kierunki rozwoju turystyki w Polsce i na ziemiach polskich. In: *Cestování včera a dnes*, roč. 4, č. 3 (2007), s. 144–167; viz též LUBERDA, Małgorzata: Uczestnictwo Polaków w Krajowych i zagranicznych wyjazdach turystycznych i ich kierunki. In: *Rozprawy Naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, roč. 47 (2014), s. 13–21.

122 Mezi statisticky podchycenými národy Evropy se více na cestovním ruchu podílejí jen Dánové, Lucemburčané, Nizozemci, Finové a Švýcaři (viz Participation in

České výpravy za exotikou se v novém tisíciletí staly poměrně běžnou záležitostí. Jak ukazuje tento ceník jízd na slonovi v Indii, dvojí ceny pro místní a zahraniční turisty nebyly jen českou specialitou: Indové – 60 rupií, cizinci – 100 rupií. Bangalore, leden 2015 (foto soukromá sbírka Pavla Mückeho)

I přes celkovou relativní vyspělost „ideálního českého turisty“ je nutné nadále brát do úvahy setrvalé rozdíly v možnostech cestování (například časových nebo finančních) u jednotlivých sociálních vrstev obyvatelstva České republiky, jakož i regionální aspekty, zvláště mezi obyvatelstvem měst a venkova). Ačkoliv prognózy v oblasti cestovního ruchu, vyjádřené svého času například ústy představitelů Světové turistické organizace (*World Tourist Organisation*), jsou spíše optimistické, zůstává otázkou, do jaké míry se zde projeví mezinárodní události a trendy z posledních let, jako jsou nové vlny politického napětí (na Ukrajině, na Blízkém východě nebo v severní Africe) nebo náznaky přehodnocování teorie a praxe sociálního státu v Evropě (ústící často v jeho faktické omezování), mezi jehož výdobytky mimo jiné patří také možnost trávit „sociálně“ (a finančně) dostupnou dovolenou v zahraničí.¹²³

tourism for personal purposes (tourists as share of total population). In: Eurostat [online]. 11.08.2016 [cit. 2016-10-09]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00186&plugin=1>.

- 123 Podle již zmiňovaných výzkumů veřejného mínění trávily např. letní dovolené v roce 2011 61,4 procenta českých občanů, což bylo o 8,5 procent méně než v roce 2000. V roce 1993 pak dvanáct procent respondentů uvedlo, že tráví zahraniční dovolenou organizovanou „od podniku“, zatímco v roce 2000 „podnikovou“ dovolenou v zahraničí

I když by si téma příjezdového cestovního ruchu určitě zasloužilo samostatné pojednání, bude snad užitečné zde na závěr připojit alespoň několik základních informací z této oblasti, které mohou doplnit výše nastíněný obraz o českém cestování do zahraničí. Také počty zahraničních turistů, kteří navštívili Českou republiku, se během devadesátých let zvyšovaly, až k pomyslnému vrcholu v roce 1999 s takřka sedmi a půl milionem turistů. Po přelomu tisíciletí jejich počet poklesl a na takřka celou dekádu se ustálil mezi šesti a sedmi miliony, aby v roce 2012 opět překročil sedmimilionovou hranici. Z porovnání takzvaných zdrojových zemí vyplývá, že dlouhodobým statistikám jednoznačně kralují Němci, jejichž návštěvnost u nás sice klesá, ale i tak je každoroční „německá vlna“ zhruba půldruhého milionu turistů pro český cestovní ruch zcela zásadní. Na dalších příčkách se pak s drobnými obměnami v pořadí od devadesátých let umísťují Slováci, Britové, Poláci, Italové, Američané, Nizozemci, Rakušané, Francouzi, Španělé a Rusové. Zejména v posledních několika letech občané Ruské federace přijíždějí do českých zemí ve stále větších počtech, což je pasuje (navzdory propadu rublu a vlivům ukrajinské krize) jednoznačně do role druhého nejpočetnějšího turistického národa u nás.

Odhady počtů zahraničních turistů v ČR ve vybraných letech za období 1993–2014 (v milionech)¹²⁴

1993	1995	1997	1999	2000	2007	2009	2012	2014
3,6	4,5	6,6	7,4	6	6,7	6,1	7,2	8,1

K těmto orientačním údajům, které za sebou samozřejmě skrývají obrovský hmotný příjem deviz pro českou ekonomiku, bych jen dodal, že saldem na příjmové části účtu cestovního ruchu byly často „záplatovány“ mezery vznikající v českých rozpočtech (zejména státu, ale někdy i měst a obcí), a to bez ohledu na momentální politickou konstelaci. Právě tento rys kontinuity v českém cestovním ruchu mezi

uváděla už jen čtyři procenta respondentů a pro rok 2011 již takovou alternativu zpráva vůbec neuvádí. (Viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 1 n. – viz pozn. 102.) O poměrně optimistických prognózách rozvoje cestovního ruchu v globálním měřítku viz např. United Nations World Tourism Organisation: UNWTO Tourism Highlight. 2016 Edition. In: UNWTO [online]. [Cit. 2016-10-19]. Dostupné z: <http://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418145>.

¹²⁴ Viz Analýza příjezdového cestovního ruchu 1992–2001. In: *Cestovní-ruch.cz* [online]. [Cit. 2015-03-07.] Dostupné z: <http://www.cestovni-ruch.cz/stat/stat/vyvoj1992-2001.pdf>; viz též Kompendium statistik cestovního ruchu v České republice. CzechTourism 2004. In: Ministerstvo pro místní rozvoj [online]. [Cit. 2015-03-07.] Dostupné z: <https://www.mmr.cz/cs/Regionalni-politika-a-cestovni-ruch/Cestovni-ruch/Statistiky-Analyzy/Archiv-statistik/Statistiky-cestovniho-ruchu-2004>; viz též Návštěvnost v hromadných ubytovacích zařízeních v ČR. In: CSU [online]. [Cit. 2016-09-03.] Dostupné z: https://www.czso.cz/documents/10180/46014658/crucr080817_211.xlsx/f7f3375a-ed41-4601-ae30-42a172006a2e?version=1.1.

předlistopadovým obdobím a po něm nebývá zcela patrný, byť si určitě zasluhuje pozornost.¹²⁵

Nakonec je namístě upozornit na úzkou a dlouhodobou spojitost výjezdového a domácího cestovního ruchu. Právě silná (třebaže někdy kolísající) poptávka českých obyvatel po trávení volného času v domácích rekreačních zařízeních je fenoménem, bez něhož by zůstal obraz českého cestování v uplynulém čtvrtstoletí pouze poloviční. Patří sem ale také statisíce chat a chalup, jimž někteří politici či odborníci předpovídali po roce 1989 postupný zánik ve prospěch budování komfortnějšího „prvního bydlení“ a častějšího trávení zahraničních dovolených. Vývoj však ukázal, že spíše opak je pravdou a naopak od přelomu tisíciletí fenomén „druhých domovů“ zažívá opět renesanci.¹²⁶ Historické zamyšlení o novodobém domácím cestovním ruchu by mohlo být námětem pro další pojednání. Vyzývaný polistopadový „návrat do Evropy“ totiž z různých důvodů pro mnoho českých občanů mohl také znamenat, že znovu objevili smysl staré moudrosti předků nabádající, že „všude dobře, doma však nejlip“.

Tento text vznikl s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu „‘Malé’ a ‘velké’ dějiny českého/československého cestování a cestovního ruchu (1945–1989)“, registrační číslo 15-08130S.

125 Pro období první republiky viz ŠTEMBERK, J.: *Fenomén cestovního ruchu*, s. 259–267 (viz pozn. 14); pro období tzv. normalizace viz FRANKE, A. a kol.: *Rukověť cestovního ruchu*, s. 26–29 (viz pozn. 2).

126 Blíže viz např. SCHINDLER-WISTEN, Petra: *O chalupách a lidech: Chalupářství v českých zemích v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2017. K podobným závěrům docházejí i nesměle se hlásí i sociologové na základě výzkumů veřejného mínění (viz *Dovolená 2011: Tisková zpráva CVVM*, s. 2).

Materiály

Český katolický exil v ideovém sporu o časopis *Studie*

Ondřej Blažek

Následující článek se zabývá sporem, který se na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let minulého století rozhořel ohledně ideového směřování katolického exilového časopisu *Studie*. Dostal neoficiální označení „boj o *Studie*“ a promítla se v něm specifická situace, ve které se nacházel český katolický exil na Západě po Druhém vatikánském koncilu.¹ Na jednu stranu jeho zástupce spojovala snaha o osvobození Československa od komunistického režimu; na druhou stranu se exiloví katolíci neshodovali, jaká by měla být ideová východiska těchto snah – jejich rozpory přitom vyrůstaly z odlišných pojetí katolické církve a její role ve světě. „Byly to dva naprosto odlišné světy jak v teologii, tak v politice – levice a pravice. Spor

1 V kontextu kněžského katolického exilu v Itálii nelze hovořit o jednom exilu československém. Po roce 1948 panovaly mezi slovenskými kněžími v exilu velmi silné autonomistické tendence, což plynulo z jejich zkušenosti se slovenským státem (1939–1945) a mnohdy i z členství v organizaci Hlinkova mládež. Slovenští kněží se českých většinou stranili a velmi nelibě nesli, když Češi dávali institucím, které vedli, přívlastek „československý“. Tato rivalita vyvrcholila založením Slovenského ústavu svatých Cyrila a Metoděje v roce 1961 na okraji Říma. Teprve od konce 50. let se vztah mezi oběma skupinami začal uklidňovat, ale přesto každá dál vyvíjela svou činnost samostatně.

to byl opravdu zuřivý,“ komentoval situaci s odstupem let vydavatel a publicista Alexander Tomský.²

Římská redakce *Studií* v čele s knězem a teologem Karlem Skalickým³ zvolila taktiku otevřenosti vůči nekatolíků, kteří často vycházeli například z marxismu (reformní komunisté) či liberálního humanismu (disidenti z Charty 77 kolem Václava Havla). Tuto otevřenost považovali liberální katolíci za nutnou nejen pro boj proti totalitnímu režimu v Československu, ale i pro identitu katolické církve jako takové; ve své teologii se mimo jiné konfrontovali s moderní filozofií (například marxismus u Skalického, existencialismus u Vladimíra Boublíka, personalismus u Tomáše Špidlíka), aby tak učinili evangelium srozumitelnějším dnešnímu člověku. Otevřenost vůči modernitě obhajovali ti liberálové především reformami Druhého vatikánského koncilu či encyklikou *Evangelii nuntiandi* Pavla VI.

Skalického linii *Studií* naopak kritizovali někteří konzervativní katolíci exulanti v čele s knězem a církevním historikem Jaroslavem Václavem Polcem⁴ a s filozofem, germanistou, esejistou a básníkem Rio Preisnerem.⁵ Jejich námitky vyplývaly

2 Dopis Alexandra Tomského autorovi ze 14.10.2013.

3 Karel Skalický se narodil 20. května 1934 v Hluboké nad Vltavou. V noci z 15. na 16. června 1956 přešel ilegálně hranice u Dolního Dvořiště a přibyl do Freistadtu v Rakousku. Odtud po třech měsících odešel do Říma, kde vystudoval filozofii a teologii na Papežské lateránské univerzitě. V roce 1961 byl vysvěcen na kněze a o pět let později dosáhl doktorátu z teologie. Od roku 1966 byl druhým sekretářem kardinála Josefa Berana až do jeho smrti v roce 1969. V roce 1967 se stal hlavním redaktorem časopisu *Studie*, který vedl až do roku 1990. Po pádu komunistického režimu přesídlil v roce 1994 zpět do Hluboké nad Vltavou a začal vyučovat na Teologické fakultě v Českých Budějovicích, kde byl v roce 1996 jmenován děkanem. (Zdroj: Životopisný přehled. In: Teologická fakulta Jihočeské univerzity, Katedra teologických věd, Personální obsazení, Prof. ThDr. Karel Skalický, ThD. [online]. [Cit. 2016-03-07.] Dostupné z: <http://old.tf.jcu.cz/getfile/68c805f92598395e>.)

4 Jaroslav Václav Polc (1929–2004) se narodil českým rodičům v Chicagu. Základní a střední školu absolvoval v Praze, poté v letech 1950–1955 studoval na Papežské lateránské univerzitě v Římě, kde získal licenciát a v roce 1962 pak doktorát z teologie. Na kněze byl vysvěcen v roce 1955 v Green Bay v USA. V letech 1963–1991 působil jako ředitel knihovny na Lateránské univerzitě a v letech 1968–1989 současně řídil náboženskou řadu římského nakladatelství Křesťanská akademie. V letech 1997–2002 byl děkanem Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Je autorem řady historických prací, mezi nejznámější patří biografie *Svatý Jan Nepomucký* (Praha, Zvon 1993; 1. část práce vyšla roku 1972 v Křesťanské akademii v Římě). (Zdroj: Zemřel prof. Jaroslav Polc. In: RadioVaticana.cz: Česká sekce Vatikánského rozhlasu [online]. 16.01.2004 [cit. 2014-12-11]. Dostupné z: <http://www.radiovaticana.cz/clanek.php?id=942>.)

5 Rio Preisner (1925–2007) se narodil v Mukačevě na Podkarpatské Rusi, gymnaziální studia dokončil v Praze. V letech 1945–1950 vystudoval germanistiku a anglistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. V roce 1968 emigroval do Rakouska a poté přes Německo do USA, kde od roku 1969 působil jako germanista na Pennsylvánské státní univerzitě. Do Československa se už nevrátil. Přispíval do řady exilových časopisů, kromě *Studií* například do revue *Rozmluvy* a *Svědectví*. Mezi jeho hlavní díla patří trilogie *Kritika totalitarismu: Fragmenty* (Londýn, Rozmluvy 1984; 1. díl s podtitulem *Sázka o člověka* vyšel roku 1973 v Křesťanské akademii v Římě), *Česká existence* (Londýn, Rozmluvy 1984; Praha, Rozmluvy 1992) a *Až na konec Česka* (Purley, Rozmluvy 1987). (Zdroj: *Slovník české literatury po roce 1945*, heslo Rio Preisner [online]. © Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i.

z přesvědčení, že velká část moderní filozofie (především marxismus, ale i liberální humanismus) je pro své zakotvení v imanenci neslučitelná s katolickou vírou, a dialog s ní považovali za nebezpečný pro ortodoxii; oproti ní stavěli na klasické filozofii, především pak aristotelsko-tomistické metafyzice. Ve svých postojích navazovali na antimodernistickou linii katolické církve (jak ji reprezentovala například encyklika *Pascendi dominici gregis* Pia X.) a na rozdíl od liberálů se na reformy Druhého vatikánského koncilu dívali krajně negativně: viděli v nich nejen vliv sekularismu a protestantismu, ale také útok na tradiční, transcendentální pojetí církve a sakrální teologii. Pro tyto své postoje se ocitali v izolaci vůči nekatolíkům doma i v exilu.

Doposud nejobsáhlejší pojednání o časopisu *Studie* předložil Tomáš Halík ve své práci *Víra a kultura: Pokoncilní vývoj českého katolicismu v reflexi časopisu Studie*. Pramennou základnou pro následující článek byla především korespondence, která docházela na adresu redakce *Studií* (respektive jejich šéfredaktora Karla Skalického) v Římě, ale také zápisy ze sjezdů střediska Velehrad a jemu podřízené Křesťanské akademie, která časopis *Studie* vydávala. Tyto prameny se dochovaly v archivech v papežské koleji Nepomucenum v Římě, v poutním domě Velehrad v Římě a v osobním archivu Karla Skalického. V neposlední řadě se ve svém článku opírám o výpovědi pamětníků, především Karla Skalického, ale i Josefa Kolářka, Alexandra Tomského, Richarda Čemuse či Václava Bělohradského, jimž bych chtěl touto cestou velmi poděkovat za jejich vstřícnost a laskavost.

Křesťanská akademie a založení Studií

Časopis *Studie* vydávala od roku 1958 Křesťanská akademie v Římě. Její historie sahá do prvních měsíců po komunistickém převratu v Československu, kdy se v uprchlických táborech v západní Evropě zformovaly skupiny katolických exulantů. Ti založili v dubnu 1950 celoexilovou katolickou akci s názvem Cyrilometodějská liga akademická a sídlem v Londýně. Organizace, jež zároveň začala vydávat měsíčník *Nový život* jako svůj tiskový orgán (zpočátku s podtitulem *Věstník Cyrilometodějské ligy*), si kladla za cíl sjednocovat uprchlé katolíky z Československa a přitom pomáhat perzekvované církvi doma v boji s totalitním režimem.⁶ Již v květnu téhož roku byl v západoněmeckém Prienu založen studijní, informační a dokumentační ústav Cyrilometodějské ligy, který dostal název Československá křesťanská akademie (často se užíval jen zkrácený název Křesťanská akademie). Jejím prvním předsedou se stal Zdeněk Ehler, jeho nástupcem v letech 1969 až 1983 byl Karel Schwarzenberg a po zbytek exilového období funkci vykonával Mikuláš Lobkowicz.

Už v září 1950 se Křesťanská akademie přestěhovala spolu se svým předsedou Ehlerem do Říma. Šlo o náhodný, ale zároveň zlomový okamžik pro směřování

2006–2011 [cit. 2014-12-11]. Dostupné z: <http://www.slovníkeskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=548>.)

6 Viz BUNŽA, Bohumír: Význam a cíl Cyrilometodějské ligy akademické. In: *Nový život*, roč. 1, č. 1 (1949), s. 2.

Papežská kolej Nepomucenum byla původně založena v roce 1884 jako kolej Bohemicum pro české a moravské bohoslovce v Římě. Nová budova Nepomucena, která je na snímku, byla slavnostně otevřena v roce svatováclavského milénia 1929. Dnes v budově sídlí také Český historický ústav v Římě (foto Josef Prokeš)

celé instituce, neboť se tak dostala do bezprostředního kontaktu s kolejí Nepomucenum, která jí poskytla v rušném exilovém prostředí stabilní zázemí i potřebný personál: v koleji sídlila početná česká kněžská emigrace, která poté získala rozhodující vliv na vedení Křesťanské akademie. Prvním sekretářem, tedy „vykonavatelem vši práce až po tu nejnižší naprosto bezplatně“, se stal až do roku 1965 František Planner; po většinu posrpnového období (nepřetržitě od roku 1973) pak tento klíčový post zastával jezuita Petr Ovečka. Dalšími významnými postavami Křesťanské akademie se stali především Karel Vrána, Jaroslav Václav Polc a právě Karel Skalický – všichni kněží a alumni Nepomucena.

Křesťanská akademie sídlila na koleji ve velmi skromných podmínkách a soustředila se především na nakladatelskou činnost. Vedle toho plnila v padesátých a šedesátých letech velké množství „neakademických“ úkolů: pečovala o síť české duchovní správy v zemích s největším počtem exulantů, organizovala letní tábory pro děti exulantů, starala se o pomoc nově příchozím exulantům v uprchlických táborech, vydávala českou literaturu bohoslužebného, náboženského, vědeckého i beletristického charakteru, vypomáhala katolické církvi v Československu zasíláním léků, knih

a dalších tiskovin i dopravních prostředků pro kněze.

Od londýnské Cyrilometodějské ligy převzala Křesťanská akademie v roce 1954 vydávání časopisu *Nový život*, který však pro své informativní a popularizační zaměření nedával prostor delším odborným článkům, takže jejich autoři byli „nuce- ni posílat své vědecké práce k uveřejnění do cizojazyčných časopisů“. ⁸ Z podnětu

7 SKALICKÝ, Karel: Česká křesťanská akademie v Římě. Text na listu papíru z 15.7.2000, uložený v osobním archivu Karla Skalického v Českých Budějovicích.

8 PLANNER, František: Předmluva vydavatele. In: *Studie*, č. 1 (1958), s. 1.

Karla Vrány a Františka Plannera byly proto v roce 1958 založeny *Studie*, s cílem „publikovat rozsáhlejší texty, zvláště z oborů filosofie, teologie a věd o kultuře“,⁹ a tím „dát nový podnět k vědecké práci našich autorů, poněvadž i tato práce má svůj velký význam pro exil“.¹⁰ Prvním šéfredaktorem *Studií* se stal Karel Vrána, který na jejich stránkách vystupoval pod pseudonymem Pavel Želivan. V prvním desetiletí vycházely *Studie* jako cyklostylovaný občasník. Když v roce 1967 převzal jejich redakci Karel Skalický, zavedl od následujícího roku jejich pravidelnou čtvrtletní periodicitu. *Studie* nebyly svým zaměřením mezi československými exilovými periodiky úplně osamoceny. Jak konstatoval Tomáš Halík, „v jistém smyslu byl *Studiím* blízký i kulturní časopis Společnosti pro vědy a umění, nazvaný *Proměny*. Začal vycházet v USA roku 1964, přispívala do něho i řada autorů a spolutvůrců *Studií* (Vrána a Skalický aj.).“¹¹

Změny Druhého vatikánského koncilu

Důležitým zlomem pro dění v katolické církvi bylo zasedání Druhého vatikánského koncilu v letech 1962 až 1965, jehož reformy usilovaly o její otevření a přizpůsobení současnému světu (*aggiornamento*). Jiří Hanuš a Stanislav Balík v knize o koncilu a jeho vlivu na české prostředí uvádějí následující tři jeho klíčové reformní akcenty: „a) církev se chápe jako jednota Božího lidu, nikoli pouze jako hierarchická instituce...; b) církev má zájem o to, co se děje v moderním světě, apriorně neodmítá postsovětský vývoj, není pouze v obranné pozici, i když si samozřejmě ponechává diferencující a kritický soud...; c) církev usiluje o sjednocení všech křesťanů ... současně také ... otevírá možnosti dialogu s nekřesťanskými náboženstvími a dalšími hnutími náboženskými i nenáboženskými (aktuálně s marxismem)“.¹²

Kontroverznost koncilních reforem spočívala mimo jiné v tom, že do myšlenkového prostředí katolické církve, kde je mírou všech věcí Bůh, a ve kterém se tudíž na svět a na člověka hledí jako na Boží stvoření, oficiálně vpustily možnost dialogu s moderním myšlením, kde je mírou všech věcí člověk, a kde proto Bůh hraje marginální roli anebo je dokonce považován za pouhý lidský výtvar. Církev na koncilu přijala liberální koncept individuální svobody svědomí, z něhož vyplývá právo na náboženskou svobodu. Tento krok vyvolal již na koncilu velký odpor konzervativní menšiny, neboť se v něm církev zavázala ochraňovat svobodu i toho jedince, který bude vystupovat proti pravdám katolické víry. Nepřestala se tím sice

9 *Slovník české literatury po roce 1945*, heslo Křesťanská akademie [online]. [Cit. 2014-11-27.] Dostupné z: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=219>.

10 PLANNER, F.: Předmluva vydavatele, s. 1. *Studie* neuváděly na svých stránkách ročník vydání, proto ani zde tento údaj nedoplňujeme.

11 HALÍK, Tomáš: *Víra a kultura: Pokoncilní vývoj českého katolicismu v reflexi časopisu Studie*. Praha, Zvon 1995, s. 30.

12 BALÍK, Stanislav – HANUŠ, Jiří (ve spolupráci s Pavlem Hradilkem a Karlem Rechlíkem): *Letnice dvacátého století: Druhý vatikánský koncil a české země*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2012, s. 9.

považovat za jedinou pravou církev, ale odmítla roli dohlížitelky na společenský pořádek, na kterou byla zvyklá z dob dřívějších. Člověk tedy podle katolické církve nezískal právo na náboženskou svobodu vůči Bohu, ale vůči politické moci, která mu musí v první řadě umožnit Boha (Pravdu) svobodně hledat.

Koncilové změny přirozeně zasáhly i dění v Křesťanské akademii. Její hlavní potíží od počátku spočívala v tom, že mezi kněžími-exulanty chyběl biskup, o jehož autoritu by se mohla opřít při vyjednávání s vatikánskými úřady. V roce 1965 však do Nepomucena přibyl kardinál Josef Beran, který na koncilu vystoupil s projevem o svobodě svědomí, v němž mimo jiné kritizoval upálení Jana Husa či pobělohorskou rekatolizaci, čímž se zřetelně přidal na stranu zastánců liberálních reforem.¹³ Beran také výrazně posílil pozici Říma v rámci katolického exilu, když na popud jezuitu Václava Feřta založil v březnu 1966 České náboženské středisko Velehrad.¹⁴ Pod ně nově spadala i Křesťanská akademie, jejíž nakladatelská činnost se zásluhou Beranovy finanční pomoci významně rozrostla.

Koncil požadoval také větší angažovanost katolíků mimo církev. Hlavní platformou Křesťanské akademie se v tomto ohledu staly od druhé poloviny sedmdesátých let právě *Studie*. Již v září 1966 si vytyčila, že periodikum musí „nabýt velké důležitosti“ pro čtenáře v Československu a „divulgovat otázky koncilu“.¹⁵ V následujícím roce začaly *Studie* díky finanční podpoře kardinála Berana vycházet pravidelně tiskem a do jejich čela byl po Vránově odstoupení zvolen kardinálův sekretář Skalický.

Už ve svém prvním úvodníku předeslal nový šéfredaktor svůj záměr vybudovat ze *Studií* revue a pojmut je v duchu liberálního katolicismu: „*Studie* se hlásí ke křesťanské duchovní tradici, ve které chtějí pokračovat bez ideologické úzkoprstosti a nesnášenlivosti, neboť ty jsou překážkou v dialogu, jemuž se *Studie* nechtějí uzavřít.“¹⁶ Zatím však stále zůstával časopis omezen na filozoficko-teologickou tematiku, a pokud došlo na přesahy do politiky, ozývaly se hlasy, že s ohledem na právě probíhající vyjednávání mezi Vatikánem a Prahou o obsazení biskupských stolců v Československu je „určitá taktika na místě“ a že je třeba „zacházet s pravdou hospodárným způsobem“.¹⁷

13 Projev napsal kněz Alexander Heidler, který byl po válce Beranovým asistentem a po jeho jmenování pražským arcibiskupem po něm převzal katedru pastorální teologie na teologické fakultě v Praze. O Heidlerovi dnes jeho kolegové z exilu mluví jako o tehdejšímu Tomáši Halíkovi. Důvody pro toto přirovnání vysvětluje ve své vzpomínce na Heidlera Karel Fořt: „Zajímal se také o studenty a v pražském kostele Nejsvětějšího Salvátora pro ně zavedl studentské mše (byl tedy předchůdcem profesora Tomáše Halíka). Brzy se pro ně stal pojmem a formoval celou generaci – zejména věřící chlapce z venkova, kteří přišli do Prahy studovat a našli u něho náboženské zázemí.“ (*Život voněl člověčinou: Karel Fořt v rozhovoru s Janem Paulasem*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2007, s. 189.)

14 K založení střediska viz DVOŘÁČEK, Jiří: České náboženské středisko Velehrad v Římě. In: *Revue církevního práva*, roč. 10, č. 27 (1/2004), s. 70–76.

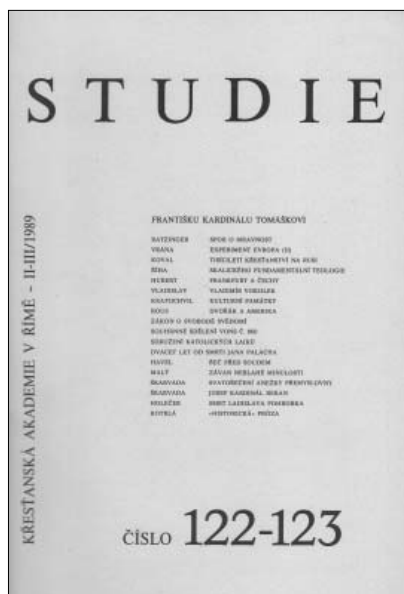
15 *Archiv Poutního domu Velehrad* (Řím), složka (sl.) „1966 Pfalzen“, zápis schůzky Střediska Velehrad, „asi z 15.9.1966“.

16 SKALICKÝ, Karel: Nový začátek. In: *Studie*, č. 14 (1/1968), s. 3.

17 *Archiv Poutního domu Velehrad*, sl. „Sjezd 1971“, komentář Františka Rýpara ke *Studiím*. Označení složky odkazuje na sjezd Velehradu ve švýcarském Fribourgu ve dnech 23.–26.8.1971.

Další důležitou událostí, která připravila *Studiím* půdu pro větší angažovanost ve společensko-politickém dění, se stala Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě. Koncilní reformy umožnily, aby se mezi signatáři jejího Závěrečného aktu v Helsinkách v roce 1975, který mimo jiné deklaroval svobodu svědomí jako jedno ze základních lidských práv, mohl objevit i Svátý stolec. Státy sovětského bloku, které tuto dohodu podepsaly, daly svým občanům do ruky zbraň ke kritice komunistického režimu v případech, kdy svůj mezinárodní závazek porušoval. I kněžský exil, jež doposud brzdila opatrná diplomacie takzvané *Ostpolitik*, získal nyní možnost otevřeně podporovat své spoluobčany ve vlasti, kteří bojovali proti porušování náboženské svobody, a to bez ohledu na vyznání. Obrat v postoji katolické církve započatý po roce 1975 pak zpečetila o tři roky později volba nového papeže Jana Pavla II., který se rozhodl jít do střetu s totalitními režimy ve střední a východní Evropě a vyvíjel na ně soustavný tlak právě apelem na dodržování lidských práv.

Hloubku této změny ve vatikánské diplomacii a její důsledky pro probuzení církve doma i v kněžském exilu si československá vláda plně uvědomovala. Státní bezpečnost to ve svých interních dokumentech už v roce 1979 hodnotila následujícím způsobem: „Nejnebezpečnějším faktorem nepřátelské činnosti proti ČSSR se stala katolická církev a Vatikán. Po zvolení militantního papeže Jana Pavla II. je třeba odhalovat plány Vatikánu na aktivizaci nepřátelské činnosti špiček katolické církve, která je v ČSSR nejlépe organizovanou opoziční skupinou. (...) Je nutno očekávat zhoršení negociačních možností československé vlády při jednáních s Vatikánem. (...) Dojde rovněž k intenzifikaci protičeskoslovenského působení křesťansky orientovaných a ideodiverzních center.“¹⁸

Studie vycházely v letech 1958–1991, zprvu jako občasník, od roku 1968 jako čtvrtletník a od roku 1977 jako dvouměsíčník. Celkem vyšla 132 čísla

18 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS), Praha, fond (f.) I. správa SNB (Hlavní správa rozvědky), registrační číslo (reg. č.) 10442, Aktivní opatření „Vládcé“ (objekt Vatikán).

Vypuknutí sporu. Stanoviska Karla Skalického

V kontextu výše uvedených změn rozhodla Křesťanská akademie na svém sjezdu v Brixenu v roce 1976 o tom, že *Studie* budou vycházet šestkrát ročně a že začnou „uveřejňovat analýzy a komentáře k současnému dění ve světě; problémy týkající se křesťanské demokracie a jejího vlivu na současnou světovou politiku; dokumentace o náboženské perzekuci, o nesouhlasu s nesvobodou a útlakem a poznámky k událostem dne“.¹⁹ Jak uvádí Tomáš Halík, „těmito novými důrazy se *Studie* poněkud přibližují některým jiným exilovým časopisům, jako jsou např. *Svědectví* či *Listy*, zachovávají si však specificky křesťanský pohled na společenskou problematiku“.²⁰ Novou linii pomáhali Skalickému v redakci realizovat nejprve novináři a publicisté Jaroslav Pecháček a Antonín Kratochvil, v roce 1983 se pak ustavila redakční rada ve složení Karel Skalický, Josef Benáček, Josef Koláček, Václav Steiner.

Křesťanská akademie mohla tuto změnu stěží načasovat prozřetelněji: 1. ledna 1977 bylo zveřejněno prohlášení Charty 77 a její hlavní představitelé poté dostávali ve *Studiích* prostor, aby zde prezentovali své myšlenky, bez ohledu na vlastní světonázor. *Studie* tak začaly publikovat „v širokém spektru politických orientací, od sociálnědemokratických až po konzervativně katolické“,²¹ a otiskovaly také zprávy Výboru na obranu spravedlivě stíhaných (VONS). Kruh předplatitelů časopisu se záhy po otevření jeho stránek Chartě 77 a domácímu disentu začal natolik rozrůstat,²² že Křesťanská akademie musela v roce 1983 řešit, jak zvyšující se náklady na tisk finančně zvládnout.²³

Se stoupajícím zájmem čtenářů o *Studie* se přirozeně zvyšovala i pozornost pražského režimu věnovaná hlavnímu redaktorovi Karlu Skalickému. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let na něj vyvíjel tlak jednak skrze Státní bezpečnost, která vyhrožovala jeho rodičům ve vlasti,²⁴ jednak prostřednictvím oficiální propagandy,

19 *Archiv Poutního domu Velehrad*, sl. „KA – dokum[enty], zápisy, různé“, *Bulletin Křesťanské akademie*, č. 9 (1977), s. 2 n.

20 HALÍK, T.: *Víra a kultura*, s. 22 (viz pozn. 11).

21 ABS, f. I. správa SNB (Hlavní správa rozvědky), reg. č. 2223, souhrnná informace rozvědky č. 3 z roku 1989, s. 8.

22 *Archiv poutního domu Velehrad*, zpráva pro sjezd Křesťanské akademie v Brixenu ve dnech 25.–28.8.1978, s. 1.

23 *Tamtéž*, zpráva o činnosti Českého náboženského střediska Velehrad na jeho zasedání ve Veroně 23.8.1983. Československá rozvědka odhadovala v roce 1989 náklad časopisu na 400 až 500 výtisků. Pro srovnání: nejvýznamnější exilová periodika *Svědectví* a *Listy* vycházela v nákladech pět, resp. čtyři tisíce výtisků. (ABS, f. I. správa SNB (Hlavní správa rozvědky), souhrnná informace rozvědky č. 3 z roku 1989, s. 9.)

24 Karel Skalický v dopise z 25. září 1980 psal Ludku Pachmanovi: „...mámě naši policajti hrozí, ať mi domluví, ať přestanu, a ne-li, tak že uvidím.“ Dopis je uložen v osobním archivu Karla Skalického.

která ho obviňovala z útoku na socialistické Československo,²⁵ z antisovětismu²⁶ či z okrádání československých uprchlíků v Itálii.²⁷

Největší boj však redakce *Studií* po svém „otevření světu“ nesvedla s pražským režimem, ale právě s konzervativními katolíky. Tento spor se nejvíce vyostřil na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, aby pak postupně, zhruba v roce 1985, utichl.²⁸ Dostupné prameny sice umožňují zmapovat „oficiální“ průběh sporu, nikoli však už dostatečně jeho neoficiální příčiny, jejichž obrysy vysvítají pouze ze svědeckých výpovědí aktérů tehdejších událostí.

Své námítky kritici *Studií* zasílali v dopisech buď pouze redakci římského časopisu, nebo též v kopiích dalším adresátům v exilu i v Československu. Vedle toho oponovali redakci otevřenými dopisy, případně vystoupeními na zasedáních Křesťanské akademie, jichž se každoročně účastnily dvě až čtyři desítky českých exulantů z celého světa. Zpočátku interní spor pronikal na světlo veřejnosti od roku 1981, kdy kritici dostali možnost zveřejňovat připomínky vůči redakci přímo na stránkách *Studií* v nově vytvořené rubrice „Ohlasy“ (poprvé v čísle 5–6/1981). Jak již bylo uvedeno, nejdůležitější roli v konzervativním táboře měli Jaroslav Václav Polc (Itálie) a Rio Preisner (USA), avšak nejhlasitějšími mluvčími byli ekonom František Pindák (Nizozemí),²⁹ politolog a sociolog Miroslav Novák (Švýcarsko),³⁰

25 Viz KRAMÁR, Stanislav: *Snahy současného katolicismu*. Praha, Mladá fronta 1982, s. 51.

26 Viz přepis komentáře varšavského zpravodaje Československé televize Františka Sojky z 21.7.1981 ve vysílání Rádía Svobodná Evropa z 23.7.1981, v rámci pořadu „Vysílání pro Čechy a Slováky v zahraničí“. Záznam uložen v osobním archivu Karla Skalického.

27 Viz přepis zahraničního vysílání Československého rozhlasu z 19.4.1979 ve vysílání Rádía Svobodná Evropa z 20.4.1979, v rámci pořadu k 50. výročí založení Nepomucena. Záznam uložen v osobním archivu Karla Skalického.

28 První archivní doklady sporů o orientaci *Studií* se objevují v první polovině roku 1977, objem související korespondence pak kulminuje v letech 1979–1984.

29 František Pindák (1930–1991) před rokem 1968 zastával vysoké funkce v ústředí Státní banky československé. Po nástupu „normalizace“ odešel do exilu v holandském Rotterdamu, kde vyučoval ekonomii na Erasmově univerzitě. Mnoho let zastupoval Křesťanskou akademii v Nizozemí. Po zahájení Gorbačovových reforem v SSSR pracoval na založení Katolické Cyrilometodějské univerzity ve Velehradě (dílo zůstalo nedokončeno) a pokoušel se obnovit katolickou sportovní organizaci Orel. Na jaře 1988 s Augustinem Navrátilem organizoval petici 31 požadavků českých věřících za náboženskou svobodu, kterou podepsalo tehdy nevídaných 600 tisíc lidí. (Zdroj: NOVÁK, Antonín: Naše farnost je rodištěm mnoha významných lidí. In: *Pastýř: Zpravodaj farnosti rodiny sv. Vojtěcha ve Slavičíně*, roč. 18, č. 6 (2013), s. 5; KRATOCHVÍL, Miroslav: *Přerušená setkání: In memoriam František Pindák*. Řím, Křesťanská akademie 1994.)

30 Miroslav Novák (naroz. 1953) emigroval koncem 70. let do Švýcarska, kde v roce 1988 získal doktorát sociologie. Od roku 1990 až dodnes působí na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, kde se stal roku 2004 profesorem. Zároveň učí na konzervativním CEVRO institutu. Je autorem řady publikací, zejména o politických a volebních systémech postkomunistických zemí, totalitarismu a francouzském politickém myšlení (viz např. *Mezi demokracií a totalitarismem: Aronova politická sociologie industriálních společností 20. století*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2007), dále mj. připravil komparativní sborník studií *Komunismus a fašismus* (Praha, Institut pro středoevropskou

novinář a politický aktivista Václav Jiří Vostřez (Kanada),³¹ právník Stanislav Hofírek (Austrálie)³² a šachový velmistr a publicista Luděk Pachman (SRN).³³

Kritici Skalickému nejvíce vyčítali jeho ochotu k dialogu s marxismem, a dokonce ho obviňovali z náklonnosti k marxismu. To ovšem hlavní redaktor *Studií* od začátku sporu odmítal. V dopise Luděku Pachmanovi v září 1980 například napsal: „Já jsem marxistou nikdy nebyl, a to především z důvodů víry. To, že věřím v Boha, bylo pro mne posledním důvodem, proč jsem vnitřně nepřijal marxismus. A v jeho vnitřním odmítání jsem vnitřně setrval až dodnes. To ovšem mi nesmí bránit, abych jako pastýř duší, kterým především jako kněz jsem, nešel za onou ztracenou marxistickou ovčí, a často nejen za jednou. Mnozí to totiž dělají právě naopak, než jak to stojí v Evangelii: drží se zuby nehty té jedné neztracené (protože je to pohodlné) a nechávají svému osudu těch 99 ztracených.“³⁴

Karel Skalický, který emigroval z Československa v roce 1956 a jako pozorovatel se zúčastnil zasedání Druhého vatikánského koncilu, o marxismu soudil, že „nepřestává být, jak ve světě, tak částečně i u nás ... inspiračním zdrojem v nejrůznějších

kulturu a politiku 2002). (Zdroj: osobní stránky Miroslava Nováka: Prof. dr. Miroslav Novák [online]. [Cit. 2014-12-11.] Dostupné z: <http://www.miroslavnovak.cz/cv.htm>.)

31 Václav Jiří Vostřez (narozen 1922) uprchl z Československa v roce 1948. Usadil se v kanadském Hamiltonu a angažoval se v Československé republikánské straně v exilu. Podílel se na vydání Svatováclavské deklarace z 28. září 1948, v níž někteří českoslovenští exulanti odsoudili politický režim tzv. třetí republiky a poválečný odsun Němců. Od září 1958 Vostřez vydával a řídil z pověření republikánů periodikum s názvem *Brázda: Bulletin of the Anticommunist Conservative Exile from Czechoslovakia*. Stal se spoluzakladatelem Československého národního sdružení v Kanadě, Sdružení exulantů v USA, předsedou Cyrilometodějské ligy v Kanadě a významným činovníkem Československého Orla v exilu, získal titul rytíře Kolumbova řádu a byl vyznamenán katolickým řádem Alhambra. Angažuje se ve Společnosti pro obnovu mariánského sloupu na Staroměstském náměstí. (Zdroj: KAVIČKA, Karel: Václav Jiří Vostřez se dožívá 90. let. In: Praha. Mariánský sloup na Staroměstském náměstí [online]. 26.09.2012 [cit. 2014-12-11]. Dostupné z: <http://www.marianskysloup.cz/clanky/aktuality/vaclav-jiri-vostrez-se-doziva-90.-let.html>.)

32 Stanislav Hofírek (1916–1993) byl za nacistické okupace vězněn v koncentračním táboře a z komunistického Československa uprchl v roce 1950 do Austrálie. Zde se podílel na činnosti křesťanských odborů a byl zakladatelem Společnosti nového řádu a Československého křesťansko-demokratického sdružení v Melbourne, kde také zemřel. (Zdroj: ONDRÁŠEK, Miloš: In memoriam. In: *Aktuálně.cz* [online]. 13.06.2013 [cit. 2014-12-11]. Dostupné z: <http://blog.aktualne.cz/blogy/tenaruv-blog.php?itemid=20188>.)

33 Luděk Pachman (1924–2003) byl zpočátku stoupencem komunistického režimu a podporoval reformy pražského jara, za což byl v roce 1969 vzat do vazby a vystaven fyzickému násilí. Jelikož mu hrozilo až desetileté vězení, pokusil se o sebevraždu. Při rekonvalescenci ve vězeňské nemocnici došlo k jeho konverzi ke katolictví. Kvůli obavám z možného politického skandálu v případě Pachmanova úmrtí československý režim proces s ním v roce 1970 odvolal. V roce 1972 Pachman emigroval do Spolkové republiky Německo, o dva roky později získal její občanství a v roce 1978 se stal západoněmeckým šachovým mistrem. Po roce 1989 se vrátil do Československa a neúspěšně se pokoušel prosadit v Československé straně lidové. Od roku 1998 žil opět v Německu. (Zdroj: KOVÁŘ, Pavel: Luděk Pachman. In: *Reflex.cz* [online]. 20.04.2003 [cit. 09-09-2016]. Dostupné z: <http://www.reflex.cz/clanek/causy/73945/ludek-pachman.html>.)

34 Dopis Karla Skalického Luděku Pachmanovi z 25. 9.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

Setkání českých katolických exulantů v severoitalském Mauľsu 3. srpna 1975. Zleva: předseda Československého svazu křesťanských pracujících ve Švýcarsku Ladislav Husák, kněz, teolog a filozof Karel Vrána, rektor koleje Nepomucenum, sestra Františka Pindáka, paní Bystrická, paní Pecháčková, šéfredaktor Studií Karel Skalický, redaktor Studií Václav Steiner, ekonom František Pindák a novinář Jaroslav Pecháček, vedoucí mnichovské redakce československého vysílání Rádía Svobodná Evropa (osobní archiv Karla Skalického)

směrech. Proto je zapotřebí se jím zabývat. A to nejen tak, že mu budeme odmítovat, ale že s ním vejdemo do dialogu, v němž se nakonec ukáže, že to, nač klade důraz (byť v nějak znetvořené formě), je vlastně stará křesťanská pravda.³⁵

Dialog s marxisty pro Skalického také znamenal, že je potřeba věnovat zvýšenou pozornost teologiím a teologům, kteří si pro výklad evangelia pomáhají marxistickým filozofickým slovníkem. Za „jednu z nejpozoruhodnějších událostí současného myšlenkového vření“ Skalický považoval, že v těchto teologiích marxismus „oproštěný od oficiální dogmatiky komunistické strany ... začíná objevovat své styčné body s křesťanstvím“ (Skalický upozorňuje, že Marx nevidí náboženství jen jako výraz bídy člověka, ale i jako protest proti ní).³⁶ Konkrétně se pak intenzivně zabýval takzvanou teologií osvobození (též nazývanou „teologie revoluce“), která vznikala během padesátých a šedesátých let v Latinské Americe jako „interpretace

35 SKALICKÝ, Karel: Pokus o nástin ideové linie Studií. In: *Studie*, č. 132 (6/1990), s. 415. Text nástinu schválila redakční rada Studií v březnu 1979, publikován byl až v roce 1990.

36 TÝŽ: Moltmannova teologie naděje pod lupou. In: *Tamtéž*, č. 34–35 (2–3/1973), s. 276 n.

křesťanské víry podle zkušenosti chudých³⁷ a jejíž některé proudy byly později Vatikánem kvůli „nedostatečně kritickému“ používání marxistických konceptů odmítnuty.³⁸ Skalického zájem vycházel také ze zkušenosti, že v letech 1970 až 1985 působil v Generálním domě školských bratří maristů v Římě jako kaplan studentů, kteří „všichni přicházeli z Latinské Ameriky a všichni byli pro teologii osvobození“.³⁹

Zároveň ale Skalický tvrdil, že jak marxismus, tak teologii osvobození ve svém celku odmítá. Například v dopise Ludku Pachmanovi v souvislosti s biskupskou konferencí Latinské Ameriky v Pueblu psal o „nebezpečí“, že teologie osvobození „bude schválena en bloc“.⁴⁰ V článku o teologii naděje Jürgena Moltmanna z roku 1973 nacházel společný rodokmen marxistického učení s bludnými výhonky křesťanství: „...marxismus je budován na jakémisi základním myšlenkovém půdorysu, který má v jádře společný s křesťanskými herezemi a jímž se tak důstojně řadí do tohoto antikristova růženečku.“⁴¹ A již o několik let dříve ve *Studích* kriticky rozebíral marxistickou filozofii naděje Ernsta Blocha.⁴²

Svou snahu o dialog s marxismem Skalický nezdůvodňoval jen situací v katolické církvi, která koncilními reformami naznačila, že chce překonat rozpory s moderním světem, ale také poměry v československém exilu, kam po srpnové okupaci zamířili i bývalí komunističtí funkcionáři a ocitli se tak na jedné lodi s křesťany, kteří je na odchodu z vlasti předešli. Skalický se domníval, že pouze prolamováním bariér mezi těmito dvěma skupinami lze porazit komunistický režim v Československu, a odmítal „zapšklou protikomunistickou mentalitu za každou cenu: šlo mi o to přispívat ke konvergenci všech sil, které jsou schopné přetvářet komunismus zevnitř mírovou cestou bez prolití krve“.⁴³

Skalický se proto nezdřáhal psát ani do časopisu „československé socialistické opozice“ *Listy*, pokud ho o to požádal jejich šéfredaktor, reformní komunista Jiří Pelikán.⁴⁴ Vztah obou exulantů žijících v Římě přitom nebyl jen pracovní, ale také

37 BERRYMAN, Phillip: *Liberation Theology: Essential Facts about the Revolutionary Movement in Latin America and Beyond*. Philadelphia, Temple University Press 1987, s. 4.

38 RATZINGER, Joseph – BOVONE, Alberto: Instruction on certain aspects of the “Theology of Liberation” [online]. 06.08.1984 [cit. 2014-12-11]. Text byl vydán jako oficiální stanovisko Svaté kongregace pro doktrínu víry, jíž Joseph Ratzinger předsedal. Dostupné z: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19840806_theology-liberation_en.html.

39 Záznam rozhovoru autora s Karlem Skalickým, České Budějovice 23.9.2013 (v osobním archivu autora).

40 Dopis Karla Skalického Ludku Pachmanovi z 11.1.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

41 SKALICKÝ, K.: Moltmannova teologie naděje pod lupou. s. 296.

42 Viz TYŽ: Blochova marxistická filosofie naděje. In: *Tamtéž*, č. 25–27 (1–3/1971), s. 465–488.

43 Záznam rozhovoru autora s Karlem Skalickým, České Budějovice 29.5.2013 (v osobním archivu autora).

44 Jiří Pelikán (1923–1999) byl jedním z čelných představitelů pražského jara v roce 1968. V letech 1963–1968 působil jako ústřední ředitel Československé televize, odkud byl na sovětský nátlak v říjnu 1968 odvolán a poté jmenován radou československého velvyslanectví v Římě. V září 1969 požádal v Itálii o politický azyl. Od roku 1971 začal vydávat dvouměsíčník *Listy* a zapojil se do činnosti Italské socialistické strany, kterou v letech 1979–1989 zastupoval v Evropském parlamentu. (Zdroj: Jiří Pelikán. In: *Listy: Dvouměsíčník pro kulturu*

Karel Skalický (vpravo) s bývalým poslancem Československé strany lidové Bohumírem Bunžou v roce 1982 v Římě (osobní archiv Karla Skalického)

přátelský. Skalický vzpomíná, jak spolu chodili na pizzu a víno poblíž Pelikánova bytu: „A při vínu potom: a kdo je pro tebe ten Ježíš Kristus? A tam se o to začal zajímat. On přestal být komunista a ateista. Nebyl to křesťan, který by se mohl svatořečit, ale on rozhodně nebyl proti nám.“⁴⁵

Stanoviska konzervativních kritiků

Jak již bylo předesláno v úvodu, na rozdíl od Skalického, jenž podporoval koncilní apel na pastorační otevřenost vůči nekatolickým myšlenkovým směrům, jeho kritici naopak vůči těmto proudům zaujímali silně kritickou pozici. Na koncilní reformy pohlíželi v zásadě s nedůvěrou a odmítali snahy o ekumenismus, dialog s nekřesťanskými náboženstvími a sekulárními ideologiemi, především s komunismem. Alexander Tomský s dlouhým odstupem času resumoval protikladné názorové pozice účastníků sporu:

a dialog [online]. 07.03.2014 [cit. 2014-12-11]. Dostupné z: <http://www.listy.cz/pelikan.php?text=život.>

45 Záznam rozhovoru autora s Karlem Skalickým, České Budějovice 29.5.2013 (v osobním archivu autora).

„Skalický dával přednost všemu, co konzervativci nesnášeli, a nejen v teologii. Jeho otevřenost vůči světu byla heterogenní otevřenost vůči kritice církve, čili otevřenost vůči liberálnímu humanismu, který staví na první místo autonomního, v podstatě zbožštělého jedince a s církevním diktátem nesouhlasí z principu. Proto je ten spor tak divoký – ani jedna strana ale nemůže dnešní modernismus a antimodernismus v církvi definovat. Týká se to hlavně: svěcení a postavení žen v církvi, antikoncepce, předmanželského sexu, demokratičnosti v církvi, sekularizace liturgie (posvátna), ale i spásy (*sola ecclesia*), náboženského dialogu a pravdivosti různých věr atd. Je to tendence – nemá definovatelnou hranici. Levice táhne k eklekticismu, pravice k fundamentalismu.“⁴⁶

„Důsledný antikomunismus“ byl podle konzervativců „opravdu nutný“⁴⁷ a Skalického obviňovali z ideologické cenzury, protože ve *Studii* nedával prostor autorům, kteří by chtěli „hlásat, že (marxistický) socialismus je zásadně mylný a vnitřně špatný anebo že není slučitelný s křesťanstvím“.⁴⁸ Prosazovali vlastní představy o tom, jak by měla redakce vybírat články, totiž „omezit vydávání prací býv[alých] komunistů a (neo)marxistů ve *Studii* na minimum“ a zároveň „přednostně publikovat práce našich lidí (tj. katolíků – pozn. autora), i když nejsou tak význační“.⁴⁹

Do centra pozornosti kritiků se dostala i Skalického angažovanost v teologii osvobození a studium jednoho z jejích hlavních představitelů Josepha Comblina. Učení tohoto belgicko-brazílského teologa považovali za heretické a obviňovali jej, že rozlišováním mezi údajně reakční hierarchií a pokrokovým klérem zavádí do katolické církve marxistický koncept třídního boje.⁵⁰ Skalický jakožto „stoupenec“⁵¹ této teologie se proto také v jejich očích stal „heretikem“ a „nevěřcem“.⁵²

Ačkoli kritici odmítali především dialog s marxismem, vyjadřovali se negativně i k osvětenství a období první republiky. Václav Vostřez například vytkl Skalickému, že ve své přednášce zveřejněné ve *Studii* mluvil o „obrozensko-masarykovské“ tradici: takové pojmenování hodnotil jako „příliš za vlasy přitažené“ a soudil, že „je sporné, zda taková tradice v českém národě vůbec existovala“. Osvětenství pak Vostřez na tomtéž místě označil za „mezinárodní spiknutí zla“.⁵³

Nevoli vzbudila i Skalického kladná recenze vzpomínkové knihy *Pláč koruny české*, v níž literární historik Václav Černý odsuzoval jednání některých českých katolíků,

46 Dopis Alexandra Tomského autorovi ze 14.10.2013 (v osobním archivu autora).

47 *Archiv koleje Nepomucenum* (Řím), sl. Bohemicum 26, dopis Stanislava Hofírka redakci *Studii* z 15.4.1982.

48 Dopis Františka Pinďáka Karlu Skalickému z 29.3.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

49 Tamtéž.

50 František Pinďák to tvrdil ve své stati „Jak Joseph Comblin překonal Zjevení“ a v pamfletu „Studie pomlouvají kardinála Tomáška“ z 1. září 1980. Oba texty se nacházejí v osobním archivu Karla Skalického.

51 *Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, otevřený dopis Miroslava Nováka redakci *Studii* z ledna 1983.

52 Anonymní dopis skupiny Omnes unum zaslaný do redakce *Studii* ze srpna 1983 (v osobním archivu Karla Skalického).

53 Dopis Václava Vostřeza Karlu Skalickému z 10.9.1978 (v osobním archivu Karla Skalického).

kteří se v období takzvané druhé republiky dali do služeb autoritářského režimu, eventuálně za protektorátu kolaborovali s nacisty. Skalický na jejich adresu v recenzi napsal: „Šlo zřejmě o katolíky, kteří nepřijali ducha Francouzské revoluce, kteří nepřijali demokracii, a proto nemohli přijmout ani masarykismus. Vím, jak mne jako mladého bohoslovce šokovalo setkání s jedním církevním činitelem, který rozhodně odmítal Masaryka. Ostatně nemáme s takovými katolíky tak trochu potíže ještě dnes, kdy jsme nikoli v letech třicátých, ale sedmdesátých?“⁵⁴

Exiloví zastánci Skalického

Na výše uvedené kritiky zareagovali záhy čeští exulanti, kteří stáli mimo Křesťanskou akademii. V dostupné korespondenci vyjadřovali Skalickému bez výjimky jednoznačnou podporu. Otevřenost *Studií* vůči nekatolickému světu považovali za jednu z hlavních kvalit časopisu a vymezovali se často posměšně vůči „dřevěným hlavám“⁵⁵ konzervativních kritiků.

Spisovatel a překladatel Michal Konůpek z Osla například reagoval velmi výmluvným způsobem na Václava Vostřeze: „Netroufal on by si případně i zakazovat knihy? Ve jménu své víry? Nechtěl by vzít ten job po páteru Koniášovi? (...) Nedovedu si představit, kolik takových jako p. Vostřez ve Vaší církvi je a jakou mají moc se prosazovat. Ale nový Kristův tajemník, lyžař a básník Wojtyla takový, myslím, není.“⁵⁶

Filozof Erazim Kohák zase vysoce ocenil výjimečnost *Studií*: „Od zániku *Křesťanské revue* (tedy od Února)⁵⁷ nebyla křesťanská alternativa zastoupena na naší intelektuální scéně. Křesťané jako by se stáhli ... české myšlení, tu intelektuální práci národa, přenechali skoro zcela socialistům (*Listy*) a liberálům (*Svědectví*). Vašimi *Studiemi* se křesťanství hlásí k slovu jako závažná alternativa. Byla by nekonečná škoda, kdyby se zas stáhlo do církevního ghetta.“⁵⁸

V podobném duchu psal i písničkář Jaroslav Hutka: „Myslím, že (*Studie* – pozn. autora) v naší české tradici jsou první svého druhu. Všechny křesťanské časopisy, které jsem z tohoto a částečně i minulého století poznal, měly tendenci separovat se od života jako od čehosi nečistého a pokoušely se vznést k jakési vizi nadzemských vidin, ale jelikož pod nimi ta reálná zem nebyla, nemohly být ani nadzemské. Očisťovaly se od špinavého pozemského života, a to jen znamenalo, že se odstrčily

54 SKALICKÝ, Karel: Radost nad pláčem. In: *Studie*, č. 57 (3/1978), s. 238.

55 Dopis Václava Bělohradského Karlu Skalickému z 27.4.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

56 *Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 24, dopis Michala Konůpka Karlu Skalickému s datací „Velikonoce 1979“.

57 Erazim Kohák zde má na mysli její „převzetí“ a disciplinování pod šéfredaktorem Josefem Luklem Hromádkou, který zastával kladný postoj ke komunistickému režimu. *Křesťanská revue* vycházela po celou dobu jeho trvání v Československu.

58 Erazim Kohák v dopise Karlu Skalickému z 12.7.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

NEODPOVĚDNÝ DOPIS! (tj. dopis, na nějž netřeba odpovídat)

ERAZIM KOHÁK
dohled jsem si jistě vyhal!

12.7.1979

Milý příteli

udělal jste mi velikou radost dopisem. Přednášku zrovna přepsuji na čisto – soustředil jsem se na vypořádání s dvěma módními západní filosofie, psychoanalýzou a historicismem, z mravního (tj. "renesančně" humanistického) hlediska. Poštu ji Vám a Karlu Hrubému přišli týden v Žetčině a v angličtině – němčina je pro mě příliš obtížná.

Je mi líto, že narážíte na tolik nepochopení. Dr. Belohradský mi už psal, že prý se „rozpoutal boj o Studie“ – je to škoda. Ze Studie jste udělal časopis vysoké úrovně, křesťanský a přitom citlivý. Je ho třeba – zvlášť dnes, že církev nemůže dovolit nic drobného. Boku je třeba složit těm nejlepším, čeho jsme schopni. Omlouvat křesťanství je rovní – a ovšem zvylost! Delším si naděje, že Wejtgla, který na rozdíl od mnoha církevních hodnostářů nepostl šivot v církevním ghetu, to chápe a že lidé jako Vy v něm naleznou oporu. Ano – nedělat z Křesťana hasičku!

Totiz tak: od zániku Křesťanské revue (tedy od úvodu) nebyla křesťanská alternativa zastoupena na naší intelektuální scéně. Křesťané jako by se stáhli do se české myšlenky, tu intelektuální práci národa, přemýšleli skoro zcela ~~domo~~ socialist (listy) a liberální (Svědectví). Vaším Studiem se křesťanství hlásí k slovu jako závažná alternativa. Bylo by nehoučnou škoda, kdyby se zas stáhlo do církevního ghettu.

Tak Vám přeju zdav – Pán Bůh s Vámi!

Srdce
erazim kohák

Jednou z exilových osobností, které ve sporu o Studie vyjádřily svou podporu šéfredaktorovi Karlu Skalickému, byl 12. července 1979 filozof Erazim Kohák (osobní archiv Karla Skalického)

do ústraní, do subjektivního žvanění a psaní etýd na několik původně posvátných a plnohodnotných pojmů.⁵⁹

59 Archiv koleje Nepomucenum, sl. Bohemicum 24, dopis Jaroslava Hutky Karlu Skalickému ze 17.7.1979.

A stejného uznání se Skalickému dostalo od filozofa Václava Bělohradského: „Jsem ... rád jako protestant, jako liberál, jako český intelektuál v exilu, že řídíš *Studie*, protože jen proto v nich najdu místo. V nějakém klerikálním [časopise] bych je jistě nenašel. Zdůrazňuji, že prestiž *Studií* vzrostla, a ne klesla. Jestli ovšem nějakí protimasarykovští katolíci (a existují ještě takové vykopávky) se revue odcizili, tak to znamená, že se odcizili skutečnosti.“⁶⁰

Reakce z Československa

Zprávy o názorové přestřelce mezi redakcí *Studií* a konzervativními katolíky se dostávaly i do Československa. Dochované dopisy, jež odsud přicházely na římskou adresu redakce, jsou nejčastěji anonymní (podepsané například „Lector“, „Jan Příbram“ či skupina s označením „Šestice z Prahy“), některé z nich ale podepsaly známé osobnosti z okruhu disentu jako Václav Benda či Josef Zvěřina. S jedinou výjimkou tyto dopisy vyjadřovaly podporu Skalického liberální linii. Nutno však podotknout, že tento vzorek není reprezentativní a že ve skutečnosti mezi katolickými intelektuály v Československu nepanovala názorová jednotnota.⁶¹

Některým katolíkům žijícím v Československu připadala debata mezi liberály a konzervativci o tom, zda se má katolická církev otevírat modernitě, či ne, velmi vzdálená: „...některé exilové reálie ... vyvolávají v naší katolické exilové obci diferenciaci, již není zde, ve staré vlasti, snadno rozumět. (...) Domníváme se, že ‘pravolevé schéma’, platné na Západě, už není totožné s obdobnými orientačními pomůckami užitečnými doma za železnou oponou.“⁶²

Katolickou obec v Československu podle nich přirozeně spojoval boj o holé přežití tváří v tvář totalitnímu režimu, zatímco spory ohledně podoby ortodoxie se

60 Dopis Václava Bělohradského Karlu Skalickému z 27.4.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

61 Teolog Oto Mádr v roce 1969 podle zprávy StB dělil názorové proudy katolických intelektuálů v Československu na „pravici (Habáň a Veselka), pravicový střed (Šprunk a jeho skupina), levicový střed (Oto Mádr, Mandl, Rudolf) a levici (Frei, Němec, Sokol)“. (ABS, f. I. správa SNB (Hlavní správa rozvědky), reg. č. 45124, zpráva agenta Jaroslava Kunčíka (s krycím jménem Sud) z 27.6.1969. Kněz Jaroslav Kunčík se pohyboval v úzkém vedení Křesťanské akademie v Římě.) Karel Skalický zase mluví o třech tehdejších názorových proudech: liberálním, reprezentovaném např. filozofem Jiřím Němcem, který vycházel z myšlenek francouzského filozofa Pierra Teilharda de Chardin; tomistickém středním proudem, zastoupeném např. filozofem a komeniologem Stanislavem Sousedíkem, filozofem a matematikem Karlem Šprunkem či filozofem a přírodovědcem Josefem Petrem Ondokem, jenž se hlásil k myšlenkám lucemburského benediktinského filozofa Josepha Gredta; a radikálně tomistickém směru, reprezentovaném např. filozofem a právníkem Kazimírem Večerkou, který čerpal z idejí francouzského teologa Reginalda Garrigou-Lagrange. (Záznam rozhovoru autora s Karlem Skalickým, České Budějovice, 27.2.2014, v osobním archivu autora.)

62 *Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, dopis podepsaný anonymní „Šesticí z Prahy“ redakci *Studií* z 26.2.1984. Tato skupina o sobě v dopise píše: „Je nás šest, psychologové, lékaři, sociologové. Pracujeme ve zdravotnictví a v poradenství. Nepovažujeme v současné době za možné zveřejnit svá jména.“

dostávaly na vedlejší kolej: „Uvažte, že pro kruhovou sebeobranu nás, české katolíky doma, mobilizovat zvenku netřeba, činíme tak sami.“⁶³ „Jisté osobní potěšení mi činí fakt, že se nenecháte (alespoň navenek) znervóznit polemickými střety všelijakých ‘konzervativismů’ a ‘progresismů’, protože katolicita čili obecnost je jen jedna.“⁶⁴

Katolíci ve vlasti, jejichž dopisy redakci *Studií* se dochovaly, se cítili jednotní nejen mezi sebou, ale i s dalšími zástupci disentu, kteří spolu s nimi bojovali proti totalitnímu režimu. Tento pocit solidarity vyjadřoval například psychiatr Petr Přihoda, který svůj list podepsal pseudonymem Jan Příbram, pod nímž publikoval v samizdatu: „V poslední době jsem měl zvlášť radost, že nechcete zůstat ve slonovinové věži teoretického přemítání a že jste ochotni sestoupit i k ‘celníkům a publikánům’, tj. že věnujete pozornost i místo zcela aktuálním politickým reáliím současného Československa. Že např. uveřejňujete i autentickou tvorbu činitelů současného zdejšího opozičního hnutí, třebaže u řady z nich je jejich vztah ke křesťanství přinejmenším velmi nejasný. Spatřuji v tom Váš velmi prozíravý čin; je to – řečeno s jistou patetickou nadsázkou – otevření chrámových vrat zástupům.“⁶⁵

Pisatelé z Československa vesměs apelovali na jednotu exilu, obsah *Studií* hodnotili velmi kladně a naopak vytýkali konzervativcům, že celý spor rozdmýchávají. „Mohli bys zařídit, aby sem chodilo více čísel toho časopisu *Studie*? Spousta lidí to žádá,“ důvěrně se obracel na Skalického anonymní pisatel. „Má to tu fantastický ohlas, čte se to v kruzích, kde by to člověk vůbec nečekal. Já být papežem, tak zvýším náklad, protože to je vyloženo nejen ‘nájezd’ na hradby ateistů a exkomunistů (mají ještě nějaké hradby?), ale i na ty ‘evandělky’, kteří si tu obvykle drželi názorovou a ideovou čistotu.“⁶⁶

Pisatel jednoho z dopisů také požadoval shovívavost vůči marxistům: „Zvláště citlivou stránkou tohoto problému je otázka našeho vztahu k reformním komunistům, radikálním socialistům apod. doma i v exilu. Domníváme se, že není ku prospěchu jednostrannost, s níž jsou vydáváni za nepolepšené hříšníky, s nimiž se nediskutuje. Dialog zajisté nevedeme se zlem. Co však s lidmi, kteří se ocitli v jeho moci? Máme snad sehrát jakousi generálku Posledního soudu, v níž se pro naše vlastní zadostiučnění chopíme soudcovské role sami?“⁶⁷

Teolog Josef Zvěřina pak v souvislosti s prosakujícími zvěstmi o finančních problémech *Studií* vyjadřoval obavy z jejich možného zániku: „S bolestí jsme zaslechli zde nečekanou zprávu, že Křesťanská akademie nechce financovat *Studie*. (...) Tento časopis byl nám zde velmi účinnou, ba vynikající pastorační pomocí – a to jak svou úrovní, tak i svou otevřeností. (...) Důvod je údajně ten, že jdou ‘doleva’. Tyhle nálepky jsou ošidné! Jde o pravdu, hledání pravdy.“⁶⁸

63 Tamtéž.

64 Dopis Petra Přihody (podepsaný pseudonymem Jan Příbram) redakci *Studií* z 10.3.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

65 Tamtéž.

66 Anonymní nedatovaný dopis Karlu Skalickému (v osobním archivu Karla Skalického).

67 Archiv koleje *Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, dopis podepsaný anonymní „Šestici z Prahy“ redakci *Studií* z 26.2.1984.

68 Tamtéž, dopis Josefa Zvěřiny redakci *Studií* z 31.1.1984.

Dr. Karel Skalický
vydavatel "Studií"
Řím

Vážený pane doktore,

při své nedávné návštěvě Prahy jsem se setkal s celou řadou
věřících lidí. Při diskusích jsem vždy zjistil, že všichni
znají Vámi vydávané "Studie" a si jich také velmi váží.
Povazuji tento časopis za velmi užitečný a přeji Vám do
další práce mnoho úspěchů.

Nezlobte se že se nepodepiši, dělám to z bezpečnostních
důvodů. Pan opat Opasek Vám potvrdí pravost tohoto dopisu.

Milý Karle,

Nejmenovaná osoba, kterou dobře znám, byla na návštěvě
v Praze v červenci 1980 a hovořila s několika prominentními katolíky,
z nichž někteří podepsali Chartu. Dopis není podepsán především proto,
aby se aspoň za rok cesta mohla opakovat. Protože nejmenovanou osobu
velmi dobře znám a s ní jsem též po návratu déle hovořil, mohu potvrdit
obsah dopisu.

Srdečně pozdravuje a na další sešity Studií se těší

10. srpna 1980

AN

Anastáz Opasek OSB.
opat břevnovský

Břevnovský opat Anastáz Opasek v dopise z 10. srpna 1980 zprostředkoval Karlu Skalickému sdělení z Československa, že římské Studie jsou tam mezi věřícími čteny a chváleny (osobní archiv Karla Skalického)

Pokusy o odstranění Karla Skalického

Cílem konzervativních kritiků zpočátku bylo, aby se koncepce časopisu změnila v souladu s jejich ideovými představami. Karel Skalický jim nejprve odpověděl tím, že oficiálně sepsal svou redakční koncepci: „Pod tíhou ... kritik, avšak povzbuzen i četnými uznáními, jsem byl nucen formulovat svou představu o ideové linii *Studií*. To jsem učinil v druhé polovině února 1979, kdy jsem napsal 'Nástin ideové linie *Studií*'. Ten jsem předložil širší redakční radě *Studií* na schůzi, která se konala v Nepomucenu 4. března 1979. Redakční rada vyjádřila souhlas...“⁶⁹

69 SKALICKÝ, Karel: Slovo na rozloučenou s našimi čtenáři. In: *Studie*, č. 132 (6/1990), s. 407.

Skalický v tomto nástinu obhajoval otevřenost časopisu vůči současnému světu, která podle něj vyplývala z toho, že „poslední a nejvyšší zřetel, jímž se má řídit linie *Studií*, je pastorální“. Pastoraci si přitom nepředstavoval pouze jako „bdění nad čistotou nauky, ale spíše [jako] ono prozíravé vedení lidu Božího dějinami s neustálým zřetelem na Boží království“. Jinými slovy, „*loci theologici* nejsou jen Písmo a Tradice, ale ... teologickým ‘místem’ musí být i naše *přítomná* situace, v níž žijeme a kterou žijeme“.⁷⁰ Takto pojatá pastorece, uváděl Skalický, vycházela ze závěrů Druhého vatikánského koncilu.

Studie měly podle Skalického sloužit k osvobození národa od totalitního režimu, k čemuž bylo zapotřebí „především *konvergence* všech sil, všech ideově-politických orientací“. Proto časopis „musí nabourávat tu mentalitu, podle níž – abych citoval volně z jednoho dopisu – ‘exil je dokonale rozčleněn, bývalí komunisté vyvíjejí sice velkou politickou aktivitu, ale v čsl. exilu tvoří izolovanou skupinu, protože slušní a vzdělaní lidé jsou soustředěni v SVU (Společnosti pro vědy a umění – pozn. autora), případně Křesťanské akademii““. Stránky *Studií* proto byly otevřeny i autorům marxistického založení. Načtení z ideologické cenzury Skalický oponoval argumentem, že „pokud je splněn požadavek kompetence autora, neexistuje princip, který by vylučoval toho, kde sám se nevylučuje. Nemůžeme se dopouštět systematické diskriminace, kterou pak ospravedlníme tím, že ji povýšíme na nějaký princip. Kdo je ochoten se svými příspěvky začlenit do ideové linie *Studií* ve shora nastíněném smyslu, je vítán.“⁷¹ Takové stanovisko ovšem implikovalo, že na stránkách *Studií* není vítán ten, kdo nepřijímá pastorální otevřenost vůči současnému světu – tedy ten, kdo by chtěl kritizovat otevřenost jako takovou.

Konzervativní kritici po publikaci programového nástinu z pera Karla Skalického v roce 1979 neutichli a dál se stejnými obviněními bojovali proti autorovi, tentokrát již s cílem odstranit ho z čela redakce. Ve svých projevech se přitom nezdráhali občas uchýlit ke značně ostrému tónu a nepodloženým výrokům. František Pindák například v dopise Skalickému položil řečnickou otázku: „Jak si mohl ... militantní liberál, sociolog Bělohradský, hlásící se k M. Friedmanovi a F. Hayekovi ... pošetile představovat, že by se mu otevřely stránky *Studií*?“⁷² Sám Bělohradský toto tvrzení po měsíci dementoval, s tím že se „nepovažuje za nevydáváného autora ve *Studiích*; naopak, nikdy jsem neměl žádné potíže publikovat mé studie v tomto časopise.“⁷³

Pindák také redakci *Studií* obviňoval, že vede kampaň proti kardinálovi Františku Tomáškovi: „V každém čísle *Studií* od č. 65 (září–říjen 1979) najdeme ... hrubé útoky ve filozoficky se tvářících člancích i dokumentech, v nichž je šmahem odsuzována celá církevní hierarchie u nás, a pan kardinál je tak kladen na stejnou úroveň jako

70 TÝŽ: Pokus o nástin ideové linie *Studií*. In: *Tamtéž*, s. 410 (viz pozn. 34).

71 *Tamtéž*, s. 414.

72 Dopis Františka Pindáka Karlu Skalickému z 29.3.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

73 Dopis Václava Bělohradského Karlu Skalickému z 27.4.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

neblaze proslulý biskup Vrana⁷⁴ z Olomouce.“⁷⁵ I přesto však Tomášek v jednom z dopisů Skalickému poděkoval za půjčení výtisku *Studií* a dodal, že „je to opravdu živé svědectví pro Krista s oslovením dnešního člověka“.⁷⁶

Střety se odehrávaly také na sympoziích Křesťanské akademie, kde se konzervativní kritici snažili přesvědčit členskou základnu, aby ve volbách redakci *Studií* obměnila. Nejenenergičtější zde vedle Pindáka⁷⁷ vznášel své požadavky Miroslav Novák. Skalický si v dopise předsedovi Křesťanské akademie Karlu Schwarzenbergovi například stěžoval, že sympozia v září 1980 „bylo nakonec zneužito k provokaci proti mně. Tak alespoň pochopil vystoupení Miroslava Nováka Otec Ovečka, když řečníka přerušil a vyzval ho, aby se držel námětu a mně se přede všemi omluvil.“⁷⁸

Předvolební agitace kritiků byly posilovány i anonymními dopisy, „rozesílanými na české kněze v zahraničí, tu podepsané jakýmsi fantomatickým sdružením ‘Nová cesta’, tu zase ‘Omnes unum’, ale vždycky se požadovalo: ‘Zvedněte i Vy svůj hlas proti dr. Skalickému, žádejte jeho odchod z funkce’ nebo ‘Postavme se kategoricky proti progresisticko-komunistické linii *Studií*’ a tak podobně“.⁷⁹ Anonymní „Katolická skupina Anima una“ ve svém dopise rozeslaném před volbami vedení *Studií* v roce 1983 navrhovala do čela časopisu Jaroslava Polce, Josefa Benáčka a Miroslava Nováka.⁸⁰

Oficiálním kritikům ani anonymním sdružením se však členy Křesťanské akademie přesvědčit nepodařilo. Skalický byl totiž na každoročních sjezdech této instituce v letech 1980 až 1983 vždy potvrzen ve funkci hlavního redaktora. Výsledky hlasování ukazují, že i přes ostrý a naléhavý tón kritik stála Křesťanská akademie výrazně na straně Skalického – v roce 1980 ho v netradičním tajném hlasování⁸¹

74 Josef Vrana (1905–1987) byl titulární biskup a apoštolský administrátor olomoucké arcidiecéze, kterého papež Pavel VI. jmenoval do funkce v roce 1973 jako ústupek československé vládě v nerealistickém očekávání konstruktivnější církevní politiky z její strany. Vrana nechalvalně proslul svou vstřícností ke komunistickému režimu a angažovaností v kolaborantském hnutí katolických duchovních *Pacem in terris*.

75 PINDÁK, F.: Studie pomlouvají kardinála Tomáška (viz pozn. 50). Text je datován 1.9.1980.

76 Nedatovaný dopis Františka kardinála Tomáška Karlu Skalickému (v osobním archivu Karla Skalického).

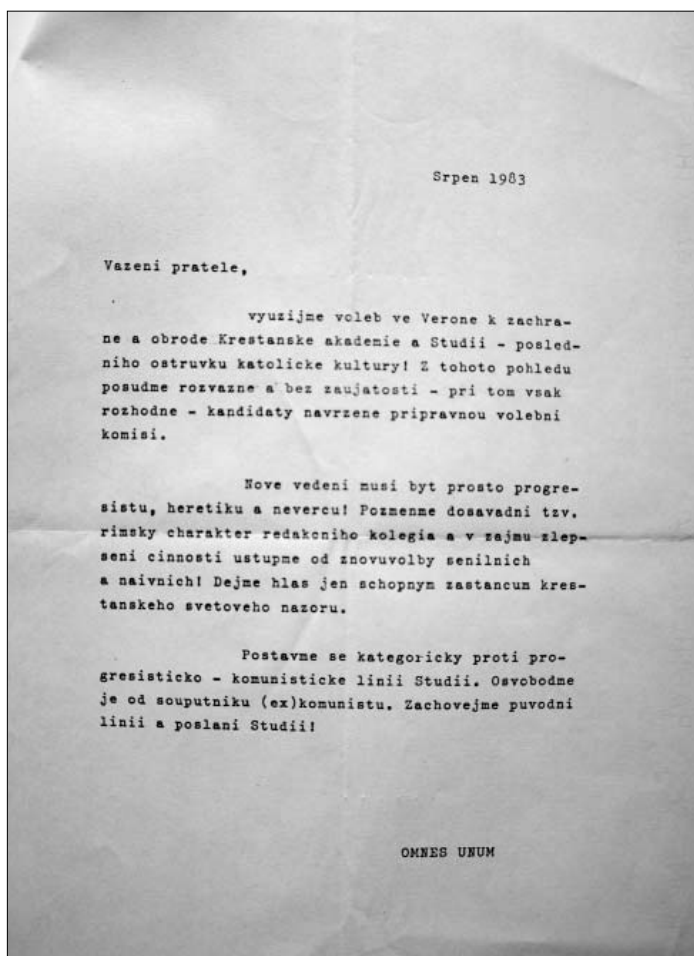
77 V zápise ze zasedání Křesťanské akademie, které se konalo ve dnech 4. a 5. září 1980 v Brixenu, je František Pindák označen jako „mluvčí stížností“ (viz *Archiv poutního domu Velehrad*, zápisy ze zasedání Křesťanské akademie).

78 Dopis Karla Skalického Karlu Schwarzenbergovi z 6.11.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

79 SKALICKÝ, K.: Slovo na rozloučenou s našimi čtenáři, s. 407 (viz pozn. 69). Zmíněné anonymní dopisy jsou uloženy v archivech v Nepomucenu, v poutním domě Velehrad a v osobním archivu Karla Skalického.

80 *Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, dopis „Katolické skupiny Anima una“ redakci *Studií* z dubna 1983.

81 Skalický tento postup ostře kritizoval v dopise předsedovi Křesťanské akademie Karlu Schwarzenbergovi: „Jistě si pamatujete, že o všech funkcionářích KA se hlasovalo veřejně pouhým zvednutím ruky, zatímco o mně, a jen o mně, se hlasovalo tajně. A nikdo, naprosto nikdo, se mě nezeptal, zda s takovým postupem souhlasím. Tím jsem byl postaven do situace, kdy ti, kdo mi nebyli příznivě nakloněni, mohli hlasovat o mně tajně, zatímco já jsem

Skupina konzervativních kritiků Studií podepsaná jako sdružení Omnes unum v srpnu 1983 vyzývala členy Křestanské akademie, aby se ve volbách nového vedení zbavili „senilních a naivních“ a dali hlas jen opravdovým „zastáncům křestanského světového názoru“ (osobní archiv Karla Skalického)

musel o nich hlasovat veřejně. Myslíte, že tohle je správné? Jak to definovat? Snad nespravedlnost? Ne, Jasnosti. To je diskriminace.“ (Dopis Karla Skalického Karlu Schwarzenbergovi z 6.11.1980, v osobním archivu Karla Skalického.)

znovuzvolila hlavním redaktorem *Studií* v poměru dvacet hlasů ku sedmi, a podobně tomu bylo i v dalších letech.⁸²

Ke zřejmě nejzávažnějšímu počínu se kritici odhodlali na jaře 1980: tehdy se obrátili přímo na papeže Jana Pavla II. dopisem, ve kterém Skalického obviňovali z hereze. Dostupná je zatím pouze odpověď neznámému autorovi tohoto udání,⁸³ kterou koncipoval biskup pro Čechy žijící v exilu Jaroslav Škarvada. Vyplývá z ní, že toto obvinění bylo zdůvodněno údajnou filomarxistickou orientací šéfredaktora *Studií*, jeho kritikou Svatého Otce a ideovou spřízněností s kolaborantským kněžským hnutím *Pacem in terris* v Československu. Škarvada ve své odpovědi neskrýval před autorem udání rozčarování: „Byl jsem z Vašeho dopisu velmi smutný a trvalo mi pár dnů, než jsem to jaksi strávil. (...) Zdálo se mi to nějak podle modelu soudruhů. Když nemohu převládnout argumenty anebo hlasováním, tak protivníka fyzicky eliminuji: udám ho.“⁸⁴

Příkrost konzervativních kritik vůči Skalickému a jeho linii vnímal negativně i Karel Vrána, zastávající tehdy funkci rektora římské koleje *Nepomucenum*, který se ale zároveň snažil najít jejich vedlejší pozitivní efekt: „Plodné kritice běží předně o věcné poukázání na skutečné nedostatky. Varuje se proto osobních útoků a nepoužívá pravdu jako obušek. Jsem přesvědčen, že nynější a dosavadní kritické hlasy nezůstaly bez povšimnutí a že přes všechnu svou živelnost a drsnost přispěly k tomu, že redakce upřesnila svou ideovou linii.“⁸⁵

Konzervativní katolíci si po těchto neúspěších v roce 1983 založili revui *Rozmluvy* (pod heslem „rozmlouvat, nikoli diskutovat“),⁸⁶ kterou do roku 1987 vydával a redigoval v Londýně Alexander Tomský. Sám k tomu o více než tři desetiletí později uvedl: „Preisner mě ... přesvědčil, že chybí časopis pro *suo domo*, důsledně antikomunistický, konzervativní, katolicky ortodoxní, a nikoli heterodoxní, ekumenický, či dokonce podléhající chiméře dialogu s marxisty nebo teologii osvobození jako římské *Studie*.“⁸⁷

Liberální katolíci *Rozmluvy* považovali za „vzdoročasopis“ vůči *Studiím*, o čemž svědčí například negativní reakce na jeho první číslo od Josefa Zvěřiny.⁸⁸ Za pravdu

82 V roce 1983 v poměru třicet dva ku sedmi, v roce 1986 v poměru dvacet ku čtyřem (*Archiv poutního domu Velehrad*, zápisy ze zasedání Křesťanské akademie).

83 Samotný dopis se s velkou pravděpodobností nachází ve Vatikánském tajném archivu.

84 Dopis biskupa Jaroslava Škarvady neznámému adresátovi, který zaslal papeži stížnost na Karla Skalického, datováno „na Bílou sobotu“ 1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

85 *Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, nedatované „Stanovisko ke *Studiím*“ Karla Vrány.

86 TOMSKÝ, Alexander: Rio Preisner – svědek katastrofy a prorok zhroutení Západu. In: *Kontexty*, roč. 8, č. 1 (2016), s. 56.

87 Tamtéž, s. 55.

88 V lednu 1984 to Zvěřina komentoval v dopise redakci *Studií* následujícími slovy: „Viděl jsem první číslo *Rozmluv*. Bojím se, že jsou papežštější než papež a že nás zase vrací o mnoho let zpět. Už jsme byli rádi, že tento druh katolicismu po II. vatikánském koncilu vymizel. Bojím se, že se vrací.“ (*Archiv koleje Nepomucenum*, sl. Bohemicum 26, dopis Josefa Zvěřiny redakci *Studií* z 31.1.1984.)

Na sympoziu Nepomucena v Římě 18. června 1982 přednáší rektor koleje Karel Vrána, jemuž naslouchají (zleva) šéfredaktor Studií Karel Skalický, Otakar Navrátil, novinář Jiří Lederer a germanista a filozof Rio Preisner (osobní archiv Karla Skalického)

jim dával už samotný úvodník prvního čísla *Rozmluv*, nazvaný příznačně „Z druhé strany“, v němž se Tomský vůči nim vymezil: „Dávno integrování v život Západu, a přitom úporně střežící svoji varovnou ‘východoevropskou zkušenost’, můžeme právě my podat svědectví o zápasu nynějšího papeže (Jana Pavla II. – pozn. autora) s gnostickými interpretátory Koncilu. Jak podivuhodně povědomí jsou nám liberální katolíci, kteří chápou Druhý vatikánský koncil obdobně, jako komunisté chápou sjezd Strany. A tak je poslední koncil pokaždé vyzdvížen v absolutum, jímž se negují všechny ostatní. (...) Přes názorové rozdíly v redakci tohoto katolického časopisu spojuje její členy politické přesvědčení, že křesťanství je slučitelné s konzervativně chápaným politickým liberalismem. Liberalismus, zbavený svého dávného antiklerikalismu, pragmatický liberalismus, jenž sám sebe nepovýšil na ideologii, totiž chrání svobodu jedince a trhu, aniž by křesťany omezoval volně působit.“⁸⁹

O něco dále Tomský hovořil o situaci v Československu, přičemž kritizoval Václava Havla a jeho liberální pojetí humanismu: „...i zde si ti nejbystřejší povšimli, že humanitní ideály, které nahradily víru v Boha (Václav Havel), stojí právě svým antropocentrismem na pozadí národní tragédie. Formulováno ostřeji: což netkví takovýto humanismus svými kořeny, podobně jako socialismus každé provenience,

89 TOMSKÝ, Alexandr: Z druhé strany. In: *Rozmluvy*, roč. 1, č. 1 (1983), s. 3.

ve víře, že lidský svět lze beze zbytku organizovat, sjednocovat, řídit? Nepochybně lze, ale s tragickými důsledky.“⁹⁰

Skalický versus Jaroslav Václav Polc

Měl boj o *Studie* ještě jinou rovinu než jen čistě ideologickou? Karel Skalický tvrdil, že ačkoli vedl časopis již od roku 1966 a od té doby „se tu tam ve *Studiích* objevil nějaký ten kvazimarxista“, začaly první kritiky pršet až „od roku 1977, kdy *Studie* prolomily bariéru mezi exilem a domovem, začaly uveřejňovat i příspěvky z domova, otevřely se Chartě a disentu a začaly mít doma ohlas. V tom okamžiku nastal kravál.“⁹¹ Domníval se proto, že celý spor mohl vyprovokovat prostřednictvím rozvědky pražský režim, který se ve stejné době – jak již o tom byla řeč – snažil redakci *Studií* zdiskreditovat v několika propagandistických kampaních. Tuto svou domněnku rozvíjel v emotivním dopisu Luďku Pachmanovi v září 1980: „Nevím ... s jakým svědomím někteří o mně prohlašují, že jsem neomarxista. Evidentní (nebo též sprostá!) pomluva, a přinejmenším intelektuální nepoctivost. Někteří lidé však pracují, jak tak vidím, lží, pomluvou a provokací. *Studie* jsou dnes pražskému režimu nepohodlné. Jde o to, jak mě z jejich redakce odstranit. Rozšíří se pomluvy, že Skalický je neomarxista, a budeme ho provokovat, aby se někde uřek, a pak ho chytmem za slovo a znemožníme ho. Výsledek? On zmizí z redakce *Studií* a *Studie* se tím ‘znormalizují’ a nebudou pražské pány rušit.“⁹²

Takovouto možnost, že by některý z konzervativních kritiků útočil na Skalického na zadání pražské rozvědky, lze však dnes na základě dochovaných dokumentů v Archivu bezpečnostních složek téměř s jistotou vyloučit. Jaroslav Václav Polc jako jeden z hlavních oponentů Skalického, který by v této souvislosti jako jediný připadal do úvahy, protože se v šedesátých letech nějaký čas scházel s československým rozvědkářem v Římě, udržoval podle dostupných archivních dokumentů tento kontakt pouze do roku 1966.⁹³ Z každoročního plánování rezidentury rozvědky v Římě v rámci „aktivního opatření“ nazvaného „Vládce“ v letech 1974 až 1982 lze sice vyčíst, že „Vatikán společně s ideodiverzními centry čs. kněžské

90 Tamtéž.

91 Dopis Karla Skalického Luďku Pachmanovi z 25.9.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

92 Tamtéž.

93 Zpráva StB z 20. října 1967 uvádí: „POLC byl rozpracováván jako příslušník kněžské emigrace (nepřímo). Styk s ním navázal pracovník římské rezidentury s. Ráliš 29. 10. 1963 a rozpracovával jej do 14. 11. 1966, kdy se s ním naposledy setkal. Celkem s ním bylo uskutečněno asi 20 schůzek, výdaje činily 2000,- LIT (italských lir – pozn. autora). Během rozpracování se ukázalo, že Polcovy rozvědné možnosti jsou omezené a že jako osoba je nevhodný k rozpracování, proto byl další styk s ním přerušen.“ (ABS, f. I. správa SNB (Hlavní správa rozvědky), reg. č. 10442, zpráva StB v rámci tzv. aktivního opatření „Vládce“ z 20.10.1967.) Dochované archivní materiály v ABS na Miroslava Nováka a Františka Pindáka o jejich eventuální spolupráci s StB vůbec nemluví a ani k ní nepřímo nepoukazují. Složka vedená StB na Karla Skalického byla zničena.

emigrace⁹⁴ je jedním z prioritních objektů zdejšího odboru“, avšak v konkrétních opatřeních není časopis *Studie* ani Karel Skalický zmiňován. Rozvědka zde pouze obecně stanovuje, že chce „diferencovaným přístupem k čs. nepřátelské emigraci vytvářet rozpory, vzájemnou nevraživost a vnášet pocity nejistoty“, „prohlubovat rozpory mezi českou a slovenskou kněžskou emigrací“ či „zhodnocovat časopisy a různé pamflety vydávané emigrací“.⁹⁵

Hlavní příčinu konzervativní kritiky je zapotřebí skutečně spatřovat ve vstupu časopisu na pole politické publicistiky po roce 1977. I když se *Studie* věnovaly sekulárnímu myšlení již dříve (například dvojčíslo 34–35 z roku 1973 obsáhle pojednávalo o vztahu katolické církve a socialistického hnutí), teprve po roce 1977 začaly Skalického názory přitahovat více pozornosti a u některých katolíků zároveň budit odpor. Po letech to vysvětloval Alexander Tomský: „Věřící, zvláště v exilu, nemají společný zájem – mají jen ideologii svého chápání církve. Skalický svým přívětivým, přátelským postojem vůči teologii osvobození, teologii naděje a protestantismu a široko rozkročeného agiornamenta byl pro konzervativní kritiky heretikem ortodoxie, tak jako Halík tady (tj. dnes v ČR – pozn. autora). Bojovníky za čistou linii strany zajímá jen čistá linie, to platí pro všechna dogmatická náboženství, i ta humanistická, viz Lenin v Curychu. Heretik (menševik) ohrožuje čistotu církve.“⁹⁶

Podobně jako většina ideových sporů měl ale i boj o *Studie* osobní rovinu. Abychom v tomto ohledu odkryli nejpravděpodobnější scénář, musíme se spolehnout na ústní svědectví doposud žijících aktérů sporu. Je třeba se přesunout do koleje Nepomucenum, která byla jedním z hlavních emigrantských center na Západě, a proto se o tamní dění zajímal československý komunistický režim. Za pomoci agentů Státní bezpečnosti, kteří v Římě buďto oficiálně operovali jako pracovníci zdejšího československého zastupitelství, nebo byli dokonce jako kněží vysláni do Nepomucena, se snažil infiltrovat exil, získat o něm informace a co nejvíce paralyzovat jeho činnost. Jedním ze způsobů, jak toho dosáhnout, bylo přimět k různým formám spolupráce kněží, kteří toužili vycestovat do Československa a setkat se tam s příbuznými. Když se pak obraceli se žádostí o vízum na československé velvyslanectví, rozvědka z nich zpravidla chtěla „vytřískat materiál“, jak to formuloval bývalý člen redakční rady *Studií* Josef Koláček. Z těchto důvodů pak byli takoví kněží podle něj automaticky podezřelí: „Tam třeba nemuselo být vůbec nic, ale my už jsme jim nevěřili, že by byli úplně bezpeční k tomu, co se tady konalo.“⁹⁷

Mezi kněžími, kteří kvůli touze vidět své rodiny v různé míře spolupracovali s rozvědkou (aniž by ovšem vstoupili do jejích služeb jako agenti), byli i Karel Vrána či

94 Těmito centry podle rozvědky bylo „středisko HNILICI (slovenský kněz v exilu Pavol Hnilica – pozn. autora), SÚCM (Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoděje v Římě – pozn. autora), VELEHRAD, Křesťanská akademie, české a slovenské oddělení vatikánského rozhlasu“. (Tamtéž, Plán práce rozvědky na rok 1980 v rámci tzv. aktivního opatření „Vládec“).

95 Tamtéž.

96 Dopis Alexandra Tomského autorovi z 11.10.2013 (v osobním archivu autora).

97 Záznam rozhovoru autora s Josefem Koláčkem, Řím, 12.11.2013 (v osobním archivu autora).

Vladimír Boublík.⁹⁸ A jak už o tom byla řeč, patřil k nim i Jaroslav Václav Polc, s nímž rozvědka vešla do kontaktu v šedesátých letech. Řadil se mezi nejvýznamnější osobnosti římského exilu: od roku 1963 působil jako ředitel knihovny na Lateránské univerzitě, od roku 1968 řídil náboženskou ediční řadu Křesťanské akademie a měl zájem se podílet i na redakční práci ve *Studiích*. Skalický a jeho kolegové ho však podle Koláčka pro nedůvěryhodnost údajně obcházel: „On chtěl ... navštěvovat Prahu ... a to okamžitě ho uvedlo do světla, že se mu moc nedůvěřovalo ... takže zůstal na kraji a pak to těžce nesl a odsud pak pramenily námitky a kritiky jiného řádu.“⁹⁹ Příčinou konfliktu byla zajisté také dlouhodobá osobní nevraživost mezi Skalickým a Polcem, o které se v rozhovorech zmiňuje sám Skalický; další z exulantů, jezuita Richard Čemus přímo konstatoval, že Polc Skalického „nenáviděl“.¹⁰⁰

Jak Skalický, tak Koláček v každém případě označují Polce za důležitou postavu v pozadí boje o *Studie*. Takto Skalický vzpomíná, jak nastal jejich první konflikt: „Jednou ... jsme s Polcem jeli na sever Itálie a Polc se mě ptal, čím se zabývám, a já jsem mu řekl, zabývám se Josephem Comblinem. Tak on se ještě vyptával a za nějaký čas jsem od Franty Pindáka dostal studii o Josephe Comblinovi, že to je heretik atd. Mně bylo hned jasné, že to nenapsal ekonomista Franta Pindák, ale že to napsal Jaroslav Polc.“¹⁰¹

Bez ohledu na tento výklad byla studie „Jak Joseph Comblin překonal Zjevení“, pod kterou je jako autor uveden František Pindák, skutečně napsána a zaslána Skalickému v červnu 1977 jako koreferát do sborníku k brixenskému sympoziu

Hlavní protagonisté pozdějšího sporu o Studie Jaroslav Václav Polc (vlevo) a Karel Skalický (vpravo). Uprostřed světově uznávaný byzantolog František Dvorník. Assisi, 23. května 1968 (osobní archiv Karla Skalického)

98 Jejich složky se nacházejí v ABS. Kněz Vladimír Boublík dostal krycí jméno „Detva“, Karel Vrána pak krycí jméno „Vikář“.

99 Záznam rozhovoru autora s Josefem Koláčkem, Řím, 12.11.2013 (v osobním archivu autora).

100 Záznam rozhovoru autora s Richardem Čemusem, Řím, 20.5.2015 (v osobním archivu autora).

101 Záznam rozhovoru autora s Karlem Skalickým, České Budějovice, 23.9.2013 (v osobním archivu autora).

NOVAK

Lausanne 10.4.79

Milý Karle,

dozvedel jsem se po mém odjezdu z Frankenu, že bude pod Tvým vedením pořádáno sympozium o humanismu. Problémy humanismu se zabývam a předpokládám tedy, že Ty, který tak zdurazňuješ "otevřenost" (bohužel jenom vůči marxistům), nebudeš mít nic proti tomu, abych na tom sympoziu vystoupil s referátem.

Čovoluji si Te jen informovat, pokud to nevis, že mými obory jsou sociologie a filosofie, že jsem sociologii na filosofické fakultě pražské Karlovy university zakončil licenci; to jen proto, že mám dojem, že vůči mě nějak příliš zdurazňuješ autoritu (jako prof. Wetter) a zapomináš, že pokud do něčeho mluvím, tak do toho, k čemu mám kvalifikaci. Tvé naprosto prezírávé chování vůči mě (např. když jsi odmítl vůbec si se mnou sednout ~~sednout~~ na chvíli a kriticky si rozbrat Wetterovu stat a mé kritické připomínky vůči ní) je nejen z mravního hlediska nevhodné, ale zároveň nemá žádný věcný podklad. Uprímne receno : filosof, sociolog nebo ekonom mají lepší kvalifikaci mluvit třeba o marxismu než teolog. A pokud k němu zmluví o otázkách sociálně-politických, měl by si dávat pozor a být opatrný, jak zdurazňuje rada církevních dokumentů.

to jsou jen samozřejmé konstatace, žádné "poučování". Říká jsem jen proto, že mě k tomu svým postojem vůči mně nutíš.

Informuji Te tedy včas o mé ochotě a zájmu vystoupit aktivně s referátem na sympoziu o humanismu (tedy nejen jako "černostitník"). Očekávám tedy, že to zaregistruješ a umístíš mě do programu a že mi včas pošleš nutné informace o místě a přesné době konání atd. sympozia.

Předpokládám, že když jsi zaujal takový neospravedlnitelný postoj vůči mému písemnému příspěvku (i když se jednalo jen o dopis, nikoli stat : Pavel Tigrid ve Svědectví otiskuje i ty dopisy, v nichž je přímo kritizován; to Ty hált nedokážeš), zachováš se nyní lépe. Anebo chceš znovu ukázat, že jsi "otevřený" jen vůči exkomunistům a spol. a nikoli vůči křesťanům (nerkuli vůči katolíkům!)?

Preji Ti hezké velikonoce a očekávám Tvou brzkou odpověď.

S upřímným pozdravem

Miroslav Novák, 84B Av. de Béthusy, 1012 Lausanne, Suisse.

Dopisy, které si spolu v dubnu a květnu 1979 vyměnili sociolog Miroslav Novák a Karel Skalický, odrážejí ideové spory mezi liberální orientací Křesťanské akademie a Studií a jejich konzervativními kritiky (osobní archiv Karla Skalického)

Řím, 20. května 1979

Nazdar Mirku,

Tvůj dopis datovaný 10. 4. 1979 jsem obdržel 18. 5. 1979. Šel tedy ze Švýcarska do Itálie přes měsíc. To by se přece pěšky udělalo dřív, není-liž pravda? Přičítám to zázrakům moderního poštovníctví, zvláště italského.

Děkuji za nabídku k spolupráci. Bude-li se něco takového konat a budu-li mít já nějaký vliv na to, v jakých rozměrech a s kým to konat, tedy budu mít na zřeteli Tvou nabídku. Osobní kvalifikaci k tomu mi nebylo nutné zdůrazňovat. Ta se projevuje i bez titulů a absolvovaných kursů. Doufám, že se nám podaří spáchat něco k obecnému blahu lidstva, které by nám za to, troufám si říci, mělo ~~upřesňovat~~ vystrčit alespoň lidovou veselici se škubánky a kyselkou.

Pokud jde o Tvé kritické připomínky k mé upřilíšené otevřenosti vůči marxistům, tedy Tě mohu ujistit, že se počínám učit z duše, si proti viti marxisty a exkomunisty a srdečně si zalibovatí v křesťanech víbec a v katolících zvláště, v čemž snad a i dělám nějaké pokroky, netoliko ovšem vinou mou, ale i vinou těch katolíků, neboť ti dobří hoši mi to usnadňují seč jsou. Počítám, že brzy se mnou budou všichni přátelé, příznivci, zastánci a strážci bezpečnosti a pořádku na obou stranách hrubě spokojeni.

Pokud jde o prof. Wettera, tedy přiznávám, že jsem se mýlil: konečně, mohl jsem se, hlupák, hned dovědět, že když jde o jezovitu, že tam bude někde za tím vším nějaká čertova léčka. Pozdě bych ho pit Chybama se člověk učí. Proto pilně připravuji do ~~tsáku~~ Tvou stat, kde chybí čárky, háčky a kroužky, kteréžto znaky přidělávati je je na z mých nejoblíbenějších zábav. Ukdlidnuji si tím nery a povznášim ducha. Ale i jinak je to náramné povyražení. Mám v umyslu pohrývat si s tím ve volných chvílích, kterých je bohužel poskrovnu, takže nemohu než citovat lidové přísloví: dočkej času jako husa klusu. Že pak jsem v tom Frankenu ten večer nechtěl diskutovat o této záležitosti, to mě dnes hněte. Jsem totiž notorický pytel, pardon, pitel vína, a tenkrát jsem měl zrovna rozpitou flásku, a tak jsem chvátal ji dopít, což jsem i učinil, ke konci už s obveseleným srdcem (srovnej slova Žalmu: creavit Dominus vinum ut letificet cor humanis). Chápeš že v tomto kontextu jsem nebyl právě dobře naladěný k učeným hádáním, což ovšem není omluva.

Jinak mohu ujistit Tvou starostlivost, že se těším celkem dobrému zdraví, alespoň si to myslím, neboť, jak známo, zdraví lidé vpravd neexistují, nýbrž jen lidé, kteří si myslí, že jsou zdraví, a proč s přáním, aby sis to myslel i Ty Ti posílám soudružské ~~pozdravení~~ pozravení: Zdar Bůh a křesťansky se s Těbou rozžehnávám: čest práci Tvůj

Křesťanské akademie z roku 1976.¹⁰² Belgicko-brazílského teologa osvobození zde Pindák (respektive Polc) mimo jiné kritizoval za „útěk od Boha“, „falzifikaci a odmítnutí Zjevení jako zdroje teologie“, „převzetí marxistické sociologické metody a filozofie“. Skalický považoval tuto kritiku za zkreslující, a proto k ní napsal komentář, který odeslal Pindákovi, s tím že jeho koreferát otiskne pouze s tímto

102 Kopie této studie je zachována v osobním archivu Karla Skalického.

svým dodatečným komentářem.¹⁰³ Ani jedno, ani druhé nakonec (stejně jako další koreferáty) do sborníku ale kvůli nedostatku místa nebylo zařazeno.¹⁰⁴

Pokud přijmeme hypotézu, že autorem textu byl opravdu Polc, proč ho potom Pindák podepsal svým jménem? Skalický měl podle svých slov s Pindákem dobré vztahy, a proto si plamennost kritik tohoto exulanta, sídlícího v Nizozemí, vysvětloval Polcovou intrikou: „Zde v Římě za mými zády (do ksichtu nikdy!) pracuje Polc, seč je, stejně celá ta záležitost s Comblinem je jeho machinace, na kterou Franta skočil. Oni se dávají do holportu a poštvávají lidi proti mně, což je věc celkem doložená.“¹⁰⁵ Na jiném místě to pak komentoval: „Jestliže ... Pindák prosazuje do redakce *Studii* Polce, je jasné, že chce mít ze *Studii* Český časopis historický. Budiž jasno, nemluvím o jeho subjektivních pohnutkách, ale jen o tom, kam to objektivně tlačí.“¹⁰⁶

Motivy druhého nejhlasitějšího kritika linie *Studii*, politologa Miroslava Nováka pak mohly vedle ideových neshod spočívat mimo jiné v tom, že mu Skalický odmítl vydat jeho článek „Evangelizace a marxismus“.¹⁰⁷ Tehdy devětadvacetiletý Novák si kvůli tomu soukromě stěžoval na Skalického například Luďku Pachmanovi.¹⁰⁸ Sám Novák se pak neúspěšně pokusil v roce 1983 kandidovat do redakce *Studii*. Své pohnutky bojovat veřejně proti Skalickému vysvětluje dnes tak, že by mu bývalo „nevadilo Skalického osobní stanovisko, i když v některých ohledech bylo dost zvláštní – např. jeho podpora tzv. teologie revoluční praxe – kdyby vedle toho tolerantně uveřejňoval i jiné názory než ty, které on sám prosazoval. V tom byl problém. Proto vznikaly nové časopisy, např. *Nové obzory* nebo *Rozmluvy*, aby tam mohlo vycházet to, co Skalický neuveřejňoval ve *Studiích*. Mně naproti tomu nebylo nijak na obtíž, že např. ve *Svědectví* nebo v *Proměnách* vycházely také občas statě, s nimiž jsem nesouhlasil, protože tam vedle toho byly publikovány i jinak orientované statě, takže to bylo v pořádku.“¹⁰⁹

103 Dopis Karla Skalického Františku Pindákovi z 29.6.1977 (v osobním archivu Karla Skalického).

104 Dopis Karla Skalického Františku Pindákovi z 15.7.1977 (v osobním archivu Karla Skalického).

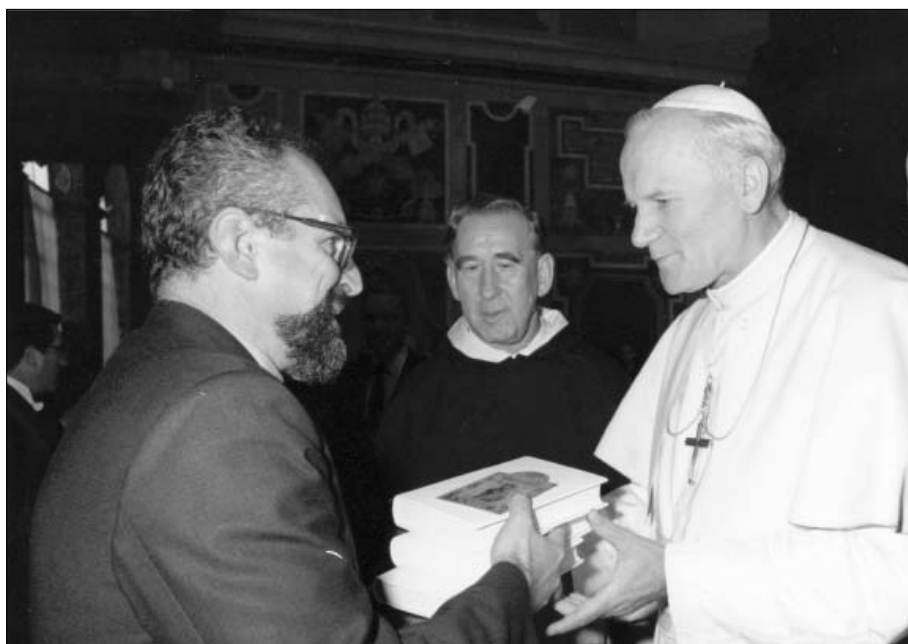
105 Dopis Karla Skalického Bohumíru Bunžovi z 21.5.1979 (v osobním archivu Karla Skalického). Skalický byl přesvědčen, že Polc slíbil Pindákovi výměnou za podporu místo v případné nové redakční radě *Studii*.

106 Dopis Karla Skalického Luďku Pachmanovi z 25.9.1980 (v osobním archivu Karla Skalického).

107 Karel Skalický tento svůj krok vysvětloval Luďku Pachmanovi jednak technickými problémy a jednak úzkým vztahem ke Gustavu Wetterovi, jehož stať, uveřejněnou předtím ve *Studiích* (WETTER, Gustav: Evangelizace a marxismus. In: *Studie*, č. 61 (1/1979), s. 1–19), Novák ve svém článku kritizoval: „Jeho polemiku s Wetterem prostě jsem nemohl zveřejnit. Když už mi Wetter, můj bývalý profesor, na jehož přednášky jsem chodil a takřkajíc u jeho nohou seděl, po značném váhání udělal tu laskavost, že svolil k překladu a k uveřejnění ve *Studiích*, tedy mám-li trochu slušnosti a zdravého smyslu, nebudu vzápětí uveřejňovat polemiky a tak ho nutit, aby odpovídal nějakému studentovi. Šaška ze sebe před ním nebudu dělat.“ (Dopis Karla Skalického Luďku Pachmanovi z 25.9.1980, v osobním archivu Karla Skalického.)

108 Vyplyvá to z dopisu Luďka Pachmana Skalickému ze dne 14.12.1979 (v osobním archivu Karla Skalického).

109 E-mail Miroslava Nováka autorovi z 11.10.2013.

Karel Skalický předává svazky Studií papeži Janu Pavlu II., osmdesátá léta (osobní archiv Karla Skalického)

Utichnutí sporu

Proč spor o *Studie* utichl už před rokem 1985 a nepokračoval až do pádu komunistického režimu? V první řadě se Karlu Skalickému podařilo opakovaně uhájit svou pozici na půdě Křesťanské akademie, což kritiky postupně odradilo od dalších útoků. Velkou slabinou konzervativců bylo, že na rozdíl od Skalického nedokázali uceleně formulovat svou vlastní redakční koncepci. Uklidnění situace zajisté napomohl již zmíněný vznik konzervativně laděné revue *Rozmluvy*. Josef Koláček pak uvádí, že svůj vliv mělo i očekávání konce železné opony: „Když jsme cítili, že se blíží uzavření komunistické éry, tak nastala spíš dychtivost, co bude, nač máme být připraveni, než aby se diskutovalo osoba proti osobě. (...) V sedmdesátých letech se leccos teprve krystalizovalo, protože ty názory byly ještě dílčí ... kdežto v tom osmdesátém pátém, možná trochu dřív, se začalo hledět, co bude při eventuelním údobí, kdy skončí komunismus – co jsme opomněli atd. (...) I ti opozitoři měli zájem na tom, aby se do toho budoucího údobí vešlo takovým jednotnějším, vyjasněnějším způsobem než se hádat mezi sebou.“¹¹⁰

110 Záznam rozhovoru autora s Josefem Koláčkem, Řím, 12.11.2013 (v osobním archivu autora).

Historie Skalického liberální koncepci *Studií* přála. Po roce 1989 se mu za jeho „křesťanskou otevřenost a velkorysost“ při vydávání časopisu dostalo poděkování od Václava Havla. Nově zvolený prezident Československa v osobním dopise pro Skalického uvedl, že svým přístupem „upozornil široký okruh naší katolické veřejnosti, domácí i exilové, na existenci jiných myšlenkových okruhů, nonkonformních vůči vládnoucí komunistické totalitě, a vyvolal vzájemný interes, který vyústil ve vzájemnou solidaritu a spolupráci, jež vedla v posledku k dnešním společenským změnám“.¹¹¹ V té době se ale zároveň po dlouhých třiatřiceti letech uzavírala i historie samotných *Studií*. V posledním, 132. čísle z roku 1990 Skalický čtenářům na úvod sdělil, že důvodem pro ukončení vydávání časopisu je mimo jiné i skutečnost, že se podařilo splnit úkol vytyčený redakcí v roce 1977: totiž připravit cestu pro „nekrvavou, bezbolestnou a nenásilnou“¹¹² revoluci. Daní za tuto nekrvavost však bylo právě to, že – na rozdíl od poválečné denacifikace Německa – nedošlo v Československu k důslednému rozchodu s komunistickou ideologií.

Závěrem

Dochovaná korespondence týkající se sporu o redakční linii časopisu *Studie* poskytuje neuhlazený vhled do ideových střetů uvnitř českého katolického exilu, jejichž intenzita by ze stránek oficiálních periodik či prohlášení nebyla tak dobře postižitelná. Na rozdíl od katolické církve v Československu, kterou zaměstnával především boj s vnějším nepřítelem, tedy komunistickým režimem, žil katolický exil – stejně jako celá katolická církev ve svobodném světě – diskusemi nad reformami Druhého vatikánského koncilu a jejich interpretací. Tento spor zůstává živý dodnes, ale největší intenzitu měl právě v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století, kdy dokonce hrozil vyústit ve schizma v důsledku činnosti francouzského tradicionalistického arcibiskupa Marcela Lefebvra a jím založeného Kněžského bratrstva svatého Pia X. „Boj o *Studie*“ je proto třeba vnímat jako dílčí epizodu v tomto širším kontextu.

Kritici Karla Skalického se ozývali velmi hlasitě, usilovně se snažili dosáhnout změny v redakční linii *Studií*, ale se svými názory se ocitali v menšině: nenašli podporu u exulantů z řad nekatolíků, ale ani u svých spoluvěrců v Křesťanské akademii. I tato skutečnost odráží celkové rozložení sil v katolické církvi, kde na koncilu i po něm převážil liberální názorový proud. V Křesťanské akademii již před koncilem udávali tón kněží liberálního založení, jako Karel Vrána či Alexander Heidler, a tato tendence se ještě umocnila s příchodem kardinála Josefa Berana do exilu, který na koncilu vystoupil s památným projevem o svobodě svědomí.¹¹³ Beranovým sekretářem se stal právě Skalický, jenž se zároveň v pokoncilní době zařadil mezi nejvýraznější postavy Křesťanské akademie.

111 HAVEL, Václav: Dopis redakci. In: *Studie*, č. 130–131 (4–5/1990), s. 241.

112 SKALICKÝ, K.: Pokus o nástin ideové linie *Studií*. In: *Tamtéž*, č. 132, s. 415 (viz pozn. 34).

113 Viz Kardinál mluví na koncilu. In: *Nový život*, roč. 17, č. 11 (1965), s. 207 n.

V neposlední řadě se ve sporu o *Studie* projevila i atmosféra nedůvěry, kterou se do exilových kruhů úspěšně dařilo zasévat československé Státní bezpečnosti. Svými tajnými agenty a pracovníky obsazovala nejen československé velvyslanectví v Římě, ale i kolej Nepomucenum. Do opakovaného kontaktu s rozvědkou tak přišli přední představitelé kněžského exilu, jako Karel Vrána, Vladimír Boublík či Jaroslav Václav Polc. Karel Skalický proto útokům konzervativců kolem Polce nepřisuzoval čistě ideologickou motivaci, ale vzhledem k souběžně probíhající kampani komunistického režimu proti *Studiím* za těmito snahami viděl činnost Státní bezpečnosti. V dochovaných archivních pramenech však pro takovou domněnku nelze nalézt žádnou oporu. Příčinu intenzivnějšího zájmu o *Studie* v Československu i v exilu a s tím souvisejících polemik je třeba hledat spíše v rozhodnutí sjezdu Křesťanské akademie v roce 1976, po němž se časopis začal více věnovat politickému dění a dával prostor dokumentům Charty 77 i textům nekatolických autorů.

Diskuse

Hitlerův „Mein Kampf“ 2016

Milan Hauner

HARTMANN, Christian – VORDERMEYER, Thomas – PLÖCKINGER, Othmar – TÖPPEL, Roman (ed.): *Hitler, Mein Kampf: Eine kritische Edition*. München – Berlin, Institut für Zeitgeschichte 2016, sv. 1–2, 947 + 1019 stran, ISBN 978-3-9814052-3-1. Další spolupracovníci: Edith Reimová, Pascal Trees, Angelika Reizleová a Martina Seewald-Mooserová. Součástí publikace jsou ilustrace a mapy, soupis všech známých překladů knihy *Mein Kampf* do roku 1945, seznam zkratk, podrobná bibliografie, rozdělená do tří oddílů (do roku 1932, 1933–1945, po roce 1945), a čtyři rejstříky (biografický, osobní, místní a věcný).

„S Hitlerem jsme ještě neskončili“

V osmdesátých letech minulého století si několik německých historiků vybralo tento citát jako své motto.¹ Měl jim posloužit jako permanentní výzva ke kritickému studiu dějin třetí říše a jejího diktátora. Ať už zaujímáme nejružnější postoje k roli jedince v dějinách, Hitler byl a zůstane pro každého z nás velkou záhadou, která nejen fascinuje čtenáře, ale zároveň provokuje k přemýšlení nad inkarnací zla v chování jednoho člověka. Klíč k Hitlerovi však nespočívá jen v časném poznání,

1 Viz SCHREIBER, Gerhard: *Hitler Interpretationen 1923–1983: Ergebnisse, Methoden und Probleme der Forschung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1984.

že byl zosobněním zla, nýbrž i v opačné reakci, v hledání odpovědi na to, proč pro mnoho jeho přívrženců představoval spravedlnost a naději. Rozhodně to nebyl strach, který nutil německé voliče odevzdat mu hlasy v demokratických volbách a tím umožnit „Vůdci“ jeho úžasný vzestup až na vrchol politické moci. Musíme připustit, že Hitler, jako krysař ve známé legendě, dokázal infikovat německé voliče svou utopickou vizí spravedlivějšího a svobodnějšího Německa, kterému prý jeho konkurenti upírali podíl na světovládě už od třicetileté války.

Kdo tedy byl Hitler a co znamenal v dějinách střední Evropy dvacátého století? Hitler nebyl nějaký cizokrajný tyran vnucený zvnějšku. Rakušan hledající své místo v poraženém Německu? Pravda, začal pěkně od píky a jako cizinec. Politická dráha se před ním otevřela, až když už překročil třicítku. Teprve ve volbách roku 1932 se ukázala jeho politická strana tou nejsilnější a Hitler se konečně rozhodl optovat pro německé občanství. Říšským kancléřem se stal legálním způsobem rok nato ve věku čtyřiceti tří let. Hitler jako individuum posedlé touhou po moci a vybavené ideologií, kterou dokázal svým řečnickým talentem vyhnat až na nejvyšší stupeň fanatismu? Stačí tato charakteristika vystihnout tento nezvyklý fenomén v německých dějinách?

Zasloužil by si přídomek „veliký“? Našly by se v Hitlerově kariéře, navzdory všem hrůzám napáchaným jeho jménem za války, momenty státnické velikosti? Tuto nešťastnou otázku si položil poprvé Joachim Fest ve své knize o Hitlerovi z roku 1973 – standardní německé biografii.² Fest si úmyslně vybral Hitlera na konci roku 1938, kdy ho přeci svět, nejenom Němci, poprvé uznal „velikým“ a zařadil do galerie státníků vedle Bismarcka – i za to, že kvůli sudetské krizi nerozpoutal ještě válku s Československem, a tím i nevyhnutelně válku celoevropskou. Co muselo připadat jako šokující volba o rok později, působilo normálně o rok dříve, kdy *appeasement* slavil svůj triumf. Americký magazín *Time* skutečně zvolil Hitlera „Mužem roku“, *The Man of the Year 1938*!

Podle spisovatele a novináře Sebastiana Haffnera je dnešní svět dílem Adolfa Hitlera: Bez Hitlera by zřejmě nedošlo v roce 1945 k rozdělení Evropy na dva tábory, k rozdělení Německa a Berlína, nebylo by Izraele, možná ani ne rasové a politické emancipace v Asii a v Africe. Přesněji řečeno, nic z toho, co bylo zde citováno, by se neuskutečnilo, nebýt Hitlerových omylů, činů – a zločinů.³ Dle historika Johna Lukase byl Hitler tou nejpozoruhodnější postavou dvacátého století. Proč? Především kvůli jeho jedinečné a mnohostranné funkci, kterou zaujímal coby ideolog a „Vůdce“ (*Führer*), politický i vojenský v jedné osobě, a to, jak se ukázalo, ke katastrofální škodě a destrukci vlastní země a jejího obyvatelstva.⁴ Lukacs přidal ještě jednu kontroverzní charakteristiku Hitlera. Definoval ho jako nejpobulárnějšího revolucionáře moderní doby. Proč? Protože Hitlera podle něho

2 FEST, Joachim: *Hitler: Eine Biographie*. München – Frankfurt/M. – Berlin – Wien, Propyläen 1973 (český překlad: *Hitler: Komplettní životopis*. Praha, Naše vojsko 2008).

3 HAFFNER, Sebastian: *The Meaning of Hitler*. London, Weidenfeld & Nicolson 1979, s. 101 (původní německé vydání: *Anmerkungen zu Hitler*. München, Kindler 1978; české vydání: *Hitlerův vzestup a pád*. Praha, Naše vojsko 2009).

4 LUKACS, John: *The Hitler of History*. New York, Alfred A. Knopf 1997, s. xi a 262–268.

je třeba zařadit do epochy demokratické, nikoliv aristokraticko-feudální. Nemůžeme ho srovnávat s takovým Césarem, Cromwellem, ba ani ne s Napoleonem. Lišil se od nich, a nakonec i od Lenina či Stalina, po všech stránkách. Především dokázal lépe než kterýkoliv z nich zfanatizovat většinu národa, považovaného ve své době za ten nejvzdělanější a nejkulturnější národ na světě.⁵ Tento nedostudovaný středoškolák přesvědčil miliony Němců svým neobyčejným řečnickým talentem – který mimochodem do věku třiceti let u něho neexistoval – aby mu uvěřili, že nechce nic jiného nežli spravedlnost pro Německo. Vedl je jako pohádkový krysař od jednoho bleskového vítězství k druhému, až se mu podařilo opanovat téměř celou Evropu. Říše, kterou chtěl vybudovat na revolučních rasisticko-biologických principech nadvlády jedné „nordicko-árijské rasy“ a která měla vytrvat tisíc let, se zhroutila za necelých třináct let.

Jak si můžeme vysvětlit takový dramatický, a zároveň katastrofální úspěch tohoto originálního „Nikoho“, jak ho charakterizoval vídeňský satirik Karl Kraus („Mně k Hitlerovi nic nenapadá...“)?⁶ Jak se tedy mohlo stát, že tento prachobyčejný človíček, který ani v Německu neměl své kořeny, ano přivandrovalec ve věku třiceti let – dnes by se řeklo, migrant – se mohl za třináct let stát absolutním vládcem nad tak vyspělou a rozmanitou zemí, jako bylo Německo? Jak je možné, že to svět, ba samotní Němci, dovolili?

A opět ta vtíravá otázka: A mohlo by se to opakovat?

Adolf Hitler a „*Mein Kampf*“

Proč je *Mein Kampf*⁷ tak důležitý pro pochopení Hitlera a nacismu? Neexistuje jiný dokument než *Mein Kampf*, ve kterém by jeho autor Adolf Hitler tak bezostyšně popsal svůj program či „jízdni řád“ (*Fahrplan*),⁸ jak si představoval biologické a rasové očistění německého národa a spolu s tím i získání nového „životního prostoru“ (*Lebensraum*) na východě Evropy na účet Ruska. Hitler tak učinil ještě na počátku své politické kariéry, ještě dlouho předtím, nežli se stal vládcem Německa. Eberhard Jäckel, jeden z předních německých historiků třetí říše, prohlásil, že je to mimořádný, snad dokonce ojedinělý případ v dějinách.⁹

5 Tamtéž, s. 50.

6 Citováno podle: STERN, J[osef] P[eter]: *Hitler: Vůdce a lid*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 16.

7 Odkazy označené v poznámkách prostě jen názvem *Mein Kampf* se týkají standardního dvousvazkového „lidového vydání“ (*Volksausgabe*) z let 1930–1945. Odkazy označené *Mein Kampf 2016* se týkají současného kritického vydání.

8 Viz MASER, Werner: *Hitlers Mein Kampf: Der Fahrplan eines Welteroberers*. München – Esslingen, Bechtle 1966–1981 (mnoho edicí); anglický překlad: *Hitler's Mein Kampf: An Analysis*. London, Faber & Faber 1970.

9 JÄCKEL, Eberhard: *Hitlers Weltanschauung: Entwurf einer Herrschaft*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1981, s. 7 (české vydání: *Hitlerův světový názor: Projekt jedné vlády*. Praha – Litomyšl, Paseka, s. 7). Jäckel je též spolueditorem Hitlerovy písemné pozůstalosti, která

Tak se stalo, že v prvním týdnu ledna 2016, devadesát let od svého prvního vydání a sedmdesát let od dramatické sebevraždy jejího autora, tisk oznámil, že mnichovský Ústav pro soudobé dějiny vydává nezkrácenou verzi Hitlerovy knihy *Mein Kampf* v rámci kritické edice. Na projektu pracoval celý tým historiků renomovaného mnichovského institutu několik let, aby stihl termín 31. prosince 2015, kdy měl skončit copyright na *Mein Kampf*, který vlastnila bavorská vláda. Ta do té doby blokovala veškeré pokusy německých i evropských nakladatelů vydat kompletní text *Mein Kampfu*, označovaný za „Bibli“ nacistického hnutí. Tuto příležitost nesměli mnichovští historici propásnout. V předchozích letech se mnichovský ústav, který už roku 1961 vydal takzvanou Hitlerovu *Druhou knihu*,¹⁰ několikrát snažil vydat *Mein Kampf* s kritickým komentářem, ale pokaždé narazil na veto bavorské vlády. Ředitel institutu Andreas Wirsching se rozhodl už roku 2012 s třiletým náskokem vydat *Mein Kampf* s kritickým komentářem, který by vyplnil mezery již citované práce Wernera Masera.

Původní *Mein Kampf* se skládal ze dvou svazků, vydaných zvlášť v letech 1925 a 1926 nakladatelstvím Franz Eher v Mnichově. Převážnou část napsal Hitler ve vězení v Landsbergu, kde si odpykával pětiletý trest za vzpouru z 9. listopadu 1923. Tento trest mu byl podstatně snížen za „vzorné chování“ a Hitler tak byl propuštěn na Vánoce 1924. V červnu 1924 Hitler souhlasil, aby zmíněné nakladatelství už v červenci oznámilo jeho knihu v knižních novinkách pod neuvěřitelně nešikovným titulem *Čtyři a půl roku boje se lží, stupiditou a zbabělostí a s podtitulem Zúčtování*. Červencový termín Hitler pochopitelně nedodržel, stejně jako řadu dalších, takže v listopadu přestal nakladatel jeho knihu avizovat. Kniha konečně vyšla 18. července 1925 s daleko efektnějším titulem *Mein Kampf*. Zpočátku šla mizerně na odbyt; částečně kvůli relativně vysoké ceně dvanáct marek. O rok později přibyl sice druhý díl, ale teprve když se Hitler v lednu 1933 stal říšským kancléřem, zvýšil se její náklad astronomicky. Stala se nejvíce vydávanou knihou v německém jazyce. Populárním se stal dvojsvazek *Mein Kampfu*, takzvané lidové vydání (*Volksausgabe*), čítající necelých osm set stran. V roce 1945 přesáhl celkový počet vydaných exemplářů dvanáct a půl milionu a byly sjednány překlady do šestnácti jazyků.

V úvodu se Hitler překvapivě přiznává, že jeho tištěný text se nemůže měřit s mluveným slovem. Jedině mluvené slovo ústy velkých řečníků, podtrhává Hitler, činí politické hnutí významným, nikoli velcí spisovatelé. Na druhé straně však musel uznat, že je třeba seznámit veřejnost s programem nacistického hnutí. A to šlo jedinečně písemnou formou. Pokud jde o styl, Hitler se přiznal svému právnímu poradci: „Nejsem spisovatel. Všimněte si, jakou krásnou italštinou hovoří a píše

předcházela *Mein Kampf*: Hitler: *Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1980.

10 WEINBERG, Gerhard L. (ed.): *Hitlers Zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahre 1928*. S předmluvou Hanse Rothfelse. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt 1961 (anglické vydání: *Hitler's Secret Book*. New York, Grove Press 1961). Tento doposud neznámý strojopis, který Hitler nadiktoval roku 1928 a který nebyl součástí *Mein Kampfu*, našel americký historik Gerhard L. Weinberg v Národním archivu ve Washingtonu mezi ukořistěnými německými dokumenty.

Adolf Hitler (zcela vlevo) ve společenské místnosti věznice v Landsbergu v létě 1924 se spoluúčastníky mnichovského puče. Zleva Emil Maurice, Hermann Kriebel, Rudolf Hess a Friedrich Weber. Jediný Hess, pozdější Hitlerův zástupce, se podílel na vzniku spisu *Mein Kampf* (foto Stiftung Preußischer Kulturbesitz, Bildarchiv, Berlín)

Mussolini! To bych v němčině nedokázal. Myšlenky mi utíkají, když píší. *Mein Kampf* je sbírka úvodníků z *Völkischer Beobachter*,¹¹ ale ani tam by neobstály z jazykového hlediska. Pokud se však týká obsahu, nic bych na něm neměnil... Jedině tu kapitolu o syfilidě¹² bych napsal znovu; ta se mi nepovedla.¹³ Joseph Goebbels, navzdory nekritické adoraci Hitlera, se diskrétně přiznal, že měl potíže při četbě *Mein Kampfu*, jehož styl mu připadal místy nesnesitelně těžkopádný.¹⁴

První díl *Mein Kampfu* je z velké části Hitlerovou autobiografií, kterou nikdo jiný kromě něho nemohl napsat. Hemží se proto nejen omyly, ale i úmyslnými

11 *Völkischer Beobachter* – hlavní tiskový orgán NSDAP.

12 *Mein Kampf*, s. 296 nn.

13 FRANK, Hans: *Im Angesicht des Galgens: Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse*. München, O. Schloffer 1953, s. 45.

14 DOERRY, Martin – WIEGREFE, Klaus: *Book of Hate: The Bold of Attempt to Demystify Hitler's 'Mein Kampf'*. In: *SpiegelOnline* [online]. 15.01.2016 [cit. 2017-04-10]. Dostupné z: www.spiegel.de/international/germany/new-annotated-mein-kampf-offers-insight-into-hitler-a-1072032.html.

falzifikáty. Hitler tu popisuje velice stručně své dětství v Horních Rakousech, léta učednická ve Vídni, odchod do Mnichova a účast v první světové válce. Ve druhé polovině prvního dílu se Hitler soustředil na zrod nacistické strany NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) pod jeho vedením a na výklad svého světového názoru (*Weltanschauung*). Druhý díl, s podtitulem *Národněsocialistické hnutí*, vyšel 11. prosince 1926. Ve čtrnácté kapitole Hitler rozpracoval pod heslem „východní orientace“ cíle své zahraniční politiky, zasazené do rasisticko-biologického rámce budoucího životního prostoru na východě a získaného na účet Ruska. Proto Hitler odsoudil předválečnou koloniální politiku a přál si zastavit vystěhovalectví do zámoří. Německo se podle něj neobejde bez tohoto prostoru, nutného k obživě a práci dvou set padesáti milionů Němců na konci století. „Německo,“ prohlásil zde Hitler, „se buď stane světovou velmocí – anebo zahyne.“¹⁵ Ruská říše, tvrdil Hitler, vděčila za svůj vznik německému jádru ve své vládnoucí třídě, kterou bolševici zlikvidovali a nahradili židovskou vrstvou. Tu je třeba odstranit, a německý národ k tomu byl podle Hitlera předurčen.

Bezprostředním úkolem současné německé zahraniční politiky mělo být spojenectví s Velkou Británií a Itálií. Hitler věřil, že německá expanze na východ neohrožuje životní zájmy obou těchto velmocí. V *Mein Kampfu* Hitler načrtl principy své budoucí zahraniční politiky, která vycházela z jeho kritiky neúspěšného německého spojení za první světové války (kapitoly č. 5, 10, 13 a 14). Itálie měla být získána odstoupením Jižního Tyrolska. Anglii se Hitler rozhodl velkomyslně přenechat její zámořské impérium výměnou za britskou neutralitu během německých aspirací na získání evropské hegemonie. Hitler byl opravdu přesvědčen, že Britové se spokojí s německou hegemonií nad Evropou a přijmou odstranění Francie jako hlavního německého soupeře a „smrtného nepřítele“ (*Todfeind*). Německo pak pomůže uhasit britské impérium, které je nutno z rasových principů udržet, sliboval Hitler anglickým návštěvníkům. Německý teritoriální výboj však nebude v budoucnu už směřovat na jih za koloniemi v Africe, ale na východ, na účet Ruska, napsal Hitler doslova už ve vězení v Landsbergu.¹⁶ Už na základě textu *Mein Kampfu* by tak bylo možno rekonstruovat Hitlerův hypotetický program cesty k světovládě: Prvním krokem mělo být sjednocení všech etnických Němců v jedné říši, počínaje anšlusem Rakouska a německých menšin v Československu a Polsku. Druhým krokem měla být porážka Francie, likvidace jejího velmocenského postavení a nastolení německé hegemonie nad Evropou. Konečně třetí etapou mělo být tažení na východ a vybudování nového životního prostoru na účet Ruska.¹⁷

Co znamená kritická edice v kontextu německé historiografie, napovídá text na kartonu, do nějž je dvojsvazek vložen: více než tři a půl tisíce kritických odkazů a komentářů, kterými editoři konfrontují Hitlerovu propagandu a ideologii a vyvracejí jeho nepravdy. Více než tři roky strávili editoři a jejich pomocníci pod

15 *Mein Kampf*, s. 742.

16 *Tamtéž*, s. 154.

17 Srv. HAUNER, Milan: “Did Hitler Want a World Dominion?” In: *Journal of Contemporary History*, roč. 13, č. 1 (1978), s. 15–32.

Mnichovské nakladatelství Franz Eher původně inzerovalo Hitlerův spis pod názvem Čtyři a půl roku boje se lží, hloupostí a zbabělostí a s podtitulem Zúčtování

v Obersalzbergu spálil na konci dubna 1944 jeho hlavní pobočník Julius Schaub.¹⁹

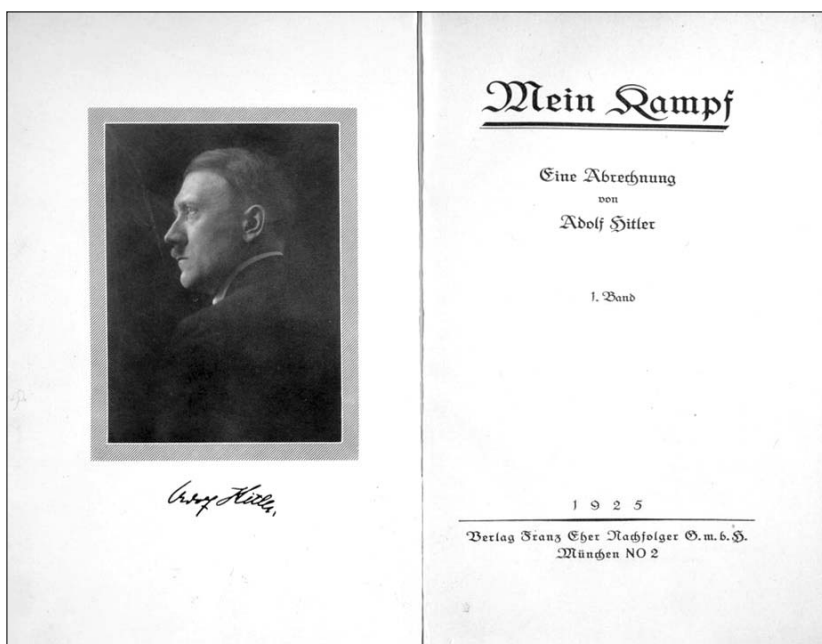
Jelikož editoři neměli k dispozici ani strojopis druhého dílu *Mein Kampf*, nezbyvalo jim než vzít za podklad pro reference a komentáře prvotisk prvního a druhého dílu z let 1925 a 1926. Obě základní vydání prošla během dalších publikací (do podzimu 1944 celkem 1122 vydání spisu!) nespočetnými drobnými stylistickými úpravami, které měl na starosti hlavně Rudolf Hess a jeho manželka Ilse Pröhllová.²⁰ Jeden z editorů Othmar Plöckinger si dal v jedné ze svých předcházejících publikací práci identifikovat pod hlavičkou „spolupracovníci a pomocníci“ celkem deset osob, které se mohly podílet na stylistických úpravách a korekturách *Mein Kampf*. Bývalý farář, gymnaziální profesor a novinář dr. Bernhard Rudolf Stempfle patřil snad k těm nejzajímavějším. Přestože byl zarytý antisemita, polemizoval

vedením Christiana Hartmanna na verifikaci jednotlivých údajů a vysvětlováním hesel, včetně kontroly stylistických úprav mezi jednotlivými edicemi *Mein Kampf*. Dosud tradovaná verze, že Hitler diktoval jeho text Rudolfo Hessovi v landsberském vězení, byla editorským týmem opravena v tom smyslu, že Hitler sice nahlas předčítal text Hessovi, ale sám si ho dvěma prsty vytukával na psacím stroji, který mu opatřila jeho velká ctitelka Helena Bechsteinová, manželka známého výrobce pian.¹⁸ Ona měla také údajně na základě Hitlerova přání dostat od nakladatele Hitlerův manuskript ve formě strojopisu prvního dílu. Pokud ho dostala, tak ho zřejmě zničila na konci války. Pravděpodobnější se zdá být ale verze, podle které všechny soukromé Hitlerovy písemnosti z jeho mnichovského bytu (Prinzregentenstrasse 16) a z alpské rezidence Berghof

18 *Mein Kampf* 2016, s. 15.

19 Viz PLÖCKINGER, Othmar: *Geschichte eines Buches: Adolf Hitlers „Mein Kampf“ 1922–1945. Eine Veröffentlichung des Instituts für Zeitgeschichte*. München, Oldenbourg 2006, s. 173–188.

20 *Tamtéž*, s. 146–153.

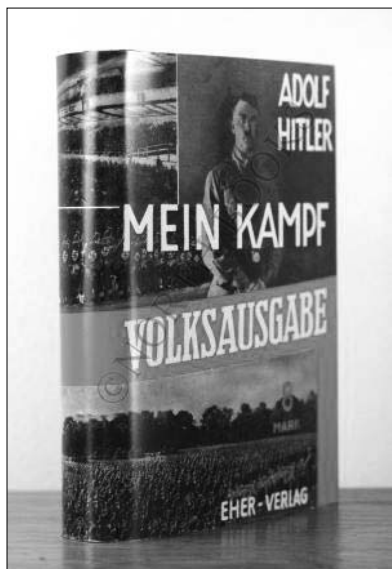

První vydání prvního dílu Hitlerova spisu *Mein Kampf* v roce 1925 v mnichovském nakladatelství Franz Eher

ostře s Hitlerem. Přisuzuje se mu vůbec první, úžasně detailní anonymní recenze *Mein Kampfu* z 29. července 1925, ve které vyslovil podezření, že Hitler nebyl jediným autorem spisu. Během takzvaného Röhmovy puče z 30. června 1934 se Stempflovo jméno ocitlo na zatýkácí listině, což se nemohlo stát bez Hitlerova vědomí. Stempfle byl zatčen a zavlčen do koncentračního tábora Dachau, kde byl bez rozsudku popraven.²¹

Úžasně minuciózní anotace přispěla k tomu, že na mnoha stránkách kritického vydání poznámky, kterých může být až patnáct na jedné stránce, svou délkou převyšují originální text Hitlerův, což přispívá ke značné dezorientaci čtenáře; stejně jako dvojí systém stránkování. Ve srovnání s dvojsvazkem takzvaného lidového vydání, zabírajícím zhruba osm set stran včetně rejstříku, kritická edice překročila dva tisíce stran a je prezentována ve dvou svazcích vložených do kartonu. Celková váha dosahuje téměř šesti kilogramů. Vzhled edice je klinicky nenápadný. Je vázaná v šedém plátně jako lékařská skripta. Nemá obal, nezdobí ji žádný Hitlerův portrét ani svastika. Můžeme se provokativně otázat, zda oněch tři a půl tisíce poznámek napomohlo čtenáři lépe porozumět Hitlerovi. Potřebujeme jich tolik,

21 Tamtéž, s. 133–141.

Mein Kampf jako dvousvazek v takzvaném lidovém vydání, které si získalo značnou popularitu. Vlevo mnichovské vydání z roku 1930, vpravo z roku 1933

aby se dokázalo, že Hitler byl lhářem a monstrem? Na dvou tisících stránkách, které váží šest kilogramů?

Nežřídká se setkáváme se zjednodušujícím argumentem: Proč je třeba aplikovat tolik náročných a sofistikovaných nástrojů historické kritiky na takový zrůdný text, jakým byl *Mein Kampf*, o kterém víme, že sloužil jako ideologická předloha pro nastávající genocidu gigantických rozměrů? Je možné i takto ahistoricky hledět na Hitlerovu knihu a předbíhat dějiny, které samozřejmě se mohly pohybovat – pokud našinec odmítá determinismus – docela jiným směrem! Autoři kritické edice mohli pojmout svůj úkol méně náročně a spokojit se s čistě kvantitativním výčtem Hitlerových nepravd. Již Konrad Heiden, jeden z prvních Hitlerových životopisců, napsal, že nechce dokazovat, kolikrát Hitler lhal. Chceme přeci vědět, jakým způsobem Hitler získal tyto ideje a jak je aplikoval, či jak je zamýšlel aplikovat.²² Vzhledem k reputaci mnichovského institutu a blížícímu se termínu, kdy Bavorsko mělo ztratit copyright na *Mein Kampf*, a s tím souvisejícím nebez-

pečím pirátských vydání Hitlerovy knihy bylo třeba si pospíšet, a přitom neubrat na kvalitě. Mnichovský institut si nemohl dovolit něco polovičatého. Musel předložit ten nejvyšší přístup, který německá tradice historické kritiky byla schopna. Mezi editory figuruje jméno historika Othmara Plöckingera z Innsbrucku, který už v předchozích letech vydal nejméně pět podrobných studií o Hitlerovi se zaměřením na *Mein Kampf*. V osmdesátistránkové předmluvě se editoři snažili shrnout své zkušenosti, jak se potýkali nejen s velkým počtem Hitlerových úmyslných a neúmyslných omylů, ale i se strukturálními problémy díla. Uvádíme jen ty nejdůležitější:

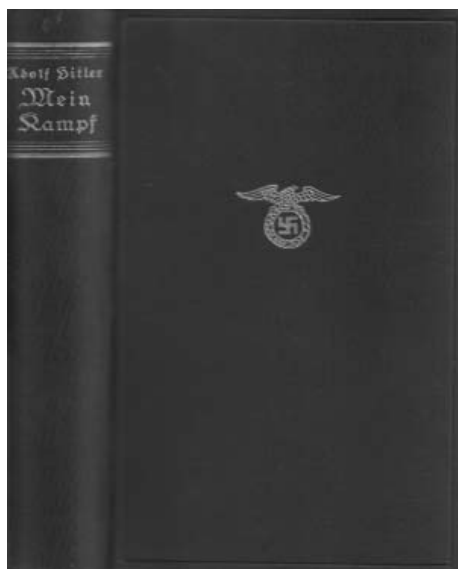
1) Biografické údaje, o kterých se vědělo, že Hitler s nimi notoricky manipuloval. Sporné informace o Hitlerově dětství a školních letech do smrti jeho matky v prosinci 1907.

22 HEIDEN, Konrad: *Adolf Hitler*, sv. 1: *Das Leben eines Diktators. Das Zeitalter der Verantwortungslosigkeit*; sv. 2: *Eine Biographie. Ein Mann gegen Europa*. Zürich, Europa 1936 a 1937 (česká vydání: *Adolf Hitler: Věk neodpovědnosti*. Praha, Fr. Borový 1936; *Adolf Hitler: Věk neodpovědnosti. Život diktátorův*. Praha, Fr. Borový 1938 (oba díly); *Adolf Hitler: Cesta k moci*. Krnov – Bratislava, Vladimír Hořínek – ARA 2002; *Adolf Hitler: Jeden muž proti Evropě*. Praha – Bratislava, Agnes Burdová – ARA (ve spolupráci s nakladatelstvím Vladimír Hořínek) 2003).

2) Školní léta jsou v Hitlerově podání velice stručná a negativní. Přirozeně. Vždyť několikrát propadl a musel dělat reparát. Podle něho byla škola plýtváním časem mezi neschopnými učiteli – až na jednoho, dr. Leopolda Pötsche, učitele dějepisu na linecké reálce. Ten byl Hitlerovým prvním a zdá se trvalým mentorem v duchu velkoněmeckého patriotismu pod vedením Pruska, a nikoliv Rakouska. Dějepis se stal prý nejoblíbenějším Hitlerovým předmětem.

3) Hitlerův pětiletý pobyt ve Vídni je příkladem přežívání mladého ambiciózního člověka, jehož svět se zhroutil na samém počátku, když dvakrát neprošel u přijímacích zkoušek na Akademii výtvarných umění. Po prvním neúspěchu sdílel půl roku pokoj se svým jediným přítelem z Lince, rakouským Čechem Augustem Kubizkem. A když podruhé, v září 1908, neprošel přijímací zkouškou na akademii, náhle opustil společný byt, aniž by zanechal novou adresu a pár řádek na vysvětlenou. Od toho momentu je Hitler unášen kalnou vodou velkoměsta jako součást anonymní armády nezaměstnaných bezdomovců. V *Mein Kampf* stojí, že vystřídal několik zaměstnání jako pomocný dělník a skončil jako „kreslič a akvarelista“.²³ Jeho poslední pevnou adresou mezi lety 1910 a 1913 byla moderní noclehárna v Meldemanngasse. Mohl si dovolit tento relativní přepych díky pravidelnému příjmu z malovaných pohlednic, které mu pomáhali prodávat početní židovští partneri. Sám zveličuje své utrpení, jak musel snášet zimu, hlad a nedostatek peněz. Ve skutečnosti nebyl tak chudobný. Podstatnou součástí jeho příjmů bylo dědictví po rodičích, o které se měl dělit, i když velice nerad, se svými sourozenci, a půjčky od tety Johannny ze Spitalu ve Vitorazsku, kde se narodila jeho matka. Tuto půjčku Hitler nikdy nesplatil. To všechno jsou témata, která Hitler v *Mein Kampf* potlačil.

4) Ve svém spisu Hitler tvrdí, že jeho antisemitismus měl původ ve Vídni. Dosud se však nenašly důkazy, které by to potvrdily.²⁴ Podobně i jeho časté výroky, že se v něm jako vojákovi jeho nenávisť vůči Židům jen prohloubila, se nedají doložit autentickými svědectvími. Nejnovější analytické studie naopak dokazují, že Hitler

23 *Mein Kampf*, s. 35. Hitler se však nikdy, ani ústně, nezminil, u jaké firmy pracoval nebo kdo byl jeho zaměstnavatelem.

24 Viz HAMANN, Brigitte: *Hitlers Wien: Lehrjahre eines Diktators*. München, Piper 1996 (české vydání: HAMANNOVÁ, Brigitte: *Hitlerova Vídeň: Diktátorova léta učednická*. Praha, Prostor 1999 a 2011).

během války a nedlouho poté, až do poloviny roku 1919, ještě nebyl antisemitou.²⁵ Většina autorů hledá kořeny Hitlerova antisemitismu v existující literatuře, která mu byla dostupná. Hitler se však v *Mein Kampf* letmo zmiňuje pouze o Houstonu Stewartovi Chamberlainovi.²⁶ Nic nenasvědčuje tomu, že by četl Chamberlaina či jiné autory podobného ražení (například Gobineaua, Lagarda apod.).²⁷

Stejně tak přehání Hitler v *Mein Kampf* svůj negativní vztah k Slovanům, zvláště Čechům. Proklíná Habsburky, že nesou vinu za údajnou „čechizaci“ monarchie, a uvádí jako pochybný důkaz manželství následníka trůnu s českou šlechtičnou. Přitom to byli Češi – a Němci z Čech – kteří obklopovali Hitlera od samého dětství, ve Vitorazsku, Linci a posléze i ve Vídni. Hitler rekonstruoval vlastní minulost, protože přirozeně neměl zájem v *Mein Kampf* popularizovat své kontakty s Čechy. Chtěl vystupovat jako všenněmecký patriot.

5) Důvodem Hitlerova útěku z Vídně do Mnichova byla nejen jeho ustavičná snaha uniknout odvodům do rakousko-uherské armády. Je docela pravděpodobné, že chtěl z Vídně odejít již o rok dříve, v roce 1912 – jak chybně píše v *Mein Kampf* – ale rozhodl se, že ještě vyčká do dubna 2013, protože po dosažení věku čtyřiaadvaceti let si směl vybrat otcovu anuitu. Ve své knize Hitler přirozeně vynechal všechny detaily týkající se financí, a zejména nechutné podrobnosti, jak se snažil přisvojit si podíly, které náležely jeho sestrám, až ho donutil ustoupit – po intervenci starší sestry Angely – soudní výnos.

A pokud se týká Hitlerovy rodiny, jeho nejbližších, procházíme se krajinou s nejhustší mlhou. Hitler sice píše, že si vážil svého brutálního otce a že vroucně miloval svou matku. Jeho rodiče nicméně zůstávají v *Mein Kampf* bezejmennými bytostmi, stejně jako Hitlerovi sourozenci. V době, kdy psal svůj spis, žili ještě tři z nich: bratr Alois (1882–1956) – vyhnáný z rodiny vlastním otcem Aloisem st. (1837–1903), jehož původní jméno znělo Schickelgruber – a sestry Angela (1883–1949) a Paula (1896–1960). Hitler vědomě obě sestry zamlčuje, protože se nechtěl s nimi rozdělit o peníze, které společně zdědili. Po svém odchodu do Mnichova a po celou dobu války až do roku 1920 nebyl Adolf se svými sestrami v kontaktu. Zato vřele miloval svou matku Kláru (1860–1907), což nezávisle potvrdil rodinný lékař Eduard Bloch, Žid pocházející z Čech. Narodil se v Hluboké nad Vltavou a v Praze vystudoval medicínu. Ošetřoval Kláru zejména poté, co dostala rakovinu, na kterou koncem

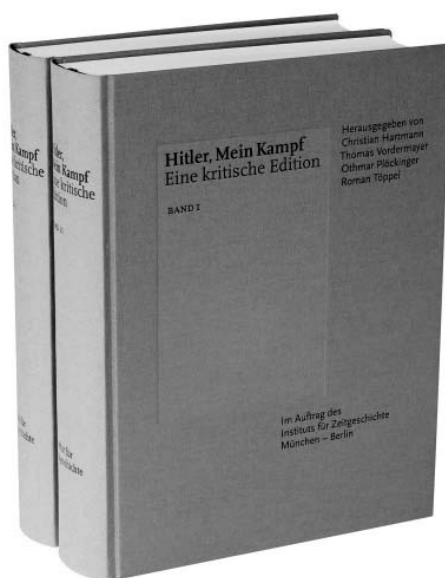
25 Srv. PLÖCKINGER, Othmar: *Unter Soldaten und Agitatoren: Hitlers prägende Jahre im deutschen Militär 1918–1920*. Paderborn, Ferdinand Schöningh 2013; WEBER, Thomas: *Hitler's First War: Adolf Hitler, the Men of the List Regiment, and the First World War*. New York – Oxford, Oxford University Press 2010 (české vydání: *Hitlerova první válka*. Brno, Jota 2011); TÝŽ: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde: Vom unpolitischen Soldaten zum Autor von Mein Kampf*. Berlin, Ullstein 2016.

26 *Mein Kampf*, s. 296.

27 Viz např. CHAMBERLAIN, Houston Stewart: *Foundations of the Nineteenth Century*. London, Ripley 1899 (české vydání: *Základy devatenáctého století*. Praha, Nakladatelství Ant. Hajna 1910); GOBINEAU, J. A. de: *Essai sur l'inégalité des races humaines*, sv. 1–4. Paris, Didot 1853–1855 (zkrácený český překlad: GOBINEAU, Arthur de: *O nerovnosti lidských plemen*. Praha, Orbis 1942).

roku 1907 zemřela. Bloch zanechal velice autentické svědectví o jejím pohřbu a chování Adolfa, jehož vděčnost dokazují pohlednice, které Blochovi z Vídně posílal a jež se gestapo později snažilo získat a zničit.²⁸ Hitler se přirozeně v *Mein Kampfu* nezmiňuje o Blochovi ani o židovských známých, kteří mu pomáhali prodávat jeho akvarelové pohlednice.

6) Stejně jako Hitler zamlčel jméno Augusta Kubizka, svého zdá se jediného přítele z Lince a spolubydlícího ve Vídni, nezmiňuje ani o příteli Adolfu Häuslerovi, se kterým přicestoval z Vídně do Mnichova a sdílel pokoj u krejčího Josefa Poppa a s nímž si pak dopisoval během války. Hitler zahrnul do první části svého „zúčtování“ i pět let, která prožil na západní frontě, z níž si přinesl Železný kříž 1. třídy za mimořádnou chrabrost. Prameny dosvědčují, že ho navrhl na odměnu jeho nadřízený, židovský důstojník Hugo Gutmann, který později emigroval do Ameriky.

Kritické vydání Hitlerova spisu z roku 2016

„Ale já jsem se rozhodl, že budu politikem“

Hitlerův politický život začíná až od třicítky, po návratu z války. Hitler to symbolicky podtrhl v *Mein Kampfu* větou „Ale já jsem se rozhodl, že budu politikem“, kterou uzavírá kapitolu o revoluci²⁹ a začíná novou kapitolu, o počátcích své politické činnosti po odjezdu z Pasewalku a příjezdu do Mnichova.³⁰ Nebylo to ale tak přímočaré, jak to Hitler formuloval o šest let později ve svém spise. Jeho katarze byla výsledkem dramatického propojení nejméně tří traumatických šoků s osobním traumatem v důsledku oslepnutí po zásahu otravným plynem v průběhu útoku v noci z 13. na 14. října 1918 ve Flandrech. Po několika dnech se ukázalo, že jeho klinická

28 Zatím nejpodrobnější studie o Blochovi existuje z pera německé kulturní historičky Brigitte Hamannové: HAMANN, Brigitte: *Hitlers Edeljude: Das Leben des Armenarztes Eduard Bloch*. München, Piper 2008 (české vydání: HAMANNOVÁ, Brigitte: *Hitlerův ušlechtilý Žid*. Praha, Prostor 2012).

29 *Mein Kampf*, s. 205–225.

30 *Tamtéž*, s. 226–235.

slepota vykazuje symptomy hysterické slepoty. Bylo třeba ho dopravit do správného lazaretu. Po několikadenním cestování vyklopil 21. října ambulanční vlak poloslepého Hitlera v lazaretu pro speciální pacienty v Pasewalku na pobřeží Baltského moře. Jelikož dodnes postrádáme Hitlerovu lékařskou zprávu (*Krankenblatt*), zůstává Hitlerův vysoce emocionální popis jediným vodítkem, co se s ním během dalších čtyř týdnů dělo. Editori kritické edice se na hony vyhnuli (možná oprávněně) spekulacím na téma Hitlerovy hysterické slepoty a jeho předpokládané psychické transformace po zákroku dr. Edmunda Forstera.³¹ Čtenář pak ovšem musí postrádat v jejich následujícím výkladu odpověď na otázku, jak došlo k oné *fundamentální změně Hitlerova charakteru* během přechodu do role agitátora s úžasným řečnickým talentem, o kterém nikdo předtím neměl sebemenší tušení, v neposlední řadě ani Hitler sám. Kdy a jak se stal Hitler tím nekompromisním antisemitou? Stejně tak nedostatečně vykládají editori původ i funkci „životního prostoru“ v Hitlerově světonázoru a praktické zahraniční politice. Jak se tohle všechno dalo vtěsnat do titulu „Vůdce“?

Odkud, kdy a jak přišel Hitler vůbec na koncepci „fýrera“? Editori naznačují, že to bylo v procesu budování nacistické strany dle Hitlerových osobních představ jako antiparlamentární militantní síly konstruované kolem řečnických vystoupení na masových shromážděních jejího „Vůdce“. Hitler se v *Mein Kampf* zmiňuje o příkladech oblíbených populistických vůdců, kteří jeho samotného inspirovali již během sedmi let, které prožil ve Vídni. Byli to rytíř Georg von Schönerer, vůdce rakouských Všeněmců, a představitel křesťanských sociálů, vídeňský starosta Karl Lueger.³² Hitler zdůrazňuje, že se poučil z jejich neúspěchů. Prý spoléhali příliš na parlament, na princip otevřené politické debaty. Tato taktika byla předem odsouzena k nezdaru. Bylo to zbytečné házení „perel sviním“, posmívá se Hitler Schönererovým Všeněmcům.³³

V Pasewalku Hitler prožil vedle osobního traumatu („zůstanu slepým ... a nebudu moci už nikdy kreslit?!“) sérii dalších šoků: vypuknutí revoluce a vzpoury ve válečném loďstvu, vyjednávání o příměří na západní frontě a abdikaci císaře, po které následovalo vyhlášení republiky.³⁴ Uprostřed této agonie se pacienta Hitlera, diagnostikovaného jako „hysterický psychopat“, ujal vedoucí psychiatr Edmund Forster, jehož specializací za války byla hypnoterapie na pacientech traumatizovaných takzvanými granátovými šoky (*shell shocks*, resp. *Granatenerschütterung*).³⁵ Ještě dříve nežli historici vypátrali Forsterovo jméno a jeho tragický osud, byla celá (hypotetická!) procedura Hitlerovy transformace vyličeána románovou formou Ernstem Weissem v rukopise, který byl od roku 1940 považován za ztracený.

31 Jméno Edmunda Forstera není ani uvedeno ve vyčerpávajícím jmenném rejstříku. Podobně chybí v rozsáhlé biografii kritické edice jméno a práce významného psychohistorika Rudolfa Biniona.

32 *Mein Kampf*, s. 107.

33 *Tamtéž*, s. 114.

34 *Tamtéž*, s. 221–225.

35 Viz HORSTMANN, Bernhard: *Hitler in Pasewalk: Die Hypnose und ihre Folgen*. Düsseldorf, Droste 2004.

Jakým způsobem to Weiss (1884–1940) dokázal, když osobně nepoznal Hitlera ani nepobýval v Pasewalku v listopadu 1918?³⁶

Tento brněnský rodák vystudoval medicínu a psychiatrii u Sigmunda Freuda ve Vídni a sloužil celou válku jako vojenský chirurg na frontě. Po válce se věnoval literární dráze. Jeho poslední prózou byl román *Očitý svědek*, ve kterém líčí osud vojáka rakouského původu, označeného iniciálami A. H., v lazaretu ve městě P., kde prodělá hypnoterapii, jež radikálně transformuje jeho osobnost. Weiss spáchal sebevraždu v červnu 1940 v Paříži při vstupu německých vojsk. Román se naštěstí zachoval v rukopise, vydán byl ale až dlouho po válce.³⁷ Podle podrobného šetření psychohistorika Rudolfa Biniona a psychiatra Davida Lewise³⁸ navštívil Edmund Forster v červenci 1933 v Paříži redakci antinacistického časopisu *Das neue Tage-Buch*, které údajně předal kopii Hitlerova *Krankenblatt*, a doprovodil ji osobním výkladem, jak se podílel v listopadu 1918 na „stvoření Vůdce“ Hitlera, novodobého Frankensteina. Ernst Weiss byl přítomen na redakční schůzi. Profesor Forster odmítl odejít do exilu a vrátil se koncem léta na svou neurologickou kliniku při univerzitě v Greifswaldu, kde 11. září téhož roku, vystaven denunciacím a pronásledován gestapem, spáchal sebevraždu.

Jestliže Hitler v *Mein Kampfu* píše, že už v listopadu 1918 byl rozhodnut stát se politikem, silně přehání.³⁹ Nebylo to tak jednoduché. *De facto* bezprizorný Hitler neměl zaměstnání, do kterého by se vrátil, neměl příbuzné, po kterých by toužil a oni po něm. Celých pět předešlých let byla armáda jeho domovem. Zadarmo ho krmila, šatila, opatřila mu střechem nad hlavou, a dokonce mu vyplácela žold. Do „civilu“ se mu nechtělo. Demobilizace, kterou na základě versailleského diktátu německá armáda musela podstoupit, se stala Hitlerovou největší hrozbou. Jeho hlavní starostí nepřestával být boj o přežití uprostřed revolučního chaosu, kterým procházelo Německo po prohrané válce.

Ještě přehnanější je Hitlerovo tvrzení, že už ve věku dvaceti let, když žil ve Vídni, rozeznal úhlavního nepřítele ohrožujícího německý národ, totiž marxismus a Židy. To mu prý pomohlo „vytvořit si světonázor, postavený na žulové základně, na kterém jsem už nemusel nic měnit a přidat jen málo“.⁴⁰ To je opět příklad sebestylizace do role zázračného politického vůdce vybaveného originální ideologií. Důkazy pro to nemáme. Naopak rozhovory s bezprostředními svědky a výsledky nejnovějších badání ukazují, že Hitlerova politická dráha v roli agitátora a ideologa nemohla začít před traumatickým existenciálním momentem v Pasewalku a dalšími zásadními zážitky z let 1919 a 1920, mezi něž je nutno zahrnout v první řadě zkušenost s Bavorskou republikou rad. Ale ani po jejím vyhlášení v únoru 1919 nevíme ještě, na čí straně

36 *Mein Kampf*, s. 225.

37 WEISS, Ernst: *Ich – der Augenzeuge*. Icking, Kreisselmeier 1963. V češtině vyšel román roku 1968 s doslovem Eduarda Goldstückera (*Očitý svědek*. Praha, Odeon 1968).

38 BINION, Rudolf: *Hitler Among the Germans*. DeKalb, Northern Illinois University Press 1991; LEWIS, David: *The Man Who Invented Hitler*. London, Headline Book Publishing 2003 (v českém překladu: *Muž, který stvořil Hitlera*. Praha, Práh 2005).

39 *Mein Kampf*, s. 221–225.

40 *Tamtéž*, s. 20 n.

Hitler stojí. Jeho kamarádi ho zvolili jako svého důvěrníka (*Vertrauensmann*) do samosprávné dělnicko-vojenské rady (*Arbeiter- und Soldatenrat*) praporu. Hitler zřejmě zaujal pozici středu a podpořil většinovou sociálnědemokratickou vládu, která byla radikálními socialisty a komunisty z Mnichova vypuzena. V závěrečných bojích o Mnichov začátkem května 1919 zastával Hitlerův pluk neutrální pozici. Jako dvojnásobně zvolený „důvěrník“ praporu během socialistické a komunistické vlády v Mnichově měl být Hitler během následujících čistek zatčen a postaven před soud. Stal se ale pravý opak. Po porážce Bavorské republiky rad byl svobodník Hitler jmenován členem tříčlenné vyšetřovací komise u svého pluku, která měla prověřovat politickou spolehlivost mužstva. Jak k tomu došlo, zůstává dodnes předmětem spekulací. Hitler sám, zřejmě aby zamlžil svou skutečnou činnost, si vymyslel epizodu o tom, jak ho mnichovští rudoarmějci přišli 27. dubna 1919 do kasáren zatknout a jak jejich úmysl zmařil.⁴¹ Zřejmě na přímluvu důstojníků, kteří ho znali, směl bezprizorný Hitler zůstat v armádě i po rozpuštění demobilizačního praporu, protože se pro něho našlo nové zaměstnání. Armáda potřebovala agitátory.⁴²

Základní cézury v Hitlerově nastávající politické kariéře následovaly pak rychle za sebou: školení na politického agitátora v kurzech organizovaných armádou v Mnichově pod vedením kapitána Karla Mayra,⁴³ první řečnická vystoupení v létě 1919 ve vojenském táboře v Lechfeldu u Augsburgu,⁴⁴ a po nich, v září téhož roku, Hitlerův vstup na příkaz kapitána Mayra do Německé dělnické strany (*Deutsche Arbeiterpartei*), předchůdkyně NSDAP, a jeho první dochovaný dopis o antisemitismu, adresovaný 16. září 1919 vojákovi Adolfu Gemlichovi.⁴⁵ Přestože Hitler jako autor *Mein Kampf* většinu detailů z této rozhodující etapy ve svém politickém dozrávání zamlčel, editoři jeho spisu měli rozhodně tomuto období věnovat větší pozornost, a tudíž i více místa, které jejich publikace o dvou tisících stranách jistě poskytovala...

Stále platí, že definitivní portrét Hitlera ještě nebyl napsán. Víme sice dopodrobna, co Hitler po roce 1919 udělal, ale pramálo o tom, *proč* to udělal.

Jak opravdový byl Hitlerův antisemitismus, jehož efektivnost si budoucí „Vůdce“ ve druhé polovině roku 1919 už vyzkoušel? Jak se dostal Hitler k problému

41 *Tamtéž*, s. 226.

42 Tuto důležitou etapu procesu, během něž se nepolitický voják Hitler „stal politikem“, analyzují následující monografie: PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren* (viz pozn. 25); WEBER, T.: *Hitler's First War* (viz pozn. 25); TÝŽ: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde* (viz pozn. 25).

43 Srv. MAYR, Karl: 'I was Hitler's Boss'. In: *Current History*, roč. 1, č. 3 (listopad 1941), s. 193–199.

44 Ani o kapitánu Mayrovi, ani o Lechfeldu se Hitler v *Mein Kampf* nezmiňuje.

45 Dopis byl poprvé uveřejněn spolu se studií: DEUERLEIN, Ernst: *Hitlers Eintritt in die Politik und die Reichswehr*. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 7, č. 2 (1959), s. 201–205. V tomto dopise doporučuje Hitler vyřešit židovskou otázku v Německu odejmutím občanství, zabavením majetku a vystěhováním Židů z Německa. Hitler se přirozeně v *Mein Kampf* o tomto klíčovém dopise pro interpretaci jeho antisemitismu nezmiňuje, ale editoři kritického vydání by měli. Je to zvláště zarážející u jednoho z editorů, který ve své monografii o Hitlerovi jako vojákovi a agitátorovi věnoval historii dopisu celou kapitolu (viz PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren*, s. 143 a 326–341).

S počátkem politického aktivismu v sobě Hitler náhle objevil netušený řečnický talent. Jedna z Hitlerových řečnických póz před zrcadlem, které zachytil jeho osobní fotograf Heinrich Hoffmann za účelem Hitlerova nácviku na veřejné vystoupení

Lebensraum, když geopolitice nerozuměl. Kdy a proč se rozhodl spojit antisemitismus s antibolševismem? Kdy provedl zásadní cézuru tradičních německých zahraničněpolitických cílů, a to radikálním stylem?

Rasismus, „Lebensraum“ a ruská karta

Pokračování Hitlerovy kariéry jako agitátora-nevojáka, jako ideologického vůdce nacistické strany, tvoří obsah druhého dílu *Mein Kampf*, který vyšel poprvé v prosinci 1926. Nejvíce místa věnoval Hitler ideologickým základům nové strany,

otázkám světonázorovým a pak teprve státu a jeho mocenské struktuře, domácí a zahraniční politice. Osobní informace se z druhého dílu vytratily. Nezdařený pivnicový puč z listopadu 1923 a následující rok strávený ve vězení přivedly Hitlera ke změně taktiky. Dospěl k názoru, že jeho strana musí dosáhnout moci legální cestou přes parlament.

Ideologie *Mein Kampf* je postavena na směsi specificky německého nacionalismu, kterému se říkalo *völkisch*, a antikapitalistických (čti: antižidovských) a antikomunistických hesel, která velice brzy splynou pod vlivem Hitlerových ruských expertů ve zvláštní odrůdu: antisemitismus antibolševický. Těmito experty byli jmenovitě Alfred Rosenberg a Max Erwin von Scheubner-Richter, Baltští Němci, kteří se narodili jako poddaní ruského cara. Oba byli přesvědčeni, že existovalo sionistické spiknutí infiltrované bolševiky s cílem ovládnout svět. V Hitlerově žargonu (*jüdische Weltbolschewisierung*)⁴⁶ to znamenalo ztělesnění absolutního zla ohrožující bytostně nejen Německo, ale celou západní civilizaci.

Ačkoliv Rosenberga zásadně necituje, Hitler musel číst jeho pamflety o židovské otázce, když pracoval na jedenácté kapitole svého spisu o národě a rase. V této kapitole se Hitler zmiňuje o zfalšovaných *Protokolech sionských mudrců*,⁴⁷ které dle mého soudu musely zaujmout čelné místo v Hitlerově antisemitské knihovně. Připustil sice, že noviny psaly, že se jedná o podvod a že *Protokoly* padělala carská policie, o to více však ujišťoval sebe a čtenáře, že to na podstatě, totiž že Židé usilují o světovládu, nic nemění.⁴⁸ Citace z *Protokolů* začaly kolovat v Německu už od léta 1919 a překlad pod titulem „Tajemství mudrců ze Sionu“ (*Die Geheimnisse der Weisen von Zion*) byl pořízen začátkem roku 1920 z ruského originálu, který přinesli do Mnichova bílí emigranti spřátelení s Rosenbergem, a hlavně s Scheubner-Richterem, jenž byl *de facto* hnacím motorem jejich organizace, známé pod zkratkou *Aufbau*.⁴⁹ Hitler se zmiňoval o *Protokolech* už v roce 1921 ve svých projevech. Při sepisování *Mein Kampf* s největší pravděpodobností použil překlad *Protokolů* z roku 1923, který redigoval a komentoval Rosenberg.⁵⁰

Zkoumání historických a ideologických kořenů Hitlerova antisemitismu si vyžaduje širší záběr. Už byla řeč o tom, že Hitler se v *Mein Kampf* zmiňuje pouze o britském antisemitském spisovateli Houstonu Stewartu Chamberlainovi. Překvapuje, že opomíjí parádního amerického antisemitu, podnikatele Henryho Forda, jehož kniha *The International Jew: a World Problem* byla v roce 1921 (rok po původním vydání) přeložena do němčiny a jehož velký portrét zdobil Hitlerovu kancelář v takzvaném

46 *Mein Kampf*, s. 703.

47 *Tamtéž*, s. 337.

48 *Mein Kampf* 2016, s. 800.

49 Viz KELLOGG, Michael: *The Russian Roots of Nazism: White Emigrés and the Making of National Socialism, 1917–1945*. Cambridge, Cambridge University Press 2005.

50 ROSENBERG, Alfred: *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik*. München, Deutscher Volksverlag 1923. Z dalších spisů téhož autora srv. např.: TÝŽ: *Die Spur des Juden im Wandel der Zeiten*. München, Volksverlag 1920; TÝŽ: *Pest in Rußland! Der Bolschewismus, seine Häupter, Handlanger und Opfer*. München, Volksverlag 1922 (české vydání: *Mor v Rusku: Bolševismus, jeho pohlaváři, sluhové a oběti*. Brno, Guidemedia 2017).

Nacistický ideolog Alfred Rosenberg (1893–1946), jehož antisemitské spisy ovlivnily Hitlerovo smýšlení o Židech, na společné fotografii s „Vůdcem“ z roku 1941 (foto www.i.ytimg.com)

Hnědém domě.⁵¹ Jak opravdový byl vlastně Hitlerův eugenický rasismus a antisemitismus? Odpověď by zněla: Jak se může někdo odvážit vůbec o tom pochybovat?! S bilancí snad půlmilionu obětí nacistické eutanázie a šesti milionů zavražděných Židů se u Hitlera nad veškeré pochyby jednalo o více nežli dočasnou posedlost.

Avšak jestliže nejnovější historické rešerše dokazují, že až do svých třiceti let Hitler vůbec nebyl bytostným antisemitou (jak se čtenářům *Mein Kampfu* snaží namluvit), jak si vysvětlit tento paradox? Autor této recenze se domnívá, že třicetiletý Hitler se rozhodl zabudovat antisemitismus do svého světového názoru až po dramatických zkušenostech s Bavorskou republikou rad, která měla ve svém vedení mnoho židovských politiků, pocházejících mimo jiné z Ruska. Přestože „židobolševici“ byli u moci v Mnichově sotva tři týdny (od 7. dubna do 1. května 1919), stačili svou „dělnicko-vojenskou“ diktaturou vyvolat prudkou vlnu antisemitismu, se kterou

51 FORD, Henry: *Der internationale Jude*, sv. 1–2. Leipzig, Hammer-Verlag 1921 (české vydání: *Mezinárodní Žid*, sv. 1–2. Praha, B. Kočí 1924; *Mezinárodní Žid: Světový problém*. Praha, Zápotočný a spol. 1935 (v jednom svazku)). Původní americké vydání je z roku 1920.

se Hitler svezl. Co tomu napomohlo? Školení v agresivním antisemitismu, kterého se mu dostalo během redaktorské činnosti v hlavním tiskovém orgánu nacistické strany *Völkischer Beobachter* od Dietricha Eckarta; dále již shora zmíněný vliv silné ruské frakce kolem Rosenberga a Scheubner-Richtera, která přinesla do Německa ruský originál *Protokolů sionských mudrců*; a konečně do třetice školení na „politruka“ armády Výmarské republiky (*Reichswehr*) v kurzu sborového velitelství na mnichovské univerzitě, který připravil kapitán Karl Mayr.

Všeobecně rozšířený názor, že to byl profesor geografie Karl Haushofer, kdo prostřednictvím svého asistenta Rudolfa Hesse inspiroval Hitlera představou *Lebensraum*, je dnes neudržitelný. To v zásadě uznali i redaktoři kritického vydání.⁵² Jednak se Haushofer, jehož manželka byla Židovka, sám zabýval především geopolitikou Asie a Tichého oceánu.⁵³ A navíc počítala jeho geopolitická schémata s Ruskem jako nezbytným partnerem německo-japonské osy.⁵⁴ Haushofer se ostatně rázně distancoval od Hitlerovy biologicko-rasistické představy *Lebensraum*, když odmítl nabídku recenzovat *Mein Kampf*.⁵⁵

Pod vlivem experta na Rusko Scheubner-Richtera očekával Hitler pád bolševického režimu v Rusku každým dnem. Podle dosavadního plánu, který Scheubner-Richter koordinoval přes početnou skupinu ruských a baltských emigrantů v Mnichově, nacionální Německo a monarchistické Rusko se měly spojit v boji proti komunismu. Východní *Lebensraum* měl být získán ve spolupráci s ruskými stoupenci restaurace monarchie a takzvanou bílou emigrací, kterých jen v Mnichově pobývalo několik set a se kterými byli Rosenberg a Scheubner-Richter v denním styku.⁵⁶ Ten však zahynul po Hitlerově pravici 9. listopadu 1923 v konfrontaci s vládními četníky během nepodařeného puče. Když se Hitlerovi za necelé tři měsíce, koncem ledna 1924, donesla do cely v Landsbergu zpráva, že Lenin sice zemřel, ale k očekávanému monarchistickému převratu nedošlo, přešel do opačného extrému. Rozhodl se, že nadále nemůže počítat s Ruskem jako spojencem a že bude muset získat příští *Lebensraum* na jeho území na vlastní pěst.⁵⁷

Jestliže Hitlerova idea „životního prostoru“ na východě nepocházela z teoretických úvah Haushofera, kterým Hitler neporozuměl, a jelikož sám Haushofer se od něj distancoval, od koho jiného mohl Hitler čerpat tuto inspiraci? S největší

52 *Mein Kampf* 2016, s. 1630.

53 Viz Haushoferův hlavní spis *Geopolitik des Pazifischen Ozeans: Studien über die Wechselbeziehungen zwischen Geographie und Geschichte*. Berlin, K. Vowinkel 1927 (2., doplněné vydání).

54 Viz HAUNER, Milan: *What is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today*. London, Unwin & Hyman 1990, s. 172–184.

55 PLÖCKINGER, O.: *Unter Soldaten und Agitatoren*, s. 146 (viz pozn. 25).

56 Podle Thomase Webera se zdržovalo v roce 1921 v Mnichově 1105 „bílých“ Rusů a 530 Baltských Němců (WEBER, T.: *Wie Adolf Hitler zum Nazi wurde*, s. 327 – viz pozn. 25).

57 *Tamtéž*, s. 416. O Scheubner-Richterovi neexistuje dosud poválečná knižní monografie. Zatím nejpodrobnější je magisterská práce Bernharda Valentinitische *Max-Erwin von Scheubner-Richter (1884–1923): Zeuge des Genozids an den Armeniern und früher enger Mitarbeiter Hitlers*, která vznikla v roce 2012 na Univerzitě Štýrský Hradec. Jsem zavázán Othmaru Plöckingerovi za zprostředkování elektronické kopie této práce.

pravděpodobností od svého dočasného spojence a pozdějšího rivala, generála Ericha Ludendorffa, který jako náčelník generálního štábu na východní frontě nechal zřídit mezi listopadem 1915 a červencem 1918 administrativní jednotku „Vrchní velitelství Východ“ (*Oberbefehlshaber Ost*, zkratka *Ober-Ost*).⁵⁸ Ta zahrnovala okupovaná území ruské říše, sestávající z dnešního Lotyšska, části Litvy, Běloruska a severního cípu Polska, o rozloze něco přes sto tisíc kilometrů čtverečních se třemi miliony obyvatel. Tato německou armádou spravovaná provincie měla sloužit jako agrární zásobárna německých vojsk a jejich spojenců na východní frontě. Brest-litevský mír z března 1918 otevřel další možnosti pro německou expanzi dále na východ. Zkušenost s *Ober-Ost* později tvořila základní osnovu pro nacistické plány známé pod termínem „Generální plán Východ“ (*Generalplan Ost*), které byly už důsledně rasisticko-biologicky definovány a počítaly s milionovými přesuny obyvatelstva a násilnou germanizací dobytých východních území.⁵⁹

Důležitým úkolem editorů se stalo vysvětlení specifické terminologie a pseudovýrazů používaných Hitlerem v *Mein Kampf*, jako například *Weltanschauung* namísto ideologie, *Volksgemeinschaft* (společenství etnických Němců, popírající sociální a třídní rozdíly), *Rassenschande* (pohlavní styk mezi osobami odlišné rasy) a podobně. Časově nejnáročnější pro ně bylo jistě „vychytání“ faktických chyb. Na dalším stupni si stanovili vyčerpávající úkol vysvětlovat autorovy scestné názory či s nimi polemizovat. Příliš neuspěli při vyhledávání bibliografických odkazů na literaturu, kterou Hitler použil (například v oblasti národního hospodářství, sociologie, rasových problémů), protože *Mein Kampf* nelze považovat za akademické dílo, jehož autor by respektoval citační a podobné náležitosti. Najdeme tu jen málo výjimek potvrzujících pravidlo. Hitler například uznal, že byl velice ovlivněn přednáškami Gottfrieda Federa, které kritizovaly lichvářský (čti židovský) kapitalismus.⁶⁰

Mezi důležitými kritérii, která editoři kritické edice sledovali, bylo porovnání Hitlerových slovních příslibů v *Mein Kampf* s jeho skutky po uchvácení moci. Která z Hitlerových předsevzetí biologicky očistit německou rasu od mentálně či fyzicky postižených, a dále od Židů a Cikánů, se naplnila a která ne? Tak například už v červenci 1933 odhlasoval zglajchšaltovaný *Reichstag* zákon o zabránění početí dědičně postiženého potomstva, takzvaný sterilizační zákon, po kterém následovaly v září a říjnu 1935 neblaze proslulé norimberské rasové zákony, jež postavily sňatky a pohlavní styk vůbec mezi árijci a Židy mimo zákon.

Přestože rasismus a antisemitismus jsou dominující faktory v Hitlerově světónázoru a během války vyústily do „konečného řešení“ židovské otázky, nenajdeme

58 Oficiální Ludendorffův titul byl „generální ubytovatel“ (*Generalquartiermeister*) na velitelství východní armády, v jehož čele stál polní maršál Paul von Hindenburg. Od roku 1916 stál Ludendorff jako vojenský diktátor a propagátor totální války v čele německé válečné mašinerie. (Viz NEBELIN, Manfred: *Ludendorff: Diktator im Ersten Weltkrieg*. München, Siedler 2010, s. 399.)

59 Viz LULEVICIUS, Vejas Gabriel: *Kriegsland im Osten: Eroberung, Kolonisierung und Militärherrschaft im Ersten Weltkrieg*. Hamburg, Hamburger Edition 2002.

60 *Mein Kampf*, s. 221. Viz FEDER, Gottfried: *Manifest zur Brechung der Zinsknechtschaft des Geldes*. Diessen vor München, Jos. C. Huber 1919.

Max Erwin von Scheubner-Richter (1884–1923), jedna z obětí na straně nacistických pučistů v listopadu 1923. Hitler ztrátu experta svého hnutí na zahraniční politiku označil za nenahraditelnou (foto www.bp.blogspot.com)

v *Mein Kampf* argumentaci doporučující genocidu Židů a eutanázii těch nešťastníků, kteří nesplnili eugenisticko-biologická kritéria dokonalých árijců. Na konci druhého dílu použil Hitler metaforu, ve které obžaloval dvanáct až patnáct tisíc německých Židů za to, že Německo prohrálo válku. Měli jsme je na začátku války, dožaduje se Hitler, poslat do plynu, a zachránili bychom tím životy jednoho milionu poctivých Němců!⁶¹ V letech 1924–1925 při psaní svého spisu zaujal Hitler vůči „židovské otázce“ zhruba stejné stanovisko jako v září 1919, kdy napsal pověstný dopis Adolfu Gemlichovi, obsahující první autentický důkaz o Hitlerových názorech v této věci: Židé měli být „legálně“ zbaveni svých občanských práv a majetku a donuceni vystěhovat se z Německa.

Dalo by se předpokládat, že na devadesát let staré publikaci, na jejíž kritické analýze se podílel tým prvotřídních expertů po celé tři roky a opatřil ji více než třemi a půl tisícem poznámek, bude vyloučeno nalézt sebemenší nedostatek. Mne osobně překvapilo, že editoři svévolně vypustili dedikační listinu se jmény padlých pučistů z 9. listopadu 1923, kterým Hitler demonstrativně věnoval první díl *Mein*

⁶¹ *Mein Kampf*, s. 772.

Kampfu. Oněch šestnáct jmen a jejich zaměstnání je třeba považovat za historický pramen. Kde jinde v *Mein Kampf*u nalezneme čtenář jméno dr. Maxe Erwina Scheubner-Richtera (1884–1923), Hitlerova hlavního poradce na východní Evropu, Rusko a Blízký východ, jehož ztrátu Hitler sám označil za „nenahraditelnou“ a kterého historici nedávno „objevili“ jako klíčového svědka genocidy Arménů, když sloužil jako německý vicekonzul roku 1915 v tureckém Erzerumu? Dalším blízkým spolupracovníkem Hitlera, poněkud jiného však ražení, byl zuřivý antisemita, spisovatel Dietrich Eckart (1868–1923), který se sice nezúčastnil puče, ale zemřel krátce po něm, a jemuž Hitler věnoval druhý díl *Mein Kampf*u. V tomto případě editoři jednali korektně a Hitlerovu dedikaci Eckartovi v kritickém vydání zachovali.⁶² Pravda, jak poznamenal Oscar Wilde, je zřídka ryzí a nikdy prostoduchá.

Reakce na „Mein Kampf“ po prvním vydání a na jeho kritickou edici po devadesáti letech

Až do ledna 1933 byl odbyt *Mein Kampf*u relativně nízký. Po tomto okamžiku, kdy se nacisté zmocnili vlády, se sice stal nejvydávanější knihou v Německu, neznamená to ale, že byl i nejčtenější. Kvůli mizernému a vleklému stylu prý čtenáři většinou nedokázali knihu dočíst, takže se stal povinným „nečteným bestsellerem“. Editoři, zvláště díky studiím podniknutým Othmarem Plöckingerem, ovšem dospěli k závěru, že odhadované procento čtenářů Hitlerova spisu bylo přeci jen vyšší, než se doposud tvrdilo.⁶³ Jestliže přijmeme výsledky ankety organizované americkými úřady po roce 1945, pak kolem třiadvaceti procent Němců, tedy zhruba patnáct milionů, četlo jeho podstatné části. Je to sice značný počet, který nicméně neopravňuje uvalit na německý národ jako celek nálepku kolektivní viny.

Stačí se podívat na první stranu první kapitoly *Mein Kampf*u – kterou zřejmě patnáct milionů německých čtenářů muselo přeskočit – abychom se seznámili s jádrem Hitlerova světónázoru a programu. Je tu jasně vyslovena víra v kulturní a rasovou nadřazenost německého národa, dále přesvědčení o nutnosti územní expanze, nejdříve za účelem připojení Rakouska (*Anschluss*) a dalších území s německy mluvícím obyvatelstvem, a posléze nových oblastí potřebných k nasycení údajně podvyživeného německého národa. Co chybí na první stránce, jsou viníci a nepřátelé, kteří zavedli Německo do takové existenční katastrofy. Ti se objeví o dvacet stránek dále: jsou to marxismus a Židovstvo.⁶⁴

Jaká byla bezprostřední reakce – nejprve německojazyčných médií – na Hitlerův *Mein Kampf*? Pravicový tisk, například *Deutsche Zeitung*, zřejmě z konkurenčních důvodů, napadl Hitlera ostřeji nežli levicové listy. Všeobecně kritický byl liberální tisk: *Berliner Zeitung*, vídeňská *Neue Freie Presse*, *Neue Zürcher Zeitung*. *Frankfurter Zeitung* z 11. listopadu 1925 dokonce v dlouhé recenzi prohlásila Hitlera

62 *Mein Kampf* 2016, s. 1739.

63 Viz pozn. 19.

64 *Mein Kampf*, s. 1 a 20.

za trvale vyřízeného (*erledigt*). Pospíšil si sudetoněmecký tisk. Už 20. srpna 1925 *Sudetendeutsche Tageszeitung* a *Tetschen-Bodenbacher Zeitung* nadšeně oznámily publikaci Hitlerovy knihy. A ještě tentýž měsíc vyšla její anonymní recenze v měsíčníku *Volk und Gemeinde: National-sozialistische Monatshefte*, který redigoval v Opavě Rudolf Jung, autor první monografie o německém nacionálním socialismu, která vyšla o šest let dříve nežli *Mein Kampf*.⁶⁵ Recenzent sice Hitlerovu knihu přivítal, zdůraznil ale historický předstih o nejméně jednu generaci sudetské Německé dělnické strany (po válce přejmenované na Německou nacionálněsocialistickou dělnickou stranu – DNSAP) vůči bavorské NSDAP.

O devadesát let později, v polovině roku 2015, kdy zbývalo jen několik měsíců do vypršení autorských práv bavorské vlády na *Mein Kampf*, nastal konečně čas, aby Andreas Wirsching, ředitel mnichovského Ústavu pro soudobé dějiny, seznámil širší veřejnost s už rozběhnutým projektem týkajícím se doposud střežené a veřejnosti nepřístupné knihy, která byla přitom hlavním pramenem pro studium a poznání dvojnásobné německé katastrofy – totální vojenské porážky a důsledků rasové genocidy. Wirsching ale zároveň varoval před dvěma extrémů, které přístup k *Mein Kampfu* často provázejí: tabuizací a trivializací. První se zakládal na utajování existence Hitlerova spisu – což byl *de facto* postoj bavorské vlády po celých dlouhých sedmdesát let. Druhý extrém podle Wirschinga spočíval v pravém opaku, v nadměrném opakování Hitlerova jména a názvu jeho spisu, což prý vede k trivializaci autora i textu, jimž se tím ubírá na vážnosti. Stručně řečeno: tváří v tvář genocidě končí legrace.⁶⁶ Osobně tento názor nemohu přijmout, protože vím, jak je satirický, „znevažující“ žánr německé společnosti v tomto ohledu potřebný: počínaje Chaplinovým *Diktátorem* (1940) přes divadelní předčítání z *Mein Kampfu* v podání nenapodobitelného kabaretiéra Helmuta Qualtingera třeba až po vystoupení současného komika Serdara Somuncua. Zařadil bych do této kategorie i humoristický, vzápětí zfilmovaný román *Er ist wieder da* Timura Vermese, ve kterém Hitler jednoho dne v roce 2015 vstane z mrtvých, prochází se po Berlíně a je okamžitě angažován televizí pro populární kvízový program.

Německá veřejnost reagovala na kritické vydání *Mein Kampfu* různým způsobem. Převahu měli pesimisté, kteří celému podniku nepřáli. Pod jejich tlakem, zejména pod vlivem Izraele, byla bavorská vláda nucena odvolat svou podporu projektu. Editorský tým pod vedením Christiana Hartmanna nicméně nepřerušil práci a pokračoval navzdory reálné hrozbě, že jim budou odebrány finance. Byla to zejména židovská komunita v Mnichově, která ústy Charlotty Knoblochové varovala před vydáním Hitlerova spisu, protože se obávala posílení pravicových extremistů. Ještě ostřejší protesty, jak se dalo očekávat, se ozvaly z Izraele během tamní návštěvy bavorského premiéra Horsta Seehofera, který jim podlehl a stáhl z projektu státní finanční podporu. To značně pobouřilo bavorský sněm, jehož poslanci dříve tuto

65 JUNG, Rudolf: *Der nationale Sozialismus: Eine Erläuterung seiner Grundlagen und Ziele*. Troppau, Neue Zeit 1919.

66 WIRSCHING, Andreas: Hitler, *Mein Kampf*: Eine kritische Editon des Instituts für Zeitgeschichte. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 63, č. 43–45 (2015), s. 15.

Hitlers "Mein Kampf"

Hitlers "Mein Kampf" erreichte bis 1939 eine Auflage von 5,5 Millionen; 1943 waren in Deutschland nahezu 10 Millionen Exemplare verbreitet. Es wurde in sechzehn Sprachen übersetzt und auch nach 1945 im Ausland mehrfach wieder aufgelegt.

Hitlerův *Mein Kampf* dosáhl k roku 1939 v Německu celkového nákladu pět a půl milionu výtisků, v roce 1943 to bylo deset milionů a v roce 1945 dvanáct a půl milionu výtisků. Přeložen byl do šestnácti jazyků

podporu pro celý projekt schválili. Tentokrát se ale také ozvaly pozitivní hlasy mezi německými Židy, kteří si naopak přáli, aby se kritické vydání *Mein Kampfu* uskutečnilo. Samuel Korn z vlivné frankfurtské obce prohlásil, že takováto edice Hitlerova spisu měla vyjít už před lety! Pod tlakem veřejného mínění se nyní Seehoferův kabinet dostal do trapné situace a musel podruhé měnit svůj názor na celý projekt. Nakonec se šalamounsky rozhodl, že sice ponechá projektu slíbené finance, ale zdrží se jeho veřejné podpory. To zase neuspokojilo oponenty znovuvydání spisu, zejména v Izraeli. Na vnitroněmecké scéně bylo vedle reakce tamní židovské obce neméně důležité stanovisko učitelů, za které promluvil Josef Kraus, předseda Spolku německých učitelů (*Deutscher Lehrerverband*). V interview s rozhlasovou stanicí Deutsche Welle 21. prosince 2015 prohlásil, že by rád viděl kritické vydání *Mein Kampfu* na všech německých školách namísto mlčení či zákazu; sliboval si od toho imunizaci studentů vůči pravicovým extremistům.

Názory na správnost znovuvydání Hitlerova spisu zůstaly v Německu rozdělené ještě v lednu 2016, kdy kritická edice opustila tiskárnu v nízkém počtu čtyř tisíc kusů. Toto vydání bylo rozebráno během několika dnů, takže mnichovský institut vyrukoval s druhým vydáním, obnášejícím padesát tisíc exemplářů, které postrčilo

Mein Kampf v dubnu na listinu bestsellerů, pravidelně uveřejňovanou časopisem *Der Spiegel*.

V Československé, respektive České republice se odehrály celkem tři, možná čtyři pokusy vydat *Mein Kampf*. První byl heroický pokus levicového novináře Františka Bauera, který z něj přeložil před válkou úryvky a vlastními slovy je interpretoval – poté co mnichovské nakladatelství Franz Eher odmítlo uzavřít smlouvu na překlad celé knihy.⁶⁷ Druhým pokusem byla kniha *Hitlerův Mein Kampf*, s vybranými pasážemi a komentářem komunistického literáta Jiřího Hájka (1913–1993).⁶⁸

Mnohem větší pozornost vyvolala následující iniciativa z roku 2000, kdy nakladatel Michal Zitko vydal narychlo přeložený německý originál *Mein Kampfu* bez kritického komentáře. Kniha vyšla v tvrdých deskách, s výrazným, švabachem tištěným titulem a jménem autora a s orlicí ozdobenou hákovým křížem. Tato efektní úprava jistě zvýšila komerční atraktivnost jinak velice problematické knihy. Aby čelil očekávané kritice a předpokládané soudní intervenci, opatřil důvtipný nakladatel každý výtisk „kalhotkami“ v podobě papírového proužku, který cudně zakrýval nacistickou orlici. Stálo na něm: „Tento dokument vychází dnes poprvé v českém jazyce ... aby Hitlerův Můj boj přestal být tajemnou a mytickou knihou a aby se historie nemohla opakovat. Teprve nyní získá kritika nacismu pevné a nevyvratitelné základy.“ A tučným písmem k tomu dodal: „Nikdo nepochybuje o tom, že nacismus je synonymem zla a že připravil o život desítky milionů lidí.“⁶⁹ Na vydavatele se vrhla kritika a německé velvyslanectví, ale ten se nenechal zastrašit a zvýšeným tempem dál prodával Hitlerovu knihu. Když náklad překročil sto tisíc výtisků (z nichž se prodalo nejméně třiadvadesát tisíc), zasáhly soudní instance. Zitko byl podle paragrafu 260 trestního zákona o potlačování práv a svobod občanů odsouzen dne 11. prosince 2000 prvoinstančním soudem pro Prahu 7 ke třem letům vězení s podmíněčným odkladem na pět let a k pokutě dva miliony korun. To byl ale teprve začátek soudního maratonu. Zitko se odvolal k soudům vyšší instance. Podle rozsudku Městského soudu v Praze z 28. ledna 2004 byl nejprve Zitkův podmíněný trest zvýšen na pět let odnětí svobody. Nejvyšší soud však Zitka 10. března 2005 osvobodil, s tím že se nepodařilo prokázat, že nakladatel sledoval umysl podpořit neonacistické hnutí.⁷⁰

Tím ale celá aféra kolem českého vydání *Mein Kampfu* neskončila. Jakmile se rozneslo, že bavorské vládě vypršel koncem roku 2015 copyright, naskytla se nová příležitost, jak vydělat hromadu peněz. Té se chopil majitel nakladatelství Naše vojsko Emerich Drtina, který zřejmě odkoupil od Zitka autorská práva na český překlad,

67 BAUER, František: *Můj boj: Hitler o sobě a svých cílech*. Praha, Orbis 1936, 227 s.

68 HÁJEK, Jiří: *Hitlerův Mein Kampf: Z bible německého nacionálního socialismu*. Přeložil a komentářem opatřil Jiří Hájek. Praha, Dialog 1993, 224 s.

69 HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. Do češtiny přeložil Slavomír Michalčík. Praha, Otakar II. 2000, 824 s. Vytiskla tiskárna Ueberreuter, s.r.o. Pohořelice.

70 Analýza Centra strategických studií: Kauza Mein Kampf. Pozitivní vliv na rozvoj neonacismu, nebo na svobodu projevu? In: *Revue Politika*, roč. 16, č. 3 (2005), s. 32–34. Článek je online dostupný z webové stránky Centra pro studium demokracie a kultury: <https://old.cdk.cz/rp/clanky/251/kauza/mein/kampf/>.

pořízený Slavomírem Michalčíkem, a na jaře 2016 rozjel na plné obrátky produkci knihy ve stejné podobě (i s nacistickou orlicí), jak ji vydal Zitko před šestnácti lety. V interview s internetovým deníkem *Blesk.cz* si Drtina liboval, že za pouhý měsíc květen prodal více než deset tisíc výtisků a vydělal nejméně půl milionu korun.⁷¹

Ještě pro srovnání uvedme, jaká byla reakce na kritickou edici ve Spojených státech. Půldruhého roku před vypršením autorských práv napsal Peter Ross Range do *New York Times* pozoruhodný článek s titulem „Mají Němci číst Mein Kampf?“. ⁷² Zatímco představa, že Hitlerova slova mohou opět kolovat v Německu, bude určitě šokovat mnoho lidí, autor článku se tím necítil znepokojen. Dal najevo, že je pro otevřenou konfrontaci s Hitlerovým spisem, což bylo donedávna daleko snazší mimo hranice Spolkové republiky, protože tam bavorská vláda nemohla uplatňovat své vlastnictví copyrightu – sice se o to snažila, ale nepořídila! Mladá generace se dá podle jeho mínění snadněji imunizovat proti bacilu nacismu, když dostane možnost přímo poznat jeho temné zřídlo, nežli jeho utajováním na pokraji illegality.

Klasický příklad konfliktu dvou argumentů, vyvolaných zmíněným článkem Petra Rosse Range, představovaly čtenářské dopisy Abrahama Foxmana, ředitele Antidifamační ligy (*Anti-Defamation League*), s Ronaldem Lauderem, prezidentem Světového židovského kongresu. Zatímco první z nich se vyslovil, že *Mein Kampf* by měl být vystaven co nejširšímu publiku ke kritickému zkoumání, Lauder napsal do *New York Times*, že Hitlerův spis „sloužil jako inspirace a návod k provedení největší masové vraždy, kterou svět viděl ... a kdyby znovu vyšel v době rostoucího antisemitismu, byla by to travestie německých dějin. (...) Co si mají myslet oběti holokaustu a jejich příbuzní,“ uzavřel svůj dopis, „když navštíví německé knihkupectví a uvidí na regálu Hitlerovu knihu?“ ⁷³ Pan Lauder evidentně nečinil rozdíl mezi původním a kritickým vydáním *Mein Kampfu*, ale zřejmě to byl pro něho detail. Jemu šlo o princip. A s principem podloženým nejméně šesti miliony zahynuvších Židů lze těžko polemizovat.

Jak odpovědět na argument těch, kteří trvají na zákazu a bojkotu *Mein Kampfu* v jakékoli formě, protože se tato bible nacismu nedá oddělit od holokaustu? A naopak na argument těch, kteří si slibují téměř terapeutický účinek od distribuce kritického vydání *Mein Kampfu* na německých středních školách? Obě protichůdná stanoviska jsou svým způsobem legitimní a oprávněná. Ponecháme-li stranou problémy s přístupností a srozumitelností textu a vysvětlivek kritické edice (na které jsem již v recenzi průběžně upozorňoval), domnívám se, že ti, kteří vzhlížejí k *Mein Kampfu* jako k evangeliu, se už nedají vyléčit pomocí kritické edice. Rasistický obraz světa, tak jak si ho vykonstruoval Adolf Hitler, zůstává imunní vůči kritickým komentářům. Naší povinností je dbát na to, aby tito blouznivci zůstali izolováni a pod dozorem jako malomocní.

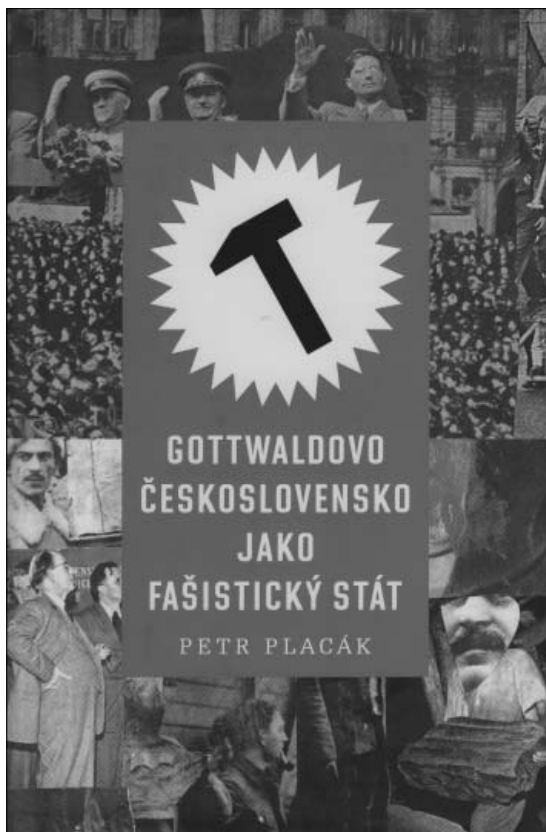
71 V Česku vyšla nejslavnější kniha Adolfa Hitlera (†56): *Mein Kampf* trhá rekordy. In: *Blesk.cz* [online], 29.05.2016 [cit. 2016-12-01]. Dostupné z: www.blesk.cz/clanek/zpravy--kultura/397278/v-cesku-vysla-nejslavnejsi-kniha-adolfa-hitlera-56-mein-kampf-trha-rekordy.html.

72 ROSS RANGE, Peter: Should Germans Read Mein Kampf? In: *New York Times* (8.7.2014).

73 In: *Tamtéž* (9.7.2014), dopisy Abrahama Foxmana a Ronalda Laudera ve čtenářské rubrice.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Podnětná Placákova kniha o třetí republice

Ivo Budil

PLACÁK, Petr: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015, 189 stran, ISBN 978-80-7432-604-2 a 978-80-87912-32-4.

Historik, publicista a spisovatel Petr Placák se ve své nejnovější knize *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* zaměřil na historické údobí 1945 až 1948, kdy vláda „omezené demokracie“ Národní fronty předcházela nastolení komunistického totalitního režimu v únoru 1948. Tehdy se podle něj ve veřejném životě prosadil aktivistický politický styl, jenž je charakteristický pro fašismus a který Petr Placák vymezil jako „zcela nový druh vlády, usilující nejen o přeměnu společnosti podle totalitního ideálu v jednu nerozlišitelnou masu ... ale vůbec o změnu ‘údělu’ samotného člověka a jeho bytí“ (s. 17). Na rozdíl od autorů, jako je například Hannah Arendtová, kteří pokládali italský fašismus ve srovnání s genocidními aspiracemi stalinistického Sovětského svazu nebo nacistického Německa za méně důsledný a „nenaplněný totalitarismus“ (*un totalitarisme inachevé*), Petr Placák chápe fašismus jako širší kategorii, která se realizuje v závislosti na místních historických, sociálních a geografických podmínkách v konkrétní totalitní nebo autoritářské praxi: „Fašistická forma vlády jako výraz vůle lidu, kterou ztělesňuje vůdce, a styl politiky – ve spojení socialismu s nacionalismem – byly vlastní všem ideologickým režimům minulého století, využívaly je jak tzv. pravicové fašistické režimy, tak tzv. levicové režimy komunistické.“ (s. 173) Tímto teoretickým přístupem se Petr Placák

vzdálil od klasického studia totalitarismu ve smyslu Hannah Arendtové, Raymonda Arona, Carla Joachima Friedricha nebo Zbigniewa Brzezinského, jež bylo spjato s údobím studené války, a sblížil se s intelektuálním úsilím „mladších“ autorů, mezi které náleží A. James Gregor, Zeev Sternhell nebo Roger Griffin. Západoněmecký historik Karl Dietrich Bracher kdysi poznamenal, že od šedesátých let dvacátého století došlo mezi západními vzdělanci k tabuizaci pojmu „totalitarismus“ a inflaci pojmu „fašismus“.¹ Důvody zmíněného trendu byly podle Brachera ideologické a spočívaly ve snaze převážně levicově zaměřených badatelů popřít jakoukoli podobnost komunismu a nacismu a zabránit jejich srovnávání. Když jeho kolega Ernst Nolte argumentoval, že fašistická a nacistická radikalizace nastala jako obranná reakce společností, jež se cítily ohroženy důsledky bolševické revoluce v Rusku, vyvolal rozsáhlou vlnu nesouhlasu, rozpoutal skutečnou „historickou pří“ (*Historiker Streit*) a vysloužil si pověst kontroverzního, či dokonce revizionistického vědce. Podobná snaha intelektuálně znemožnit komparaci komunistického, fašistického a nacistického hnutí je však Petru Placákovi vzdálená. Naopak, z historického hlediska pokládá fašistický politický režim vládnoucí údajně v letech 1945 až 1948 v Československu v zásadě za imitaci a „slovanské“ pokračování protektorátního nacionálněsocialistického zřízení, a současně za přípravnou fázi komunistického totalitarismu, do kterého se po roce 1948 toto zřízení na „dialekticky vyšší rovině“ transformovalo.

Důkladně zpracovaná Placákova studie, jejíž stylistickou čistotu občas mírně narušuje používání hovorových či žurnalisticky zabarvených výrazů, se skládá ze dvou částí. První část, nazvaná „Fašismus coby radikální lidová revoluce“, je obecně a teoreticky zaměřená, zatímco druhá, nesoucí název „Od komunismu k fašismu a zpět“, se zabývá politickým vývojem poválečného Československa do roku 1948. Autorova analýza takzvané třetí republiky představuje bezpochyby silnější a přínosnější segment jeho výzkumu. Svou tezi, že komunismus a nacismus reprezentovaly ideové soupeřníky, kteří sdíleli eschatologické aspirace na vyvrácení „starého světa“ a jeho nahrazení totalitní utopií a z nichž pouze historická nahodilost učinila soupeře, Petr Placák dokládá prostřednictvím konkrétních výroků, citátů, projevů a činů předních politických činitelů, na prvním místě Klementa Gottwalda, jehož hodnotí téměř jako „českého Benita Mussoliniho“. Paralela mezi Československem v roce 1945 a Itálií roku 1922 působí navzdory dílčím specifikám věrohodně. Petr Placák upozorňuje na přejímání a aplikaci mnohých konceptů a rétorických figur známých z fašistického a nacistického prostředí v politické kultuře a slovníku československé třetí republiky (téma zrady a rány dýkou do zad, užití principu kolektivní viny na základě etnických a rasových kritérií, národní očista, symboly krve a půdy, zdůrazňování slovanské identity státu, lidové soudy, antisemitismus). Francouzský antropolog René Girard by v této souvislosti bezpochyby hovořil o typickém příkladu mimetické rivality.

1 BRACHER, Karl Dietrich: *Die deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1976.

Petr Placák zpochybňuje tradiční tvrzení, že v Československu v letech 1945 až 1948 probíhal autentický zápas o zachování demokratického charakteru státu, jehož kompromisním řešením mohl být „demokratický socialismus“. Země byla podle Placákova mínění zachváčena národněsocialistickou revolucí, na níž se podíleli všichni političtí aktéři čerpající svou legitimitu z Košického vládního programu a jež předznamenala konečný triumf komunistického totalitarismu v roce 1948. Na samotném začátku existence třetí republiky bylo prostřednictvím dekretů prezidenta republiky znemožněno „obnovení politické, institucionální a právní kontinuity s předválečnou demokracií“ (s. 151). Nacistické Německo učinilo jako první ve střední Evropě revoluční průlom do tradičního politického a hodnotového řádu, z něhož pak těžil komunistický Sovětský svaz: „Komunistické poválečné revoluce ve střední a východní Evropě plynule navázaly na revoluci nacistickou.“ (s. 147) Autor se dokonce nezdráhá srovnat poválečný odsun německého obyvatelstva z pohraničí, kde tak vznikala ideální prázdná místa pro realizaci utopických vizí, s holokaustem (s. 123). V národních výborech vidí dobu Výborů veřejného blaha z dob Francouzské revoluce, suplující ministerstvo vnitra a spravedlnosti a fungující jako jedna z mnoha manifestací fašistické vůle k moci (s. 142–144). Jistá vstřícnost a kompromisy ze strany komunistů, které snad poskytovaly naději na zachování omezené demokracie a tržního hospodářství, představovaly pouhý zastírací manévř, dočasnou taktiku, která byla záhy opuštěna v únoru 1948, kdy byly splněny podmínky potřebné k tomu, aby národní revoluce přešla organicky do své dialekticky vyšší fáze – revoluce socialistické (s. 153–155). Mezi demokratickými politiky přisuzuje Petr Placák největší osobní odpovědnost za fatální selhání československé demokracie prezidentu Edvardu Benešovi (s. 167). V samotném závěru knihy pak souhlasně cituje amerického historika Paula Zinnera, podle něhož „únorový puč byl v mnoha ohledech vystřízlivění, rozhodující fáze boje už proběhla“ (s. 176).

Placákova interpretace československé třetí republiky jako fašistického režimu bezpochyby vyvolá řadu nesouhlasných reakcí. Jde však o legitimní a v mnoha směrech přesvědčivý obraz, který logicky vysvětluje příčiny zhroutení československé demokracie a zvláštní slabost a ochromení, kvůli nimž československé demokratické elity a veřejnost nebyly schopny během tří let po skončení druhé světové války účinně čelit asertivitě komunistické strany. Petr Placák si oprávněně stěžuje na úroveň diskuse o povaze totalitarismu a fašismu v českém akademickém a intelektuálním prostředí, aniž však zmiňuje či cituje některé výraznější účastníky zmíněné debaty. Tím se pak sám podílí na udržování diskontinuity úvah zaměřených na problematiku zmíněných politických jevů, která v českém myšlení vznikla. Je zvláštní, že zcela opominul uvést jméno Rio Preisnera, českého germanisty, který po odchodu do amerického exilu napsal řadu děl zabývajících se otázkami totalitních, autoritářských a fašistických režimů (*Kritika totalitarismu, Až na konec Česka, Kultura bez konce* nebo *Americana*). Preisnerovy myšlenky o dialektickém vztahu mezi fašismem, nacismem a komunismem jako hnutími a režimy odrážejícími různé pokročilé formy totalitní praxe nápadně připomínají Placákovy teze, přičemž jeho charakteristika československé třetí republiky je zcela v souladu s Preisnerovým historickým výkladem. Společná je rovněž Preisnerova a Placákova snaha ukotvit problematiku

totalitarismu v teistickém rámci (s. 75 a 79), kterou ovšem Rio Preisner pojal v duchu německého filozofa Erika Voegelina mnohem obsírněji a systematictěji.

V první části své knihy se Petr Placák pokusil o obsáhlý exkurz do teorie a historie totalitních, fašistických a autoritářských hnutí dvacátého století za účelem nalezení jejich společného jmenovatele. Domnívá se, že slabina tradičních výkladů totalitního a fašistického fenoménu spočívala v neschopnosti oprostit se od sociálního a ekonomického determinismu: „Do jaké míry je to problém politologický, kulturní, nebo snad antropologický? Nejsou v tom sociální vědy nemohoucí od doby, co ztratily jakýkoliv kontakt s teologií a její dvoutisíciletou zkušeností diskuze nad povahou zla ve společnosti? Není to tak, že se společenské vědy snaží řešit něco, na co jednoduše se svými omezenými obzory nestačí?“ (s. 74 n.) Po takto ambiciózním konstatování však Petr Placák po naznačené cestě nepokračuje a místo toho se spokojuje se stručnou pochvalnou zmínkou o psychologii románu *Běsi* od Fjodora Michajloviče Dostojevského (kterého označil za „alkoholika“ – s. 75). Existují přitom badatelé, kteří dokázali umístit své studium radikálních politických hnutí do vhodné antropologické, teologické či religionistické perspektivy, jako například Norman Cohn, již zmíněný Eric Voegelin nebo britský historik Roger Griffin, tvůrce palingenetického výkladu fašismu, který v knize *Modernismus a fašismus: Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*² přesvědčivě spojil politologické a kulturněhistorické přístupy s antropologickou teorií iniciačních rituálů přechodu v podání Victora Turnera.

Autoři jako Isaiah Berlin nebo Leszek Kołakowski, kteří popírali ideovou a historickou spřízněnost komunistického, nacistického a fašistického hnutí, již se snažila doložit Hannah Arendtová v *Původu totalitarismu*, argumentují, že fašismus a nacismus představovaly partikularistickou vzpouru, vycházející z romantického étosu a namířenou proti univerzalistickým aspiracím komunismu, těžícího z protikladné tradice osvícenství. Petr Placák zmíněný rozdíl relativizuje. Napětí mezi lokálním nacionalismem a internacionalistickým socialismem považuje za výraz pomíjivé historické konstelace, který neodráží zásadní odlišnost fašismu a komunismu: „Hned v počátcích byl socialismus spojen s velkoruským nacionalismem. Bolševizace, která probíhala pod dohledem Moskvy v jednotlivých komunistických stranách Evropy, byla zároveň i rusifikací.“ (s. 41). V této souvislosti Petr Placák souhlasně cituje francouzského politického filozofa Raymonda Arona, který v roce 1983 napsal: „Argument, který jsem nejednou používal k rozlišení třídního a rasového mesianismu, na mě už dojem nedělá. Zdánlivý univerzalismus prvního z nich se stal v poslední analýze optickým klamem. Poté co se dostane k moci, spojuje se s národním nebo imperiálním mesianismem. Nejenže nezachovává přes hranice křehké svazky společné víry, ale posvěcuje konflikty a války.“ (s. 76) Shodného názoru je známý teoretik a historik fašismu A. James Gregor, který v knize *Janusovy tváře: Marxismus a fašismus ve dvacátém století*³ ukázal, jak se čínský komunismus po Maově smrti

2 Praha, Karolinum 2016. Původní vydání: GRIFFIN, Robert: *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. London, Palgrave Macmillan 2007.

3 GREGOR, A. James: *The Faces of Janus: Marxism and Fascism in the Twentieth Century*. New Haven (Connecticut), Yale University Press 2000.

proměnil v ideologii a praxi, která nápadně připomíná evropský fašismus dvacátých a třicátých let dvacátého století. Známý izraelský historik a politický filozof Jacob Leib Talmon nastínil ve svém rozsáhlém díle *Mýtus národa a víze revoluce: Ideologická polarizace ve dvacátém století*⁴ ambivalentní vztahy socialistických a nacionalistických hnutí v devatenáctém a dvacátém století, jejichž počátky spatřuje v myšlenkách Jeana Jacquesa Rousseaua o obecné vůli a v konceptu totalitní demokracie zrozeném za Francouzské revoluce – to je teze, kterou zastává rovněž Petr Placák.

Petr Placák je obdobně jako výše zmínění myslitelé přesvědčen, že konzervativní či aristokratičtí oponenti Francouzské revoluce, mezi které náleželi například Joseph de Maistre (známý svým výrokem, že člověk je příliš nebezpečným tvorem, než aby mohl být svobodným) nebo Louis de Bonald, nebyli předchůdci moderního fašismu. Za základní historickou událost, která umožnila zrod moderního fašismu, pokládá první světovou válku. Tím však bohužel Placákův exkurz do intelektuálních dějin fašismu skončil. Je to škoda, protože se tak kriticky nevyrovnal s některými autory, kteří hledali kořeny fašismu ve velmi bohatém a rozporuplném intelektuálním a kulturním životě sklonku 19. století. Bylo by zajímavé sledovat, jak by se například poměřil s argumenty izraelského historika Zeeva Sternhella, jenž ve své průkopnické práci *Revoluční pravice 1885–1914: Francouzský původ fašismu*⁵ tvrdil, že fašismus se zrodil v závěru 19. století ve Francii jako kulturní revolta a specifická protimaterialistická revize marxismu, která se teprve později stala vlivným politickým hnutím. Zásadní úlohu při formování fašistické ideologie sehráli podle Sternhella nejenom Maurice Barrès, Édouard Drumont nebo Charles Maurras a další reprezentanti *Action française*, ale především francouzský revoluční syndikalista Georges Sorel.

Petr Placák má sklon bagatelizovat rasovou ideologii a antisemitismus jako integrální součást nacistického světonázoru. Podceňuje skutečnost, že moderní radikální politická hnutí čerpají svou sílu ze schopnosti oslovit a mobilizovat široké vrstvy prostřednictvím působivé a sugestivní imaginace a symbolických rituálů. Průnik rasového učení do nacistické ideologie, která v mnohém představovala aplikovaný sociální darwinismus, poskytl nacismu specifický a velmi vyhrocený revoluční a genocidní potenciál, jenž jej výrazně odlišil od komunismu sovětského typu nebo italského fašismu. Na podrobnější mezioborovou a komparativní analýzu totalitního symbolismu, která by zohlednila poznatky a metody současné antropologie a psychologie, však bohužel stále čekáme.

Placákova publikace *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* je podnětnou a poutavě napsanou studií. Hodnocení československé třetí republiky, které se bude možná některým čtenářům zdát kontroverzní, není nicméně zcela originální, i když žádný známý autor je zatím nepředložil takto uceleně a systematicky. Tvrzení, že fašismus byl určitou přípravnou vývojovou fází před nástupem komunistického

4 TALMON, Jacob Leib: *Myth of the Nation and Vision of Revolution: Ideological Polarization in the Twentieth Century*. Berkeley, University of California Press 1981.

5 STERNHELL, Zeev: *La Droite révolutionnaire 1885–1914: Les origines françaises du fascisme*. Paris, Seuil 1978.

totalitarismu v Československu v roce 1948, logicky vyplývá z našeho studia a porozumění moderním radikálním a totalitním hnutím. Je jen škoda, že se Petr Placák hlouběji nevyrovnal s problematikou geneze fašismu v širším historickém a intelektuálním kontextu přelomu devatenáctého a dvacátého století.

Diskuse

O jedné pomýlené knize

Jiří Pernes

Vztah československé společnosti k myšlenkám komunismu a její historická zkušenost s komunistickým režimem vyvolávají opakovaně diskusi, a to nejen v odborných kruzích. Znovu a znovu vyvstávají otázky, na něž se jen těžko hledá odpověď: Jak je možné, že Češi (méně Slováci) tak snadno podlehli komunistické ideologii? Na rozdíl od většiny okolních států, v nichž byla vláda stran marxisticko-leninského typu nastolena jen s vydatnou pomocí „sovětských bodáků“, u nás se prosadila pokojnou cestou a s masovou podporou značné části obyvatel. Jak je možné, že k 31. prosinci 1948 vykazovala Komunistická strana Československa 2 674 838 členů, tedy 22, 12 procent všeho obyvatelstva Československé republiky?¹ Generální tajemník Ústředního výboru KSČ Rudolf Slánský k tomu na devátému sjezdu komunistů v květnu 1949 řekl: „Naše strana má tedy dnes přes 2 300 000 členů. K počtu 12 000 000 obyvatel naší země jsme jistě nejmasovější komunistickou stranou.“² Jak je možné, že takové množství občanů zůstalo komunistické straně

1 Viz KAPLAN, Karel: *Utváření generální linie výstavby socialismu v Československu: Od Února do IX. sjezdu KSČ*. Praha, Academia 1966, s. 100; srv. také MAŇÁK, Jiří: *Proměny strany moci: Studie a dokumenty k vývoji Komunistické strany Československa v období 1948–1968*, sv. 1. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 14; BLAIVE, Muriel: *Le parti communiste tchécoslovaque et la société entre 1948 et 1951: Actions et réactions*. (Documents de travail, č. 2.) Praha, CEFRES 1995, s. 4.

2 SLÁNSKÝ, Rudolf: Jak zajistit budování socialismu v naší vlasti. In: *Protokol IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa: V Praze 25.–29. května 1949*. Praha, ÚV KSČ 1949.

věrných i počátkem padesátých let, kdy se její režim dostal do hluboké hospodářské, sociální i politické krize, kdy bylo zřejmé, že není schopen plnit sliby, které svým stoupencům dal? A jak je možné, že dokonce ještě v roce 1968, kdy již byly obecně k dispozici informace o zločinech, jichž se KSČ během své vlády dopustila, zdrcující většina československých obyvatel stále chtěla budovat socialismus – byť ten „demokratický“ a s lidskou tváří – a záruku úspěchu tohoto vývoje spatřovala právě v KSČ? Studium dějin Komunistické strany Československa a totalitního režimu, který v naší zemi nastolila, je tedy neobyčejně důležité a je třeba vítat každý hodnotný příspěvek, který naše poznání posune kupředu.

Do rozpravy na toto téma se před časem zapojil také Petr Placák, který v letech 2013 a 2014 zveřejnil na stránkách časopisu *Securitas Imperii* dva články věnované komparaci fašismu, nacionálního socialismu a komunismu a její aplikaci na politický režim v Československu v letech 1945 až 1948.³ Téma jej zaujalo do té míry, že se rozhodl své studium prohloubit a závěry, k nimž dospěl, předložit čtenářům formou samostatné publikace, které dal název *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*.⁴ Z názvu knihy by se dalo vyvozovat, že pojednává o Československu v letech 1948 až 1953, kdy byla jedinou držitelkou moci v zemi Komunistická strana Československa a její předseda Klement Gottwald se stal prezidentem republiky. Tehdy – v době formujícího se komunistického režimu – bylo skutečně možno o republice hovořit jako o „Gottwaldově Československu“, protože tento politik se opravdu stal symbolem hlubokých změn, jimiž republika po komunistickém státním převratu v únoru 1948 prošla, a v jeho rukou se soustřeďoval rozhodující díl moci. Ostatně autor sám to hned v úvodu potvrzuje slovy „nakonec jsem přídomek *komunistické* nahradil slovem *Gottwaldovo*“. Tomu lze rozumět. Vzápětí však upřesňuje, že tím „Gottwaldovým Československem“ myslí období takzvané třetí republiky, tedy Československo v letech 1945 až 1948 (s. 11 n.). Jsem přesvědčen, že právě zde se autor dopustil zásadního omylu, z něž se odvíjí celá řada chyb a zkreslení dalších, které knihu zatěžují. Československo mezi květnem 1945 a únorem 1948 přece v žádném případě nelze pokládat za stát komunistický – byť se tehdy KSČ domohla výjimečného postavení – a rozhodně se tehdy nejednalo ani o „stát Gottwaldův“, neboť tento politik byl do 2. července 1946 jen jedním z místopředsedů vlády a také po tomto datu, kdy jej prezident Edvard Beneš jmenoval premiérem, byly jeho možnosti – stejně jako možnosti strany, jíž stál v čele – výrazně limitovány řadou demokratických mechanismů, které se v životě Československé republiky uplatňovaly. Placák dokonce tvrdí, že ve vývoji Československa „únor 1948 nebyl žádný předěl“ (s. 12), což je tvrzení u vědeckého pracovníka Ústavu pro studium totalitních režimů přinejmenším zarážející.

3 PLACÁK, Petr: Fašismus jako radikální lidová revoluce: Poznámky k povaze ideologických režimů s ohledem na poválečný vývoj v Československu, 1. část. In: *Securitas Imperii*, č. 23 (2/2013), s. 28–54; TÝŽ: Gottwaldovo Československo jako fašistický stát: Poznámky k povaze ideologických režimů s ohledem na poválečný vývoj v Československu, 2. část. In: *Tamtéž*, č. 25 (2/2014), s. 104–130.

4 Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015.

Potřeba porovnávat režim komunistický s režimy fašistickými a s režimem nacistickým je legitimní a nezbytná, protože se pořád ještě ozývají hlasy, že éra vlády komunistů vlastně žádnou totalitou, ba ani obdobím nesvobody nebyla nebo že nejdůležitější je zlepšení životní úrovně lidí, které přinesla. Placák celou první část své práce věnuje rozboru literatury, která se zabývá teorií totalitních a nedemokratických režimů, aby dokázal, že komunistický režim byl stejně zhoubný jako fašistický režim v Itálii a nacismus v Německu. Problém je ovšem v tom, že tyto fenomény směšuje, takže fašismus je pro něj roven nacismu, aniž by poukázal na jevy, jimiž se tyto způsoby vlády od sebe odlišovaly. Jejich analýzu – a je třeba říci, že existuje řada výrazně lepších prací o této problematice – však neprováděl proto, aby dokázal, co mají fašismus, nacismus a komunismus společného, čím se odlišují a proč je třeba je zavrhnout, nýbrž proto, aby čtenáře přesvědčil, že komunismus a fašismus prostě jedno jsou a že mezi nimi není rozdíl. Přitom však kupodivu konstatuje, že „ne všechny fašistické státy musely být automaticky totalitní“, s dovětkem, že „právě fašistickou Itálii někteří autoři za totalitu nepovažují“ (s. 21). Italský fašismus se mu zřejmě nezdál dosti reprezentativní pro jeho práci – i když právě tento pojem si zvolil do názvu své knihy – a spíše se soustředil na porovnávání komunismu s nacismem a také jejich revolucí, které podle něj byly „revolucí revoluce a Hitler a Stalin ... byli druhou mocninou Mussoliniho“ (s. 21).

Všechnu tuto práci Petr Placák podnikl proto, aby čtenáře přesvědčil o správnosti své teze, že Československo v letech 1945 až 1948 bylo státem fašistickým. Poukazuje přitom na řadu skutečností, jež vývoj takzvané třetí republiky více či méně poznamenaly nebo ovlivnily. Není možné zde rozebírat všechny, to by bylo nad rámec tohoto příspěvku, proto alespoň některé pro ilustraci. Placákovi slouží především odsun Němců jako důkaz fašistického charakteru Československa a srovnává jej s nacistickým vyvražďováním Židů. „Nad možností dlouhodobě vykořisťovat občany židovského původu, tedy nad zájmy ekonomickými, zvítězil u nacistů ‘světodějný úkol’ zbavit svět jednou provždy Židů. Gottwald to v malém, s omezením na Československo a české Němce, viděl obdobně,“ píše autor (s. 123). Přitom bez nejmenších problémů ignoruje historické souvislosti a fakta. Nelze zastírat, že při odsunu Němců z československého pohraničí došlo k mnoha excesům a zvěrstvům, za něž se musíme stydět, ale v žádném případě nešlo o masové vyvražďování, „konečné řešení“ a pochody smrti, jak sugeruje Placák. Jen člověk, kterému nejde o nezáujatý pohled na historickou skutečnost, může zamlčovat, že nacistická Sudetoněmecká strana, která se dovolávala práva „vyznávat německý světový názor“, obdržela v roce 1935 v posledních parlamentních volbách před válkou přes patnáct procent všech odevzdaných hlasů, že ji tedy volila zdrcující většina německé populace v Československu. Nelze nevidět, že tato většina sudetských Němců se plně zapojila do válečného úsilí třetí říše. A nelze ignorovat, že další soužití Čechů a Němců v jednom státě po strašné zkušenosti německé okupace již nebylo možné.

Stejně Petr Placák zachází s údajným poválečným antisemitismem české společnosti a Komunistické strany Československa. Na konkrétních případech československých občanů židovského původu, kteří přežili válku, ať již v koncentračních táborech, či v řadách československé zahraniční armády, vrátili se domů a stali se

znovu obětí perzekuce, když se dožadovali svého majetku, dokazuje, že „židovská otázka“ v Československu se měla vyřešit teprve tím, „když Židé přestanou existovat“. Podle něj „pro Židy jako takové nebylo v komunistické představě sociálně, politicky, kulturně i etnicky homogenní společnosti místo“ (s. 107). To je úplný nesmysl – ti českoslovenští Židé, kteří se po válce skutečně stali terčem nových útoků, nebyli primárně napadáni jako Židé (i když i takové případy je nutno připustit), ale proto, že byli bohatí, že patřili k „buržoazii“ a že se dožadovali navrácení majetku, který podle tehdy rozšířeného přesvědčení měl být znárodněn. A nic na tom nemohou změnit ani odkazy na odporné útoky starého antisemity Václava Kopeckého, kterého Placák s takovým gustem cituje. Antisemitismus opravdu v Československu zavládl, ale až mnohem později, v tom skutečném „Gottwaldově Československu“ padesátých let, v době politických procesů. Že poměry v době předcházející – tedy i v letech 1945 až 1948 – byly v tomto ohledu docela odlišné, ilustruje například stížnost tehdejšího tajemníka Ústředního výboru KSČ Antonína Novotného přednesená počátkem října 1951 tajemníkovi sovětské ambasády v Praze D. K. Zvonkovovi: „V Československu doposud vládla taková praxe, že pokud se o jakoukoli práci ucházeli tři kandidáti, například Čech, Slovák a Žid, rozhodnutí vždy padlo ve prospěch toho třetího.“⁵ V době, o které Placák píše jako o epoše kvetoucího antisemitismu, se naopak v Československu školili židovští letci a vojáci, kteří pak přispěli k záchraně rodícího se izraelského státu.

Podobně by se dalo polemizovat i s dalšími autorovými tvrzeními, ať již jde o „Benešovy dekrety“ (s. 86), „lůzu oděnou do slovanského hávu“ (s. 137), či názor, že tehdy slovo „lidová“ ve skutečnosti znamenalo *fašistická*“ (s. 144). Je nesporné, že Československo z let 1945 až 1948 mělo ke skutečně demokratickému státu daleko. Je zbytečné zde opakovat všechny důvody, proč se o tomto období hovoří jako o „omezené“, „limitované“ či prostě „lidové“ demokracii. Nicméně stále zde existovaly mechanismy (byť, jak Placák pravdivě uvádí, nefungovaly zdaleka dokonale), jichž mohl občan využít, když se chtěl dovolat svých lidských a občanských práv. Sám autor – pravda ironicky a s posměškem (přesně jako komunisté) – píše o „Drtinově justici“, která se občas „rozpomenula na principy právního státu“ (s. 136). Je však nesporné, že režim Národní fronty pořád ještě poskytoval prostor pro existenci a činnost demokratických sil, které jakoukoli totalitu – fašistickou, nacistickou i komunistickou – odmítaly a snažily se v Československu vytvářet demokracii západního typu. Byly to demokratické politické strany, o jejichž existenci Petr Placák mlčí, byly to spolky a organizace, které se podařilo ubránit před infiltrací komunistů, byl to nezávislý tisk i výrazné osobnosti, které jej dělaly, jako Pavel Tigrid, Helena Koželuhová, Ferdinand Peroutka, a s nimi statisíce občanů, jejichž jména ani neznáme, jimž nebyl osud československé demokracie lhostejný a z nichž mnozí jen o pár let později skončili v komunistických věznicích a koncentračních táborech. Problém

5 VOLOKITINA, T. V. – MURAŠKO, G. P. – NAUMOV, O. V. – NOSKOVA, A. F. – CAREVSKAJA, T. V.: *Sovetskij faktor v Vostočnoj Jevrope 1944–1953*, sv. 2: 1949–1953. *Dokumenty*. Moskva, ROSSPEN 2002, s. 530 – Z deníku třetího tajemníka vyslanectví SSSR v Československu D. K. Zvonkova. Záznam besedy s tajemníkem ÚV KSČ A. Novotným, 3.10.1951.

jednoznačně spočíval v tom, že takto smýšlejících lidí bylo méně než těch, kteří sedli na lep komunistickým agitátorům, že byli hůře organizovaní, a především neměli dobré vůdce – včetně prezidenta Beneše – kteří by dokázali hrozící nebezpečí včas rozpoznat, jasně pojmenovat a zvolit odpovídající a účinné metody boje proti němu. Teprve jejich porážka v únoru 1948 otevřela dokořán dveře totalitnímu komunistickému režimu, který lze legitimně porovnávat s režimy fašistickými či s režimem nacistickým. Ale je nesporné, že Československo v letech 1945 až 1948 nebylo ani státem komunistickým, ani státem Gottwaldovým, ani státem fašistickým. Placákovu knihu, která se snaží dokázat opak, tak musím pokládat za koncepčně i argumentačně zcela pomýlenou.

Diskuse

Komunismus znovu nalezený

Nad knihou Petra Placáka „Gottwaldovo Československo jako fašistický stát“

Tomáš Hemza

Petr Placák ve své poslední knize přispěl do diskuse o historii Komunistické strany Československa a poválečné Československé republiky osobitým pohledem.¹ Už svým názvem je jeho práce poměrně kontroverzní. Fašismus a komunismus se sice na jedné straně souhrnně označují jako totalitní ideologie, na druhé straně však bývají charakterizovány jako ideologické protiklady. Podle Placáka je však možné a správné zařadit nacismus, komunismus nebo italský fašismus pod souhrnnou kategorii „fašismus“. Jeho kniha vychází ze dvou článků, které již dříve publikoval v časopise *Securitas Imperii*,² a také ona ve dvou samostatných částech reprodukuje jejich podobu. První z nich se fašismem zaobírá z teoretického hlediska, druhá se věnuje politice komunistické strany v Československu v období 1945 až 1948.

1 PLACÁK, Petr: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Praha – Litomyšl, Paseka – Ústav pro studium totalitních režimů 2015.

2 TÝŽ: Fašismus jako radikální lidová revoluce: Poznámky k povaze ideologických režimů s přihlédnutím k vývoji v poválečném Československu, 1. část. In: *Securitas Imperii*, č. 23 (2/2013), s. 28–55; TÝŽ: Gottwaldovo Československo jako fašistický stát: Poznámky k povaze ideologických režimů s přihlédnutím k vývoji v poválečném Československu, 2. část. In: *Tamtéž*, č. 25 (2/2014), s. 104–130.

Nejdříve se zaměřím na teoretickou část knihy. Ta informačně čerpá ze starší zahraniční odborné literatury, která v českých překladech vycházela zpravidla v devadesátých letech. Z novější literatury je zastoupena pouze komparativní kolektivní monografie *Za obzor totalitarismu*.³ Vzhledem k tomu, že v soudobé veřejné ani odborné diskusi neexistuje shoda na jasném vymezení pojmu „fašismus“, je zcela namístě, že se Placák snažil definovat, jak jej ve své knize užívá. Bohužel zůstalo u pouhého pokusu. Aplikace pojmu „fašismus“ v podání Petra Placáka totiž vyústila ve zcela nesourodou směsici.

První vymezení fašismu nabízí Placák především v úvodu (s. 9–12) a posléze v první části knihy (s. 74–76). Nejprve zde tvrdí, že komunisté a nacisté jsou fašisté, protože jsou ztělesněním zla. Podle tohoto prvního určení je fašismus zlem, fašisté ve skutečnosti nemají žádnou ideologii ani programové cíle, jejich jediným záměrem je páchat zlo a terorizovat bezbrannou společnost. Placák přitom nabádá čtenáře, aby se ve snaze o pochopení fašismu jako zla nezdržovali studiem společenských věd, ale naopak hledali odpovědi buď v křesťanské teologii, nebo v románech Fjodora Michajloviče Dostojevského. Ztotožnění fašismu se zlem a následné odkazy na křesťanskou teologii ovšem nemají s exaktní vědou nic společného. Jedná se o zcela arbitrární a subjektivní hodnocení, které v žádném případě není možné vědecky verifikovat.

To si patrně uvědomoval i sám Placák, a proto přichází s definicí fašismu číslo dvě. Pro tento účel převzal charakteristiku „aktivistického politického stylu“ od britského historika Noëla O'Sullivan, který ale poté jednoduše ztotožnil s fašismem.⁴ Nereflektoval už, že podle O'Sullivan je fašismus jen jedním z mnoha projevů „aktivistického politického stylu“. Lze se domnívat, že tak učinil zcela záměrně, protože pokud by se chtěl přesně držet O'Sullivanovy definice, nemohl by do kategorie fašismu zařadit komunisty. Toto druhé pojetí fašismu jako specifického politického stylu (nikoli ideologie) pak Placák rozvíjí v teoretické části knihy.

Fašisté podle Placáka usilovali pomocí extrémního výkladu nacionální a sociální otázky o destrukci liberální demokracie se všemi jejími atributy, tedy politickou demokracií, právním státem, liberální svobodou a tržním hospodářstvím. Jelikož fašisté považovali problémy moderní liberální demokracie za inherentní a neodstranitelné součásti systému, nesnažili se najít jejich řešení, ale naopak je maximálně využít ve svůj prospěch a na troskách liberálnědemokratické společnosti ustavit společnost nového typu, v níž měla namísto protikladných zájmů zavládnout jednota, ať už by šlo o rasovou jednotu nacistických árijců, nebo o komunistickou beztřídní společnost. Spolu s novou společností měli fašisté podle Placáka za cíl vytvořit i zcela nového člověka.

Placákova definice fašismu tak nehledí na rozdílnost ideových zdrojů italského fašismu, sovětského komunismu nebo německého nacismu a stejně tak nesleduje

3 GEYER, Michael – FITZPATRICK, Sheila (ed.): *Za obzor totalitarismu: Srovnání stalinismu a nacismu*. Praha, Academia 2012.

4 Viz O'SULLIVAN, Noël: *Fašismus*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2002, především s. 40–44.

jejich odlišnou politickou praxi ani různost jejich ideologických záměrů. Placák tudíž odmítá například eventualitu, že by ideálním nacistickým cílem nemusela být jen společnost nového typu, ale naopak společnost archaická, uskutečněná podle zidealizované romantické představy německého selství. Konzervativní a předmoderně orientovaný proud v rámci nacismu Placák hodnotí jen jako okrajovou záležitost, a „konzervativní reakci“ vyjímá také z „fašistického“ hnutí. Podle Placáka sice fašisty a „konzervativní reakci“ spojoval společný nepřítel v podobě liberální demokracie, obě hnutí se ale lišila v politickém stylu i ve svých konečných cílech.

Společným „fašistickým“ jmenovatelem jednotlivých hnutí je podle Placákovy definice odpor proti liberální demokracii, využití všech prostředků k odstranění starého řádu a ustavení zcela nové, myticky jednotné společnosti. Z této velmi široké definice plyne problematický důsledek, že každé politické hnutí, které se ve svém programu zásadně vymezuje proti liberální demokracii a které není současně konzervativní, je fašistické. Ještě spornější je následné Placákovo vyvození, že jsou si všichni fašisté rovni. Souhrnně řečeno, bez ohledu na různé ideové zdroje nebo odlišnou politickou praxi je každý zásadní odpůrce liberální demokracie (s výjimkou konzervativní reakce) fašistou, a tedy ztělesněním zla, stejně jako Hitler, Stalin, Mussolini, Mao Ce-tung, Rudí Khmérové nebo mezinárodní teroristé a bojovníci Islámského státu. Placák se tak bez ohledu na pokus o vědecké vymezení fašismu nakonec v teoretické části vrací ke svému osobnímu přesvědčení, že fašismus je především nebezpečné zlo. Úkolem historika tak v tomto pohledu není snaha o porozumění minulosti, ale identifikace, odhalení a odsouzení zla.

Teoretické vymezení fašismu Placák posouvá až do „metafyzických poloh“, když píše o fašistické „metaideologii“, která překlenuje jednotlivé dílčí rozdíly fašistických hnutí (s. 33–37). Definice fašistické „metaideologie“ je však natolik vágní, že snad ani žádnou definicí není. Podle Placáka jednotlivá fašistická hnutí disponují sice svou vlastní odlišnou ideologií (nacismem, komunismem, islámským fundamentalismem), všechna bez rozdílu jsou však nadána „fašistickou vůlí“, tedy iracionálním sklonem k extrémně radikálnímu, revolučnímu a ničím neomezenému akčnímu chování. Tato vůle, sídlící údajně v „hloubi lidské duše“, a z ní pocházející akce jsou vlastní podstatou fašismu a nakonec i jeho cílem. Placákova teorie fašismu je ve výsledku čistou metafyzickou spekulací. Zakládá se na tom, že autor je nadán schopností nahlédnout do „hloubi duše“ fašistů, kde se rodí jejich „fašistická vůle“ (s. 34). Petr Placák tak na rozdíl od ostatních „zaslepených“ vědců dokáže rozpoznat pravou metafyzickou podstatu fašistických hnutí bez ohledu na to, do jakých ideologických hávů se fašisté oblékají a jakou „zastírací“ politickou praxi vykonávají.

Z celého teoretického výkladu je podle mého názoru dobře patrné, že v Placákově přístupu hrála hlavní roli jeho snaha o vědeckou verifikaci zločinné podstaty komunismu, nacismu a dalších nedemokratických (fašistických) ideologií. Snad proto, že zastřešující koncept totalitarismu byl v historických diskusích zpochybněn nebo že označení „totalitní“ se mu nezdálo dostatečně pejorativní, vybral si Petr Placák namísto toho pojem „fašismus“ a poté se všemožně snažil dokázat opodstatněnost jeho použití v tak širokém významu. Na některých místech přitom mluví o fašismu jako ztělesnění zla, na jiných o metafyzické a metaideologické „fašistické vůli“ a jinde

zase o „aktivistickém politickém stylu“. Není snad třeba dodávat, že v sociálních vědách by pojmové kategorie měly sloužit jako analytické nástroje, a nikoliv jako prostředek morálního odsouzení jevů, které jsou pod ně subsumovány.

Zásadním nedostatkem druhé části Placákovy knihy je absence pramenné základny. Jako zdroj dobových dokumentů z provenience KSČ používá autor pouhé tři knihy. Přitom o relevanci prvních z nich, publikace *Za nové Československo*, která vyšla v roce 1944 v Moskvě,⁵ lze mít pochybnosti. Je sice pochopitelné, že chceme-li zkoumat určité dějinné období, není zvolený počátek výzkumu „rokem nula“. Zabývat se komunistickou politikou v období třetí republiky, a současně svá tvrzení opírat o výroky komunistických politiků z období jejich moskevského exilu, případně ještě starší, se mi však jeví jako metodologicky sporné. Navíc jsou to často výroky komunistů typu Vladimíra Outraty, Jiřího Kořátka nebo Edmunda Friše, kteří jsou zastoupeni ve sborníku. Nechci být vůči těmto osobám nijak přezíravý, ale jedná se podle mého názoru o postavy okrajové, se zcela minimálním vlivem.

Z hlediska období třetí republiky, které si Petr Placák zvolil za téma knihy, jsou tak relevantní pouze dvě publikace: sborník statí a projevů Klementa Gottwalda *Deset let* a pramenná edice *Dokumenty moderní doby*.⁶ Konkrétně Placák pracuje s dvěma stranickými dokumenty, a to s svoláním KSČ z dubna 1945 a volebním svoláním KSČ z května 1946. Z Gottwaldových projevů cituje a odkazuje na následující: projev na školení funkcionářů Komunistické strany Slovenska z 8. dubna 1945 v Košicích, rozhlasový projev z 11. května 1945, projev na táboru lidu v Brně 23. června 1945, projev na školení komunistických funkcionářů z 9. července 1945, projev na manifestaci na Václavském náměstí v Praze 25. října 1945, projev na táboru lidu v Brně 7. listopadu 1945, projev na osmém sjezdu KSČ 29. března 1946, projev v parlamentu 16. října 1946 a nakonec projev na Václavském náměstí v Praze 28. října 1946. Kromě devíti veřejných projevů Klementa Gottwalda Placák cituje ještě z výroků Ladislava Kopřivy a ministra zemědělství Julia Ďuriše na veřejné manifestaci na Bílé hoře v Praze dne 1. července 1945. Je-li pramenná základna pro roky 1945 a 1946 velmi skromná, pro léta 1947 a 1948 je prakticky nulová. Pro rok 1947 se Placák spokojuje s jediným dokumentem, se „Zprávou o politické situaci“, která byla přednesena na zasedání Ústředního výboru KSČ dne 22. ledna 1947,⁷ a u roku 1948 se obejde bez jakékoli dokumentace z provenience KSČ.⁸

5 *Za nové Československo: Sborník projevů, článků a dokumentů*. Moskva, Vydavatelství cizojazyčné literatury 1944.

6 GOTTWALD, Klement: *Deset let: Sborník projevů a statí, 1936–1946*. Praha, Svoboda 1947; *Dokumenty moderní doby*. Praha, Svoboda 1978.

7 Z tohoto dokumentu Placák cituje následující úryvek: „Soudružky a soudruzi! Bylo vždy předností a silou naší strany, že nedělala politiku ze dne na den, že nežila, jak se říká ‘z ruky do úst’, nýbrž že svoji každodenní politiku znovu a znovu zkoumala pod zorným úhlem svých cílů.“ (PLACÁK, P.: *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*, s. 153.)

8 V zájmu přesnosti uvádím, že Placák v poznámce pod čarou na straně 163 odkazuje ještě na jeden dokument KSČ, a to na rezoluci z konference Krajského výboru KSČ v Praze

Pro úplnost dodejme, že Petr Placák pracuje také se třemi nekomunistickými dokumenty. Kromě *Košického vládního programu* je to brožura s projevy členů první vlády Národní fronty⁹ a rezoluce ze sjezdu Revolučního odborového hnutí z 22. února 1948. Ponechám na posouzení čtenáře, zda je únosné, aby vědecká studie o politice KSČ v období 1945 až 1948 byla pramenně založena všehovšudy na čtrnácti dobových dokumentech této strany.

Velmi sporná je Placákova práce s komunistickými „historiografickými“ knihami.¹⁰ Jedná se o publikace, jejichž obsah má velmi málo společného s vědeckým poznáním minulosti a které spíše spadají do žánru politické propagandy. Je tak poněkud překvapivé, že Placák řadu údajů z nich nekriticky přebírá a staví na nich svůj výklad. Pro ilustraci uveďme pasáž, kde Placák píše o ustavení národních výborů. V knize *KSČ v boji za svobodu* se k tomu uvádí: „Komunisté se postavili proti všem pokusům omezovat plnou moc státních orgánů zvolených lidem a v polovici r. 1944 zasáhl s. Gottwald energicky do této diskuse tím, že krátce a stručně formuloval, jak by měl znít dekret presidenta republiky o národních výborech. Tento návrh s. Gottwalda, který byl telegrafován do Londýna, byl přijat státní radou a stal se základem dnešních národních výborů.“¹¹ Propagandistický komunistický výklad byl jasný: zatímco západní exil chtěl ponechat státní moc v rukou původní prvorepublikové a protektorátní byrokracie, nebo dokonce usiloval o vládu „vojenské junty“, KSČ naproti tomu bojovala o vládu lidu prostřednictvím národních výborů. Není snad třeba dodávat, že toto líčení má se skutečností pramálo společného. Placák však ve své knize píše: „Když se v roce 1944 v exilu diskutovalo o budoucí podobě národních výborů, komunisté odmítli návrhy na jakékoliv omezení jejich moci a sami odeslali do Londýna vlastní návrh, který byl přijat Státní radou a stal se právním základem ustavení národních výborů.“ (s. 144) Základní výtky můžeme mít dvě. Zaprvé, Placák původní text významově značně posunul, protože ani v něm se nepíše o tom, že by se právní základ národních výborů odvozoval od návrhu komunistů, zaslaného z Moskvy do Londýna. Zadruhé, pokud by Placák použil odbornou literaturu, zjistil by, že jeho tvrzení není pravdivé. V roce 1944 skončily politické diskuse ohledně národních výborů mezi londýnským exilem a československými komunisty v Moskvě ústavním dekretem prezidenta republiky č. 18/1944, ve kterém byly národní výbory definovány pouze jako prozatímní orgány, navíc s nejasným rozsahem pravomocí. Až další jednání v následujícím roce vedlo k tomu, že teprve Košický vládní program z dubna 1945 a následné vládní nařízení a směrnice ministerstva vnitra z května téhož roku vedly k ustavení národních výborů současně jako orgánů zastupitelských, jako orgánů veřejné správy ve všech jejích oborech i jako

z roku 1946. S odkazem na ni uvádí, že českoslovenští komunisté rozeznávali tři druhy demokracie – měšťáckou, lidovou a sovětskou.

9 *Ustavení československé vlády Národní fronty Čechů a Slováků a její první projevy*. Praha, Ministerstvo informací 1945.

10 *KSČ v boji za svobodu: Činnost a boj Komunistické strany Československa v době od mnichovské kapitulace až k národnímu osvobození*. Praha, Svoboda 1949; *Dějiny Komunistické strany Československa*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

11 *KSČ v boji za svobodu*, s. 176.

orgánů státní správy. Placákovo tvrzení, že návrh komunistů z roku 1944 se stal právním základem pro ustavování národních výborů, tak neodpovídá skutečnosti.

Stejně jako pramenná základna Placákovy knihy je velmi skromná a nedostatečná i použitá odborná literatura. Z prací, které se alespoň zčásti dotýkají období třetí Československé republiky, odkazuje Petr Placák v poznámkovém aparátu na knihy nebo články Karla Jecha,¹² Matěje Spurného,¹³ Detlefa Brandese,¹⁴ Jana Tesaře¹⁵ a Víta Smetany.¹⁶ Odkazy na tuto literaturu jsou však pouze ilustrační a nesouvisejí s Placákovým výzkumným záměrem, tedy s analýzou KSČ jako fašistického hnutí.¹⁷ Do vlastního výkladu o „gottwaldovském fašismu“ tak Placák zahrnul pouze dvě práce, které se zabývají antisemitismem v poválečném Československu, a to článek Heleny Krejčové¹⁸ a podkapitolu „Němečtí nebo čeští Židé“ v knize Christiane Brennerové *Mezi Východem a Západem*.¹⁹

Přejděme k samotnému obsahu, a především k metodě práce. Placák si vybral témata, na kterých chtěl patrně ukázat, že KSČ v období třetí republiky byla fašistickým hnutím. Ilustrují to názvy kapitol: „Antisemitismus“, „Národní zrada“, „Národní očista“, „Němci, Maďaři, zrádci a kolaboranti“, „Krev a půda“ nebo „K. H. Frank a Bílá hora“. Placák popisuje komunistickou politiku jako nacionalistickou a xenofobní, ostře zaměřenou na jedné straně proti neslovanským národnostním menšinám, na druhé straně proti domácí „reakci“, tedy především velkoburžoazii a „cizácké“ šlechtě. V čem spatřuji problém? Především v tom, že autor nedodržel vlastní teoretické vymezení pojmu „fašismus“, který charakterizoval jako aktivistické politické hnutí. V teoretické

12 JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001.

13 SPURNÝ, Matěj: Sudety: Laboratoř budoucnosti. Poválečné vize směřování českého pohraničí. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 6 (2010), s. 14–17.

14 BRANDES, Detlef: *Germanizovat a vysídlit: Nacistická národnostní politika v českých zemích*. Praha, Prostor 2015.

15 TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000.

16 SMETANA, Vít: Národní mytologie mezi Východem a Západem: Sedmero příběhů o Československu v roce 1945 ve světle pramenů. In: KOKOŠKA, Stanislav (ed.): *Nultá hodina: Československo na jaře 1945 ve strategických souvislostech*. Praha, Euroslavica 2011, s. 103–140.

17 S odkazem na knihu Karla Jecha se tak dozvídáme, že občanská a majetková perzekuce v období třetí republiky vůči vybraným skupinám obyvatelstva byla předejrou k perzekuci celé společnosti po únoru 1948 (s. 131). Dále Placák souhlasí s tvrzením Matěje Spurného, že Sudety byly „pokusnou laboratoří“ poválečných společenských změn (s. 132 n.). S odkazem na monografii Detlefa Brandese Placák uvádí, že jak v nacistickém Německu, tak v poválečném lidovědemokratickém Československu byla řešena problematika smíšených česko-německých manželství, přičemž v Československu se na rozdíl od nacistického režimu uplatňoval odlišný přístup k manželství Čecha s Němkou a Němce s Češkou (s. 137). Nakonec Placák odkazuje na práce Jana Tesaře (s. 157) a Víta Smetany (s. 173), s tím že stejně jako oni spatřuje přímý vztah mezi Mnichovem (druhou republikou) a poválečným vývojem.

18 KREJČOVÁ, Helena: Český a slovenský antisemitismus 1945–1948. In: JECH, Karel (ed.): *Stránkami soudobých dějin: Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Praha, ÚSD AV ČR 1993, s. 158–172.

19 BRENNEROVÁ, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické diskurzy 1945–1948*. Praha, Argo 2015, s. 164–173.

části Placák píše, že vypjatý nacionalismus ještě neznamená fašismus (s. 48 n.). Když ale líčí a „dokazuje“ fašismus v případech poválečné KSČ, tak veškerými citacemi ilustruje právě vypjatý český, slovenský a slovanský nacionalismus.

Další závažný nedostatek Placákovy práce spatřuji v argumentačním stylu. Často postupuje tím způsobem, že k určitému výroku komunisty přiřadí podobně znějící výrok nacisty a poté spustí slovní „explozi“ dovozující, že mezi komunismem a nacismem není rozdílu, že obě hnutí jsou totožná a zločinná, tedy fašistická. Vzhledem k tomu, že Placák odbornou literaturu nechává takřka bez povšimnutí, není ve svém výkladu ničím limitován a interpretuje z kontextu vytržené výroky zcela po své vůli. Stručně probere ustavení národních výborů, odsun sudetských Němců, retribuční soudnictví a znárodnění hospodářství a ve všech případech nalezne znaky fašismu.

Stručně se můžeme zastavit například u poválečných retribucí. Projevy Klementa Gottwalda, ve kterých na konci války veřejně vyzýval k přísnému potrestání kolaborantů a válečných zločinců, hodnotí Placák jako fašismus. Opomíjí přitom podstatná fakta. Zaprvé, poválečná retribuce vycházela z dohod Spojenců a byla provedena v celé tehdejší Evropě. Zadruhé, příprava československého retribučního soudnictví probíhala v londýnském exilu. Zatřetí, v otázce provedení retribuce panovala shoda mezi domácím i zahraničním odbojem. Začtvrté, podobné výzvy běžně pronášeli i politici jiných československých stran včetně prezidenta Edvarda Beneše. Placák však neodkazuje na jedinou odbornou knihu k tématu a nedal si ani práci svá tvrzení nějak dokládat, jako když například píše: „Není divu, že nejhorlivěji si v zatýkání a persekuci ‘zrádců’ počínali ti, kteří se do 8. května 1945 nestihli zapojit do protinacistického odboje nebo s nacisty přímo kolaborovali.“ (s. 116)

Nejen v případě retribučního soudnictví, ale také v otázce odsunu sudetských Němců nebo rozsáhlého znárodnění nejednali komunisté samostatně, ale společně s ostatními stranami tehdejší Národní fronty. A mnohdy byly demokratické strany ještě radikálnější než komunisté, což uvádí i sám Placák (s. 166). Z toho logicky plyne závěr, že pokud komunistická poválečná politika byla fašistická, pak byly fašistické i ostatní strany Národní fronty a prezident Edvard Beneš. To však Placák odmítá, s tím že KSČ a demokratické strany sledovaly odlišné cíle, že pro demokratické strany byla politika Národní fronty jen dočasným řešením a že se tak snažili „vzít komunistům vítr z plachet“. To údajně potvrzuje i fakt, že nakonec Edvard Beneš a další demokratičtí politici měli špatné svědomí z vlastního podílu na politice třetí republiky. To není podle mého názoru přesvědčivé tvrzení. Demokratické strany nepodporovaly odsun Němců jako „dočasné řešení“, s tím že by se snad Němci po uklidnění situace vrátili zpět do Československa. Stejně tak znárodnění nebylo zamýšleno jako dočasné a krátkodobé řešení, ale bylo hospodářskou realitou nejen Československa, ale i řady západních zemí až do osmdesátých let minulého století. Edvard Beneš nebyl v zajetí „špatného svědomí“, ale byl bytostně přesvědčen o konci kapitalismu, aktivně se na politice Národní fronty podílel v přesvědčení o její správnosti a sám vypracoval koncept „socializující demokracie“, který považoval za vzorový pro celý svět. Také zahraničněpolitická orientace Československa na Sovětský svaz nebyla v žádném případě jakýmsi dočasným řešením nebo pouhým taktickým manévrem,

ale pro demokratické politiky v čele s Benešem představovala základní garanci československé státnosti a samotného přežití českého národa.

Nakonec se podrobněji zastavím u pasáží, ve kterých Placák píše o údajně antisemitské politice KSČ v období třetí republiky (v jeho teoretické definici fašismu přitom není o antisemitismu ani zmínka). Nejprve se jí zabývá v samostatné kapitole, příznačně nazvané „Antisemitismus“ (s. 102–107). Placák nejdříve dokládá antisemitskou politiku KSČ několika výroky ministra informací Václava Kopeckého a člena Ústředního výboru KSČ Josefa Kapouna. Ohledně Kopeckého není sporu, že antisemitská tvrzení pronášel velmi často, zejména jeho komentáře během procesu s Rudolfem Slánským v roce 1952 byly velmi nechutné. Kopecký byl však se svým antisemitismem v KSČ výjimkou a domnívám se, že není možné ztotožnit jeho výroky (a jeden výrok člena ústředního výboru) se smýšlením celé politické strany a na tomto podkladě hovořit o jejím antisemitismu.

V této kapitole můžeme také narazit na nepřijatelnou formu argumentace. Placák nejdříve uvádí antisemitské výroky Václava Kopeckého z března 1947 na adresu československých občanů židovského původu z Podkarpatské Rusi, aby následně zcela plynule v témž odstavci sdělil, že v Československu na podzim 1947 bylo poničeno několik židovských hřbitovů. Přiznám se, že mi není příliš jasné, jak mám takovému spojení rozumět. Byl to snad Václav Kopecký, kdo tehdy židovské hřbitovy poničil? Nebo byl snad Kopecký nadán takovým talentem, že pod hmotnou silou jeho projevů se spořádání českoslovenští občané vydali bořit židovské hřbitovy? Těžko říci vzhledem k tomu, že Placák v poznámce pod čarou píše o proběhnuvší výstavě zničených židovských památek v severních Čechách, nikoliv však o zdroji svých informací. Čtenář si tak může pouze domýšlet, že údaj o poničených židovských hřbitovech pravděpodobně získal z výše zmíněných publikací Heleny Krejčové a Christiane Brennerové. Krejčová odkaz na zdroj svých informací neuvádí, patrně však bude shodný s odkazem Brennerové, která cituje článek z časopisu *Dnešek* z 8. ledna 1948.²⁰ Údaje v tomto článku jsou na rozdíl od Placákovy knihy velmi přesné a sdělují následující fakta:

Celkem na třinácti místech nebyli pachatelé ničení židovských hřbitovů, synagog a modliteben nalezeni.²¹ V Brně, Hodoníně, Kolíně, Libochovicích, Ivanovicích na Hané a v Nosetíně u Tábora se vandalismu dopustila místní nedospělá mládež a děti. V Miroticích u Písku tento čin údajně spáchali bývalí příslušníci Vlajky. V Jemnici a Lázních Kynžvart byly během nacistické okupace hřbitovní kameny použity k dláždění ulic. Zatímco se v Jemnici snažili kameny z dláždění po válce odebrat, v Kynžvartu na to údajně neměli finanční prostředky. V Mariánských Lázních byly v září 1945 kameny z židovského hřbitova také použity k dláždění ulic, za což byl národní správce odpovědné firmy odsouzen podmíněně na jeden rok odnětí svobody a úhradu vzniklé škody. V obdobném případě v Trutnově byl národní správce omilostněn, protože údajně jednal v dobré víře, jelikož kameny byly řádně zaplacený jeho

20 HORSKÝ, Antonín: ...a na hřbitově pásli dobytek. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 40 (8.1.1948), s. 633–635.

21 Jednalo se o Rousínov, Slavkov, Podivín, Dvůr Králové, Žamberk, Karlovy Vary, Horažďovice, Vlachovo Březí, Vlašim, Luži u Pardubic, Běštín u Příbrami, Jičín a Ústí nad Labem.

předchůdcem. V obci Velké Hleďsebe jistý občan použil náhrobní desky ze hřbitova k opravě svého domu. K činu se přiznal, litoval jej a sliboval desky vrátit. Tolik tedy řeč faktů. Ani v jednom případě není v článku uvedeno, že s poničením židovských hřbitovů měla cokoli společného KSČ. Pouze jednou je uvedena politická příslušnost údajných pachatelů, bývalých příslušníků Vlajky. Domnívám se, že už není co dodávat. Dávat do souvislosti poválečnou politiku KSČ a poničení židovských hřbitovů je zcela mimo fakta.

Znovu se Placák k antisemitské politice KSČ vrací na stranách 136 a 137 a jeho argumentace už je na první pohled věrohodnější. Komunistický antisemitismus tu dokládá na případech zrušení národních správ tří podniků v roce 1947. Tyto podniky, na které byla po skončení války uvalena národní správa, měly být navraceny původním židovským majitelům. Zaprvé se jednalo o textilní továrnu ve Varnsdorfu Emila Beera, který přežil válku v exilu v Anglii. Dále šlo o podnik na kovoobráběcí stroje Schmiedberger v Mohelnici bratrů Otto a Kurta Grätzových, kteří během války sloužili v československé zahraniční armádě. Třetím podnikem byla textilka Žid a spol. v Žamberku, která po smrti majitele Josefa Nettla v květnu 1938 připadla několika dědicům. Nacistický holokaust však z nich přežily pouze dvě Nettlovy dcery, které se navrátily z koncentračního tábora.

Petr Placák nejprve vcelku přesně popisuje situaci ve Varnsdorfu, v druhém odstavci se pak zabývá situací v Mohelnici a Žamberku. Dovolím si zde celý tento odstavec ocitovat, aby měl neznalý čtenář představu o argumentačním postupu autora: „Aby zabránili vrácení majetku židovským majitelům, použili komunisté podobný postup – včetně nátlaku ulice – například v Mohelnici, kde o vrácení majetku usilovali bratři Grätzové, kteří byli příslušníky západní armády, a zaměstnanci jejich továrny s navrácením souhlasili. Podobně organizovali komunisté protesty i v Žamberku proti sestrám Nettlovým, které nejen měly tu drzost, že se vrátily z nacistického koncentračního tábora, ale měly jako jiní Židé spořádaně zahynout, ale navíc si ještě troufaly dožadovat se zpět svého majetku – inu, Židéci! Národní správce, Němec-komunista, majitelkám, které se staraly o dvouměsíčního novorozence, vykázal kout v tovární hale.“ (s. 137)

Tolik tedy Petr Placák. Nejdříve si povšimneme tvrzení, že národní správce továrny v Žamberku, komunista Bohumil Žižka, vykázal dvěma přeživším Židovkám z koncentračního tábora s malým dítětem k obývání kout v tovární hale. Placák zde odkazuje na článek Heleny Krejčové, v němž o případu sester Nettlových stojí: „Nejen že továrnu se 160 zaměstnanci nedostaly zpátky, ale ani se nemohly nastěhovat do rodinné vily, protože tu obýval původně německý národní a později národní správce, kterým byla jedna a táž osoba. Tento národní správce vykázal oběma ženám s dvouměsíčním dítětem část traktu v prostoru továrny, do kterého uzavřel přívod vody, a zároveň nabídl tento objekt městu jako jesle pro děti.“²² Krejčová tedy nepíše nic o koutě v tovární hale, ale o traktu v prostoru továrny.

O zmíněném případě píše také Christiane Brennerová: „Dědičky podniku ze Žamberka, které se vrátily z koncentračního tábora, nedostaly zpátky firmu ani

22 KREJČOVÁ, H.: Český a slovenský antisemitismus, s. 163.

svůj dům, protože se proti nim dokázal prosadit správce nasazený Němci, který si v květnu počestil jméno a zůstal v úřadě. Obě ženy velmi podlým způsobem šikanoval a jejich manželům, kteří se po nějaké době také vrátili, zabránil nastoupit do jejich bývalého podniku na pozice dělníků s odůvodněním, že jsou 'podnikoví špioni'.²³ Ani Brennerová tedy „o koutě v tovární hale“ nic nepíše.

Helena Krejčová, Christiane Brennerová a další autoři čerpají informace o žamberském případě z článku novináře Michala Mareše, který o ubytování dvou žen a jejich malého dítěte po návratu z koncentračního tábora uvádí následující: „[Ženy] šly tedy tam, odkud vyšly, do svého domu. Tam seděl napevno pan 'Žižka'. Nejprve se pokusil o nabídku, že dědičkám bude dělat i nadále ředitele [podniku]. Ty v neznalosti odpověděly, že nemohou nikoho určit, že celé věci nerozumějí, že by nejprve potřebovaly střechu nad hlavou, klid a potraviny. Lidumilný pan Žižka se změnil ... zakázal těmto ženám i přístup do zahrady, aby si tam po několika letech na svém majetku natrhaly trochu ovoce. Pan Žižka ... si samozřejmě ponechal vilu Nettlovu pro sebe. Úřady však s porozuměním přidělily nešťastnicím jiný obytný trakt na pozemcích Nettlovy továrny.“²⁴

Nyní tedy můžeme shrnout. Michal Mareš v původním článku píše o ubytování dvou žen a malého dítěte v „obytném traktu na pozemcích Nettlovy továrny“. Tuto informaci zkreslila Helena Krejčová, která neurčitě píše o „traktu v prostoru továrny“. Placákovo následné tvrzení o „koutě v tovární hale“ však už nemůžeme považovat za pouhé zkreslení, ale za čirý výmysl.²⁵

Nyní se zaměříme na souhrnné Placákovo tvrzení, tedy že se KSČ snažila zabránit navrácení majetku původním židovským majitelům. Tento postup hodnotí Placák jako důkaz antisemitské politiky KSČ, a tedy znak fašismu. Celá problematika je však mnohem složitější, než jak ji představuje. Jelikož zde není prostor pro důkladnější rozbor, uvedme alespoň základní fakta: Již v roce 1946 se vedení KSČ a Ústřední rada odborů shodly na tom, aby takzvané konfiskáty nebyly přidělovány jednotlivcům, ale aby byly připojeny k už existujícím národním podnikům, případně národním výborům nebo družstvům. Stejně tak KSČ a ÚRO nesouhlasily s restitucí konfiskátů původním majitelům a v tomto směru vydaly příslušné oběžníky. Navíc od roku 1947 KSČ postupně přehodnocovala svou dosavadní hospodářskou politiku. Vedení strany začalo uvažovat o další vlně znárodnění, diskutovalo se o podnicích s více než padesáti zaměstnanci. S tím vším však už národní socialisté, lidovci a slovenští demokraté nesouhlasili. V tomto světle se dané kauzy jeví poněkud jinak. Demonstrace a stávky v režii KSČ proti navrácení podniků původním majitelům nebyly výrazem

23 BRENNEROVÁ, Ch.: *Mezi Východem a Západem*, s. 169.

24 MAREŠ, Michal: Jiný diktátůrek: ze Žamberka. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 15 (10.7.1947), s. 232–234.

25 Článek Michala Mareše je také otištěn v knize jeho novinářských reportáží *Přícházím z periferie republiky* (Praha, Academia 2009, s. 403–411). Mareš obvinil národního správce Bohumila Žižku z řady dalších nekalostí. Údaje z článku přebírají všichni pozdější badatelé. V uvedené knize je však také otištěn článek Karla K. Krejčího „Žamberské houpačky Michala Mareše“ (s. 415–421), otištěný původně v komunistické *Tvorbě* (roč. 16, č. 32 (6.8.1947), s. 617–619), který jednotlivá Marešova obvinění vůči Bohumilu Žižkovi vyvrací.

komunistického antisemitismu, ale projevem a důsledkem politických a hospodářských sporů v tehdejší vládě Národní fronty. Komunisté a odbory neiniciovali protesty pouze ve třech zmíněných „židovských“ podnicích, ale také v řadě dalších, které měly být restituovány do rukou původních „nežidovských“ majitelů. Je pravda, že protesty ve Varnsdorfu byly provázeny lživými výroky ze strany protestujících dělníků, tisku a místních funkcionářů KSČ. Pokud byl ale Emil Beer v tisku napadán, tak jako „asociální fabrikant“ a „germanizátor“, nikoli jako Žid.

To byla jen malá ukázka autorovy nepřijatelné metody práce. Petr Placák převzal některé informace z publikací Heleny Krejčové a Christiane Brennerové, naložil s nimi však podle své libovůle a zcela přitom opominul obecné závěry, ke kterým autorky dospěly. Zprvce, antisemitismus v poválečném Československu rozhodně nelze ztotožnit pouze s komunistickou stranou. Zadruhé je namíste otázka, zda je možné o antisemitismu v těchto souvislostech vůbec hovořit. Helena Krejčová ve svém článku zmínila vedle událostí ve Varnsdorfu, Žamberku a Mohelnici také mnoho dalších případů a její závěr zní: „Přesto je sporné, zda tyto projevy máme považovat za antisemitské, neboť hlavním motivem zde bylo získání a udržení majetku, od vil v soukromých rukách po továrny v národní správě.“²⁶ Jako antisemitskou hodnotí Krejčová především tiskovou kampaň, která jednotlivé případy provázela. Všechny zmíněné případy mají také společného jmenovatele: Židé nebyli perzekvováni z rasové nebo náboženské pohnutky, ale jako údajní Němci. K podobnému závěru došla také Christiane Brennerová, podle které xenofobní chování a výroky vycházely z českého nacionalismu, odmítajícího odlišnost. Židé tak byli z českého národa vylučováni buď v národní konotaci jako „Němci“, nebo v sociální jako „kapitalisté“.²⁷ Vůbec se pak nejednalo o otázku rasovou, jak ji ve svém učení hlásali nacisté.

Na úplný závěr si dovolím tvrdit, že tak jako jsem se podrobněji zaměřil na otázku antisemitismu, dala by se důkladně rozebrat i ostatní dílčí témata Placákovy knihy. Závěr by však byl stejný a konstatoval by zavádějící, nepřijatelné metody autorovy práce. Kniha *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* není podle mého názoru nikterak přínosná, nesplňuje parametry vědecké práce a vůbec není relevantní k odborné diskusi.

26 KREJČOVÁ, H.: Český a slovenský antisemitismus, s. 163.

27 BRENNEROVÁ, Ch.: *Mezi Východem a Západem*, s. 172 n.

Recenze

Tito bez příkras a předpojatosti

Mimořádná historická biografie jugoslávského státníka

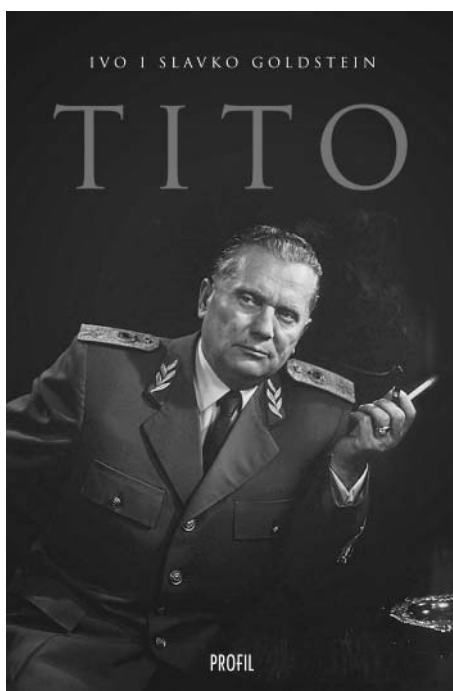
Jan Pelikán

GOLDSTEIN, Ivo – GOLDSTEIN, Slavko: *Tito*. Zagreb, Profil 2015, 911 stran, ISBN 978-953-313-417-8.

Většina nekrologů publikovaných po smrti Josipa Broze Tita přiřazovala zesnulého k velikánům světové politiky dvacátého století. Titovo hrdinství za války, vojevůdcovský talent, statečný odpor vůči sovětskému tlaku, zásluhy na oslabení nacionálního napětí v Jugoslávii a na jejím nesporném ekonomickém rozvoji přitom nevzpomínali jen jugoslávští publicisté věrní autoritativnímu režimu, ale vyzdvihovali je také početní renomovaní komentátoři na Západě. Za necelé desetiletí však už bylo vše jinak. Jugoslávie se začala hroutit, její rozpad přerostl v první válečný konflikt v Evropě po druhé světové válce. Na Tita se tak počalo i na Západě nahlížet převážně jako na zakladatele a dlouholetého vládce státu, který krátce po jeho smrti v krvavých křečích umíral. V nástupnických státech bývalé Jugoslávie mizely Titovy sochy, po něm pojmenované ulice a náměstí měnily názvy. Tito přestal patřit k nejúspěšnějším vojevůdcům a státníkům dvacátého století a začal být řazen do stejné kategorie jako Nicolae Ceaușescu, Todor Živkov a další obskurní vůdci zaniklého východního bloku. Ve všech národních prostředích bývalé Jugoslávie se silně ujala teze, že právě proti němu byl Tito bytostně zaměřen, že jeho působení zlovolně směřovalo vlastně jen k tomu, aby právě tento národ co nejvíce poškodil.

Za těchto okolností Titovy osudy historiky příliš nezajímaly. Na Západě od rozpadu Jugoslávie vyšly tři prostřední, výkladově málo inovativní biografie, které obsahují mnoho faktografických chyb.¹ Z historiků působících v nástupnických státech bývalé Jugoslávie se jako první o Titovu seriózní biografii před pěti lety pokusil slovinský badatel Jože Pirjevec.² Jeho objemná kniha jistě stojí za přečtení, nalezneme v ní mnoho zajímavých postřehů. Pirjevec se však při jejím psaní neopíral vždy o relevantní pramennou základnu, a zejména ve druhé polovině pak jeho životopis Tita ztrácí na interpretační soudržnosti a přesnosti.

První Titův životopis v chorvatském prostředí, ze kterého zakladatel federativní Jugoslávie a její dlouholetý prezident pocházel, tak až skoro čtvrtstoletí po rozpadu Jugoslávie a pětadvacet let po Titově smrti vydali Slavko a Ivo Goldsteinovi. Starší z nich, nedávno zesnulý Slavko, nebyl profesí historik. Pracoval jako novinář a filmový scenárista a na počátku devadesátých let byl předsedou Sociálně-liberálního svazu, jedné ze dvou tehdy nejvýznamnějších chorvatských nekomunistických stran. Jeho syn Ivo absolvoval v roce 1979 na záhřebské filozofické fakultě studium historie, kde začal také krátce poté vyučovat. Až takřka do konce devadesátých let se vědecky orientoval na raně středověké dějiny. Poté se sice jeho zájem přesunul k historii dvacátého století, zabýval se však především dílčími tématy, jako byly osudy chorvatských Židů či historie Záhřebu v období existence Nezávislého státu Chorvatsko. Mladší z Goldsteinů vydal i několik syntéz chorvatských dějin. V nich však neprokázal, zvláště v pasážích věnovaných moderním dějinám, přílišnou interpretační bystrost, a zejména autorskou a společenskou statečnost.³ Když Goldsteinovi společně

- 1 PAVLOWITSCH, Stevan K.: *Tito, Yugoslavias Great Dictator: Reassessment*. London, C. Hurst & Co. 1992; RIDLEY, Jasper: *Tito: A Biography*. London, Constable & Co. Ltd. 1994; SWAIN, Geoffrey: *Tito: A Biography*. London – New York, I. B. Tauris 2011.
- 2 PIRJEVEC, Jože: *Tito in tovariši*. Ljubljana, Cankarjeva založba 2011 (k tomu srv. mou recenzi v tomto časopise: PELIKÁN, Jan: Tito po slovinsku: Na podstatnou biografii jugoslávského vůdce teprve čekáme. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 344–349).
- 3 Viz např. GOLDSTEIN, Ivo: *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb, Novi Liber 2010 (k tomu srv. mou recenzi v tomto časopise: PELIKÁN, Jan: Soudobé chorvatské dějiny v zasetí nacionálních přístupů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 3–4 (2012), s. 571–575).

ohlásili záměr vydat velkou Titovu biografii, vyvolalo to nemalou skepsi, kterou umocňovala skutečnost, že staršímu z nich bylo v době vydání 87 let a mladší již dva roky působil jako chorvatský velvyslanec ve Francii.

Úvodní dvě kapitoly devítisetstránkové biografie, které zachycují životní pouť Josipa Broze od jeho narození dne 7. května 1892 v severochorvatské vesnici Kumrovec až do března 1935, kdy jako již téměř třiačtyřicetiletý muž poprvé přijel do Moskvy a začal zde jako nikterak významný funkcionář Komunistické strany Jugoslávie pracovat v balkánském sekretariátu Kominterny, čítají pouhých pětadesát stran. Autoři programově rezignovali na dohledávání případných dalších dosud neznámých – se vši pravděpodobností jen zcela nevýznamných – údajů, kterými by snad mohli doplnit známé, relativně skoupé informace o dětství, mládí a letech časně zralosti a dospělosti Josipa Broze. Starší z Goldsteinů, který je uveden jako autor prvních tří kapitol, zachycujících období do roku 1941,⁴ výkladově úsporně, ale přehledně, čtivě, jasně, korektně a hodnověrně vykresluje období, které tvořilo skoro polovinu života budoucího revolucionáře, vojevůdce, politika a státníka. Správně ve výkladu zdůrazňuje dva z klíčových formativních momentů, které výrazně ovlivnily Brozův osobnostní profil: svízelné sociální poměry, v nichž vyrůstal, i nikterak harmonické rodinné prostředí, které mu přestalo být odpovídajícím zázemím již v raném mládí, kdy na skoro tři dekády *de facto* ztratil domov. Goldsteinové věrohodně, se znalostí širších historických souvislostí líčí Brozova léta učňovská a tovaryšská, zákopy první světové války, zajetí, dobrodružné osudy za ruské revoluce i návrat ze západní Sibiře do vlasti v roce 1920. Broz se tehdy snažil bez prostředků a bez větších vyhlídek na cizí pomoc vybudovat základní existenci pro sebe a svou ruskou, v době příjezdu do Jugoslávie jen šestnáctiletou manželku a rychle se rodící a – až na jednoho syna – stejně rychle umírající děti. Autoři implicitně odmítají tvrzení – často frekventované v postjugoslávské publicistice po roce 1990 – zpochybňující Brozův tehdejší zájem o politiku, jeho jasnou inklinaci k levicovému hnutí a sympatie k ruské revoluci. Goldsteinové naopak načrtávají souvislou křivku vývoje Brozových názorů a postojů od předválečného období přes revoluční Rusko až k počátkům funkcionářské kariéry v polovině dvacátých let. Jeho přerod z dělníka těžce vydělávajícího na vlastní živobytí v profesionálního revolucionáře nevnímají jako výsledek nahodilých okolností, ale jako v podstatě logické vyústění dosavadních Brozových životních osudů. V této souvislosti zdůrazňují nejen Brozovu přirozenou inteligenci či jazykové nadání, ale i jeho – byť pochopitelně parciální – znalosti krásné i odborné literatury. Poukazují též na jeho komunikační schopnosti a sociální inteligenci. Broz v jejich dosti přesvědčivé interpretaci není v roce 1928 lokálním, začínajícím funkcionářem tehdy v podstatě marginální komunistické strany, ale již zralým, organizačně schopným, přesvědčeným, nikoliv však zaslepeným, ale vlastní hlavou myslícím revolucionářem, který si za krátkou dobu dokázal získat vysoké renomé v prostředí jugoslávské radikální levice. Goldsteinové tedy, zřejmě správně, nevidí příčiny Brozova až závažného

4 Pod dalšími kapitolami je podepsán jeho syn. V recenzi kvůli zjednodušení jejich autorství nerozlišuji.

vzestupu v hierarchii Komunistické strany Jugoslávie, v jejímž čele stanul ani ne deset let poté, co v roce 1928 získal první, nikterak významnou stranickou funkci člena městského výboru KSJ v Záhřebu, jen v kontaktech s vlivnými funkcionáři, jež navázal během pětiletého věznění v letech 1928 až 1933, ani pouze ve výhodném kádrovém profilu, který přesně odpovídal stalinským kritériím, ani ve vyústění hrůzných nahodilostí personálních rošád kominternovské Moskvy ve druhé polovině třicátých let, v nichž neúspěšní až na výjimky mřili na popraviště.

Nemáme pochopitelně tolik prostoru, abychom mohli podobně detailním způsobem referovat i o dalších kapitolách mimořádně rozsáhlého díla. I o nich až na malé výjimky platí totéž co o dvou úvodních kapitolách. Výklad je promyšlený, koncepční, mimořádně zasvěcený, jasně strukturovaný, srozumitelný a neobvykle čtivý. Když se autoři věnují privátnímu životu Josipa Broze Tita, jeho vlastnostem, rodinnému prostředí, láskám a manželkám, nikdy nesklouzávají k povrchnostem či snad k bulvárnímu pojetí výkladu. Životní osudy Tita jsou od počátku čtyřicátých let neoddelitelně propleteny s dějinami Jugoslávie. Každému Titovu biografovi tak hrozí nebezpečí, že namísto životopisu jugoslávského státníka napíše dějiny jugoslávského státu. Goldsteinové, kteří si toto úskalí zjevně uvědomovali, však dokázali daný žánrový charakter díla zachovat. V celé knize velmi obratně, přehledně, bez opakování či chronologických odboček propojují líčení Titova veřejného působení, jeho osobních trampot a radostí s výkladem o politickém, ekonomickém a sociálním vývoji Jugoslávie.

Ač to autoři nikde v recenzované biografii explicitně neuvádějí, je zřejmé, že programově rezignovali na rozsáhlejší archivní výzkum. Vysokou informační i analytickou kvalitu textu to však – snad až na kapitoly o posledních patnácti letech Titova života, pro něž je okruh publikovaných pramenů i počet kvalitních titulů sekundární literatury stále dosti omezený – zásadnějším způsobem nesnižuje. Otec a syn Goldsteinové soustavněji řešerši nevydaných dokumentů, která by vyžadovala dlouhá léta úsilí, plně vynahrazují znalostí většiny příslušných titulů memoárové i sekundární literatury. Velmi dobře se orientují i v záplavě publicistických textů věnovaných Titovým životním osudům. Jako instruktážní příklad pro proseminární výuku by mohl posloužit způsob, jakým dokáží pracovat s odbornými texty, žurnalistickými články, Titovými sebranými spisy, a zvláště se vzpomínkami jeho současníků. Obdivuhodná je především skutečná, nikoliv pouze vnějšková nezaujatost a schopnost maximálně využít i textů autorů, s jejichž hodnotícími soudy se Goldsteinové neshodují. Za zmínku například stojí, že autoři často odkazují – zejména v pasážích věnovaných obdobím čtyřicátých a padesátých let – na několika-svazkové memoáry Milovana Djilase⁵ a obtížně žánrově zařaditelné životopisné dílo

5 DJILAS, Milovan: *Der junge Revolutionär: Memoiren 1929–1941*. Wien – München, Molden 1979; TÝŽ: *Besudna zemlja*. Beograd – Podgorica, Štampar Makarije – Oktoih 2005; TÝŽ: *Revolucionarni rat*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Razgovori sa Staljinom*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Vlast i pobuna*. Beograd, Književne novine 1990; TÝŽ: *Druženje s Titom*. Beograd, Milovan Djilas i Momčilo Dorgović 1990.

Titova dávného spolupracovníka Vladimira Dedijera.⁶ Vracejí se tedy ke knihám, které byly až do konce osmdesátých let pro balkanisty hlavním zdrojem informací o moderních dějinách Jugoslávie. Na rozdíl od výše vzpomenutého historika Jožeho Pirjevce, který ve svém velmi solidním, ale nikoliv excelentním Titově životopisu mnohdy od Dedijera mechanicky přebíral neproověřené informace, Goldsteinové až na drobné výjimky přistupují k těmto opusům – stejně jako k dalším vydaným dokumentům a sekundární literatuře – nejen s příkladnou kritičností, ale dokáží je s odstupem skoro čtyřiceti let i nově číst a nalézat skryté souvislosti. Byť je zjevné, že jsou jim – k Titovi často kritické – názory Milovana Djilase blízké, neváhají opakovaně upozornit, že některá jeho hodnocení jsou k Titovi příliš přísná, či že mu dokonce křivdí.

Již v období federativní Jugoslávie, a zvláště pak na přelomu let osmdesátých a devadesátých se v žurnalistice objevila záplava senzacechtivých tvrzení o Titových privátních osudech, o jeho sepětí se zahraničními mocnostmi či o jeho pečlivě skrývané averzi k tomu či onomu národu Jugoslávie. Některá z nich pronikla i do odborné literatury. Bulvárním způsobem se například probíraly Titovy rodinné poměry, v mnohých obdobích jeho života neuspořádané, jeho údajně egoistický vztah k ženám, sklon k hromadění majetku, hédonistický životní styl, prosazování chorvatských šovinistických postojů, či naopak sympatie k srbskému nacionalismu. Význam Titova dějinného odkazu byl zpochybňován tvrzením, že se jako agent sovětských tajných služeb podílel na popravách údajných trockistů v zázemí republikánského Španělska či že se do čela Komunistické strany Jugoslávie a potom do nejvyšší jugoslávské státní funkce dostal jako osoba těsně spjatá se sovětským lidovým komisariátem vnitra (NKVD). Takové argumenty si nezadaly s nacistickou propagandou za druhé světové války, ale ani se sovětským mediálním tažením proti Titově Jugoslávii v době rozkolu mezi oběma státy. Objevovaly se však i názory zcela zpochybňující Titovu identitu. Podle nich sovětské tajné služby zkonstruovaly pro svého agenta vyslaného do Jugoslávie smyšlený životopis, který navazoval na osudy jednoho z chorvatských vojáků padlých či zmizelých v Rusku za první světové války. Goldsteinovi zjevně považovali za ztrátu času s těmito konstrukcemi i vyloženými smyšlenkami přímo polemizovat, nicméně implicitně mnohé z nich argumentačně podložene uvádějí na pravou míru. Seriózně vysvětlují například příčiny Titova nikoliv antipatického vztahu k luxusu, který se projevoval již před druhou světovou válkou a velmi se rozvinul od přelomu čtyřicátých a padesátých let. Neopomenou v této souvislosti připomenout, že jedním z motivů frakčních bojů v rámci vedení ilegální Komunistické strany Jugoslávie byly na tehdejší poměry více než solidní příjmy jejích nejvyšších funkcionářů. Autoři nepřímo vyvracejí teorie o Titově falešné identitě, argumentující především tím, že jugoslávský státník neovládal zcela korektně spisovnou srbochorvatštinu a jeho slovní projev, v němž se opakovaně objevovaly i rusismy, oscilloval mezi několika nářečími srbochorvatského jazykového areálu. Objasnění, že charakter jeho verbálního projevu ovlivnily

6 DEDIJER, Vladimir: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, sv. 1–3. Beograd, Izdavačka Radna Organizacija „RAD“ 1984.

dlouhé pobyty v Rusku a stěhování mezi různými srbskými a chorvatskými regiony, je věčné, znalé a důvěryhodné.

Přesvědčivě a v některých pasážích až brilantně jsou napsány kapitoly věnované Titovu soukromému životu. Je přitom třeba mít na paměti, že každý badatel, který chce psát o Titově privátním světě, se bude potýkat, zvláště pro období do roku 1941, s nedostatkem relevantních pramenů. Tito po sobě nezanechal žádný soukromý archiv. Jako člověk žijící až do roku 1945 bez stálé domácnosti a dlouhá léta i bez domova neměl kde svou, pravděpodobně nijak četnou korespondenci a případné další písemnosti schraňovat. Od války pak Titova soukromá korespondence splývala s úřední, kterou jako vůdce odboje a pak jako nejvyšší jugoslávský představitel vedl.

Goldsteinovi v pasážích o Titově soukromí například poukazují na to, že se snažil být oběma svým synům oporou, ale zároveň důsledně dbal o to, aby nebyl obviňován z nepotismu. Obšírně vykreslují, aniž by to odvádělo čtenářovu pozornost k nepodstatným banalitám a aniž by text sklouzával k bulvárnímu žánru, i Titovy manželské a partnerské vztahy. S velkou empatií je například vyličen krátký svazek s Lucií Bauerovou, uzavřený v polovině třicátých let v temných kulisách Moskvy a záhy přerванý kvůli zatčení a popravě Titovy mladé manželky. Autoři správně konstatují, že jedním z důvodů uzavření sňatku byla Titova snaha zajistit rodinné zázemí pro syna Žarka, kterého s velkým úsilím vyhledal v jednom podmoskevském dětském domově, či spíše polepšovně. Se stejnou schopností neobyčejně pronikavého, ale kultivovaného vhledu do soukromých sfér autoři vykreslují i osudy poslední Titovy manželky Jovanky Budisavljevičové-Brozové. Seznamují čtenáře s jejím váháním, zda přijmout sice lákavou, ale z druhé strany v mnoha ohledech problematickou nabídku o více než třicet let staršího muže s rozháraným rodinným a partnerským životem. Přes velký věkový rozdíl i zdaleka nezanedbatelné odlišnosti v mentalitě či ve vzdělání bylo toto v pořadí již čtvrté Titovo manželství v prvních patnácti letech velmi šťastné a poskytovalo jugoslávskému státníkovi rodinné zázemí, které do svých šedesáti let kromě krátkých epizod vlastně nepoznal. Následnou manželskou krizi, vyúsťující ve faktickou rozlukou, autoři přesvědčivě vysvětlují jednak Jovančinými snahami zasahovat do personálních záležitostí, kterým Tito někdy po hádkách neochotně vyhověl, ale častěji je odmítal, jednak postupující duševní chorobou, jejíž léčení Jovanka odmítala. Důsledky jejích narůstajících paranoických stavů Titovo manželství devastovaly a nakonec vedly k jeho nočnímu útěku z prezidentské rezidence.

Jak již bylo řečeno, autoři přičítají rychlý vzestup postavení Josipa Broze v hierarchii komunistické strany především jeho schopnostem, pracovitosti a příznivé shodě okolností. Tito vždy rozhodně vystupoval proti frakčním bojům, i vzhledem k jeho vzdělání mu byly cizí ideologické, mnohdy scholastické diskuse, za kterými se často skrývaly pouze osobní zájmy. Goldsteinové však zároveň připomínají, že Tito byl tehdy přesvědčeným stalinistou, který nikdy nezpochybňoval aktuální sovětskou interpretaci leninské doktríny. Kromě dělnického původu byly právě tyto postoje v aparátu Kominterny vnímány jako Titovo nesporné pozitivum, když se zde vedly úvahy, koho dosadit do čela Komunistické strany Jugoslávie po likvidaci jejího generálního tajemníka Milana Gorkiče ve stalinských čistkách. Goldsteinové

poznávají, že dokud nebudou v úplnosti přístupné archivy Kominterny a sovětských tajných služeb, nelze dát jednoznačnou odpověď na otázku, co stálo za Titovým jmenováním do čela strany. Zdůrazňují přitom, že Tito nepochybně měl značné osobní ambice, ale nehnal se bezhlavě za mocí, nebyl intrikánem. V hodnocení ostatních stranických funkcionářů, která na příkaz Kominterny musel psát, se na rozdíl od mnoha svých soudruhů snažil být zdrženlivý, vyhýbal se výmyslům a pomluvám. Autoři konstatují, že se stalinské čistky mnohdy zcela vymykaly jakékoliv logice, že velkou roli v jejich vyústění tedy hrála také náhoda, která přispěla k tomu, že Tito jako jediný z nejvyšších funkcionářů KSJ moskevský teror přežil.

Goldsteinové sice nikterak nepochybňují Titovu předválečnou bezvýhradnou identifikaci se stalinskou doktrínou, jeho názory a postoje ovšem vnímají v dobovém kontextu, kdy atraktivita těchto vposledku utopických koncepcí souvisela především se závažnými krizovými projevy kapitalistické modernizace, zejména se sociální nerovnostmi a velmi nízkým životním standardem většiny námezdně pracujících. Titova činnost v jugoslávské radikální levici podle autorů především reflektovala jeho přesvědčení o nezbytnosti zásadní změny společenských poměrů, zlepšení postavení nemajetných vrstev a koneckonců i jeho vlastní situace. Všechny další momenty ovlivňující před válkou a dlouho za války Titovy politické názory považují autoři za druhořadé.

V kultivovaně napsané kapitole věnované Titovým aktivitám v posledních předválečných letech autoři v zásadě shrnují doposud známá fakta a souvislosti. Správně poukazují na vysokou stylistickou kvalitu žurnalistických textů, které Tito tehdy skoro každodenně psal. Vyzdvihují i jeho velké organizační schopnosti či správný odhad při výběru spolupracovníků. Obojí nesporně přispělo k zásadnímu oživení činnosti Komunistické strany Jugoslávie, když se počet jejích členů během dvou tří let několikanásobně zvýšil. Pod Titovým vedením jugoslávští komunisté přestali být pouhou sektou, znovu oslovili i organizačně podchytili nejen dělnické vrstvy ve větších centrech, ale i významnou část mladší populace.

Poněkud povrchně, předpojatě, jednostranně a příliš opatrně jsou v této kapitole, ale i v celé knize vyloženy problémy související s národnostní otázkou. Při pozornějším čtení je patrné, že některé obecnější závěry a interpretace vývoje nacionálních vztahů Goldsteinovi formulovali tak, aby se jejich stanoviska nedostala do rozporu s tezemi považovanými v hlavním proudu chorvatského politického diskurzu za nesporné axiomy. Některé problémy pak autoři raději ponechávají stranou. Například novému přístupu k národnostní otázce, který Titovo vedení zaujalo koncem třicátých let, přikládají větší význam, než ve skutečnosti měl. Vytvoření národních organizací komunistické strany v Chorvatsku a ve Slovinsku tehdy sice nesporně předjímalo následnou federalizaci Jugoslávie, ale současně bylo především instrumentálním krokem. Komunistická strana Jugoslávie jím chtěla získat podporu etnik, která se cítila v jugoslávském království diskriminována či nelibě nesla privilegované postavení srbského národa. Goldsteinovi pomíjejí, že KSJ i poté zůstala přísně centralizovanou stranou a její národní organizace byly fakticky regionálními výbory plně podřízenými autoritě ústředí. Dostatečně nezdůrazňují, že paralelně s vytvářením

národních organizací se komunistická strana jednoznačně přihlásila k jugoslávské státní ideji a k obraně Jugoslávie proti zahraničním nepřítelům.

Obezřetný, v některých ohledech až opatrnický přístup k některým důležitým aspektům národnostní otázky, které byly úzce spjaty s Titovým životním příběhem, je ještě viditelnější v kapitolách o protifašistickém boji a paralelně s ním probíhající občanské válce. Autoři například vůbec nezmiňují skutečnost, že chorvatský nekomunistický odboj neexistoval a nositeli hnutí odporu v rozparcelované Jugoslávii, a to i v rámci historického chorvatského teritoria, byli srbští nacionalisté, a především Titem vedená radikální levice. Před neinformovaným čtenářem tak nejsou v knize ani načrtnuty nanejvýš komplikované – a s Titovými osudy těsně spjaté – souvislosti vzniku moderní chorvatské státnosti, která se za druhé světové války (stejně jako státnost slovinská či makedonská) společně s jugoslávským federalismem zformovala díky komunistickému partyzánskému odboji. Není tedy řečeno, že drtivou většinu příslušníků komunistické rezistence v Chorvatsku dlouho tvořili etničtí Srbové. Část z nich sem ustoupila v závěru roku 1941 ze Srbska, většina pocházela z Bosny a chorvatských regionů. Etničtí Chorvaté, především z Dalmácie, se ve větším počtu do levicové rezistence začleňovali až po kapitulaci Itálie. V partyzánských oddílech působících na chorvatských územích i tak ovšem zůstali až do konce války většinově zastoupeni Srbové. Goldsteinovi zřejmě usoudili, že explicitní vylíčení okolností vzniku moderní chorvatské státnosti, při němž hráli srbští bojovníci proti fašismu klíčovou úlohu, by bylo ve stále nacionálně neobyčejně zjitřené společenské atmosféře současného Chorvatska neakceptovatelné.

Zatímco problém chorvatského odboje autoři nejnovějšího Titova životopisu obcházejí, ve vztahu k četnickému odboji (ravnogorskému hnutí) se dopouštějí nejen manipulace s fakty, ale sklouzávají i ke zcela falešné interpretaci. Paradoxní je, že ohledně jugoslávského nekomunistického odboje, který byl z drtivé většiny tvořen srbskými sedláky a veden srbskými nacionalistickými důstojníky, takřka beze změn přebírají konstrukt titoistické historiografie, zrozený již během války se záměrem diskreditovat konkurenční odbojové hnutí. V rámci této interpretace Goldsteinové nevnímají četníky Dragoljuba Mihailoviče jako odbojové hnutí, ale zařazují je do jedné kategorie s ustašovci, Nedičovou administrativou v Srbsku, slovinskými bělogvardějci a dalšími podobnými seskupeními, explicitně kolaborujícími za druhé světové války s fašismem a nacismem. Četnické oddíly se bez jakékoliv pochybnosti během války dopustily bezpočtu etnicky motivovaných vražd i pogromů, při nichž přišly o život tisíce muslimských a chorvatských civilistů. Politické špičky četnického odboje počítaly s tím, že po vítězství ve válce vysídlí z vybraných částí Jugoslávie statisíce Muslimů a Chorvatů. Mihailovičovy jednotky mnohokrát uzavíraly účelová soulučenství s italskými okupanty a některé své akce koordinovaly i s německou armádou. Není také sporu o tom, že ve srovnání s partyzánskou rezistencí bylo ravnogorské hnutí výrazně pasivní a více než na akce proti okupantům se orientovalo na paralelně probíhající konflikt s komunistickým odbojem. Přes to všechno však byli četníci autentickým odbojovým hnutím, primárně spolu se státy protifašistické koalice bojovali proti mocnostem Osy a jejich spojencům. Koneckonců s nacisty jednal a uzavřel dílčí dohodu i Titův odboj. Goldsteinovi ji zcela správně hodnotí jako

taktický, ve složité situaci, v níž se tehdy partyzáni nacházeli, zcela pochopitelný a ospravedlnitelný krok. Pokud by se aplikovalo měřítko, jež použili Goldsteinové na četnický odboj, například také na řeckou a třeba i polskou rezistenci, v táboře kolaborantů by se ocitla nejen řecká nacionalisticky orientovaná protifašistická pravice, ale možná i Zemská armáda. Je navíc otázkou, nakolik byla defenzivní taktika četnického odboje zcela nerozumná, a to jak z pohledu civilních obětí, tak z hlediska strategických cílů v občanské válce s partyzány. V případě britské invaze na východní jaderské pobřeží, která byla až do jara 1944 jednou z reálných alternativ ofenzivních akcí protifašistické aliance, by se četnické jednotky, které se do té doby vyhýbaly bojům s wehrmachtem, nejen staly vítaným spojencem západních armád, ale s předpokládanou britskou a americkou pomocí by představovaly neobyčejně silného protivníka Titových partyzánů.

Nutno ovšem poznamenat, že Goldsteinové projeví ve vztahu k mnoha dalším otázkám citlivý pro chorvatskou společnost značnou autorskou odvahu a výklad o nich většinovému diskurzu nepřizpůsobují. V kapitolách věnovaných čtyřicátým letům se to například týká výkladu o represáliích, které prováděla nová státní moc pod vedením Tita bezprostředně po osvobození jednotlivých částí Jugoslávie, nebo pasáží pojednávajících o osudu blízkého Titova spolupracovníka, čelného funkcionáře KSJ chorvatského původu Andriji Hebranga. Obě záležitosti chorvatští pravicoví nacionalisté interpretují jako flagrantní příklady diskriminace a fyzického útisku Chorvatů v Titově Jugoslávii. Podle jejich výkladu komunistická moc bezprostředně po osvobození takřka plošně vraždila chorvatské civilisty, přičemž množství pobitých převýšilo počet umučených v největším ustašovském koncentračním táboře Jasenovac, podle některých interpretací i všechny oběti Pavličova režimu. Andriju Hebranga pak Tito interpreti vnímají jako člověka, který byl zavražděn, protože se snažil ochránit chorvatský národ před srbskými nacionalisty.

Citlivý problém masových represálií prováděných partyzány v posledních válečných měsících a bezprostředně po skončení bojů Goldsteinové vysvětlují – tak jako mnoho jiných, podobně závažných otázek – střídavě, věcně a kompetentně. Připomínají, že represe proti skutečným kolaborantům, nepohodlným osobám, ale i náhodně vybraným civilistům neměly nacionální podtext. V podzimních měsících roku 1944 a na jaře 1945 proběhly podle podobného modelu nejen v Chorvatsku, ale již dříve v Srbsku a také v Bosně a dalších regionech osvobozovaného státu. Ve Slovinsku a v Chorvatsku partyzáni popravovali i příslušníky četnických oddílů (tedy zpravidla Srby), kteří se v posledních týdnech války snažili přejít na území kontrolované britskou či americkou armádou. Na krutosti řadových partyzánů i jejich velitelů se podepsaly zážitky z nedávných bojů, násilná smrt mnoha jejich blízkých, ale i politická indoktrinace. Masové, soudně neprojednané popravy ustašovců, důstojníků a vojáků chorvatské armády i tisíců před partyzány prchajících civilistů ovlivnila také skutečnost, že i po podepsání příměří s nacisty elitní formace ustašovců před Titovou armádou nekapitulovaly. V bojích s nimi, které byly vůbec posledními bitvami druhé světové války na evropských válčištích, padly ještě stovky partyzánů. Goldsteinové zmíněné excesy označují za válečné zločiny, za které jsou Tito a jeho spolupracovníci zodpovědní. Dodávají však, že tento stín

padající na Tita nic nemění na skutečnosti, že ve válce stál na správné straně a bojoval v ní za správné cíle.

V podkapitole „Pád a likvidace Andriji Hebranga“ autoři potvrzují, že tento politik byl z pozice šéfa chorvatské organizace Komunistické strany Jugoslávie sesazen především proto, že se domáhal větších kompetencí pro stranické výbory jednotlivých částí federace, a tedy i pro Chorvatsko a sebe samého. Současně však připomínají, že odvolání z nejvyššího stranického postu v Chorvatsku neznamenal Hebrangův politický pád. Naopak byl okamžitě kooptován do politbyra Ústředního výboru KSJ a ocitl se tak mezi necelou desítkou Titových nejmocnějších spolupracovníků. Hebrangovo pozdější zatčení a popravu bez soudu Goldsteinovi hodnověrně dávají do spojitosti především s tím, že ho z dosud neobjasněných důvodů začal brzy po válce preferovat Stalin. Titovi tato skutečnost neunikla a svého potenciálního konkurenta z nejužšího vedení strany odstranil. Hebrangův etnický původ či jeho údajná snaha chránit Chorvatsko před Srby a unitaristy v tom nehrály žádnou roli. (Goldsteinovi opomněli uvést, že k Hebrangovu odvolání přispěla i jeho doktrinářstvím ovlivněná nekompetentnost při řízení hospodářství, za které byl v rámci jugoslávského vedení zodpovědný.) Jeho osud se pak naplnil ve dnech, kdy Stalin začal otevřeně usilovat o Titovo svržení. Autoři správně uvádějí, že Hebrangovo zatčení a popravu bez soudu musel Tito bezpochyby schválit. Poněkud spekulativně – mimo jiné s poukazem na to, že přes své prostředníky posléze pomáhal Hebrangově vdově a jeho synům – pak konstatují, že po skončení roztržky se Sovětským svazem Tito osudu Hebranga, který mu byl podle všeho lidsky velmi blízký, litoval.

V souvislosti s předcházejícími třemi, čtyřmi kontroverzními tématy jsem naznačil, že seriózní objasňování mnoha otázek dějin dvacátého století vyžaduje od chorvatských historiků nemalou dávku autorské odvahy. Interpretace moderních dějin nadále poutají v dnešním Chorvatsku mimořádnou společenskou pozornost. Tu nelze srovnat nejen s aktuálním zájmem české veřejnosti o moderní historii, ale ani s intenzitou společenských diskusí, které se o těchto problémech u nás vedly v devadesátých letech. S jen mírnou nadsázkou řečeno: Každý politický problém v Chorvatsku je i dnes takřka automaticky přenášen do roviny sporu mezi sympatizanty levicového (partyzánského) odboje a příznivců nacionalistických (velmi často ustašofilních) politických proudů. Naopak takřka každá diskuse o moderních dějinách se v Chorvatsku politizuje a přerůstá ve spor příznivců dějinného odkazu partyzánů a jejich odpůrců. Mimořádně politizovanou záležitostí tak například stále zůstává účast a obsah projevů přednesených na každoročně konaných pietních shromážděních k uctění památky umučených vězňů v Jasenovaci či obětí masakrů v okolí Bleiburgu. V tomto kontextu je logické, že se spory samozřejmě týkají i Titova odkazu. Krátce předtím než kniha Goldsteinových vyšla, se v chorvatských médiích z různých úhlů pohledu probíralo rozhodnutí nově zvolené prezidentky Kolindy Grabar-Kitarovičové odstranit z jedné místnosti svého úřadu Titovu bystu, kterou tam ještě na počátku devadesátých let po vyhlášení samostatnosti Chorvatska nechal vystavit Franjo Tudjman. Velké spory jen o několik měsíců později vyvolalo rozhodnutí městských zastupitelů v Šibeniku odstranit Titovo jméno z názvu největšího

náměstí tohoto dalmatského města. V největším záhřebském koncertním sále se nedávno za značného zájmu veřejnosti konala až hystericky vedená diskuse s příznačným názvem „Etický soud s Josipem Brozem Titem a Zoranem Milanovićem“.⁷

Kapitoly věnované válce, odboji, konfliktu s četnickým hnutím, revoluci a osvobození Jugoslávie tvoří skoro čtvrtinu textu Titovy biografie. Tak velký rozsah výkladu o událostech, které se odehrály v pouhých čtyřech letech jeho života, není dán jen jejich důležitostí a mimořádnou složitostí. Goldsteinovi viditelně zohlednili i to, že je považují z hlediska Titova odkazu za jednoznačně nejvýznamnější. Při líčení válečných let zůstávají k Titovi kritičtí, podrobně si všímají jeho negativních kroků a rozhodnutí. Čtenář se tak mimo jiné dozví o nařízeních, na jejichž základě partyzáni popravovali za války údajné trockisty, nebo o Titově nezlomném přesvědčení, že Sovětský svaz po nacistickém útoku nejdéle do dvou tří týdnů přejde do protiofenzivy. Goldsteinové se nevyhýbají ani krutostem páchaným partyzánskou armádou za války. Správně konstatují, že Tito mnohé masakry organizoval, jiné schválil a o dalších věděl. Připomínají však, že represe prováděné partyzány nikdy neměly etnický podtext, že násilí nebylo pro Tita tehdy ani nikdy později obsesí. Rozhodnutí o jeho použití se snažil racionalizovat. V textu, v němž jsou velmi dobře vykresleny hrůzy války, autoři líčí mnohá složitá až osudová dilemata, která Tito musel v těchto letech řešit. Jedním byla péče o stovky a posléze tisíce zraněných a nemocných bojovníků, která značně omezovala operativnost partyzánů. Titova lidskost, kterou ve vztahu k handicapovaným bojovníkům projevoval, opakovaně vystavila jeho armádu nebezpečí katastrofální porážky.

Goldsteinové nijak nezastírají, že Tito během války učinil mnoho chybných rozhodnutí, byť jako bývalý desátník rakousko-uherské armády, který neměl – snad kromě nedoložené účasti v tajném kominternovském kurzu pro budoucí partyzány – žádnou odbornou průpravu, projevil pozoruhodné velitelské nadání. Připomínají, že ve většině takzvaných nepřátelských ofenziv, které byly titoistickou historiografií líčeny jako vítězství partyzánů, utrpěla Titova armáda porážky. Výstižně však dodávají, že Tito po čtyři roky prohrával jednu bitvu za druhou, ale ve válce triumfálním způsobem zvítězil. Bez jakékoliv pochybnosti autoři považují Titova válečná léta za vrchol, kterého dosáhl jako revolucionář, politik i jako člověk. Přes všechny omyly a porážky se v roce 1941 vydal cestou, k níž nebyla lepší dějinná alternativa. Do určité míry však i platí, že se chopil úkolu, který by jiný těžko splnil lépe. Tito vyvedl Jugoslávii z války na straně vítězných velmocí a porazil domácí konkurenty, jejichž představy o poválečném uspořádání nebyly lepší než koncepce, kterou prosazoval on sám. Z neznámého revolucionáře, který před válkou vedl nelegální organizaci nečítající více než několik tisíc členů, se bez cizího přičinění po necelých čtyřech letech stal světově uznávaným vojevůdcem a státníkem.

Goldsteinové dále vyzdvihují Titovu nespornou zásluhou na ztlumení nacionálního napětí. Způsob řešení národnostní otázky, který zvolil, výrazně oslabil etnickou diskriminaci a přinesl jihoslovanským národům státnost. Na tom nic neměnila

7 Zoran Milanović byl tehdy předsedou chorvatské sociální demokracie a předsedou chorvatské vlády.

skutečnost, že Tito prosadil stalinský typ státu, o jehož správnosti byl nezlomně přesvědčen. Autoři se nezdráhají v tomto ohledu vyslovit i některé kontroverzní závěry a hodnocení. Patří mezi ně například konstatování, že Titova charakteristika prvních poválečných parlamentních voleb, které probíhaly na podzim 1945 již veskrze podle stalinského modelu, jako nejdemokratičtějších v historii jugoslávských národů nebyla zase tak daleko od pravdy, vezmeme-li mimo jiné v potaz, že se jich poprvé mohla zúčastnit i ženská část populace. Ač to zní dosti paradoxně, odmyslíme-li si předlitavské volby ve Slovinsku, Dalmácii či Istrii, mají Goldsteinovi v jistém smyslu pravdu.

I kapitoly o Titových poválečných osudech charakterizuje vyváženost, znalost, důvěryhodnost. Goldsteinovi nemají pochyby o tom, že Tito jako nejvyšší autorita budoval státní systém přesně podle stalinského modelu. Lze se s nimi shodnout na tom, že do počátku padesátých let byla Jugoslávie kvazifederací s mnoha prvky totalitního státu. Následné reformy nic nezměnily na tom, že Tito stál až do konce života v čele autoritativního režimu. Autoři uvádějí, že na rozdíl od dalších zemí formujícího se východního bloku nebyl v Jugoslávii přítomný státem podporovaný antisemitismus a nekonaly se zde (kromě takzvaných dachauských procesů ve Slovinsku) režimem zfabrikované politické procesy, při nichž by byli popravováni bývalí revolucionáři. Na to lze namítnout, že ani v socialistickém Bulharsku, kde stejně jako v Jugoslávii žila relativně malá židovská komunita, režim nepodporoval antisemitismus. Můžeme také poznamenat, že stalinské monstrprocesy byly v zemích sovětské zájmové sféry organizovány až po roce 1948 a Titův režim inscenací dachauských procesů ostatní státy naopak předstihl. Potenciální přípravu dalších procesů poté zastavila roztržka se Stalinem. Souhlasit lze naopak s tím, že na rozdíl od situace v Sovětském svazu nebyl ve federativní Jugoslávii nikdy žádný z národů privilegován. K tomu lze dodat, že byly odstraněny i takřka veškeré projevy etnické diskriminace. Goldsteinovi správně konstatují, že Titem vytvořený jugoslávský federalismus zbavil Chorvaty a Slovinců unitaristického a velkosrbského tlaku, dal Slovincům a Makedoncům (ale i Chorvatům) státnost a příslušníci srbského národa měli – naprosto správný – pocit, že bez ohledu na federativní charakter Jugoslávie žijí společně v jednom státě,

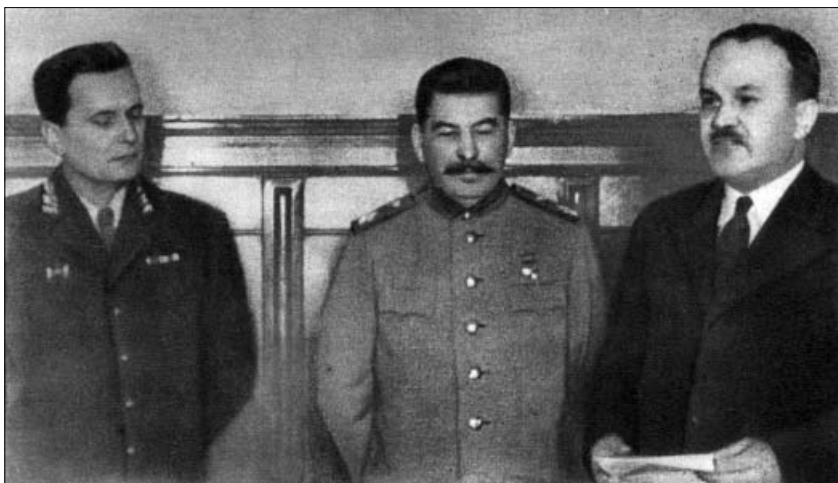
Josip Broz Tito se samopalem jako partyzánský velitel v jugoslávských horách (foto www.histomil.com)

který jako celek mohou považovat za svou vlast. Srbové žijící v Chorvatsku a Bosně navíc měli v těchto republikách status státotvorného národa.

Při líčení příčin konfliktu se Stalinem Goldsteinovi v zásadě parafrázují teze a závěry, které již před více než šedesáti lety vyslovil Vladimír Dedijer a po něm je v různých obměnách opakovali další historikové. To však neznamená, že by v těchto pasážích ztratil výklad na atraktivitě a serióznosti. Soudím, že autoři – v Dedijerově manýře – přeceňují závažnost neshod a rozporů, ke kterým mezi Titovým vedením a Stalinem od počátku války do propuknutí roztržky docházelo. Mají za to, že napětí mezi Moskvou a Bělehradem kontinuálně rostlo, až vyústilo ve Stalinovo rozhodnutí zbavit se Tita. Čtenář tak může nabýt dojmu, že Stalin roztržku připravoval od roku 1944 a možná již dříve. Jako důvody neshod Goldsteinové mimo jiné uvádějí pod povrchem doutnající spor o reálný přínos partyzánské armády k osvobození Jugoslávie, početné excesy sovětských vojáků při osvobozování Srbska, jejichž oběťmi se staly tisíce civilistů, a dále příliš ambiciózní zahraniční politika Titovy vlády, která nelibě nesla malou či žádnou podporu Kremlu při realizaci svých plánů na zisk Terstu a jižních oblastí Rakouska. Naopak Stalin se obával, aby ho Titův konfrontační kurz nevtáhl do konfliktu se Západem. Zatímco tyto okolnosti mohly vnést do vztahů mezi Bělehradem a Moskvou jistou nelibost, další příčiny konfliktu uváděné Goldsteinovými byly zcela nepodstatné (například že Tito ve svých projevech stejně jako jugoslávský tisk údajně nedostatečně připomínali zásluhy Stalina a Sovětského svazu). Není také pravda, že by za neshodami byly snahy Kremlu přeměnit Jugoslávii v obilnici východního bloku, kvůli čemuž prý bránil její industrializaci. Toto tvrzení autoři přebírají – zřejmě Dedijerovým prostřednictvím – z jugoslávské propagandy, která takto po roce 1948 interpretovala sovětské (i československé) odmítání naprosto nereálných jugoslávských požadavků na dodávky strojních zařízení pro desítky nově budovaných továren.

Goldsteinovi ovšem správně pojmenovávají i důvody, které za roztržkou skutečně stály. Předně to byla Stalinova narůstající nespokojenost s modelem vztahů, které Tito navazoval se sousedními státy. Charakter těchto vazeb, zejména s Bulharskem a Albánií, byl v přímém rozporu s monocentrickým charakterem východního bloku, jak jej budoval Kreml. Neméně důležitou, možná že i klíčovou roli hrála skutečnost, že Stalin nelibě nesl Titovy úspěchy, díky nimž byl jugoslávský vůdce mnohem méně závislý na podpoře Moskvy než ostatní předáci států sovětské zájmové sféry.

Léta sovětsko-jugoslávského rozkolu Goldsteinové zcela správně interpretují jako druhý vrchol Titovy politické i státnické kariéry. Vyzdvihují Titovu rozhodnost a odhodlání, s nimiž Stalinovu tlaku čelil. Upozorňují i na jeho již dříve projevovaný politický instinkt, s jehož pomocí dokázal v době napětí s Kremlem, stejně jako v mnoha dalších podobně komplikovaných situacích, nalézat správná řešení a východiska. Za ně autoři zcela korektně označují rozhodnutí (přijatá hned na počátku roztržky) neustupovat v žádné důležitější otázce Stalinovu nátlaku a navázat pragmatickou spoluprací se Západem, Titův souhlas s tím, aby po rozchodu se stalinskou ideologií byl v Jugoslávii oživen myšlenkový odkaz mladého Marxe, a především jeho jednoznačnou podporu koncepci samosprávného socialismu. Goldsteinové připomínají, že Tito nikdy nebyl politickým teoretikem, ale opakovaně dokázal

Josip Broz Tito (vlevo) jako jugoslávský prezident se sovětským vůdcem Josefem Stalinem a ministrem zahraničí Vjačeslavem Molotovem v roce 1945 v Moskvě. O tři roky později Kreml ostrakizoval Jugoslávii jako černou ovci socialistického tábora

převzít nosný myšlenkový koncept, který připravili jeho spolupracovníci a který byl přínosem jak pro jeho vlastní politické a mocenské cíle, tak pro stranu a stát, jež řídil. K tomu však s odkazem na Djilasův postřeh výstižně dodávají, že se Tito a jeho nejbližší spolupracovníci zbavovali iluzí o stalinismu a o altruismu sovětských vůdců jen velmi klopotně.

V rámci pozitivního, v náznacích až oslavného výkladu o Titových osudech v letech roztržky autoři neopomíjejí ani stinné stránky kroků, které jugoslávský vůdce v tomto období učinil. Rozhodně nikoli na posledním místě se to týká krutých represí, kterým byli vystaveni lidé skutečně či jen domněle sympatizující se Stalinovou politikou. Goldsteinové jednoznačně – a správně – dovozují, že Tito vše podstatné o podobě těchto represivních opatření nejen věděl, ale nepochybně jejich zavedení i schválil. Operují přitom údajem o zhruba patnácti tisících vězněných takzvaných informbyrovcích v trestnici na ostrově Goli otok a v ženské věznici na ostrově Sveti Grgur. To je počet výrazně nižší, než uvádějí jiní autoři. Goldsteinové navíc opomíjejí další tisíce ze stejných důvodů perzekvovaných osob, které byly drženy v mnoha jiných vězeňských zařízeních. Neinformovaný čtenář se však z jejich výkladu především nic nedozví o možná nejhrůznějším aspektu perzekuce „informbyrovců“, tedy o tom, že byli nuceni pod nátlakem dozorců, ale zvláště mučením, jež prováděli jejich spoluvězni, odvolat své postoje a neobyčejně ponižujícím způsobem uznat správnost Titovy politiky.

Zavedení takzvaného samosprávného socialismu autoři hodnotí jako krok jednoznačně správným směrem, jeho reálný efekt ovšem nepřeceňují. Zdůrazňují, že reformy ve výsledku nepřinesly pracujícím žádné reálné kompetence. Připomínají

však, že paralelně se zaváděním samosprávného socialismu v Jugoslávii probíhala v padesátých a šedesátých letech jistá, nikoliv pouze kosmetická liberalizace a demokratizace, která měla ovšem jasné limity, vyplývající již ze skutečnosti, že ji prováděl Svaz komunistů Jugoslávie, který sám nebyl demokratický. K těmto závěrům lze podotknout, že – vnímáme-li tehdejší jugoslávskou realitu v dobovém a také regionálním kontextu a srovnáme-li stav lidských práv, rozsah tvůrčích a uměleckých svobod, četnost a přísnost postihů za nekonformní politické aktivity, etnickou toleranci nebo možnosti cestování do zahraničí – není tehdejší obraz Titova režimu v konfrontaci nejen s Bulharskem či Rumunskem, ale též s Řeckem, Španělskem a Portugalskem zdaleka špatný. Goldsteinové správně upozorňují, že Tito byl v padesátých letech i po část následující dekády přístupný liberalizačním reformám. Nikoliv zbytečně opakují, že byt zůstal přesvědčeným marxistou, který si navíc osvojil v jeho stalinské interpretaci, souhlasil s mnoha modernizačními opatřeními a většinou se s nimi i vnitřně identifikoval. Jako nesporně výstižný příklad Goldsteinové uvádějí Titův souhlas a podporu budování abstraktních pomníků obětem fašismu a hrdinům partyzánského odboje. Mnohé z nich dnes náleží nejen k vrcholům jugoslávského výtvarného umění, ale i evropské monumentální tvorby dvacátého století.

V zásadě velmi pozitivně autoři vnímají výsledky ekonomické modernizace Jugoslávie prováděné v padesátých a šedesátých letech. Dotyčná kapitola, která je ve srovnání s většinou ostatních částí knihy dosti popisná a tak i méně čtivá, mimo jiné vyzdvihuje růst životní úrovně, povznesení školství a zdravotnictví, zásadní zvýšení podílu městského obyvatelstva v jugoslávské populaci, podstatné změny životního stylu. V relativně dlouhém období sociálního klidu většina jugoslávských občanů vzhlížela k budoucnosti s nadějemi. Goldsteinové vnímají tyto úspěchy především jako důsledek Titem schválených ekonomických reforem. Nesdílejí názor některých badatelů, že klíčovým faktorem tehdejších hospodářských úspěchů Jugoslávie byla zahraniční pomoc, přicházející od roku 1956 i z východního bloku. Pozitivně hodnotí důsledky rozpuštění zemědělských družstev, ke kterému se Svaz komunistů Jugoslávie odhodlal v roce 1953. Správně však přitom podotýkají, že Titův režim sice umožnil – v mnoha ohledech limitované – soukromé podnikání v zemědělství, po opuštění kolektivizačního programu ovšem rezignoval na hledání alternativního modelu agrární modernizace. Toto zanedbání ještě dnes negativně ovlivňuje zemědělskou výrobu v mnoha oblastech bývalé Jugoslávie. Goldsteinové sice konstatují, že ekonomický růst v Jugoslávii nebyl plošný, nedostatečně ale upozorňují na faktickou stagnaci některých zaostalejších a periferních regionů, kde se výše zmíněná pozitiva (pokles osob zaměstnaných v primárním sektoru, dostupnost zdravotní péče, rozvoj školského systému, zaměstnanost žen) projevovale jen částečně, či dokonce zanedbatelně. Velké, v podmínkách socialistického Československa nevídané regionální rozdíly posléze velmi přispěly k oslabení soudržnosti jugoslávského státu i společnosti.

Alespoň krátkou zmínku si nepochybně zaslouží i objemné kapitoly o Titově úloze v zahraniční politice Jugoslávie. I zde autoři registrují početné Titovy úspěchy. Správně v této souvislosti zmiňují diplomatický talent i státnické schopnosti

Josip Broz Tito s Nikitou Sergejevičem Chruščovem při vojenské přehlídce v Dubrovniku v roce 1963. Se sovětským vůdcem, který odsoudil Stalinovy zločiny, našla Titova Jugoslávie opět modus vivendi (foto www.rferl.org)

jugoslávského prezidenta. Se znalostí poslední literatury přitom líčí peripetie ve vztazích se Sovětským svazem. Jako jednu z Titových nejvýznamnějších historických zásluh hodnotí jeho rozhodný odpor vůči Stalinovu tlaku, ale také jeho následné jednoznačné odmítnutí jakékoliv možnosti návratu Jugoslávie do sovětské zájmové sféry. Výstižně upozorňují na to, jak se ve vztazích ke třem sovětským vůdcům měnila Titova role. Ke Stalinovi se Tito choval jako pozorný synovec, s Chruščovem jednal jako rovný s rovným a k Brežněvovi přistupoval jako k mladšímu partnerovi.

Rozsáhlý, možná až příliš velký prostor Goldsteinovi věnují Titově roli při vzniku Hnutí nezúčastněných zemí a jeho působení v rámci tohoto seskupení, které bylo budováno se záměrem stát se alternativní silou bipolárně rozděleného světa. Současně toto angažmá mělo posílit význam jugoslávského prezidenta ve světové politice. Výsledky takových záměrů autoři zcela oprávněně hodnotí dosti skepticky, správně však uvádějí, že aktivní zapojení Jugoslávie do Hnutí nezúčastněných značně přispělo k tomu, že se mnohé rozvojové země nedostaly pod přímý vliv Moskvy.

Korektně, výstižně, výkladově však nepřiliš inovativně autoři interpretují dvě velké personální změny v nejvyšších mocenských sférách Jugoslávie, které se odehrály v letech 1954 a 1966. V souvislosti s odvoláním Milovana Djilase ze všech státních i stranických funkcí roku 1954 zdůrazňují, že demonstrovalo limity Titem řízené liberalizace. Uvádějí, že Djilas byl odstraněn zcela v souladu s mechanismy stalinových čistek, jen s tím rozdílem, že politickou likvidaci neprovázela fyzická. K tomu

výstižně dodávají, že Tito ovšem neváhal sáhnout i k přísné trestní perzekuci, když Djilas přes zákaz ve veřejných aktivitách pokračoval. Nepodložené je však přílišné zdůrazňování liberálních stanovisek místopředsedy vlády (a do roku 1953 ministra zahraničí) Edvarda Kardelje, jehož Tito podle autorů záměrně vmanévroval do role hlavního Djilasova kritika. Mám za to, že se Kardelj s myšlenkami na liberalizaci a demokratizaci jugoslávské společnosti identifikoval především vnějškově a že jeho odklon od leninsko-stalinské interpretace marxismu nebyl reálně o mnoho větší než Titův.

Podrobnější charakteristika nejbližších Titových spolupracovníků a vztahů, které si s nimi vytvářel, je jedním z mála důležitých témat, která nejsou v recenzované biografii dostatečně zpracována. Autoři se pravděpodobně chtěli vyvarovat toho, aby líčením osobních příběhů text nepřiměřeně narostl, rozmělnil se a aby se jejich životopisná kniha změnila (jako se to stalo výše vzpomenutému Jožemu Pirjevcovi) také v biografie dalších osobností jugoslávského vedení. Čtenář se tak málo dozví o pozadí Titových vztahů k nejvýznamnějším členům jugoslávské mocenské elity, z nichž někteří byli současně jeho v zásadě jedinými blízkými přáteli. Chybí byť jen zmínka o tom, jakým způsobem si jugoslávský vůdce své nejbližší spolupracovníky vybíral, jak je vedl a jak jejich práci koordinoval. Také stručné zmínky o jejich názorové profilaci jsou většinou dosti ploché. Goldsteinové mnohdy přebírají ze sekundární literatury i z publicistických prací nedostatečně doložená výkladová schémata o Titových spolupracovnících. Týká se to třeba zmiňovaného Edvarda Kardelje, v roce 1953 předčasně zesnulého Borise Kidriče či dvou klíčových postav takzvaného chorvatského jara, Mika Tripala a Savky Dabčević-Kučarové. V knize také dosti schází podrobnější objasnění, jaké bylo pozadí Titova výběru následovníků. Autoři si nekladou otázku, nakolik se v tomto ohledu projevil zájem jugoslávského vůdce, aby i po jeho smrti Jugoslávie prosperovala, a zda tomu v sedmdesátých letech přizpůsoboval personální politiku.

Při objasňování politického pádu Aleksandara Rankoviče v roce 1966, který znamenal druhou významnou personální proměnu Titova vedení po odstranění Djilase, Goldsteinové na rozdíl od mnoha chorvatských historiků a novinářů popírají, že by tento druhý nejvlivnější muž jugoslávského režimu, do jehož kompetence spadaly bezpečnostní složky, byl zastáncem, či dokonce nositelem srbského nacionalismu. Pochtivě zdůrazňují, že Ranković důsledně vystupoval proti jakémukoliv nacionalismu, ale současně i proti republikovému partikularismu, a tvrdí, že v jugoslávském vývoji po roce 1948 zaujímal podobné postoje jako Tito, tedy že především prováděl pozitivní reformy. Na jiném místě knihy pak stejně relevantně konstatují, že Ranković sice ze své funkce řídil a kontroloval pronásledování politických oponentů komunistického režimu, nic ale nečinil bez souhlasu Tita, který za represivní charakter režimu jistě nenesl menší odpovědnost než jeho nejbližší spolupracovník.

V souvislosti s Rankovičovým případem autoři oprávněně poznamenávají, že odvolání druhého muže režimu nikterak nesouviselo s Titovým údajným antisrbským zaměřením. Zdůrazňují, že Tito důsledně přistupoval ke všem jugoslávským národům stejně, přičemž tak nečinil pouze v politické praxi či vnějškově. O správnosti svého postoje byl bezesbytku vnitřně přesvědčen. Neznamenalo to ovšem,

že by se kvůli tomu či kvůli svému se-
pětí s jugoslávstvím, které se mu stalo
druhou identitou, cíleně či bezděčně
vzdaloval etnickému chorvatství. Byť
Tito chorvatský národ nepreferoval,
nezastíral, že má k Záhřebu, a ještě
více k rodnému chorvatskému Záhoří
citově hluboký vztah.

Okolnosti a důsledky Rankovičova
pádu Goldsteinové správně, byť po-
někud jednorozměrně, interpretují
jako poslední Titův příklon na stranu
zastánců dalších liberalizačních refor-
m. Velmi přesně konstatují, že zhru-
ba od druhé třetiny šedesátých let si
Tito přestával být jist, jakým směrem
má Jugoslávii dále vést. Spíše díky své
politické intuici než na základě ana-
lýzy relevantních informací vycítil
blížící se krizi. Na rozdíl od minulých
let však jugoslávský vůdce tentokrát
již nevěděl, co má v daném okamží-
ku udělat. Nebyl ochoten vydat se
s reformami zásadněji dále. Správně
vyrozuměl, že by to již mohlo ohrozit
jeho mocenské postavení a vedlo by

to k dekonstrukci režimu, u jehož zrodu stál a který již skoro dvě dekády vedl. Tito
se ovšem současně nemínil vracet zpátky směrem k restauraci sovětské podoby
socialismu. S reformami, které po roce 1948 provedl, se vnitřně identifikoval, ne-
hodlal na nich nic měnit. Výsledkem těchto úvah bylo nakonec lavírování, marné
hledání neexistující třetí cesty, váhání, které dřívější v podstatě přímočarou ces-
tu, již nastoupila Jugoslávie v roce 1948, postupně dovedlo do bludného kruhu.
Jugoslávský vůdce sice instinktivně chápal nutnost další liberalizace, ale obavy ze
ztráty moci ho od tohoto kroku zrazovaly. Autoři implicitně naznačují, že třetím
vrcholem Titovy politické kariéry i životní dráhy vedle boje proti fašismu a vzdor-
u vůči Stalinovu nátlaku mohl být jeho příklon k dalším, tentokrát už převrat-
ným reformám, které by nejen zabezpečily pokračování ekonomické prosperity
Jugoslávie, ale vedly by i k zásadní demokratizaci politického systému. Soudím
však, že Tito před takovým dilematem vlastně nestál. Vnitropolitická ani meziná-
rodní situace takové řešení neumožňovala. Se vši pravděpodobností by podobný
postup Jugoslávii brzy dovedl k zásadním politickým i nacionálním konfliktům
a vyvolal by i závažnou krizi bipolárně rozděleného světa. Historická role Josipa
Broze Tita i jím vytvořeného a budovaného režimu se v tomto období objektivně
vyčerpala. Tento režim mohl – i relativně dlouho – dále přežívat, nebyl však již

Maršál Tito v roce 1959 na fotografii s vlastním
podpisem (foto www.brandesautographs.com)

schopen zaručovat potřebný rámec pro ekonomickou prosperitu a společenskou stabilitu. Socialistický a stejně tak federativní stát již dále nešlo reformami rozvíjet a další cesta bez zásadních krizí neexistovala.

V tomto kontextu nepovažují za příliš nosnou ani tezi, kterou autoři vyslovují v závěru knihy při hodnocení Titova odkazu. Podle ní jugoslávská vícečetná federace mohla přežít, pokud by dokázala vytvořit demokratické instituce. Mám za to, že jugoslávský federalismus byl natolik těsně spjat s autoritativním režimem, že bez něho nemohl fungovat. Pokus o zavedení demokratického způsobu vládnutí na přelomu osmdesátých a devadesátých let vedl k okamžité destrukci svazového státu. Tehdejší události nebyly náhodné, jejich průběh by byl s velkou pravděpodobností v základních rysech stejný nebo podobný, kdyby se odehrávaly o několik let dříve nebo třeba o dvě dekády později.

I závěrečné kapitoly knihy, věnované posledním patnácti letům Titova života, si udržují vysokou faktografickou i výkladovou kvalitu a čtivost. Je však patrné, že se autoři potýkali s nedostatkem kvalitní sekundární literatury. Unikly jim také některé, právě pro toto období velmi důležité tituly memoárové produkce, jakými jsou třeba vzpomínky ředitele bělehradského rozhlasu a televize Zdravka Vukoviče⁸ či deníkové zápisky čelného představitele srbského stranického vedení Dragoslava (Draži) Markoviče.⁹ (Namísto nich hojně citují faktograficky chudou a interpretačně spornou vzpomínkovou knihu Latinky Perovićové.¹⁰) Užší informační základna je zvláště patrná při líčení událostí, které se tehdy odehrávaly v srbském, slovinském či kosovském prostředí. Dění v těchto částech Jugoslávie Goldsteinové znají viditelně méně než vývoj v Chorvatsku.

Avšak právě kapitola o vývoji v Chorvatsku v roce 1971, který byl pro tuto část svazového státu, ale i pro celou federaci do jisté míry přelomový, je opět napsána brilantním způsobem. Goldsteinovi i zde projevili značnou autorskou odvahu, jejich závěry a hodnocení se značně liší od stanovisek převládajících v hlavním proudu současného chorvatského názorového diskurzu. Pro označení těchto událostí sice autoři používají oslavného, ahistorického termínu Chorvatské jaro, ale při jejich analýze správně zdůrazňují, že se v dění, v němž se značná část chorvatské společnosti nebyvalým způsobem zaktivizovala, proplétaly demokratické požadavky s nacionálními. Z jejich výkladu je však zřejmé, že nacionální a ovšem i nacionalistické motivy převládaly. Goldsteinovi výstižně konstatují, že nezanedbatelnou roli v tehdejší málo přehledném společenském pohybu v Chorvatsku hrál proud, který by vždy považoval jakoukoliv Jugoslávii za žalář národů. Neopomíjejí dodat, že během roku 1971 se nejen objevily nereálné požadavky na přijetí Chorvatska do Organizace spojených národů či na novou ústavní definici Socialistické republiky Chorvatsko jako nacionálního státu chorvatského národa, ale také rostly ataky

8 VUKOVIĆ, Zdravko: *Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma: Moji stenografski zapisi 1966–1972 godine*. Beograd, Narodna knjiga 1989.

9 MARKOVIĆ, Dragoslav Draža: *Život i politika*, sv. 1–2. Beograd, Izdavačka radna organizacija „RAD“ 1987.

10 PEROVIĆ, Latinka: *Zatvaranje kruga: Ishod političkih rascepa u SKJ 1971/1972*. Sarajave, Svjetlost 1991.

Titova Jugoslávie si od konfliktu se Stalinem postupně budovala přátelské vztahy na Západě i v třetím světě, aby si upevnila mezinárodní pozici a prestiž. Jugoslávský státník při projevu před Bílým domem při návštěvě Washingtonu 21. října 1963. Vlevo americký prezident John Fitzgerald Kennedy, vpravo Titova třetí manželka Jovanka (foto www.theraceto.space)

na funkcionáře Svazu komunistů Jugoslávie srbského původu i na srbské zaměstnance podniků či úřadů, kteří se nijak politicky neprojevovali. Titův dlouho váhavý a následně nekompromisně zamítavý postoj k chorvatským událostem roku 1971 Goldsteinovi poněkud stereotypně, ale správně objasňují tím, že jugoslávský prezident nebyl již tehdy schopen společenské a politické problémy koncepčně řešit. Namísto toho se stále více uchýlil k lavírování a snažil se skloubit nespojitelné: federalismus s centralizací, liberalizací s posilováním vlastní osobní moci. Titův přístup k událostem v Chorvatsku v roce 1971 byl nepochybně blízký názoru chorvatského vysoce postaveného stranického funkcionáře Vladimira Bakariče, který autoři v knize citují. Liberálně orientovaný Bakarić, který nikdy neopomíjel zájmy vlastního národa, ve vztahu k událostem roku 1971 prohlásil, že se raději smíří s brežněvovským, a dokonce i se stalinským socialismem než s tím, co by nastalo, pokud by se nacionalisté dostali k moci.

Výklad o poslední dekádě Titova života autoři doplnili o dvě podkapitoly věnované Titovým vztahům se spisovatelem Miroslavem Krležou a historikem Franjem Tudjmanem, budoucím chorvatským prezidentem. Z hlediska toho, jaký význam měl prvně jmenovaný pro chorvatské umění i společenské dění takřka pro celé dvacáté století, a s ohledem na úlohu druhého při vzniku samostatného Chorvatska a v první

dekádě jeho existence je zařazení těchto jinak neústrojných pasáží do jisté míry pochopitelné. Líčení Tudjmanových vazeb k Titovi však mnoho nového či objevného nepřináší. Tvzení, že Tito snad právě na Krležovu přímlovu zajistil pro Tudjmana během jeho nedlouhého věznění „fešácký“ kriminál, nevyznívá příliš přesvědčivě. Pro chorvatské publikum je důležitější zmínka, že první chorvatský prezident vždy označoval usnesení partyzánského parlamentu za jeden z fundamentů chorvatské státnosti.¹¹ Pasáže o Titově vztahu k prozaikovi, básníkovi, dramatikovi, ale též encyklopedistovi Miroslavu Krležovi, kterého komunistická strana koncem třicátých let ostrakizovala jako trockistu, jsou mnohem zajímavější. Autoři přesvědčivě označují Tita a Krležu za dva velikány moderních chorvatských dějin. Mimo jiné také citují Krležův výrok charakterizující Tita jako člověka, který nedovolil, aby po chorvatských ani po jugoslávských územích pochodovala cizí vojska.

Jistá stereotypnost výkladu se prohlubuje s přechodem k událostem spjatým s posledními lety Titovy éry. Líčení jeho osudů ztrácí na plastičnosti, čtenář získává o dění ve druhé polovině sedmdesátých let mnohem méně poznatků než z kapitol, které pojednávaly o předcházejících obdobích Titova života. Jen dosti povrchně tak autoři mimo jiné pojednávají o okolnostech přijetí poslední jugoslávské ústavy v roce 1974, která dovršila reformy směřující k zásadnímu posílení kompetencí jednotlivých částí federace. Hodnotící soud, že Tito s jejím přijetím souhlasil především z toho důvodu, že mu zabezpečovala doživotní prezidentský mandát, je poněkud plochý. Autoři opětovně zdůrazňují, že jugoslávský vůdce, a to nejen kvůli vysokému věku, již nedokázal reagovat na rychle se kupící další a další výzvy. Stabilitu Jugoslávie dokázal zabezpečovat jen oddalováním rostoucích příznaků postupující všeobecné krize, nikoliv jejím řešením. Plně lze souhlasit se závěrem, že mechanismus rotací funkcionářů, který měl po Titově smrti zabránit pokusům o nastolení režimu osobní moci či stavu, jenž by umožňoval preferovat některý z jugoslávských národů, fungoval neobyčejně komplikovaně a velmi neefektivně. Stával se překážkou všech pokusů o koncepční řešení problémů a ve výsledku výrazně přispěl k prohloubení politické krize v Jugoslávii. Již méně přijatelný je závěr, že stav Jugoslávie, ve kterém ji Titovi nástupci v okamžiku jeho smrti (4. května 1980) převzali, nejlépe odráží skutečnost, že se federace nezadržitelně rozpadla již pouhé desetiletí po Titově smrti. Soudím, že tak překotný a brzký krach Jugoslávie významným způsobem ovlivnil (a urychlil) konec studené války a rozpad sovětské zájmové sféry. S podobnými výzvami, s jakými byla jugoslávská federace konfrontována na přelomu osmdesátých a devadesátých let, by se Titův režim obtížně vyrovnával i ve vrcholném období své existence.

Kvalita závěrečných hodnotících a shrnujících pasáží, k nimž je nestandardně přičleněn velmi poučený výklad o nepočetných životopisných pracích věnovaných Josipu

11 Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie (tedy partyzánským hnutím vytvořený revoluční parlament) proklamovala na podzim 1943 federalizaci Jugoslávie. V rámci svazového státu byla obnovena (fakticky nově zřízena) chorvatská státnost, zaniklá nejpozději v polovině 19. století. Po skončení druhé světové války pak Titův režim vytyčil hranice Lidové republiky Chorvatsko. Její teritorium až na malé výjimky zahrnovalo všechny chorvatské země a nově i velkou část Istriie.

Jugoslávský prezident Josip Broz Tito s indickou premiérkou Indírou Gándhíovou v sedmdesátých letech. Obě země hrály významnou roli v Hnutí nezúčastněných zemí (foto Collections Zullo/Leemage Mondadori)

Brozu Titovi, nikterak nezaostává za vysokou úrovní celé knihy. Výjimku v tomto ohledu představuje jen několik stručných odstavců pojednávajících o rozpadu jugoslávské federace. Autoři se v tomto případě neodchylují od pohledu převažujícího v Chorvatsku a veškerou vinu za vypuknutí ozbrojených konfliktů přičítají srbským nacionalistům, mocenské skupině Slobodana Miloševiče a Jugoslávské lidové armádě.

Na jiném místě jsem již ocenil vysokou faktografickou přesnost recenzované knihy. V této souvislosti jen podotýkám, že jsem při velmi pozorném čtení devíti set stran textu nenarazil na víc než deset, patnáct chyb, jež navíc nejsou nikterak závažné. Chybně je například uvedeno, že meziválečný předseda vlády Milan Stojadinović musel v roce 1944 uprchnout z Jugoslávie. Ve skutečnosti byl od roku 1941 držen Brity v internaci na ostrově Mauritius. Mijalko Todorović nepřišel o jednu z klíčových pozic v jugoslávské mocenské špičce v roce 1969, ale až o tři léta později. Miloše Miniče Goldsteinové jednou řadí k liberálně orientovaným členům Titova vedení, podruhé (a správně) k jeho konzervativnějšímu křídlu.

Goldsteinovi v závěru ještě jednou opakují, že Tita vnímají jako složitou osobnost, která působila v neobyčejně komplikovaném období evropských i jugoslávských dějin. Nikterak nepomíjejí negativní aspekty Titovy životní dráhy, zdůrazňují však, že v jeho dějinném odkazu jednoznačně převažují pozitivní rysy. V této souvislosti citují hodnocení, které o federativní Jugoslávii nedávno vyslovil předčasně zesnulý bělehradský historik Miroslav Jovanović. Podle něj Titův stát charakterizují tři

vzájemně neoddělitelná paradigmata. Prvním je jeho označení jako státu zločineckého, které odráží jeho totalitní a následně autoritativní charakter a všechny s tím spojené negativní konsekvence. Druhé paradigma ho charakterizuje jako mocný, což reflektuje jeho zrod ve vítězném národněosvobozeneckém boji, historické „ne“ Stalinovi a specifickou cestu k socialismu. Třetím charakteristickým rysem je pak pokrokovost, která souvisí s úspěšnou společenskou a ekonomickou modernizací a s vysokým růstem životního standardu. V reakci na soudy, že Titova Jugoslávie byla monstrem od počátku odsouzeným k rozpadu, které v různých variacích často zaznívají v Chorvatsku i v jiných částech bývalé Jugoslávie, Goldsteinové konstatují, že v takovém případě měl Tito až zázračné schopnosti, když dokázal toto monstrum udržovat tři a půl dekády při životě a (doplňují) obyvatelé této monstrózní državy prožili neobvykle dlouhé období míru a hospodářské prosperity. Autoři dodávají, že Titův režim lze kvůli akcentu na státní suverenitu, délce trvání a dalším specifickým rysům přirovnat mezi socialistickými zeměmi k Hodžově Albánii či ke Castrově Kubě. Tato vnějšková podobnost podle nich ovšem klame. Zatímco Castro a Hodža dovedli své země do bída a izolace, výsledný efekt Titovy vlády byl diametrálně odlišný.

V konstruktu chorvatských dějin se jen obtížně hledají většinově akceptovatelné postavy hrdinných velikánů. Chorvatský stát se sice zformoval ještě před velkomoravskou říší, ale po zhruba tři století jeho samostatné existence v něm nevládl žádný panovník, který by byl svým významem srovnatelný s Přemyslem Otakarem II., Karlem IV., ale ani s knížetem Václavem. Chorvatské dějiny nemají církevního reformátora podobného Janu Husovi. Významu Jana Žižky se ani zdaleka nevyrovná odkaz vůdce krátkého selského povstání Matiji Gubce. Problematictí jsou i organizátoři protihabsburského spiknutí Petar Zrinsky a Fran Frankopan, kteří hledali oporu v osmanské říši. Zakladatelům chorvatského národního hnutí Ljudevitu Gajovi a Josipu Juraji Strossmajerovi je vyčítáno, že chtěli chorvatské etnikum rozmělnit ve vysněném jihoslovanském národu. V chorvatských dějinách se nenajde nikdo, kdo by mohl být přirovnáván k Tomáši Garriguovi Masarykovi. Jeho současník Stjepan Radić, oběť atentátu v bělehradském parlamentu, sice bojovně čelil maďarskému a pak srbskému nacionálnímu tlaku, několik let před smrtí však sjednal potupnou dohodu s jugoslávskou vládou, v níž rezignoval na většinu svých cílů. Jak již bylo řečeno, v chorvatském prostředí se za druhé světové války nezformoval nekomunistický odboj. Dějinnou postavou, k níž by se mohla hlásit významná většina společnosti, se na rozdíl od Václava Havla asi těžko stane Franjo Tudjman. Převážně katolické Chorvatsko nemá ani vlastního národního světce. Kanonizaci v Titově Jugoslávii vězněného Alojzije Stepinace, který jako záhřebský arcibiskup v zásadě pasivně přihlížel ustašovské hrůzovládě, brzy po svém zvolení v tichosti pozastavil papež František.

Lze předpokládat, že po delší či kratší době jedno z čelných míst v málo početném chorvatském panteonu zaujme Josip Broz Tito. Tento předpoklad se ovšem netýká pouze chorvatského prostředí, ale vztahuje se i na historický příběh slovinský, makedonský, černohorský. A podobné platí i o bosenských Muslimech a o výkladu srbských dějin, přestože v něm je národních hrdinů i mučedníků nadbytek. Chorvatské prostředí bude mít ovšem jednu obtížně zpochybnitelnou přednost. Vznikla zde první vědecky pojatá, neobyčejně kvalitní a kritická Titova biografie, která jeho složité

životní osudy dokázala při zachování striktně vědeckého přístupu čtenářsky přístupně interpretovat a oprostit je od drtivé většiny výkladových klišé a stereotypů.

V době nedávných válek, které proběhly na území bývalé Jugoslávie, využila některá nakladatelství zájmu českého publika k překladu několika knih pojednávajících o jejích dějinách. Vedle zmíněného, jen prostředního životopisu Jaspera Ridleyho¹² a kvalitní Pirjevcovy syntézy jugoslávské historie¹³ to byly mimo jiné i nikterak faktograficky či výkladově excelentní paměti Raifa Dizdareviče.¹⁴ Nevyznám se příliš v nakladatelském byznysu, odhaduji však, že překlad knihy Slavka a Iva Goldsteinových by nebyl zcela ztrátovým podnikem. Vzhledem k vysoké vědecké kvalitě nejnovějšího Titova životopisu by pak bylo namístě, kdyby se jeho vydání ujalo některé z akademických či univerzitních nakladatelství.

12 RIDLEY, Jasper: *Tito: Životopis otce Jugoslávie*. Liberec, Dialog 1996.

13 PIRJEVEC, Jože: *Jugoslávie 1918–1992: Vznik, vývoj a rozpad Karadjordjevičovy a Titovy Jugoslávie*. Praha, Argo 2000.

14 DIZDAREVIĆ, Raif: *Od smrti Tita do smrti Jugoslávie: Svědectví*. Praha, Jan Vašut 2002. Dizdarević byl v 80. letech postupně předsedou jugoslávského parlamentu (skupštiny), ministrem zahraničí a koncem desetiletí rok jako předseda Předsednictva SFRJ fakticky hlavou státu.

Recenze

Tajuplný příběh prvního československého vyslance v USA

Jan Koura

HÁLEK, Jan (ed.): *Americká stopa české Maffie: Vzájemná korespondence prvního československého vyslance v USA Bedřicha Štěpánka s kancléřem prezidenta republiky Přemyslem Šámalem (1921–1938)*. (Ego: Paměti, deníky, korespondence, sv. 7.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. 2015, 624 strany, ISBN 978-80-7422-341-9.

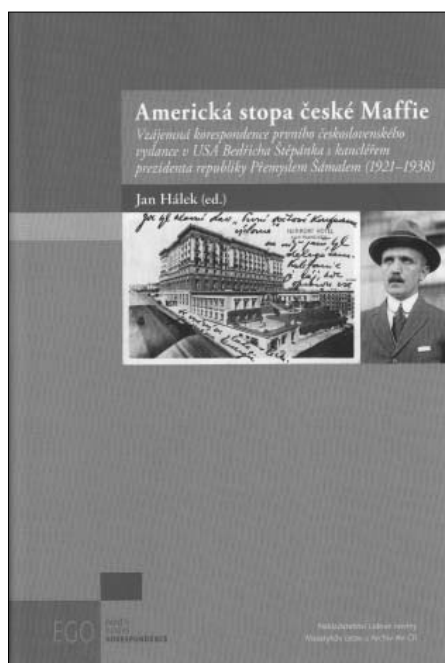
Americká stopa české Maffie, která patří k dalším pozoruhodným titulům z ediční řady Ego, volně navazuje na edici korespondence mezi historičkou Miladou Paulovou a Přemyslem Šámalem, již uspořádal Jan Hálek společně s Danielou Brádlarovou v letech 2011 a 2012.¹ Sledování osudů kancléře prezidenta republiky přivedlo tehdy Hálek k dosud nepublikované korespondenci mezi Šámalem a prvním československým vyslancem ve Spojených státech amerických Bedřichem Štěpánkem, která nejen poodkrývá životní osudy této významné osobnosti domácího odboje za první světové války, ale také poskytuje jedinečný vhled do zákulisí formující

1 BRÁDLEROVÁ, Daniela – HÁLEK, Jan (ed.): „Drahý pane kancléři...“ *Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala*, sv. 1: 1921–1935. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2011; TÍŽ (ed.): „Drahý pane kancléři...“ *Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala*, sv. 2: 1936–1939 (1945). Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2012.

se československé diplomatické služby, politického vývoje ve Spojených státech a dramatické mezinárodní situace ve dvacátých a třicátých letech minulého století. Edice se opírá o dokumenty z Archivu Kanceláře prezidenta republiky, ale komplexnost jí dodávají dopisy, jež Hálek objevil v Masarykově ústavu a Archivu Akademie věd ČR (v osobních fondech Edvarda Beneše, Milady Paulové a Stanislava Špačka) a v Archivu Národního muzea (ve fondech Maffie, Karla Kramáře a Antonína Hajna). Kromě korespondence mezi Šámalem a Štěpánkem, jež tvoří jádro edice, Hálek shromáždil také dopisy, které si Štěpánek vyměňoval s dalšími významnými osobnostmi československé meziválečné politiky včetně prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka nebo ministra zahraničí Edvarda Beneše. Edice neopomíná ani korespondenci mezi Štěpánkem a Miladou Paulovou ohledně přípravy jejího spisu mapujícího dějiny takzvané Maffie.

Bedřich Štěpánek náležel ke generaci diplomatů, kteří svou kariéru zahájili ještě v úřednickém aparátu Rakouska-Uherska. Během první světové války patřil ke klíčovým osobnostem domácího protihabsburského odboje, což mu zajisté dopomohlo k tomu, aby po skončení války okamžitě nastoupil do diplomatického sboru nově vzniklého Československa. V něm již od počátku zastával významné funkce. Angažoval se v Úřadu pro přípravu mírové konference, prezident Masaryk ho jmenoval ministerským radou a v době nepřítomnosti Edvarda Beneše v Praze na začátku roku 1919 dokonce krátce vedl ministerstvo zahraničních věcí. Ve hře byla i varianta, že by Štěpánek působil v Paříži, nakonec mu byl ale přidělen jiný prestižní diplomatický post – stal se prvním československým vyslancem ve Spojených státech amerických. Jeho dosazení do Washingtonu – po provizorním působení Karla Perglera, Jana Masaryka a Karla Hally – mělo vnést větší koncepčnost a systematickosti do jedné z klíčových legací nově vzniklého československého státu. Štěpánek měl být díky svým zkušenostem, pečlivosti a energičnosti tou pravou osobou, jež by v USA důsledně hájila zájmy Československa.

Když ale nový vyslanec v listopadu 1920 do Spojených států dorazil, okamžitě zjistil, že ho čeká nelehký úkol. Již v prvním dopise adresovaném Přemyslu Šámalovi (dokument č. 1) psal, že „v budově legace se pořádaly pitky, hrály karty, pod rukou kupovaly – v době prohibice – lihoviny (whisky, likéry atd.), což ovšem nezůstalo utajeno a dle toho také se na tzv. legaci dívali. Jak za těchto okolností mohla vypadat morálka (též pracovní), možno si představit.“ (s. 35 n.) Stěžoval si

na nekompetentnost některých svých podřízených, s nimiž se v následujících měsících dostával do čím dál větších konfliktů (dokumenty č. 12 a 17). Sám připouštěl, že jedním z důvodů vzájemného neporozumění bylo snížení platů pracovníků legace, které provedl z vlastního rozhodnutí a s nedostatečnou konzultací s ministerstvem zahraničních věcí. Krátce poté co Štěpánek 5. ledna 1921 předal své pověřovací listiny americkému prezidentovi a začal svůj úřad oficiálně vykonávat, začaly se na jeho osobu množit stížnosti spojené s žádostmi o přeložení z washingtonské legace. Jednalo se o situaci v československé diplomatické službě zcela neobvyklou, neboť vyslání na zahraniční misi, zejména do tak významné země, jakou byly Spojené státy, znamenalo významný postup v diplomatické hierarchii. Narůstající počet žádostí o přeložení signalizoval vážné problémy mezi vyslancem a jeho podřízenými. Ministerstvo zahraničních věcí (ale i kancléř Šámal, viz dokumenty č. 6 a 10) celou situaci monitorovalo a pečlivě shromažďovalo stížnosti i vyjádření diplomatů vracějících se z Washingtonu zpět do Prahy. Štěpánek ale nebyl o této skutečnosti dostatečně informován a rovněž netušil, že ministr Beneš vydal již v květnu 1921 pokyn k prošetření celé kauzy, označované také jako „washingtonská aféra“. Ta nakonec vyústila ve Štěpánkovo odstoupení z pozice vyslance na začátku roku 1923.

V edici se nachází několik dokumentů vztahujících se k této aféře, ze kterých je možné věrohodně rekonstruovat obraz o rivalitě, intrikách a počátečních zmatcích uvnitř nově se formující československé diplomatické služby. Stejně tak jsou ale zveřejněné písemnosti mimořádně cenným svědectvím o významu silných osobních vazeb mezi bývalými členy Maffie. Přestože toto téma již bylo v předchozích letech zpracováno,² stále se objevují spekulace, zda za odvoláním Štěpánka byla jeho nekompetentnost, anebo snaha o zdiskreditování jeho osoby, mimo jiné i za použití citlivých a účelově využívaných informací ze Štěpánkova soukromí. Edice sice nepřináší jasnou odpověď na tuto otázku, přesvědčivě ale ukazuje, že washingtonská aféra měla zcela zásadní vliv na další životní osudy Bedřicha Štěpánka. Průběh a vyústění celé kauzy, kterou ze svého pohledu Štěpánek velmi emotivně vylíčil v dopisu určeném Benešovi (dokument č. 52), vedly k jeho rozhodnutí opustit ministerstvo zahraničí (své další setrvání v zahraniční službě dokonce označil „za neslučitelné s vlastní důstojností“) a usadit se natrvalo ve Spojených státech.

Největší část edice tedy tvoří Štěpánkova osobní korespondence z USA z let 1923 až 1938, která je nadmíru zajímavou sondou nejen do jeho osobního života, ale také poměrů meziválečných Spojených států. Po několikaleté odmlce, kdy byl Bedřich Štěpánek v kontaktu především se svou sestrou Annou a bývalým blízkým spolupracovníkem z Washingtonu Stanislavem Špačkem, si na začátku třicátých let začal opět intenzivně dopisovat také s Přemyslem Šámalem, jenž jako Masarykův kancléř zůstal velmi vlivnou osobností československé politiky. V listopadu 1931 ho požádal o zaslání dvou tisíc dolarů (dokument č. 70), které chtěl použít na nákup

2 POLIŠENSKÁ, Milada: *Diplomatické vztahy Československa a USA 1918–1968*, sv. I/1: 1918–1938. *Ministerstva, legace a diplomaté*. Praha, Libri 2012, s. 404–449; HÁLEK, Jan: „Washingtonská aféra“ a osud prvního československého velvyslance v USA Bedřicha Štěpánka. In: *Historický obzor*, roč. 25, č. 1–2 (2014), s. 22–33.

seznamu obsahujícího informace finančního charakteru o významných osobnostech v Kalifornii. Štěpánek, v té době údajně zaměstnaný v jedné pojišťovací společnosti v San Francisku, je chtěl užít nejen pro vlastní potřebu, ale svou žádost zdůvodňoval i tím, že získané kontakty budou mít značný význam pro Československo (dokument č. 75). Šámál vše konzultoval s ministrem zahraničních věcí Benešem, jenž požadovanou částku poskytl, ale nepřál si, aby o tom bývalý vyslanec věděl. Nelze vyloučit, že Beneš se tímto způsobem, ač se jednalo o požadavek velmi svébytný, chtěl alespoň částečně Štěpánkovi revanšovat za jeho práci v diplomatických službách a nedůstojný průběh „washingtonské aféry“. Celá záležitost ale také odkazuje na blízký vztah mezi Šámalem a Štěpánkem, budovaný již od dob Maffie. „Patřím k těm, kdož nikdy a za žádných okolností nezapomínají. Postava dr. Bedřicha Štěpánka jest pro mne něčím, co jest uzavřeno v mém srdci a nikdy nevymizí,“ napsal kancléř v jednom z dopisů (dokument č. 72, s. 147).

Náklonnost kancléře Šámala zřejmě vedla bývalého vyslance k tomu, aby se v následujících letech na něj obrátil i s dalšími žádostmi o poskytnutí půjčky. Své požadavky zdůvodňoval nedostatkem financí na zaplacení komplikované operace a následné rekonvalescence v jednom z kalifornských sanatorií (např. dokumenty č. 101 a 138). Když ale Štěpánek požadoval další a další peníze (celkové sumy poskytnuté Štěpánkovi ze strany Beneše a Šámala prozrazuje dokument č. 160), aniž by předchozí dluhy splácel, začal se kancléř o jeho osobu více zajímat. Podle tehdejšího vyslance ve Washingtonu Ferdinanda Veverky ale nebylo možné o něm získat žádné informace, protože „žije úplně uzavřen a nikoho k sobě nepouští“. Veverka zároveň v dopise Šámalovi vyjádřil domněnku, že nemoc mohla být jen záminkou, Štěpánek „pravděpodobně byl bez zaměstnání a tímto způsobem si opatroval možnost obživy“ (dokument č. 144, s. 237). Poté co se kancléř od Stanislava Špačka dozvěděl, že také on posílal Štěpánkovi ze svých úspor občas peněžní obnosy, do svých interních záznamů si poznamenal, „že jde tu očividně o duševní chorobu u dr. Štěpánka a že právě to mne nutí, abych v jeho prospěch učinil, co učiniti mohu. Rozhodně jsou tu více než nenápadné příznaky nenormálnosti.“ (Dokument č. 161, s. 259.) Za této situace se Šámál rozhodl jednat a snažil se během roku 1935 Štěpánka přemluvit k návratu do vlasti, s tím že by dostával náležitou penzi (dokument č. 171). To ovšem bývalý vyslanec i přes opakované výzvy jak Šámala, tak svých přátel odmítl. Během druhé světové války pak za dodnes nevyjasněných okolností ve Spojených státech zemřel.

Edice nevyjasňuje, zda první československý vyslanec v USA skutečně trpěl psychickými problémy, či zda ho zahořklost z vyústění „washingtonské aféry“ přiměla uzavřít se do sebe a stáhnout se z veřejného života. Řešení této hádanky ostatně nebylo účelem recenzované edice. Korespondence se Šámalem ze třicátých let dostatečně ukazuje, že Štěpánek rozhodně nerezignoval na sledování politické situace ve Spojených státech i čím dál složitějšího vývoje mezinárodních poměrů. Kancléře velmi podrobně informoval o průběhu hospodářské krize v USA, a dokonce mu zasílal výstřižky z tamních novin. V nejednom ze svých dopisů se ostře opřel do prezidenta Herberta Hoovera a jeho neúspěšných snah o řešení krize (například dokument č. 81), svérázně rovněž komentoval poměry v zemi těsně před

prezidentskými volbami roku 1932: „Amerika měla velmi málo voleb rázu tak nesporně historického, jako je letošní volba. Doufám pevně, že to bude ‘Bílá hora’ dosavadního režimu, bezpříkladně destruktivního a nevýslovně krutého, především k masám nezaměstnaných.“ (Dokument č. 86, s. 164.) Již na konci září 1933 vyjádřil Štěpánek takřka prorocké obavy z rostoucího vlivu nacismu a vyzýval k přípravám na válečný konflikt, neboť „pochybuji, že by se ještě dnes našel někdo, ať na místě jakémkoli, kdo by se oddával iluzi, že Německo se nepřipravuje k válce!“ (Dokument č. 109, s. 193.) Osud Československa mu nebyl lhostejný, a zejména v krizovém roce 1938 si s kancléřem vyměnil několik dopisů na toto téma. Štěpánek věřil, že i po Mnichovské dohodě bude československý stát schopen odolat nátlaku Německa, zároveň ale správně predikoval, že o „nějakém míru (po Mnichově!) nemůže být ani řeči; je to epizoda v celé dávno vedené, nevyhlášené válce světového rozsahu“ (dokument č. 299, s. 447).

Americká stopa české Maffie splňuje všechny náležitosti, které bychom od kvalitně zpracované edice očekávali. Jednotlivé dokumenty jsou opatřeny vysvětlujícími poznámkami a odkazy na další sekundární zdroje, nechybí ani výběrová bibliografie a pečlivě zpracovaný rejstřík. Editor se velmi pečlivě věnoval vysvětlení dobových pojmů, což zdaleka není u všech podobných prací samozřejmostí. Jan Hálek, jenž se dějinám Maffie a jejím předním osobnostem dlouhodobě věnuje, k edici připojil úvodní studii, v níž ve stručnosti nastiňuje osudy obou hlavních aktérů – Bedřicha Štěpánka a Přemysla Šámala. Odkazuje v ní na některé dokumenty z edice, ale přesto bych uvítal, kdyby obsah jednotlivých dopisů více konfrontoval s dalšími dostupnými prameny (editor například neuvedl, zda k danému tématu existují také americké zdroje). Čtenář, který se v daném tématu detailně neorientuje, ani po přečtení úvodní studie nezíská ucelenější pohled na nejpalčivější kontroverze spojené s osudy prvního vyslance ve Spojených státech. Na druhou stranu životní příběh Bedřicha Štěpánka obsahoval mnoho „bílých míst“ a alespoň některá z nich se díky této edici podařilo vyplnit.

Recenze

Politický a lidský příběh poválečného vůdce českých demokratů

Ondřej Koutek

NEKOLA, Martin: *Petr Zenkl: Politik a člověk*. Praha, Mladá fronta 2014, 448 stran + 16 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-204-3377-0.

Mnohostranná osobnost významného politika, sociálního reformátora a jazykovědce Petra Zenkla (1884–1975) se dosud nesetkala s natolik soustředěnou pozorností české historiografie, jakou by si bezesporu zasloužila. V obecném veřejném povědomí je pak dnes Zenkl osobností téměř neznámou. Přestože patřil k vůdčím československým politikům třicátých a čtyřicátých let minulého století a poté byl i jedním z nejpřednějších představitelů poúnorového exilu na Západě, jeho obsáhlý biografický portrét byl vydán až u příležitosti stotřicátého výročí jeho narození zásluhou historika Martina Nekoly.¹

1 Předtím vznikly o Zenklovi kromě kratších textů pouze dvě nepublikované univerzitní práce: ČEČRDLOVÁ, Jaroslava: *Petr Zenkl: Jeden z tvůrců československé demokracie*. Ústí nad Labem, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně 2009; PÁVOVÁ, Michaela: *PhDr. Petr Zenkl: Komunální politik (do roku 1945)*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2002. Knižně vyšly Zenklovy memoáry se stručnou úvodní studií Miloše Trapla (Životní osudy PhDr. Petra Zenkla. In: ZENKL, Petr: *Mozaika vzpomínek*. Olomouc, Centrum pro československá exilová studia Univerzity Palackého v Olomouci 1997).

Nekola, který se zabývá především dějinami československého exilu, zpracoval Zenklův životopis na základě rozsáhlého šestiletého studia, během nějž shromáždil úctyhodné množství pramenů z řady domácích i zahraničních archivů a knihoven (mimo jiné strávil jako stipendista Fulbrightovy komise několik měsíců bádáním v USA). V rámci svého výzkumu využil také svědectví a vzpomínky mnoha osob, jež doplnily jeho poznání získané z písemných pramenů o další zajímavé postřehy.

Životní osudy Petra Zenkla byly velmi dynamické. Výrazně je ovlivňovaly dějinné zvraty ve střední Evropě od rozpadu Rakouska-Uherska přes budování a tragické zhroucení demokratického Československa v meziválečném období, období nacistické perzekuce, osvobození a následný pokus o vytvoření nového politického systému na pomezí mezi Východem a Západem až po únorový převrat v roce 1948 a nástup komunistického režimu v Československu. Poslední, exilová etapa jeho života pak byla poznamenána peripetiemi studené války. Martin Nekola svou biografii přehledně rozčlenil do čtyř hlavních částí podle základních předělů v Zenklově životě, jež do značné míry s těmito obecnými dějinnými zvraty ve dvacátém století úzce souvisely.

Po krátkém úvodu začíná kniha líčením předpolitického období Zenklova životního příběhu. Nejprve popisuje jeho dětství a studentská léta. Již na středoškolských studiích zkoušel psát poezii a své verše dokonce zaslal k posouzení Jaroslavu Vrchlickému, z čehož se zrodilo nevšední přátelství. Nekola upozorňuje, jak se právě pod Vrchlického vlivem Zenkl rozhodl studovat na pražské univerzitě filologii, byť nejprve z praktických důvodů krátce zamířil na práva. Poté co v roce 1907 završil své univerzitní studium, začal se věnovat učitelskému povolání. Nejprve nastoupil na obchodní akademii v Resslově ulici v Praze a poté učil na vyšší obchodní škole v Karlíně, kde zůstal do prosince 1918. Současně přispíval jazykovědnými články do několika periodik a vydal též několik vysoce ceněných filologických publikací. Působil rovněž jako člen Ústředí české lidové výchovy – Osvětového svazu. Nekola nazval kapitolu popisující Zenklovu pedagogickou dráhu „Učitel proti monarchii“, čímž předznamenal, že již v této době se začala projevovat jeho politická angažovanost. V prosinci 1914 hrozilo Zenklovi odsouzení za protirakouskou činnost, přesto nadále udržoval kontakty s představiteli Maffie.

Druhou část své knihy Nekola pojmenoval „Praha“, neboť se následující životní etapa Petra Zenkla odehrávala především ve znamení jeho veřejné angažovanosti na pražské komunální úrovni. Již v červnu 1911 byl Zenkl zvolen do karlínské městské rady a obecního zastupitelstva. Od počátku se zaměřil vedle problematiky školství na oblast sociální péče. V letech 1919 až 1921 dokonce vykonával funkci starosty Karlína za národněsocialistickou stranu. Nekola ve své knize upozorňuje na zvláštnost, že není úplně jisté, kdy mezi lety 1914 a 1918 do této politické strany, s níž posléze navždy spojil svůj politický život, vlastně vstoupil. Po ustavení jednotné správy Velké Prahy se Zenkl stal členem zastupitelstva, městské rady a referentem pro sociální otázky, současně pracoval jako ministerský rada na ministerstvu sociální péče.

Autor v této části dopodrobna popisuje, jak se Zenkl vypracoval na velkého znalce sociální problematiky. Hodnotí Zenklovy reformní zásluhy v této oblasti jako jedno z klíčových témat jeho kariéry a věnuje mu zaslouženou pozornost. Poté co

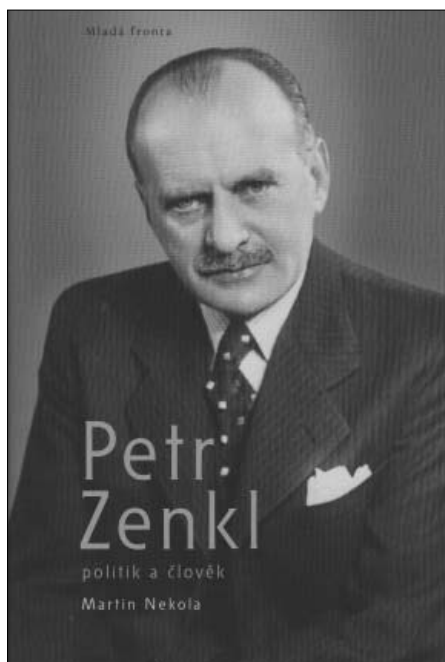
pražský magistrát zřídil Ústřední sociální sbor, byl Zenkl zvolen jeho předsedou. Vzhledem k tomu, že se v této pozici velmi osvědčil, stal se v roce 1926 jedním ze tří ředitelů nově zřízené Ústřední sociální pojišťovny. Tato instituce spravovala starobní a invalidní pojištění a vykonávala dozor nad nemocenskými pojišťovnami. Po vypuknutí velké hospodářské krize získal v roce 1930 funkci náměstka primátora pro sociální činnost a vedl též Komitét pro pomoc nezaměstnaným.

Autor knihy přibližuje řadu úspěšných sociálních projektů, za nimiž Petr Zenkl stál. Šlo například o zřizování sociálních poraden, specializovaná zdravotní střediska pro léčbu tuberkulózy a venerických chorob či institut dobrovolných terénních pracovníků. Na druhou stranu Zenkl prosazoval i myšlenku pracovních kolon, spočívající ve vyplácení finanční podpory nezaměstnaným za různé veřejně prospěšné práce. Martin Nekola připomíná, že se tento projekt příliš nevydařil, a navíc posloužil komunistům k hysterické kampani. „Zenkovy kolony“ se ještě dlouho po roce 1948 prezentovaly jako symbol utrpení dělnické třídy za první republiky.

Jednoznačně nejpozoruhodnějším počinem a skutečným Zenkovým životním dílem se naopak stal Ústřední sociální ústav hlavního města Prahy, neboli Masarykovy domovy v pražské Krči. Jednalo se o vybudování jednotného sociálního střediska, kde by se soustředila péče o osoby „přestarlé“, kojence, tělesně postižené i chudé mladé rodiny. Tato velice pokroková koncepce získala svému autorovi velké uznání a mezinárodní obdiv. Bohužel však navzdory své unikátnosti celý areál sloužil původnímu účelu jen velmi krátkou dobu. Již za války se změnil v lazaret wehrmachtu a jeho proměna v klasické nemocniční zařízení byla potvrzena i po roce 1945.

Zenklova politická kariéra se však dále rozvíjela. Působil jako předseda národně-socialistického klubu v Ústředním zastupitelstvu hlavního města Prahy, v roce 1929 byl navíc zvolen do Zemského zastupitelstva Země české. V roce 1931 se jeho dosavadní zásluhy zúročily v přijetí do předsednictva národněsocialistické strany a pak v roce 1936 dokonce ve zvolení jejím místopředsedou. V té době se již také Zenkl v rámci různých neformálních mezistranických diskusí zapojoval do dění na úrovni celostátní politiky.

První vrchol Zenkovy kariéry přišel v dubnu 1937, když byl jmenován pražským primátorem namísto nemocného spolustraníka Karla Baxy. Jak Nekola ve své knize příhodně upozorňuje, Zenkovým osudem byl fakt, že se na politické výsluní dostal ve chvíli, kdy republika začínala svůj zápas o holé přežití, a že mu tak nebylo

dopřáno dost času na to, aby prokázal své kvality před celým národem. Lze souhlasit s autorovým předpokladem, že kdyby Zenkl převzal primátorský řetěz v klidnějších dobách, zřejmě by s ohledem na své schopnosti přinesl městu nebyvalý rozkvět. Místo toho nakonec stály před tímto politikem mnohem zásadnější výzvy.

Ačkoliv je kapitola popisující toto období nazvána jednoduše „Primátor“, ve skutečnosti Zenkl převzal v krizovém okamžiku na sklonku září 1938 ještě další roli v podobě angažmá ve vládním kabinetu. Na naléhání prezidenta Edvarda Beneše přijal funkci ministra bez portfeje ve vládě Jana Syrového. Když se však ukázalo, že úlohou tohoto kabinetu má být jen formální schvalování věcí, které předtím kulórně předjednali původní vládní činitelé, ještě před podpisem Mnichovské dohody požádal o uvolnění z funkce. Důrazně pak odmítal kapitulaci a naléhal na Beneše, aby nepřijímal její podmínky.

Třetí část knihy zachycuje desetiletí 1938 až 1948. V nové vládě ustavené po Mnichovu se Zenkl stal ministrem sociální péče, veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. Nekola zdůrazňuje, že v Zenkových očích se jednalo o hořký úděl a sebeobětování. Upozorňuje také na jeho neúspěšnou snahu o udržení národněsocialistické strany v nových politických poměrech tím, že by se transformovala do nového Hnutí národní spolupráce a obrody. Po ztroskotání této iniciativy zareagoval odchodem ze stranické politiky. Prvního prosince 1938 skončilo i jeho ministerské angažmá. Ústup Petra Zenkla z vrcholných politických pozic se završil v únoru 1939 jeho sesazením z primátorského postu.

Následovala temná doba nacistické perzekuce. Nekola naznačuje, že se Zenkl na počátku německé okupace opatrně pokoušel zapojit do domácího odboje, již 1. září 1939 však byl zbaven svobody v rámci zatýkácí akce gestapa „Albrecht der Erste“. Po několika dnech v pankrácké věznici putoval do koncentračního tábora Dachau, odkud byl na konci září 1939 přemístěn do Buchenwaldu, kde poté strávil celou válku. Na základě dochovaných vzpomínek Nekola popsal jeho vězeňský život v tomto koncentračním táboře, včetně dramatického závěru války, kdy Zenklovi hrozila poprava. Musel se skrývat, aby si zachránil život.

Po osvobození byl Petr Zenkl manifestačně zvolen revolučním předsedou Československé strany národněsocialistické (ČSNS) a z této pozice zahájil její poválečnou obnovu. Budování strany v nových podmínkách věnoval Nekola samostatnou kapitolu. Zároveň zkoumá Zenklův poměr k novému politickému režimu, jenž byl předurčen Košickým vládním programem, vzešlým z iniciativy komunistů a dohody exilových představitelů v Moskvě. Autor připomíná, že Zenkl coby novopečený předseda národních socialistů, který se těchto jednání neúčastnil, byl postaven před hotovou věc a neměl příležitost ovlivnit základní kontury vznikajícího politického systému. Snad právě proto příliš nezakrýval svůj skeptický pohled na spolupráci s Komunistickou stranou Československa.

Jeho hlavním bezprostředním cílem byl návrat do funkce pražského primátora, čehož dosáhl teprve v srpnu 1945, kdy v této pozici vystřídal komunistu Václava Vacka. V říjnu 1945 se navíc stal poslancem Prozatímního národního shromáždění. Nekola se přirozeně soustřeďuje na průběh volebního klání na jaře 1946. Zenkl tehdy sice pro svou stranu dosáhl historického úspěchu v počtu získaných hlasů, nikoliv

však očekávaného vítězství. První místo pro komunistickou stranu znamenalo, že její vliv dále poroste. V nové vládě pod vedením Klementa Gottwalda Zenkl obsadil pozici prvního místopředsedy, současně se vzdal postu pražského primátora.

Nastalo složité období napjaté koexistence s KSČ ve vládě Národní fronty. Zenkl tehdy podle autora zastával strategii, že je třeba vyčkávat, využívat všech výhod Národní fronty, ale současně být neustále v pohotovosti a pokusit se včas rozpoznat okamžik, kdy by hrozilo její přetvoření v nástroj komunistické hegemonie. Věřil, že voliči brzy vystřízliví z komunistických slibů a přikloní se k jeho straně. Nekola věnuje popisu tohoto mocenského zápasu velký prostor a všímá si všech základních milníků tohoto složitého období. Upozorňuje také na Zenklovy snahy získat mezinárodní podporu pro demokratické síly v Československu, toto jeho úsilí však nakonec na vývoj událostí nemělo podstatnější vliv.

Martin Nekola nezaujatě a kriticky hodnotí Zenklovu roli v průběhu únorové krize roku 1948. Poukazuje na jeho zásadní chyby, které spočívaly v podcenění celkové situace, nedomyšlené strategii, velké nepřipravenosti a neschopnosti uvést do pohybu členskou základnu strany, případně vyburcovat širokou veřejnost k podpoře demokratických sil ve fatálním mocenském střetu. Zenkl nesprávně předpokládal, že k vyřešení celé situace postačí politická jednání. Zvolená taktika vložila veškerou tíhu odpovědnosti na nemocného prezidenta Beneše, pro takový případ však nebyla zajištěna důkladná oboustranná koordinace postupu. Jak Nekola trefně poznamenává, když Zenkl a jeho partneři podali demisi, změnili se ihned z hybatelů událostí v pasivní pozorovatele. Pro Zenkla znamenal únor 1948 doživotní stigma, kvůli němuž se musel na jednu stranu neustále obhajovat, že nebyl komunistickým kolaborantem, když seděl s komunisty ve vládním kabinetu, a na druhou stranu čelit obviňování, že vyvoláním nedomyšlené vládní krize prohrál československou demokracii.

V Zenkově poúnorovém životě následovalo pět měsíců nesvobody, kdy sice nebyl zatčen, ale zůstával pod soustavným dohledem bezpečnostních orgánů. Nekola podrobně popisuje přípravy a průběh Zenklova utajeného odjezdu do exilu, jenž byl umožněn jen díky spolupráci jeho strážců, kteří mu měli naopak v útěku zabránit. Petr Zenkl a jeho manželka se dostali přes hranici v srpnu 1948 v kufru vozidel americké ambasády a svůj nový domov poté našli v americkém Washingtonu.

Závěrečná, čtvrtá část Nekolovy biografie popisuje exilovou činnost Petra Zenkla, která tvoří vlastně nejdelší souvislé období jeho života. Autor v té souvislosti poukazuje na zajímavý paradox: oba předchozí vrcholy Zenklovy kariéry, jimiž se viditelně zapsal do naší historie, tedy role pražského primátora a místopředsedy v Gottwaldově vládě, trvaly necelé dva roky a z hlediska jeho dlouhého života se vlastně jednalo o pouhé krátké epizody. Téměř třicetiletá exilová dráha Petra Zenkla je nejméně probádaná, závěrečné pasáže Nekolovy knihy proto patří mezi nejcennější. V jeho podání se přitom nejedná jen o vylíčení individuálních osudů jedné vůdčí osobnosti, ale v podstatě o velice plastický, byť nepřiliš lichotivý portrét celého československého poúnorového exilu. Nekola detailně popisuje všechny názorové střety, neshody a konkurenční boje, jež Petr Zenkl, usilující o pozici hlavy celého československého „odboje“ na Západě, podstupoval.

Rada svobodného Československa (RSC), která vznikla v roce 1949 jako ústřední orgán československého exilu a jejímž prvním předsedou byl zvolen právě Zenkl, se nacházela prakticky od samého počátku v permanentní krizi a rozkladu. Nekolaova práce přináší velice cenné zhodnocení jejího postavení a vývoje od konce čtyřicátých až do sedmdesátých let. Kriticky posuzuje jednání jednotlivých exilových činitelů rady včetně Zenkla, který byl někdy svými oponenty obviňován, že je příliš nedůvěřivý, egocentrický a netolerantní. Nekola si také podrobně všímá ne vždy šťastných zásahů amerických sponzorů z Národního výboru pro svobodnou Evropu (*National Committee for a Free Europe*), respektive později Výboru pro Svobodnou Evropu (*Free Europe Committee*) do exilového dění. Navzdory všem peripetiím Zenkl zůstal veřejně činný až do velmi vysokého věku. Na odpočinek odešel až na začátku sedmdesátých let, kdy se z iniciativy mladší generace exulantů schylovalo k novému oživení Rady svobodného Československa.

Martin Nekola ve svém závěrečném zhodnocení zdůrazňuje, že jeho kniha nemá sloužit jako nekritická oslava „nejpochtivějšího z poctivých“, ale že usiloval o to přiblížit Zenklův politický i osobní život, představit jeho politickou filozofii a myšlenkový rámec, který formoval jeho činy. Nepochybně lze konstatovat, že tento záměr se mu podařilo beze zbytku naplnit. Ve své biografii přitom přináší množství cenných poznatků nejen k osobnosti Petra Zenkla, ale i k řadě dalších historických témat, ať už se jedná například o pražskou komunální politiku a systém sociální péče v období první republiky, či zejména o dějiny československého poúnorového exilu. V neposlední řadě si ocenění zaslouží i vysoké literární kvality, velice precizní zpracování a přehledná struktura celé této práce. Zenklův životopis z pera Martina Nekoly napravuje dosavadní velký dluh české historiografie a představuje mimořádně kvalitní příspěvek k biografické literatuře československých dějin dvacátého století.

Recenze

Rodina kolonizovaná státem?

Nad knihou o rodinné politice v českých zemích minulého století

Květa Jechová

RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka: *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. (Knihnice Dějin a současnosti, sv. 60.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, 283 strany, ISBN 978-80-7422-378-5.

V úvodu knihy autoři vysvětlují, proč došlo k rozšíření původního záměru jejich výzkumu. Na rozdíl od vymezení grantového projektu na období totalitního panství (1939–1989) se rozhodli zaznamenávat vývoj rodinné politiky v českých zemích od počátku Československé republiky až do konce komunistického režimu (1918–1989), neboť byli přesvědčeni, že v delším časovém úseku lze lépe postihnout a pochopit kontinuitu sociálních problémů i hledání alternativ jejich řešení. Záměrem autorů přitom bylo ukázat rostoucí intervencionismus státu do soukromé sféry prostřednictvím rodinné politiky.

Text knihy je rozčleněn do tří částí. Kapitola „(Ne)kontrolovaný vývoj rodinné politiky“ líčí, co se v této oblasti během sedmi desetiletí událo, oddíl „Organizace péče o rodinu“ se zabývá proměnou institucí rodinné politiky a nakonec kapitola „Expertní diskurs mezi ideologií a právní regulací“ hledá v analýze diskurzu a změnách právních norem vysvětlení, proč ke změnám docházelo.

Na samém začátku příběhu státních intervencí do rodinné politiky lze očekávat charakteristiku státu, jeho různých podob. Z toho by se mělo odvíjet hledání odpovědi na otázku, zda existuje nějaký principiální rozdíl mezi rodinnou politikou státu demokratického a státu totalitárního či autoritativního. Autoři takový rozdíl zřejmě nepokládali za významný, když pro výklad vývoje rodinné politiky zvolili neobvyklou chronologickou perspektivu, v níž doba první republiky a německého protektorátu splýnula do jediného období 1918 až 1945. Domnívají se totiž, že „navzdory radikálním proměnám politických režimů v zemi panovala v populacionistickém diskursu výrazná kontinuita v rovině personální i názorové. Časté pojmání Protektorátu Čechy a Morava, který bývá vyčleňován jako období ‘nečeské’, kde lze jen s velkými obtížemi nalézt jakékoli vazby na období předchozí a následující, nepovažujeme za správný přístup.“ (s. 9)

Autoři zůstávají věrni svému přesvědčení, že „historie jako věda není povolána k tomu, aby soudila, co se v dějinách stalo ‘dobře’ nebo ‘špatně’, ačkoli se to od ní často žádá. Její metodologické nástroje jsou však dostatečné k tomu, aby ověřitelným způsobem mohla konstatovat, ‘co’ se stalo, a také se pokusila vysvětlit, ‘proč’ tomu tak bylo.“¹

Když se však zřekli hodnocení rodinné politiky státu demokratického a státu totalitního či autoritářského, pak stírají rozdíl mezi pronatalitní politikou, jejímž smyslem byla sebezáchova národa, a populační politikou, která byla ovlivněna ideologií vyšší rasy.² Právě tato ideologie v Protektorátu Čechy a Morava spoluurčovala praxi rodinné politiky i její projekty. Pozornosti historiků by při výkladu populační politiky nemělo uniknout, jak byla v prostoru českých zemí zajišťována „rasová hygiena“ a jak se vědci podíleli na konceptu německé rasové politiky.³

V první kapitole postrádám charakteristiku historických proměn eugeniky jako odborného pojmu biologie, antropologie, historické demografie a medicíny, jako vědeckého konceptu i jako ideologického hesla.⁴ Zmínky o eugenice se vyskytují i v dalším textu v souvislosti s koncepcí rodinné politiky, bez výchozí definice ale zůstávají pro čtenáře nesrozumitelné až zavádějící. Pokud by byla eugenika chápána jen jako péče o kvalitu populace, pak lze s autory souhlasit, že „otázka kvality populace je shledána jako stabilně přítomná rovina debat československé vědy a politiky po celé sledované období“ (s. 120).⁵

Autoři ve snaze najít nezávislé východisko, nadhled, který by je uchránil od ideologických omylů, prohlašují, že se „pokusili pojednat o nacistické rodinné politice

1 RÁKOSNÍK, Jakub – TOMEŠ, Igor a kol.: *Sociální stát v Československu: Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*. Praha, Auditorium 2013, s. 1. Radka Šustrová byla členkou autorského týmu této kolektivní monografie.

2 K tomu viz PROCTOR, Robert N.: *Rasová hygiena: Lékařství v době nacismu*. Praha, Academia 2009.

3 Zákon o ochraně genetického zdraví německého národa, přijatý v říši v roce 1935, platil od roku 1941 i na území protektorátu.

4 Na Německé univerzitě v Praze v té době působili významní odborníci „rasové hygieny“.

5 Na straně 120 autoři přiznávají, že existují různé interpretace pojmu „eugenika“. Nikde však neříkají, se kterou variantou pracují.

v protektorátu i o komunistické rodinné politice po roce 1945 s veškerým respektem jako o jedné z variant konkurenčních modelů sociálního uspořádání industriální modernity, jakkoli jsou stěží kompatibilní s ... hodnotovými představami středoevropanů počátku 21. století“ (s. 12). Soudím, že snaha o takový „neutrální“ postoj nepřispívá k porozumění problému, naopak zastírá jeho podstatu.

Jakub Rákosník s Radkou Šustrovou zaznamenali řadu sociálních podpor a opatření ve prospěch českých dětí a matek v protektorátu, nezmínili se však o provádění antropometrických měření školáků a jiných „zdravotních vyšetření“ s cílem rasového vyhodnocení populace. Šlo o přípravu třídění na ty, kteří budou vhodní ke germanizaci, a ostatní, kteří by v budoucnu měli být vysídleni na východ. Německý historik Detlef Brandes uvádí, že výsledek těchto antropologických šetření byl pro Němce uspokojivý: osmdesát pět procent sledovaných vyhovovalo kritériím germanizace.⁶ Autoři recenzované publikace tyto skutečnosti v politice okupantů poněkud nedocenili, když napsali, že po válce „československý stát vycházel z banálního přesvědčení, že po dobu okupace byla česká mládež odnárodňována“ (s. 45). Nebylo by namísto spíše zaznamenat, že jen porážka okupantů zabránila zániku českého obyvatelstva jako národa?

Na území protektorátu žila dvě odlišná etnika, která měla rozdílnou sociální strukturu, odlišné aktuální rodinné a reprodukční chování a před nimiž stály více-méně protikladné životní vyhlídky či projekty budoucnosti, což se rovněž promítalo v odlišné rodinné politice.

Němci, kteří zprvu chápali přičlenění k Velkoněmecké říši jako vítězství, se stali brzy přímými účastníky války a byli postiženi odchodem mužů do vojenské služby a ztrátami na bojištích. Pro českou populaci skončila nezaměstnanost a potřeby válečného průmyslu si vyžádaly totální nasazení všeho práce schopného obyvatelstva. Na práci do Německa, ohrožovaného leteckým bombardováním, musely odejít statisíce osob, většinou mladších ročníků, včetně žen.

6 Viz BRANDES, Detlef: *Češi pod německým protektorátem: Okupační politika, kolaborace a odboj 1939–1945*. Praha, Prostor 1999, s. 281–285.

Vlivem snížení nezaměstnanosti se postupně zvyšovaly počty sňatků, mimo jiné se uzavíraly sňatky odkládané v letech hospodářské krize. V letech 1938–1939 klesl průměrný sňatkový věk mužů i žen o jeden rok. Vysoká intenzita sňatečnosti přetrvávala i v období největších represí po atentátu na Reinharda Heydricha. Bezprostřední zájem snížit riziko totálního nasazení na práce v říši se tak ukázal jako silnější faktor než obavy z budoucího politického vývoje. Vyšší sňatečnost se projevila v počtu narozených dětí. Zpočátku šlo o kompenzační rození dětí, odkládané v době hospodářské krize, pozdější vzestup s maximem v roce 1943 se přičítá porodům mladších žen. Právě v této době začaly do věku nejvyšší reprodukce vstupovat početně silné ročníky žen narozených po první světové válce. Významný český demograf Milan Kučera konstatoval: „Zůstane určitým paradoxem, že v období pro český národ nejtěžším přibýlo žen s dětmi a zvýšil se průměrný počet dětí v rodinách. Bylo to dáno nikoli zvýšenou touhou žen po dítěti, nýbrž tím, že dítě sloužilo jako zábrana proti pracovnímu nasazení.“⁷

První kapitolu knihy uzavírá oddíl nazvaný „Urychlování populačního růstu normalizované společnosti“ (s. 59). Takový titulek je nepřesný. Soustava ekonomických a sociálních opatření, která byla v Československu od roku 1963 koncipována v souvislosti s politickým uvolněním a přípravou ekonomické reformy, se zaměřovala na zkvalitnění práce, zvyšování životní úrovně, na rozšíření volného času a podporu rodin, nikoli na urychlení populačního růstu. V důsledku přerušení reformního procesu tato opatření vstoupila v účinnost až po nástupu Husákova „normalizačního“ režimu a přispěla tím k jeho legitimizaci.

Vývoj organizace péče o rodinu je v druhé části knihy představen málo přehledně. Je to způsobeno právě tím, že politický rámec vznikl spojením několika státních útvarů (první a druhé republiky i protektorátu) do jediného celku. Takový pohled zřejmě odpovídá právníckému nazírání Jakuba Rákosníka, protože legislativa v oblasti sociální péče se dramatickým zlomům politického uspořádání přizpůsobovala jen zvolna. Nicméně reálný život se neřídil jen předpisy a reagoval citlivě na politické otřesy.

V textu postrádám pozitivní ocenění první republiky. Nový stát, který uprostřed kontinentu rozvráceného válkou a revolucemi usiloval o sociální stabilitu, zakládal se na principu rovnosti všech lidí a zrovnoprávnil ženskou polovinu obyvatel, by zasloužil jisté uznání. Limity dané skladbou populace, klesající porodnost v důsledku demografického přechodu, populační ztráty způsobené vystěhovalectvím, to všechno bylo zaznamenáno už dávno.⁸ I když se pojem „rodinná politika“ v sociálních opatřeních mladého státu neužíval, dalo by se prokázat, že jeho sociální politika v oblasti zdravotní péče, vzdělávání, podpory v krizových situacích a podobně prospívala rodinám. Československo nemělo na svém startu hotové instituce, ale dobrovolná sdružení jako Československý červený kříž s předsedkyní Alicí

7 Viz KUČERA, Milan: Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století. In: FIALOVÁ, Ludmila – HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – MUSIL, Jiří – STLOUKAL, Milan: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha, Mladá fronta 1996, s. 333.

8 MUSIL, Jiří: Česká společnost 1918–1938. In: *Tamtéž*, s. 282.

Masarykovou, Liga proti tuberkulóze, kterou zaštitil a podporoval prezident Tomáš Garrigue Masaryk, a další vykonala od počátku dvacátých let významné dílo na poli zdravotní výchovy, omezení alkoholismu a péče o mladou generaci.⁹ Péče o zdraví byla součástí vlastenectví. Tyto skutečnosti by se neměly přehlížet.

Mnichov 1938 znamenal pro české obyvatelstvo zánik politické svobody, spojený s depresí a beznadějí. Postihla ho také první masová migrace ve dvacátém století. Po odtržení části pohraničí, kde dosud žila osmina českého národa, a v důsledku rozpadu Československa se do vnitrozemí, které se v březnu 1939 stalo Protektorátem Čechy a Morava, během několika měsíců navrátily statisíce Čechů. Narychlo bylo třeba řešit problémy s jejich ubytováním, zaměstnáním, stravováním. Prvními oběťmi těchto změn na trhu práce byly vzdělané, kvalifikované provdané ženy. Vládní nařízení č. 379/1938 a č. 390/1938 je s okamžitou platností vyloučila ze státních a veřejných služeb.

Pro okupaci podle autorů „dosavadní nízký politický zájem o rodinnou politiku v kombinaci s ústavně-právními změnami, které vznik protektorátu doprovázely, budily v některých politických kruzích z počátku jistý optimismus, že ‘národ dostává novou šanci’“. Realita doložená statistikou mortality a natality jasně vyjadřovala, že „v rodině se především znovuzrozuje a omlazuje národ“ (s. 32). Snaha ochránit národní tradice byla proto vtělena do zvýšeného zájmu o české rodiny. Sociolog a národohospodář Marko Weirich věřil, podobně jako řada dalších odborníků, lékařů a demografů, v možnost a také nutnost systémové změny (která se u něj navíc projevovala příklonem k modelu stavovského zřízení). Nové protektorátní elity měly začít programově plnit zásady pronatalitní politiky, namísto populační politiky se novým horizontem měla stát politika rodinná. Národní souručenství tak plánovalo revizi manželského zákonodárství a upevnění rodiny. Inspirace politickou teorií a praxí nacionálního socialismu je v tom směru u českých elit dobře čitelná.

Rekonstrukce vlastního státu v podobě třetí republiky měla být návratem k demokracii. Podpora rodin byla chápána jako jeden z klíčových úkolů celé společnosti. Na prvním poválečném sjezdu československých žen to zdůraznil i prezident Edvard Beneš následujícími slovy: „Rodina jako sociální jednotka je nejzákladnější a nejorganičtější. Bude mít čím dál větší význam, právě proto, že se bude měnit sociální struktura dnešní společnosti ve smyslu kolektivizujícím.“¹⁰

Vývoj institucí zdravotní a sociální péče v poválečném období autoři charakterizují sloganem „Sjednocená péče – kvalitnější péče“ (s. 96). Zaznamenali rozvoj zdravotní prevence na základě postátnění sociálního pojištění, budování porodních ústavů a postupné omezování kojenecké úmrtnosti. Pokládali však za nutné upozornit čtenáře, že „rovnostářská politika, praktikovaná v oblasti porodnictví, odrážela nivelizační tendence poválečné společnosti a výhledově měla vytvořit nové podmínky pro všechny rodinky. V tom vyhovovala komunistické ideologii, byť se tehdejší praxe

9 Ženské domovy na pražském Smíchově, které v roce 1932 slavnostně otvírala Alice Masaryková, nebyly určeny pro osamělé matky s dětmi, jak uvádějí autoři (s. 105), ale byly postaveny jako prestižní bydlení pro emancipované, samostatné ženy.

10 Sjezd čs. žen. In: *Československá žena*, roč. 2, č. 46 (1946), s. 2.

soustředila především na zdravotní normy a vyhýbala se přímé politizaci.“ (s. 99) Přiznám se, že této poznámce nerozumím. Měla by snad zdravotní péče v porodnictví být nějak diferencovaná? Podle jakých principů? Zákon č. 265/1949 Sb., o právu rodinném, přijatý v Národním shromáždění 7. prosince 1949, který legalizoval dávné požadavky feministického hnutí, nebyl plně oceněn v tehdejší době a zůstává nedoceněn i v této knize.¹¹ Stanovil stejné postavení mužů a žen v rodině i ve společnosti, rovný přístup ke vzdělání i ke všem úřadům a hodnostem, odstranění jakékoli diskriminace dětí podle jejich původu. Tímto zákonem došlo v Československu k vyčlenění právní úpravy o rodině z práva občanského a vzniklo nové odvětví práva rodinného. Významné bylo, že tak vznikl konečně zákon s jednotnou platností pro celý stát.

Z hlediska populačních přírůstků byly první poválečné roky Československa úspěšné. K vysoké sňatečnosti přispěla plná zaměstnanost, ale také téměř faktický zánik institutu manželského věna, a především snížení věku zletilosti z jednadvačeti na osmnáct roků. Jak vyplývá z poznatků historické demografie, právě věková hranice, kdy se zakládaly rodiny, byla vždy velice citlivým regulátorem porodnosti. Rozhodnutí o snížení věku zletilosti, které vstoupilo v účinnost počátkem roku 1950, nebylo však tehdy motivováno populačními ohledy, ale snahou získat politickou podporu u mladších, radikálnějších voličů.¹²

Při úvahách o rodinné či populační politice nelze podezírat komunistický režim v Československu, že by k ní byl veden jen starostí o dostatek pracovních sil. Nelze tvrdit, že rodinná politika je znakem totalitních režimů a nacionalistické ideologie (s. 141). Jak upozornila Alena Heitlingerová, v tomto ohledu se populační politika socialistických a kapitalistických států ovšem zásadně lišila. Pokud ve vyspělých kapitalistických státech nastal nedostatek pracovních sil, snadno jej eliminovala imigrace z jiných zemí a starostí pak byla pouze její regulace. Pro imigraci do socialistických zemí však v druhé polovině dvacátého století chyběly politické i hospodářské předpoklady.¹³

Cílová hranice počtu obyvatel v Československu nebyla nikdy vrcholnými orgány stanovena, a to ani v dobách největšího nadšení pro plánování všeho. I když takové rozhodování by mělo být primárně politickou záležitostí, pokládali experti (demografové, ekonomové) za svou povinnost vyslovit k tomu doporučení. Postupně zvítězil názor, že populační optimum je nutné vidět v dynamice reprodukce: komplexní řešení demografického problému tak musí sledovat rovnovážné (nebo aspoň

11 Tento zákon nebyl produktem „právnícké dvouletky“, na jeho přípravě se už od 30. let podílela Milada Horáková. Právě ona připravila v poválečném parlamentu jako jednatelka výboru pro reformu rodinného práva paragrafové znění návrhu. V době schvalování zákona byla již ve vězení před procesem, který v červnu 1950 skončil rozsudkem smrti.

12 Zajímavé je, že v kritické atmosféře 60. let byla zpochybněna oprávněnost snížení věku zletilosti nejen ze strany expertů, ale i mladými lidmi, kteří odpovídali v létě 1967 v anketě listů *Mladá Fronta* a *Smena*.

13 Viz HEITLINGER, Alena: *Reproduction, Medicine and the Socialist State*. London – Basingstoke, Palgrave Macmillan 1987.

únosné) zastoupení složky ekonomicky aktivních osob v celku obyvatelstva. Jako nástroj k tomu měla sloužit podpora rodin s dětmi.

Náhradní rodinná péče, uváděná v historickém přehledu (s. 78 n.), zaznamenala ve svobodném klimatu pražského jara 1968 významnou renesanci. SOS dětské vesničky vznikaly z iniciativy občanů, nezávisle na státu, jako odpověď na zveřejnění zpráv o neuspokojivých poměrech v dětských domovech. Fungovat však začaly až v čase „normalizace“ počátkem sedmdesátých let (v Dubí u Karlových Varů a Chvalčově u Brna). Tuto úspěšnou alternativu náhradní rodinné péče by autoři ve svém výkladu neměli pominout.

Kniha Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové se opírá o rozsáhlý přehled dobové odborné literatury i dosud nepublikovaných prací. Jedná se o analýzy statistik, koncepční návrhy národohospodářů, lékařů, demografů, o zprávy ze sociologických šetření. Sedm set edičních poznámek čtenáře nasměruje k dalšímu studiu. Škoda jen, že některé důležité koncepty (například Karla Anderleho z roku 1918 nebo Františka Pachnera z roku 1939 a jiné) zde nejsou představeny celistvě ani jasněji odlišeny od komentáře autorů. Prospělo by zajisté lepšímu porozumění, kdyby bylo také uvedeno, zda a jak zmiňovaný koncept ovlivnil praktickou politiku. Je kupříkladu správná domněnka, že aktivistický postoj Marko Weiricha v čase druhé republiky jej za protektorátu přivedl mezi kolaboranty?

V závěru třetí kapitoly je prezentována řada dobových sociologických šetření a odborných studií, jejichž aktéři se vyjadřují k zaměstnanosti žen v socialistickém Československu. Pamětníka sotva přesvědčí tvrzení, že „státně socialistický projekt emancipace ženy skrze zaměstnanost byl ve svých důsledcích neúspěšný. Namísto proklamovaného osvobození ženy nastoupila praxe dvojího, respektive trojího zatížení.“ (s. 204) Takový soud ignoruje výsledky dlouhodobého úsilí o harmonizaci zaměstnání ženy a její mateřské role, jako bylo prodloužení mateřské dovolené, rodičovský příspěvek, snížené pracovní úvazky a další sociální vymoženosti, které byly nejednou předmětem obdivu i v zahraničí.

Autoři se rovněž domnívají (nebo přejímají feministické stanovisko?), že vysoká pracovněprávní ochrana žen, garantovaná v Československu zákoníkem práce od roku 1965, je dnes na překážku možnostem jejich rovného profesního uplatnění. Domnívám se, že revidovat či oslabovat záruky pracovního práva žen by bylo krátkozraké. I kdyby ochranné předpisy snad brzdily profesní kariéru některých žen, pro ženy v jiných profesích jsou významnou zárukou bezpečnosti či jistoty. Ženská populace není homogenní a škála ženských profesí je stále bohatší a diferencovanější. Už na konci období „reálného socialismu“ bylo zřejmé, že je vhodné umožnit rodinám alternativní řešení. Společenská podpora mateřství by neměla omezovat vzdělávání a profesní uplatnění žen, jakož i naopak. Patří k významným tradicím této země, že ženy zde mají už bezmála sto let rovnoprávný přístup ke vzdělání a zaměstnání. Už pátá generace žen hledá a nachází vhodné strategie, jak spojit mateřství s povoláním. Žádné z minulých sociálních opatření, jež podporují harmonizaci zaměstnání žen a mateřství, by nemělo být ztraceno.

V této souvislosti lze připomenout dvě funkce, které za „reálného socialismu“ garantoval stát a jež tehdy ulehčovaly rodinám péči o děti: preventivní lékařské

prohlídky školáků a zálohování výživného. Ty dnes citelně chybějí. Jako zázrakem zůstala zachována vymoženost, ve které máme světový primát, a to školní stravování. Školní jídelny vznikaly z iniciativy obcí již krátce po válce, od roku 1953 podléhají péči ministerstva školství a při všech nedostatcích prospívají zaměstnaným matkám a všem dětem.

Celý text recenzované knihy se nese v lehce polemickém tónu a její fotografická dokumentace je poněkud provokující. Snímek na obálce knihy, kde usměvavý nacista zdvihá do výšky pěkného hošíka, zarazí. Čípak je to asi dítě?

Studie o rodinné politice z pera Jakuba Rákosníka a Radky Šustrové ukazuje nárůst státních zásahů do privátní sféry v minulém století. Byly to národní státy, které se po celých těch sedmdesát let od konce Velké války do konce války studené o rodinu staraly. Po přečtení této knížky ale pochybuji, zda takové zásahy jsou ještě nebezpečné. Nehrozí dnes naší privátní sféře, našim rodinám nebezpečí spíše z jiné strany? Současné procesy globalizace tlačí na vlády států, aby pod záminkou efektivnosti (ve skutečnosti v zájmu soukromých zisků) vše privatizovaly. Aby rušily to, co bylo vybudováno z peněz veřejnosti a dosud sloužilo komfortu a povznesení celé společnosti, jako je zdravotní systém, veřejná doprava, vzdělávací instituce.

Po přečtení knihy *Rodina v zájmu státu* mám více pochybností než jistot. Komu je kniha určena? Soudím, že je vhodná pro širokou kulturní veřejnost jako výzva. Výzva k diskusi o hodnotách, tradicích a zájmu národa. O smyslu a funkci vlastního státu.

Recenze

Socialismus na filmovém kotouči

Cyril Poliačik

PEDERSEN, Sune Bechmann: *Reel Socialism: Making sense of history in Czech and German cinema since 1989*. Lund, Lund University Press 2015, 328 stran, ISBN neuvedeno

Zájem historiků o paměť a vzpomínání se zvyšoval během druhé poloviny dvacátého století, ale až od osmdesátých let se postupně stával respektovanou historickou disciplínou. Pokud se jedná o soudobé dějiny, je nejvlivnějším paměťovým médiem film. I film, jako pramen o době svého vzniku, se v posledních letech stal plnohodnotnou součástí historické vědy. Vedle ní se podobným způsobem filmem zabývá i sociologie nebo filmová věda; přístupy jednotlivých věd se navzájem doplňují, zejména při studiu historických filmů a způsobů, jakými vytvářejí obraz minulosti. V českém prostředí je téma vytváření obrazu, respektive „smyslu“ historie ve filmu, případně v beletrii, komiksu či jiných médiích, stále populárnější, což se projevuje možná nejvíce na bakalářských a diplomových pracích studentů společenských věd. Ve vztahu k nedávné minulosti se mu věnují především Kamil Činátl,¹ Jan Čulík²

1 ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti, aneb: Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014.

2 ČULÍK, Jan: *Jací jsme: Česká společnost v hraném filmu devadesátých a nultých let*. Brno, Host 2007.

nebo autoři příspěvků ve čtvrtém dílu sborníku *Film a dějiny*,³ v první řadě Radim Hladík, který se věnoval obdobnému tématu i ve své disertační práci.⁴ Vztahu historie a filmu v českém prostředí se až na výjimky věnují autoři s tímto prostředím spjatí, proto možná trochu překvapí, že se o něm rozhodl napsat svou disertaci student Lundské univerzity ve Švédsku.

Dánský historik Sune Bechmann Pedersen, absolvent univerzit v Kodani, Londýně a Lundu, se ve své komparativní studii zaměřil na vytváření smyslu komunistické minulosti v českých a německých filmech po roce 1989. Za cíl si stanovil popsat vztah mezi komunistickou minulostí, postkomunistickou kinematografií a „historickou kulturou“ v Německu a České republice; „historickou kulturu“ Pedersen pojímá jako soubor diskurzů, v jejichž rámci vytváří společnost význam minulosti, kterou považuje za vlastní.

Na první pohled se jako problematický může zdát samotný výběr české a německé kinematografie ke komparaci. Obě se totiž jeví jako odlišné případy, především v situaci po roce 1989. V německém případě došlo ke sloučení filmového průmyslu ze Spolkové republiky a Německé demokratické republiky, přičemž západní sektor nepochybně získal dominanci a vytváření smyslu komunistické minulosti se tak stalo převážně dílem tvůrců a produkčních společností ze západní části země, a nikoli těch, kteří v ní sami žili. Naopak v českém případě došlo k ustavení nové státní kinematografie rozdělením československého filmu na dvě části. Společným prvkem komparovaných národních kinematografií se tedy zdá pouze zásadní změna na počátku devadesátých let. Očekával bych spíše, že si autor pro podchycení daného historického fenoménu vybere země východního bloku, které si budou bližší a u kterých je vyšší pravděpodobnost, že se budou potýkat s podobnější problematikou při utváření pohledu na svou nedávnou minulost.

Pedersen řadí svou práci do oblasti takzvaných teritoriálních studií a argumentuje ve prospěch své komparace především geografickou blízkostí obou států, které tak automaticky sdílejí porovnatelné kulturní a historické zkušenosti. Zároveň uvádí, že ze socioekonomického pohledu byly východní Německo a Československo nejbližší země východního bloku a stejně tak transformační proces, až do doby sjednocení obou německých republik, zde byl velmi podobný.

Autor se úspěšně vyhnul i problému s rozdělením Československa a československé kinematografie. Logicky argumentuje tím, že československá identita se neuchytila a Češi a Slováci si zachovali své identity i přes společný stát. Z krátkého období porevoluční Česko-slovenské federativní republiky použil jediný relevantní slovenský film (*Lepšie byť bohatý a zdravý ako chudobný a chorý* Juraje Jakubiska), a to v kapitole o „sametové revoluci“. Pedersenovy argumenty ve prospěch dané komparace obstojí, především pak při konkrétní aplikaci ve studii. Ve výsledku je specifický případ sjednocení Německa obohacením autorova záměru, minimálně

3 KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*, sv. 4: *Normalizace*. Praha, Casablanca – Ústav pro studium totalitních režimů 2014.

4 HLADÍK, Radim: *The Screen of Laughter and Remembering: Cinematography and Post-Socialist Memory*. Disertační práce. Praha, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy 2011.

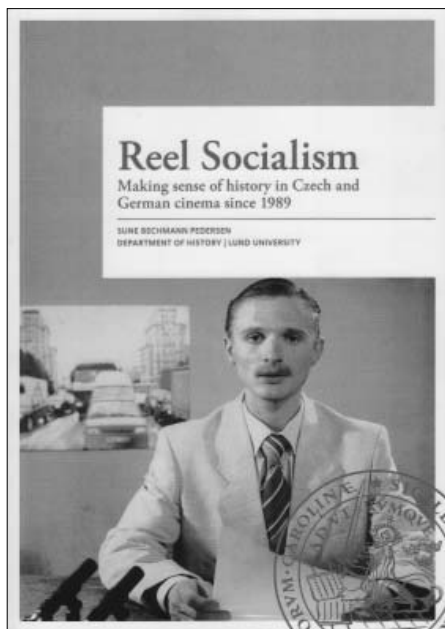
vzhledem k množství sociálněvědní literatury i četnosti a šíři veřejných historických debat v Německu.

Hlavním a nejdůležitějším pramenem pro Pedersenovu studii je samotný film. Autor vybíral ze vzorku asi stovky filmů, a to na základě jejich potenciálního významu, pro nějž stanovil čtyři kritéria (kromě toho, že zobrazovaly komunistickou minulost): velkou mediální pozornost, vysokou návštěvnost, příspěvek do historické debaty a vysokou uměleckou hodnotu podle filmové kritiky. Vybrané snímky musely splňovat alespoň jedno kritérium. Pozornost, kterou jim autor ve svém rozboru věnoval, ale nebyla automaticky přímo úměrná počtu splněných kritérií, někdy tomu bylo i naopak. Proto také na první pohled překvapí, že nepodrobil analýze filmy jako *Občanský průkaz* či *Anglické jahody*, nicméně Pedersen jejich absenci obhájí tím, že by jejich rozbor pro da-

nou problematiku nepřinesl nový pohled (na druhou stranu se překvapivě zabýval německým filmem *Go Trabi Go* a jeho stejnojmenným pokračováním s pořadovým číslem 2, přestože se vůbec neodehrávají v době státního socialismu). V zásadě autor postupuje typologicky, když si volí k soustředěné analýze vždy určité filmové dílo reprezentující pro něj určitou problémovou oblast, zatímco další snímky podobného ražení mu slouží především k doplnění kontextu.

Je ale škoda, že Pedersen nezařadil do své práce televizní filmy (například *Der Tunnel*) a televizní seriály (s výjimkou *Třiceti případů majora Zemana*), a dokonce je ani nezmínil. Myslím, že minimálně seriál *Vyprávěj* by si zde pozornost zasloužil s ohledem na téma postkomunistické nostalgie a vybrané díly *Českého století* nebo *Zdivočelé země* zase v kapitole o zločinech komunismu. Nelze totiž úplně oddělovat, jakou roli při vytváření povědomí o historii hrají filmy a televizní seriály (případně jaký je jejich vliv na kulturu a společnost obecně). Zdá se mi sice pravděpodobné, že rozbor televizních seriálů – alespoň v českém případě – by závěry, k nimž dospěl autor, nijak zásadně neovlivnil, nepochybně by však přispěl k jejich komplexnosti.

Dánský historik dále využil filmové recenze a články, převážně v nejprodávanějších denících a týdenících (z českých například *Mladá fronta Dnes*, *Hospodářské noviny*, *Blesk*, *Respekt* nebo *Reflex*). Ke škodě věci ale pominul odborné filmové (případně historické) časopisy, jako je například *Iluminace* nebo *Film a doba*. Ze sekundární literatury, která je pro českou část studie (na rozdíl od německé) poměrně málo zastoupena, si autor všímá především výše zmíněné knihy Jana Čulíka *Jací jsme:*

Česká společnost v hraném filmu devadesátých a nultých let, k níž se staví značně kriticky a již považuje za argumentačně nevyváženou, a práce britského filmového vědce Petera Hamese, který byl zároveň oponentem disertačního projektu. Bohužel však vůbec nezaznamenal publikaci Kamila Činátla *Naše české minulosti, aneb: Jak vzpomínáme*, přestože některé její části jsou věnovány stejné problematice (například znovuuvedení seriálu *Třicet případů majora Zemana* v devadesátých letech v České televizi, se kterým Činátl pracuje jako s místem paměti). Stejně tak autorovi chybí znalost sborníků *Film a dějiny*, především jejich čtvrtého svazku, věnovaného období takzvané normalizace, nebo výše zmíněné disertační práce Radima Hladíka. Nemyslím si, že by zmíněné tituly ohrozily legitimitu Pedersenovy studie, přinášejí ale trochu jiný pohled na její téma, a mohly ji tedy obohatit.

Nejzajímavější a zároveň také nejhodnotnější na Pedersenově studii není samotná analýza filmů, ale jejich zasazení do kontextu dobových veřejných debat v médiích, tedy to, co autor nazývá „historickou kulturou“. Je jasné, že témat, jejichž prostřednictvím se v devadesátých a nultých letech připomínala a zpracovávala komunistická minulost, by se dalo najít nepřeborné množství. Pedersen si proto zvolil tři zastřešující, dostatečně široké tematické okruhy: jak němečtí a čeští filmaři pracovali s revolucí (a pádem Berlínské zdi), jak pronikala do kinematografie v těchto zemích postkomunistická nostalgie a „retro“, jak byly na filmovém plátně zobrazovány komunistické zločiny a jejich oběti. Nejméně pozornosti v odborných studiích bylo dosud patrně věnováno prvnímu z uvedených témat. Autor se zde vrací k některým nepříliš známým filmům a s pomocí dobového tisku ukazuje na zajímavou korespondenci mezi proměnou veřejné nálady po revoluci zhruba v polovině roku 1990 a filmovými obrazy revoluce – posunu od kolektivní euforie ke skepsi zde odpovídala proměna žánru od romance k satíře – a dále na posun ve vnímání „sametové revoluce“ ze současné události po událost historickou, který autor situuje kolem roku 1994.

Dánský historik svou knihou posunul stav bádání kupředu, zejména pro české prostředí, a nabídl zajímavou a funkční komparaci. Jeho osobitý pohled zvenčí a monografické zpracování tématu jsou pak dalšími důvody, proč by ji zdejší autoři zabývající se filmovými či obecněji uměleckými reprezentacemi komunistické minulosti neměli při své práci opomenout.

Anotace

BÁRTÍK, František: *Vzpomínky chovance Jaroslava Vojtěcha a historie táborů nucené práce*. Praha, Academia 2014, 254 s., ISBN 978-80-200-2328-5.

Tábory nucené práce (TNP) začaly na československém území vznikat od roku 1948 a jejich provoz byl ukončen v roce 1954, přičemž některé byly zrušeny již dříve. Autor k tématu přistupuje poněkud nezvyklým způsobem, a to prostřednictvím životního příběhu Jaroslava Vojtěcha, který několika takovými tábory prošel a později působil také u Pomocných technických praporů (PTP). Kniha uceleně zachycuje Vojtěchovu biografii, kromě pobytu v pracovních táborech poměrně podrobně přibližuje pamětníkovo mládí, život během druhé světové války, a zejména jeho nezdařený pokus o útěk za hranice, kvůli němuž byl Vojtěch do TNP přikázán. Vojtěchovy vzpomínkové pasáže se v knize střídají s Bártíkovým historickým výkladem, a je zajímavé, že paměť a historie tu z velké části souznějí, což Bártík vítá jako pozitivní fakt.

Po vyličení života Jaroslava Vojtěcha před jeho zatčením (ale i osudů pamětníkových „kompliců“ při útěku za hranice) autor

ve třetí kapitole přináší obecný výklad o táborech nucené práce, popisuje jejich vznik, organizační strukturu, důvody zařazení trestanců do tábora a vlastně celou historii těchto zařízení. V další kapitole potom charakterizuje tábory uranové, které byly jistým způsobem specifické. V následujících oddílech se již podrobně věnuje táborům, kterými prošel právě Jaroslav Vojtěch. Zevrubně informuje o počtu jejich chovanců i táborovém personálu, o stavu vybavení, zásobách potravin a dalších faktech, která oživuje vloženými příběhy některých internovaných. Je zde patrná skutečně pečlivá práce autora. Informace o táborech a jejich nedobrovolných obyvatelích jsou pak doplněny vzpomínkami Jaroslava Vojtěcha na tato zařízení. Poslední kapitoly knihy líčí Vojtěchův život po propuštění z táborů nucené práce (včetně zařazení k PTP) a skládají se převážně z jeho vzpomínek.

Kniha Františka Bártíka je jednou z mála prací, které se věnují historii táborů nucené práce v Československu, a podává ucelený přehled o fungování těchto zařízení. K jejímu ozvláštňení přispívají vzpomínky pamětníka, na jehož životním osudu kniha staví. Přináší tak nové poznatky a zároveň

autentické vzpomínky na nešťastné období našich poválečných dějin.

Jan Fišar

FLEISCHMANNOVÁ, Staša: *Vrstvami*. Praha, Torst 2014, 220 s., ISBN 978-80-7215-471-5.

Priznám sa, že nemám rád, keď sa na niektoré absurdné situácie používa v týchto končinách pomenovanie „kafkovské“. Stáva sa to často a potom sa pojem devaluje, ale k tejto publikácii sa to hodí z viacerých príčin. Nestáva sa bežne ani v českom priestore, že by literárnej debutantke bolo deväťdesiat päť rokov, čo je práve prípad spomienok Staši Fleischmannovej s čudným názvom *Vrstvami*.

O Staše Fleischmannovej už dlho vlastne vedel len okruh ich známych, keďže s manželom Ivom Fleischmannom, básnikom, publicistom a prekladateľom, ktorý bol od roku 1965 do januára 1970 kultúrnym radom československého veľvyslanectva v Paríži, ostali vo Francúzsku ako exulanti. Staša Fleischmannová okrem vlastného rozprávania v knihe cituje z poznámok svojho už zosnulého manžela a tiež úryvky zo spomienok svojej sestry Oly. Knihu otvára obsiahlejší úvod jej druhorodeného syna Petra Fleischmanna a editorsky ju pripravil Tomáš Vrba, čo ma hneď zaujalo. Po prečítaní som sa dozvedel trochu viac o jeho otcovi Františkovi Vrbovi, ktorý patrilo do okruhu autorkiných známych a do prevratu vo februári 1948 pôsobil ako kultúrny diplomat, neskôr prekladateľ.

Kniha je príbehom pražskej patricijskej rodiny, ktorá bola verná myšlienkam demokracie a odkazu medzivojnového Československa. Autorka sa narodila ako dvojča manželom Staše a Rudolfovi Jílovským. Mamička bola vnučkou predstaviteľa

mladočechov, známeho novinára a politika Juliusa Grégra, ktorý bol spolumajiteľom vplyvného denníku *Národní listy*. Jej otec Ladislav Prokop Procházka bol lekárom a pôsobil ako minister zdravotníctva v jednej prvorepublikovej úradníckej vláde. Stašin otec Rudolf Jílovský si získal popularitu ako spevák, herec a kabaretiér, člen kabaretu Červená sedma, postupne ale začal pracovať v nakladateľských podnikoch a stal sa riaditeľom nakladateľstva František Borový. Po vojne bol riaditeľom tlačových podnikov Československej strany ľudovej a po roku 1948 emigroval do Spojených štátov, kde pôsobil v Rádiu Slobodná Európa a patrilo k najbližším priateľom Ferdinanda Peroutku a Juliusa Firta.

Mamička bola spolužiačka a priateľka Mileny Jesenskej a píše sa o nej v Kafkových *Dopisoch Milene*. Po rozvoze s Rudolfom Jílovským sa jej druhom a celoživotným priateľom stal Adolf Hoffmeister. Pôsobila ako publicistka, ale najmä prekladateľka. V tomto prostredí Staša Fleischmannová poznala už od detstva výkvet českej prvorepublikovej kultúry. So sestrou Olou sa pohybovali okolo Mladej kultúry a ďalších ľavicových spoločností. Spoločne tiež vyštudovali u fotografa Jaromíra Funkeho na štátnej grafickej škole a neskôr si za pomoci otca založili fotografický ateliér. Kniha je vďaka tomu plná jedinečných fotografií, ktoré počas života nasníмали a ktoré teraz s vytríbenou grafickou úpravou vtiskajú publikácii mimoriadnu vizuálnu eleganciu.

Autorka sa nevyhýba tragickým momentom. Spomína svojho prvého manžela zvaného Stella, vlastným menom Bedřicha Sterna, ktorý zahynul ako Žid v Osvienčime. Ich syn Janek Stern, aj keď dvakrát dostal povolanie do transportu, za pomoci babičky Staši Jílovskej, ktorá s ním odišla na vidiek, vojnu prežil. Staša píše aj o zatknutí svojho otca Rudolfa Jílovského, ktorý

pôbil v ilegálnej skupine Parsifal, a jeho manželky. Sugestívne opisuje koniec vojny v Prahe. Po vojne sa zoznámila so svojim druhým manželom, mladým romanistom Ivom Fleischmannom, za ktorým po svadbe odišla do Paríža, kde Ivo pracoval ako kultúrny pridelenec na československom veľvyslanectve. Koncom 40. rokov spolu s ním zažila dusnú atmosféru, ktorá zavládla v tomto prostredí. Zároveň spomína na mnohých predstaviteľov francúzskej kultúry, ktorí mali vzťah k českej kultúre, a ich fotografiami ilustruje knihu.

Zaujímavé sú autorkine poznámky o návšteve u Borisa Pasternaka v Peredelkine v roku 1956, ktorú podľa nej vymyslel, pripravil a zariadil jej manžel. Návštevu podnikli spoločne so Sergejom Machoninom, Ludvíkom Aškenazym, Františkom Vrbom a ich manželkami. Pasternak vtedy Ivovi Fleischmannovi odovzdal rukopis svojho románu *Doktor Živago* spolu s listom pre svojho talianskeho nakladateľa Giangiacoma Feltrinelliho. Staša Fleischmannová sa ohradza proti spôsobu, akým interpretoval túto návštevu vo svojich spomienkach redaktor a spisovateľ Sergej Machonin (*Příběh se závorkami: Alternativy*. Brno, Atlantis 1995), ktorý sa vydával za jej iniciátora, privlastnil si tento príbeh a o Ivovi, ktorý ho vraj len z priateľstva zobral so sebou, sa ani nezmienil. V knihe je aj Pasternakova fotografia, ktorú urobila Staša Fleischmannová a ktorú si ruský spisovateľ veľmi obľúbil. Vznikla potom, čo mu bola v roku 1957 udelená Nobelova cena (ktorú nesmel prevziať), a obletela celý svet bez toho, že by bolo uvedené meno jej autorky. Pasternak sa za návštevu a fotografie poďakoval osobným listom (s. 165–167).

Podobne zaujímavý je z doby emigrácie Fleischmannových list, ktorý autorka napísala Josefu Škvoreckému a ktorý v spomienkach publikuje (s. 192–194). Ohradila

sa v ňom proti tomu, ako písal literárny historik Václav Černý o jej otcovi Rudolfovi Jílovskom v memoároch *Pláč koruny české*, ktoré Škvorecký v Toronte vydal. V tejto súvislosti je zaujímavý aj pohľad Ferdinanda Peroutku, ktorého Václav Černý nešetril kvôli známemu výroku v novinovom článku z doby po Mníchove 1938: „Chtěli jsme zpívat s anděly, musíme výtí s vlky.“ Dotyčný úvodník v skutočnosti pochádzal z pera Jaroslava Stránskeho. Peroutka napísal v liste Staši Fleischmannovej, ktorý je v knihe tiež uverejnený (s. 194), že nechce s Václavom Černým verejne polemizovať, aby „nepripravil pražským páňom značnou radosť, kdybychom my dva se začali potýkat a lepší češtinou, než se obyčejně děje“. Peroutka uznával Černého zásluhy ako literárneho kritika, ale inak ho v liste charakterizoval ako „komického panáčka“.

V knihe autorka spomína Janu („Honzu“) Krejcarovú, dcéru Mileny Jesenskejšej, a jej životné peripetie, ako aj mnohé ďalšie zaujímavé osobnosti českej kultúry. Staša Fleischmannová píše tiež o svojom definitívnom návrate do Čiech a v tejto súvislosti uverejňuje kondolenčný list novinára a politika Jiřího Pelikána k úmrtiu Iva Fleischmanna, ktorý autorku vyzýva, aby spísala svoje spomienky a „opravila tolik legend a lží“ (s. 205).

Medzi fotografiami čitateľ nájde aj snímku z prvej voľby Václava Havla prezidentom v decembri 1989, ktorú autorka urobila z francúzskej televízie. Na vysvetlenie, ako k tomu došlo, píše: „Fotila jsem to přímo z obrazovky a vrstvy dějin jako by se záhadně a symbolicky překryly.“ (s. 196)

To je vysvetlenie podivného názvu knihy.

Kniha je doplnená krátkymi profilmi spomínaných osobností. Zarazilo ma, že sú tam mená, ktoré ozaj by mali patriť k všeobecnému vzdelaniu aspoň na úrovni maturanta českého gymnázia – alebo už

je kultúrohistorické povedomie skutočne tak zlé?

Vojtech Čelko

FLOSMAN, Martin: *Padre a Rebe: Vojenští duchovní československé zahraniční armády u Tobruku a Dunkerque*. (Traumata války, sv. 4.) Praha, EPOCH 2015, 290 s., ISBN 978-80-7425-260-0.

Téma zahraničního vojenského odboje v letech druhé světové války s sebou již po desetiletí nese jisté stigma zprofanovanosti – „všechna“ základní fakta již jsou údajně známa a problematice se prý dostávalo takové pozornosti, o které si mohou jiná témata české historie jen nechat zdát. Perspektivu nazírání, a tím také výběr otázek a způsoby jejich zpracování, však výrazně ovlivnila přímá návaznost na propagandistické a ideologické koncepty a potřeby. Téma duchovní služby v československé zahraniční armádě je vynikajícím příkladem. Samotný fakt její existence a přítomnost vojenských duchovních v posádkách i na bojištích dokáže překvapit i mnohé sečtělé čtenáře.

V exilových vojenských jednotkách sloužilo několik desítek duchovních, a to jako řadoví, „běžní“ vojáci nebo důstojníci. Celkem čtrnáct z nich ale působilo na systemizovaných místech vojenských duchovních. Samotná pastore, tedy zprostředkování a zajištění podmínek pro náboženský život vojáků v podmínkách ozbrojených sil, se však týkala jen jistého procenta věřících a praktikujících vojáků. Zahraniční armáda do značné míry odrážela nábožensky celkově vlažnější společnost meziválečného Československa – katolických či protestantských bohoslužeb se pravidelně účastnilo jen několik desítek mužů,

byť (také pod tíhou událostí) na bohoslužbách židovských bývala účast mnohem vyšší. Polní kuráti ovšem o vojáky takřkajíc pečovali v širším smyslu kulturním, osvětovém a humánním – naslouchali jejich osobním problémům, byli jim rádci a pomocníky, vedli vojenská zátiší, působili jako redaktori časopisů, vedli matriky. Smutnou povinností byla evidence ztrát a válečných hrobů a pohřbívání zahynulých. Právě slova vojenských duchovních žehnala ostatky padlých a zemřelých během posledního rozloučení.

Zatímco vojenská duchovní služba byla organickou součástí předmnichovské armády, její zřízení v exilu naráželo zprvu na nepochopení a prosazovalo se jen ztěží. Nakonec však kuráti sloužili u jednotlivých bojových útvarů na frontě i v zápolí, a dokonce i u letectva. Charakteristickým rysem se stala jejich vzájemná spolupráce bez ohledu na konkrétní vyznání – navzájem se informovali a v nutných případech i zastupovali. Po některých větších bojích, například v okolí severofrancouzského Dunkerque, kde v jedné akci padlo více vojáků, bylo na hřbitovech možné vidět protestantského, katolického i židovského kuráta současně. Zařazení vojenských duchovních se však týkalo jen jednotek na Západě, tedy ve Francii, Británii a na Blízkém východě. Vojenské celky na východní frontě žádné kuráty neměly.

Knihy má osobitě členění. První část obsahuje sedm desítek stran věnovaných historii duchovní služby v československé zahraniční armádě a také biografii dvou hlavních protagonistů. Druhou část pak tvoří edice deníků obou duchovních. V knize jsou dále dvě zajímavé přílohy, a sice záznam zprávy, kterou František Anicet Petružela přednesl v lodním rozhlase během transportu československé jednotky z Blízkého východu do Británie,

a text kázání Hanuše Rebenwurzela během improvizované oslavy svátku Roš ha-šana v září 1944, krátce předtím než byli českoslovenští vojáci odesláni obléhat přístav Dunkerque. Publikace, jejíž text doprovází téměř osmdesát černobílých a barevných fotografií, je vybavena ediční poznámkou, seznamem použité literatury a pramenů, jmenným rejstříkem a předmluvou teologa profesora Ctirada V. Pospíšila.

Autor Martin Flosman jako vystudovaný knihovník a teolog rozhodně nebyl svým původním zaměřením vojenský historik. Jeho odborným zájmem se ale již během studií stali vojenští duchovní, kterým věnoval své absolventské práce (zvláště postavě pátera Huga Vaníčka, jenž také působil v československé zahraniční armádě), a tématem se zabývá i nadále, poté co svá studia rozšířil o historii a stal se profesním archivářem. Zkušenosti a přibývající znalosti jsou vidět i na textu anotované publikace. Strýzlivý tón autorského textu snad nestrhne čtenáře svou čtivostí, to ale není úmyslem: kniha podává především faktografické zpracování. Jeho hloubku i kvalitu zcela viditelně ovlivnil fakt, že autor od roku 2012 pracuje ve Vojenském historickém archivu, kde má k nejdůležitějším pramenům nejbližší. Jedním z velkých přínosů knihy však je, že se Martin Flosman neomezuje na materiály vojenské provenience, ale velmi vhodně je kombinuje s prameny z církevních archivů a s množstvím vzpomínkových prací uložených v Národním archivu, oblastních či regionálních archivech, stejně jako v pražském Židovském muzeu a v jeruzalémském památníku Yad Vashem; nezanedbatelnou část pak představují materiály z bohatého osobního archivu autora. Právě časté výňatky ze vzpomínek představují výrazné oživení textu a více než dostatečně zprostředkovávají válečný zážitek prostých vojáků – v daném případě vojenských

duchovních – vržených do víru „velké historie“.

Martin Flosman čtenáři nenásilnou formou nabízí komparaci tří rovin: základního rámce historie československých jednotek v druhé světové válce, téměř neznámé problematiky duchovní služby v těchto jednotkách a „pohledu zdola“ – reflexe každodennosti válečné služby nejmenšího článku obrovského stroje celosvětového konfliktu. Kniha odborné veřejnosti poskytuje kvalitní seznámení s opomíjenou kapitolou československého zahraničního vojenského odboje za druhé světové války.

Zdenko Maršálek

KOČIAN, Jiří – SMETANA, Vít a kol.: *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*. (Edice Prostopravdy, sv. 4.) Praha, Euroslavica 2014, 244 s., ISBN 978-80-87825-09-9.

Podrobná analýza výsledků parlamentních voleb z roku 1946 v kontextu dynamické atmosféry v osvobozeném Československu, která zároveň osvětluje jejich vliv na další směřování země a boří určité předpoklady a zkreslené názory zakořeněné v české veřejnosti. Takto by se dala jedním slovem shrnout kniha kolektivu autorů pocházejících zejména z Akademie věd ČR a Univerzity Karlovy. Pro skutečně komplexní obsáhnutí tématu se však na publikaci podíleli i badatelé z jiných institucí, což se projevilo i na její struktuře. Kniha má podobu kolektivní monografie tvořené šesti samostatnými studiemi, každý z autorů přispěl právě jednou. Editoři Jiří Kočian a Vít Smetana pak celou publikaci představili a shrnuli v kratším úvodním slovu. Čtenáři ocení i doplňující sekci s dobovými dokumenty a fotografiemi, což zároveň nepřímo

ilustruje práci autorů, kteří čerpali převážně z primárních pramenů. Teritoriálně je kniha jako celek ukotvena v prostoru československém, některé její části se však soustřeďují na jednotlivé regiony (Slovensko) či kraje (Berounsko). A protože volby v květnu 1946 byly současně důležitým milníkem pro vývoj mezinárodní situace, obsahuje publikace také přesah na tehdejší evropské a světové dění.

Již v uvozujícím textu editoři vyvracejí stereotyp komunistů zvolených „většinou národa“ a další zavádějící zobecnění spojovaná s prvními poválečnými volbami v Československu. Ve své studii je pak podrobně rozebírá Jakub Charvát s pomocí oficiálních tabulek a statistik. Za klíčový pro jejich výsledek autor považuje opatření, která omezovala jejich demokratickou podstatu či přímo sloužila podpoře Komunistické strany Československa. Analýzu výsledků těchto tzv. semikompetitivních voleb doplňuje jeho slovenský kolega Marek Syrný. Za odlišnými výsledky na Slovensku vidí kromě tradičně zmiňovaného katolictví a selství i jiné nastavení politického systému a dřívější osvobození Slovenska. Třetí část tvoří případová studie Milana Drápaly, která ukazuje paralýzu uvnitř Československé strany lidové na (nejen) politickém životě novinářky Heleny Koželuhové, jež se pokoušela o její reformu. Vnitřní stranická krize, která propukla mezi formujícím se liberálně pravicovým křídlem, zosobněným právě Helenou Koželuhovou, a konzervativním křesťansko-sociálním vedením podle autora ukázala, že autoritářství uvnitř strany a ústupnost vůči KSČ šly ruku v ruce. To je ilustrováno i na dobovém tisku a dokumentech.

Dvě další studie svým tématem přesahují československé hranice. Nejprve Jiří Rákosník promýšlí otázku diskontinuity třetí republiky s obdobím první republiky

v kontextu celoevropského ideového smýšlení po válce. Dokazuje přitom, že nacionální mobilizace, popularita levice a kritika meziválečného systému nebyly zdaleka výhradně československou specialitou. Pátá studie pak nechává nahlédnout poválečný vývoj v Československu optikou západních velmocí. Vít Smetana v ní srovnává odlišné postupy Velké Británie a Spojených států při konfrontaci s povolební realitou v Československu, které byly ovlivněny i otevřeně prosovětským vystupováním československé politické reprezentace na mezinárodní scéně. Závěrečné vzpomínání profesora Václava Průchy na dětství prožité za protektorátu a na následné první částečně demokratické volby na rodném Berounsku dávají tématu zcela jiný rozměr, jen těžko postihnutelný klasickým akademickým článkem.

Kolektivní monografie o květnových volbách v roce 1946 díky vhodnému výběru témat jednotlivých studií působí uceleným dojmem. Každý z autorů přispěl záběrem z oblasti vlastního výzkumu a dostalo se i na opomíjené aspekty květnových voleb. Odborná úroveň textů přitom není na úkor jejich čtivosti a srozumitelnosti, takže mohou oslovit širší spektrum čtenářů.

Dominik Vu

SCHOLTEN, Gerhard: *Mezi všemi tábory: Život v době, která zešlela*. Z němčiny přeložila, poznámkami opatřila a doslov napsala Zuzana Jürgens. Praha, Argo – Ústav pro studium totalitních režimů 2015, 265 s. + 35 s. obrazové přílohy, ISBN 978-80-257-1708-0 a 978-80-87912-40-9.

Kniha *Mezi všemi tábory*, jejímž autorem je pražský Němec Gerhard Scholten (1923–1995), je autobiografickou výpovědí o dění

ve střední Evropě během druhé světové války a krátce po ní. Děj začíná v Praze, kde autor před válkou žil. Poté se Scholten prostřednictvím svých vzpomínek vrací do doby protektorátu a podává svědectví o svém zatčení gestapem v roce 1944, pobytu v Terezíně a následném transportu do Osvětimi. Tam jako jeden z mála vězňů unikl pochodům smrti na počátku roku 1945 a po osvobození Rudou armádou se navrátil do Prahy. Scholten dále líčí své trpké osudy jakožto Němce v českém prostředí a zachycuje ducha zdejší rané poválečné doby, protkané odporem ke všemu německému. Krátce po svém opětovném shledání s domovem byl vyslýchán, poté zatčen příslušníky Sboru národní bezpečnosti a zadržován v internačním táboře v Modřanech. Na základě svých nových zkušeností nakonec došel k přesvědčení, že poměry v Československu se nenávratně mění, a rozhodl se odejít ze země.

Kniha je pozoruhodným svědectvím z pohledu německy mluvícího člověka, který v důsledku své jazykové identity po vyhlášení protektorátu pozbyl svého československého občanství a stal se německým občanem. Sám si však po skončení války nebyl touto otázkou jist; Scholten sám

připouští, že není schopen zcela odhadnout dobu, ve které již přestal být Čechem a kdy se stal formálně Němcem. Tyto problémy s hledáním vlastní identity zažíval jak na počátku v Terezíně a Osvětimi, kde také pozoroval zneužívání své mateřštiny, tak těsně po válce v internačním táboře v Modřanech. Autor přiznává, že ani v jednom z těchto míst nepociťoval sounáležitost s ostatními spoluvězni, byť nevynechává časté zmínky o lidské solidaritě a dobrotě i v podmínkách, které v nacistických táborech panovaly. Právě tyto momenty dodávají celé Scholtenově výpovědi lidský ráz, ať už v nich vystupují lékaři, kteří se svým skromným vybavením zachraňovali spoluvězňům životy, nebo přeživší vězni v Osvětimi, kteří si vzájemně nezištně pomáhali po odchodu nacistů v posledních dnech existence tábora. Scholten rovněž nezapomíná na snahu svých československých přátel pomoci mu v situaci, kdy téměř celá země projevovala touhu po odplatě vůči Němcům. Právě tyto pasáže připomínají důležitost lidskosti „v době, která zešílela“.

Natálie Vaidišová

Articles

Between Slav Reciprocity and Orientalism: The Depiction of Carpathian Ruthenia, the Land and Its People, in Czech Journalism of the 1920s

Stanislav Holubec

The author examines Czech journalism of the 1920s to find out what ideas and images Czechs had at that time about Carpathian Ruthenia, the easternmost part of their new country, the Czechoslovak Republic. In his research on this topic, the author employs Orientalism, a concept that originates in postcolonial studies, and, after analysing his sources, he presents Carpathian Ruthenia as it appeared to Czechs at that time, that is, as the Czechoslovak Orient, with the characteristic features of the exotic, the picturesque, the wild, the backward, and with a different sense of time. For Czechs (and to a lesser extent Slovaks too) who came to Carpathian Ruthenia after 1918 as clerks, teachers, and police, in the role of the new administrators, or as tourists, this was initially an almost unknown environment. The need to get one's bearings in it, to integrate it into the new republic, and to legitimate the new government led the Czechs to conceive of the local Rusyns either as fellow Slavs who had for centuries suffered under Magyar oppression or as simple-minded natives who need civilizing. According to the author, the depiction of the Rusyns as 'good folk at heart' was, however, mixed with descriptions of them as indolent and irrational beings, with an inclination to drink and, in their *naïveté*, susceptible to Communist or Ukrainian nationalist propaganda. By contrast, the other local ethnic groups, the Magyars and the Jews, were depicted by Czechs in a mainly negative way, as Orientals, the opposite of Europeans, whose influence had to be minimized. A similarly negative assessment applied also to the Communists of Carpathian Ruthenia, Ukrainian immigrants, and the Ukrainian Greek Orthodox Church. Czechs, according to the author, often described themselves as rational and efficient bearers of Western civilization, but were, they felt, sometimes excessively lenient or idealistic. A quite different picture of Carpathian Ruthenia, the author argues, was offered by the journalism of the Czechoslovak Communists.

In the 1920s, the Communists were the strongest political party here and it was mainly their discourse that established the narrative about a Czech bourgeois dictatorship, occupation, and colonial practices. In the concluding sections of the article, the author presents a summary of how, from the 1930s to the present, Carpathian Ruthenia was present in Czech cultural memory and Czechoslovakia was present in the cultural memory and history of Carpathian Ruthenia.

**With Chinese Communists against Husák's Regime of 'Normalization':
The Listy Exile Group and Its Search for Political Partners
against Soviet Domination in Central Europe**

Petr Orság

Some reform Communists who went into exile after the Soviet-led military intervention in Czechoslovakia, in August 1968, began to work in the Listy group led by Jiří Pelikán (1923–1999), a former Director of Czechoslovak Television, the publisher of the Rome-based exile bimonthly *Listy*, and, later, a Member of the European Parliament. In the search for political allies against Husák's regime of 'normalization' (the return to hard-line Communist rule), they tried to establish contact mainly with influential representatives of the West European Left. This article, however, examines an area of their involvement in exile, which has previously not received attention – namely, their efforts to develop contacts with Chinese Communists who in the period after August 1968 were vociferously speaking out at international forums and criticizing Soviet expansionism. The author demonstrates how the exiles tried to take advantage of this in order to strengthen their positions as members of the foreign socialist opposition to the normalization regime. When establishing these contacts, they could build particularly upon those that Pelikán had developed in China while working in the International Union of Students. In the second half of the 1970s his erstwhile Chinese colleagues, led by Hu Yaobang (1915–1989), rose to leading positions in the Party, thus creating considerable opportunities for the exiles to work with them. From China, they received continuous funding for their activities, while the Chinese were interested in the Czechoslovak attempt to reform state socialism in the late 1960s. The author acquaints the reader with visits by Listy 'envoys' to China, who acquainted their partners there with current developments in central Europe, including information about dissidents and the opposition movement. A special initiative as part of this collaboration was their attempt to get their own representatives involved in the Czech broadcasts of Radio Peking. Though they briefly succeeded in this, their plan to influence the content of transmissions to Czechoslovakia, and thereby make it an information source for listeners which would provide an alternative to state-controlled Czechoslovak mass media, ultimately came to naught: members of the Listy group worked at Radio Peking only as language advisers for the Czech broadcasts.

Get Up, Get Out! The Framework and Development of the Czech Tourist Industry and Travel Abroad after the Changes of Late 1989

Pavel Mücke

This article is concerned with changes in the tourist industry and travel abroad by Czechoslovaks and, after late 1989, Czechs as a particular expression of the political, economic, and socio-cultural transformation of that period, including the 'return to Europe'. The structure of the article is based roughly on the basic groups of questions, which concern tourism abroad. The author first describes in broad outline the political and legislative processes of the gradual lifting of visa restrictions by the Czechoslovak authorities and the states of western Europe as well as the gradual liberalization and partial 'denationalization' of Czechoslovak currency policy and paperwork related to tourism. He then, in the second part, looks at the continuities and discontinuities of the forms of the tourist industry, particularly the transformation of the existing travel agencies (under the former Čedok monopoly) and the massive emergence of new travel agencies, as well as their rise and fall (for instance, Fischer Reisen, the travel agency of Václav Fischer). In combination with the history of travel-industry policy, the result seeks to be a contribution to the economic history of the country after the Changes of late 1989. In the third part of the article, the author traces the countries to which Czechoslovak and, later, Czech citizens travelled and in what number, and what their typical reasons were, from the beginning of the 1990s onwards. His analysis of the accessible quantitative data is followed by his interpretations of oral-history research intended, among other things, to discover the forms that travel abroad took after November 1989, how the participants perceived this travel, and what importance they attached to it.

Material

Czech Catholic Exiles in an Intellectual Dispute over *Studie* Magazine

Ondřej Blažek

This article considers an intellectual dispute that took place in the late 1970s and early 1980s amongst Czech Catholics in exile. The dispute was over the leadership of the exile journal *Studie*, which was published by the Christian Academy in Rome (Křesťanská akademie v Římě) and edited by the priest Karel Skalický (b. 1934). Because of its liberal openness towards non-Catholic authors, including former Communists, the journal met with the resistance of conservative Catholic exiles led by the priest Jaroslav V. Polc (1929–2004), and thus had to confront repeated attempts to have him step down. Considering the open character of *Studie*, a number

of distinguished non-Catholic exiles came out in defence of Skalický (in particular, Erazim Kohák and Václav Bělohradský), together with dissidents in Czechoslovakia (especially Josef Zvěřina). The dispute, which ended in the victory of Skalický's liberal approach, is described here in the context of debates within the whole Roman Catholic Church at that time over the interpretation of the reforms of the Second Vatican Council.

Discussion

***Mein Kampf* 2016**

Milan Hauner

Christian Hartmann, Thomas Vordermeyer, Othmar Plöckinger, and Roman Töppel (eds.). *Hitler, Mein Kampf: Eine kritische Edition*. Munich and Berlin: Institut für Zeitgeschichte, 2016, vols 1–2, 947 + 1019 pp., ISBN 978-3-9814052-3-1. With Edith Raim, Pascal Trees, Angelika Reizle, and Martina Seewald-Mooser. Includes illustrations, maps, a list of all known translations of *Mein Kampf* before 1945, a list of abbreviations, a detailed bibliography in three parts (before 1932, 1933–45, after 1945), and four indexes (a biographical index and indexes of persons, places, and subjects).

In the form of an essay, the author comments here on the 2016 critical edition of Hitler's *Mein Kampf* (1925–26), edited by a team of historians from the Institute of Contemporary History in Munich, with additional assistance from others. He contemplates the nature and importance of this book and discusses its author and his meaning in the history of twentieth-century central Europe. He then discusses some of the ideas of *Mein Kampf*, and clarifies the historical context of the work, returning to the circumstances that led to its being written and published. He also discusses some of Hitler's fellow travellers in the Nazi movement, who were of importance for this key work. The author brings up episodes in Hitler's life, and pays particular attention to his still unclear transformation from an apolitical soldier into a zealous antisemite and political agitator of exceptional rhetorical skill, who was able to bewitch the German people and become their Führer. The author also discusses the difficulties that the editors of this critical edition had to struggle with, and he praises their work as utterly solid and astonishingly thorough, particularly the commentaries in the huge critical apparatus. The author concludes by discussing reactions both to the first edition of *Mein Kampf* and to this critical edition, and he discusses various attempts to publish a Czech edition.

Three Readings of One Book

Petr Placák. *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*. Prague and Litomyšl: Paseka and Ústav pro studium totalitních režimů, 2015, 189 pp., ISBN 978-80-7432-604-2 and 978-80-87912-32-4.

Placák's Provocative Publication about the Third Republic

Ivo Budil

In his book *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* (Gottwald's Czechoslovakia as a fascist state), the historian, novelist, and journalist Petr Placák (b. 1964) puts forth the controversial view that from the end of the Second World War, in May 1945, to the Communist take-over, in February 1948, Czechoslovakia was ruled by a fascist regime, which was a kind of continuation of the Nazi regime during the German occupation of Bohemian and Moravia from mid-March 1939 to early May 1945, anticipating the Communist totalitarian regime beginning with the takeover in late February 1948. Placák thus conceives of fascism as a broader category than it is generally considered to be, and he defines the regime by its activist political style. The author locates Placák's theoretical approach to researching undemocratic regimes close to later, 'post-classic' adherents to the theory of totalitarianism. More than the first part of the book, it is the second part that the reviewer appreciates. This part, which analyses the political situation in Czechoslovakia before the February takeover, presents, according to the author of the article, a legitimate and in many respects convincing picture, logically explaining the causes for the collapse of Czechoslovak democracy; indeed, the parallels Placák draws between Czechoslovakia after May 1945 and Italy in 1922 are credible. By contrast, the first part of the book, consisting of a long excursus into the theory and history of the totalitarian, fascist, and authoritarian movements of the twentieth century, is, in his view, weaker: Placák's scepticism about the ability of the social sciences to provide satisfactory explanations for these movements is not well founded, and his explanations for the genesis of fascism lack context.

An Erroneous Book

Jiří Pernes

Simply by its title, Peter Placák's *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* (Gottwald's Czechoslovakia as a fascist state) creates, according to the author of this article, the false impression that it is about Czechoslovakia from 1948 to 1953, when the Czechoslovak Communist Party was the sole holder of power in the country and its chairman, Klement Gottwald, was President of the Republic. Though some of the author's conclusions about this period of totalitarian rule in

Czechoslovakia might be apposite, to argue that the Czechoslovak regime from 1945 to 1948 was of a fascist nature, when the country was in fact governed by a coalition of parties in the National Front, and the President of the Republic was Edvard Beneš, a critical Press was in existence, and democratic procedures were largely respected, is, according to the author, simply erroneous. The author takes issue with some of Placák's propositions, and concludes that in the light of the facts the book does not pass muster.

Communism Rediscovered: Placák's *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát*

Tomáš Hemza

The author is highly critical of the book under discussion. He finds Placák's very broad conception of Fascism problematic; it is, he writes, vague, with an ulterior motive, and unscholarly. Placák's attempt in this book to describe political developments in post-war Czechoslovakia from May 1945 to late February 1948 fundamentally suffers, according to him, from an absence of research using primary sources and scholarly secondary literature on the topic. The style of argument tends, moreover, to be based on capriciousness rather than on respect for the facts. The author illustrates these shortcomings in detail with sample passages in which Placák defends his argument about the antisemitic nature of Czechoslovak Communist Party policy in that period. He concludes that *Gottwaldovo Československo jako fašistický stát* (Gottwald's Czechoslovakia as a fascist state) does not meet the basic standards of scholarly work, and is ultimately irrelevant to academic discussion.

Reviews

Tito Unembellished and without Bias: An Extraordinary Historical Biography of a Yugoslav Statesman

Jan Pelikán

Ivo Goldstein and Slavko Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015, 911 pp., ISBN 978-953-313-417-8.

The reviewer looks in detail at this work by two Croatian authors, father and son, which, published 35 years after his death, is the first biography of Josip Broz Tito (1892–1980) to fully meet all scholarly standards. The biography, according to the reviewer, impresses the reader not only by its considerable length, but also by its comprehensiveness, balance, factual precision, convincing judgements, and,

last but not least, readability. The reviewer praises the authors' great knowledge of the topic and their exemplary handling of the sources. Although they did not work in archives, they have paid careful attention to all the important episodes of Tito's political career, sensitively portraying his private life, and identifying the subtle boundaries between, on the one hand, the life and deeds of the man who held power in Yugoslavia for so many years and, on the other, the post-war history of Yugoslavia, while keeping within the bounds of the biography genre. The authors merit respect, according to the reviewer, for their mostly nonconformist opinions, which are frequently aimed against nationalistically burdened interpretations of the majority in Croatia today, though on some questions they too succumb to them. Although the authors are considerably critical of many of Tito's actions and decisions (for example, his repression of opponents after the establishment of socialist Yugoslavia and particularly the conflict with Stalin), they present the man and his historical role in an essentially positive light. They attribute to him features of great statesmanship, for example, his extraordinary political intuition, mettle, and ability to unite an ethnically diverse society and make it into a functioning state. The high points of Tito's career, according to the authors, were the partisan war against the German-Italian occupation and the independent political course for Yugoslavia in the face of pressure from Stalin and the Eastern bloc.

The Mysterious Story of the First Czechoslovak Envoy to the United States

Jan Koura

Jan Hálek (ed.). *Americká stopa české Maffie: Vzájemná korespondence prvního československého vyslance v USA Bedřicha Štěpánka s kancléřem prezidenta republiky Přemyslem Šámallem (1921–1938)*. (Ego: Paměti, deníky, korespondence, vol. 7.) Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2015, 624 pp., ISBN 978-80-7422-341-9.

Bedřich Štěpánek (1884–1943) was an important figure in the Czech anti-Habsburg resistance at home during the First World War and he was the first Czechoslovak envoy to the United States after the founding of Czechoslovakia in October 1918. Following disagreements with embassy officials, as well as intrigues, he had to quit his post, in 1923, and leave the ministry of foreign affairs. He then lived, self-employed, in the United States, where he died in unexplained circumstances. According to the reviewer, this volume of never-before published correspondence between Bedřich Štěpánek and Přemysl Šámal (1867–1941), the chief of staff of the Czechoslovak president, not only partly reveals aspects of Štěpánek's life, but also provides a unique look behind the scenes of the Czechoslovak diplomatic service in its early years, as well as interwar political developments in the United States and the dramatic international situation at that time.

The Life and Politics of a Post-war Leader of the Czech Democrats

Ondřej Koutek

Martin Nekola. *Petr Zenkl: Politik a člověk*. Prague: Mladá fronta, 2014, 448 + 16 pp. illus., ISBN 978-80-204-3377-0.

According to the reviewer, the author of this the first biography of Petr Zenkl (1884–1975) has fully succeeded in meeting his aim of giving the reader a good picture of Zenkl's political and personal life, while critically assessing them, and presenting the intellectual framework that shaped Zenkl's actions. Readable, clear, and well informed, the book describes the course of Zenkl's life from his rise in Prague local politics between the two world wars, and when he reached his political peak as mayor from April 1937 to February 1939 and from August 1945 to May 1946 (his two terms as Mayor separated by his years as a prisoner in Nazi concentration camps), his post-war power struggle with the Communists when he was chairman of the Czechoslovak National Social Party and deputy premier in the National Front government, followed by his defeat in the political crisis of February 1948 and then his escape to America, where he worked for twenty years in senior posts in Czechoslovak exile organizations, for instance, as chairman of the exile Council of Free Czechoslovakia. The book, according to the reviewer, provides much valuable information on a number of other historical topics, including Prague local politics, the social security system of the first Czechoslovak Republic, and, in particular, the history of Czechoslovak exiles after February 1948.

The Family Colonized by the State? A Book about Family Policy in Twentieth-century Bohemia, Moravia, and Czech Silesia

Květa Jechová

Jakub Rákosník and Radka Šustrová. *Rodina v zájmu státu: Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. (Knižnice Dějin a současnosti, vol. 60.) Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 283 pp., ISBN 978-80-7422-378-5.

According to the reviewer, the two authors of the book under review (whose title translates as *The Family in the Interest of the State: Population Growth and the Institute of Marriage in Bohemia, Moravia, and Czech Silesia, 1918–89*) convincingly demonstrate the massive growth in state intervention in the private sphere in Bohemia, Moravia, and Czech Silesia in the seventy years from the founding of the Czechoslovak Republic to the collapse of the Communist regime in late 1989. She does, however, have some doubts about their periodization, which ignores great political dividing lines in favour of continuities, and she is also disappointed in the authors' intentionally refusing to pass judgement on the topics they discuss. The reviewer would have liked to have read an assessment of interwar Czechoslovakia,

which had sought to be a democratic and socially just state, and she would have welcomed discussion of the Nazis' intentions to eradicate the Czechs during the German occupation from mid-March 1939 to early May 1945. The reviewer remarks on some aspects of family policy in socialist Czechoslovakia, and concludes that the book under review is useful for the general public as a call for discussion about the social values and traditions and the purpose and operation of the State.

Socialism on Film

Cyril Poliačik

Sune Bechmann Pedersen. *Reel Socialism: Making Sense of History in Czech and German Cinema since 1989*. Lund: Lund University Press, 2015, 328 pp.

In this work of comparative history, which was originally written as his dissertation at Lund University, the Danish historian Sune Bechmann Pedersen focuses on the creation of the meaning of the Communist past in Czech and German films since the Changes beginning in late 1989. His stated aim is to explain the relationship between the Communist past, post-Communist cinematography, and 'history culture' (*Geschichtskultur*) in Germany and the Czech Republic. Rather than its analysis of the individual films, what the reviewer finds most interesting about the book is the author's having placed the films in the context of contemporary debates. Despite the absence of television series in his analysis and his lack of knowledge about some important Czech publications on the topic, the author has, according to the reviewer, produced an interesting and useful comparative work that offers a fresh look from outside with a broad scope.

Contributors

Ondřej Blažek (b. 1984) has a doctorate in Czechoslovak and Czech history from the Faculty of Education at Charles University, Prague. He is a teacher at an elementary school in the south Bohemian town of Písek and his main area of research is Church history, particularly Czech Catholics in exile in Italy.

Ivo Budil (b. 1965) is a historian and Professor of Anthropology in the Department of International Relations and European Studies, Metropolitan University, Prague. He established the Faculty of the Humanities (since 2005, the Faculty of Arts) at the University of West Bohemia, Pilsen, where, from 1999 to 2005, he was Dean (then Dean Emeritus). He was Pro-rector of the University of West Bohemia in 2007, then Pro-dean of its Faculty of Arts from 2005 to 2013, Head of its Department of Anthropology and Historical Sciences from 2008 to 2011) and then its Department of Historical Sciences from 2012 to 2015. His research interests include the history of anthropological thought in the broad cultural, historical, and political contexts, anthropological and historical methodologies, and relations between Western civilization and overseas societies. In addition to many articles, his publications include *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Prague, 1992, 1995, 1998, and 2003), *Od prvotního jazyka k rase: Utváření novověké západní identity v kontextu orientální renesance* (Prague, 2002), *Za obzor Západu: Proměny antropologického myšlení od Isidora ze Sevilly po Franze Boase*, vols 1–2 (Prague, 2001 and 2007), *Válka Zuluů: Britsko-zulská válka v roce 1879* (Prague, 2006), *Jitro Árijců: Život a dílo Arthura Gobineaua, zakladatele árijské ideologie* (Prague, 2009), *Úsvit rasismu* (Prague, 2013), and *Triumf rasismu* (Prague, 2015).

Milan Hauner (b. 1940) is a graduate of Charles University and Cambridge University. He has lived outside his native land since 1968, and is an Honorary Fellow at the University of Wisconsin–Madison. His chief research interests are the Second World War, modern German history, and Czech-German relations, the power politics of Russia and the Soviet Union, and developments in Central Asia and India.

He has published nine books, including *What Is Asia to Us? Russia's Asian Heartland Yesterday and Today* (Boston, 1990, and New York, 1992) and *Czechs and Germans: Yesterday and Today* (Washington, 1991), and, in Czech, as the chief editor, *Formování československého zahraničního odboje v letech 1938–1939 ve světle svědectví Jana Opočenského* (Prague, 2000), and, in particular, a three-volume edition of Edvard Beneš, *Paměti 1938–1945* (Prague, 2008). His most recent work is *Hitler den po dni: Úplný životopis slovem a obrazem* (Prague, 2017).

Tomáš Hemza (b. 1987) is a doctoral student in the Institute of Economic and Social History, Charles University, Prague. His main area of research is the history of the Communist Party of Czechoslovakia and the Communist movement.

Stanislav Holubec (b. 1978) is a senior researcher at the History Institute at the Faculty Arts, Hradec Králové University, and at Imre Kertész Kolleg, Friedrich Schiller University, Jena. His chief academic interests are social history and historical memory. His publications include *Sociologie světových systémů: Hegemonie, centra, periferie* (Prague, 2009), *Lidé periferie: Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva v meziválečné době* (Pilsen, 2009), and *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace* (Prague, 2015).

Květa Jechová (b. 1932) is an historian and sociologist, employed, before she retired, at the Institute of Contemporary History, Prague. Her research interests include the sociology of the city and housing, cultural policy, antisemitism, and Czech women dissidents. Among her publications are *Lidé Charty 77: Zpráva o biografickém výzkumu* (Prague, 2003).

Jan Koura (b. 1984) is a Researcher in the Institute of World History, the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His research is mainly in the fields of contemporary world history, particularly the history of the United States, US foreign policy and transatlantic relations in the twentieth century. He is the author of *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953* (Prague, 2013).

Ondřej Koutek (b. 1977) works at the Ministry of the Interior of the Czech Republic, in the areas of international relations and European Union affairs. For several years he worked as a historian in the Office for the Documentation and Investigation of the Crimes of Communism. His research is mainly on the history of Czechoslovak exiles during the Second World War, the period of the Third Republic, the persecution of minorities in Communist Czechoslovakia (particularly the Germans, Ukrainians, and Jews), and various aspects of work of the secret police (StB) and their organizational structure. Among his publications is the biography *Prokop Drtina: Osud československého demokrata* (Prague, 2011).

Pavel Mücke (b. 1978) is a senior researcher in the Centre for Oral History at the Institute of Contemporary History, Prague. He is a European representative in the International Oral History Association. His research is on contemporary Czechoslovak and Czech history with a focus the relationship between historical memory and history and on oral history as a discipline. His publications include *Třetí strana trojúhelníku: Teorie a praxe orální historie* (written with Miroslav Vaněk, Prague, 2011 and 2015), *Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: Vzpomínkové práce vojáků druhého československého zahraničního odboje* (Prague, 2013), *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje* (Prague, 2014), and, most recently, again with Miroslav Vaněk, *Velvet Revolutions: an Oral History of Czech Society* (New York, 2016).

Petr Orság (b. 1971) is head of the Department of Media and Cultural Studies and Journalism at the Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc. He is a co-founder of the Centre for the Study of Culture, Media, and Communications, Olomouc. He specializes in the history of Czechoslovak exiles from 1968 to 1989 and the role of the mass media in totalitarian and authoritarian regimes. In addition to a number of articles, his publications include *Mezi realitou, propagandou a mýty: Československá exilová média v západní Evropě v letech 1968–1989* (Prague, 2016), and, with Jakub Končelík and Pavel Večeřa, *Dějiny českých médií 20. století* (Prague, 2010), and, as editor, *Korespondence* (the correspondence of František Janouch and Jiří Pelikán, Prague, 2015).

Jan Pelikán (b. 1959) is a Docent in the Department of Yugoslav and Balkans Studies, Charles University, Prague. His field of specialization is the modern history of the Balkans, particularly the south Slav area. His publications include *Jihoslovenská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague, 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Prague, 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague, 2008), *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Prague, 2014), and, as co-author, *Dějiny jihoslovenských zemí* (Prague, 1998) and *Dějiny Srbska* (Prague, 2005).

Jiří Pernes (b. 1948) is a Senior Researcher at the Institute of Contemporary History, Prague, and the head of its Brno branch. In addition to the history of the House of Habsburg, his main research interests are the Communist movement and system in Czechoslovakia and also exiles after the Communist takeover in February 1948, often with an emphasis on biography. He has published widely on Czech and central European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, including *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Prague, 1996), *Až na dno zrad: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003 and 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Prague, 2005 and 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Prague, 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Prague, 2007 and 2014), *Krize komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno, 2008), *Kapitoly z dějin Vysokého učení*

technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím (Brno, 2009), and, most recently, an edition of dispatches from the Soviet, British, and Austrian embassies to Czechoslovakia, *Zprávy z Prahy 1953* (Prague, 2016).

Cyril Poliačik (b. 1991) holds a degree in history from Charles University, Prague. His chief area of academic interest is Czech history in the second half of the twentieth century, in particular, Communist propaganda.

Contents

Articles

- Stanislav Holubec Between Slav Reciprocity and Orientalism:
The Depiction of Carpathian Ruthenia, the Land
and Its People, in Czech Journalism of the 1920s ... 529
- Petr Orság With Chinese Communists against
Husák's Regime of 'Normalization':
The Listy Exile Group and Its Search for Political Partners
against Soviet Domination in Central Europe 563
- Pavel Mücke Get Up, Get Out!
The Framework and Development
of the Czech Tourist Industry and Travel Abroad
after the Changes of Late 1989 602

Material

- Ondřej Blažek Czech Catholic Exiles in an Intellectual Dispute
over *Studie* Magazine 645

Discussion

- Milan Hauner *Mein Kampf* 2016 678

Three Readings of One Book

- Ivo Budil Placák's Provocative Publication
about the Third Republic 705
- Jiří Pernes An Erroneous Book 712
- Tomáš Hemza Communism Rediscovered: Placák's *Gottwaldovo
Československo jako fašistický stát* 717

Reviews

Jan Pelikán	Tito Unembellished and without Bias: An Extraordinary Historical Biography of a Yugoslav Statesman 728
Jan Koura	The Mysterious Story of the First Czechoslovak Envoy to the United States 752
Ondřej Koutek	The Life and Politics of a Post-war Leader of the Czech Democrats 757
Květa Jechová	The Family Colonized by the State? A Book about Family Policy in Twentieth-century Bohemia, Moravia, and Czech Silesia 763
Cyril Poliačik	Socialism on Film 771

<i>Annotations</i>	775
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	782
------------------------	-----